

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV • 2023
VÁROSI GAZDÁLKODÁS – ÜZLETI KOOPERÁCIÓ

VÁROSI GAZDÁLKODÁS – ÜZLETI KOOPERÁCIÓ

Főszerkesztő

KÖVÉR György – POGÁNY Ágnes – WEISZ Boglárka

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont –
Hajnal István Alapítvány
Budapest, 2023

Az Évkönyv megjelenését támogatta a Magyar Tudományos Akadémia és az NKFIH TKP2021-NKTA-15 sz. projektje

Az MTA Történettudományi Bizottság Gazdaságtörténeti Albizottságának megbízásából szerkesztették

DEMETER Gábor, DRASKÓCZY István, GAUCSÍK István, KAPOSI Zoltán,
KÖVÉR György, POGÁNY Ágnes, SIMON Zsolt, SOMORJAI Szabolcs,
SZÁNTAY Antal, TÖZSA-RIGÓ Attila, WEISZ Boglárka

© Szerzők, 2023

© HUN-REN BTK, Hajnal István Alapítvány, 2023

ISSN 2498-8634

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Balogh Balázs
Nyomdai előkészítés: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet
Tudományos információs osztály
Vezető: Kovács Éva
Szöveggondozó: Nagy Zsejke
Borítóterv: Icsu Molnár István
Tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munka: Prime Rate Kft, Budapest
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Tartalom

VÁROSI GAZDÁLKODÁS

TÓZSA-RIGÓ ATTILA

Pozsony város költségvetése a 16. században és a 17. század elején
(1526–1610) 9

DERZSI JÚLIA

Fuvarozási szolgáltatások a kora újkori Nagyszébenben 39

BODOVICS ÉVA

Kudarcból dicsőség. Miskolc rendezett tanácsú város gazdálkodása
1871 és 1909 között 55

TARNAI ESZTER

A főváros közellátási apparátusának változásai (1941–1945) 81

BAGDI RÓBERT

Szolnok város költségvetése a harmadik és a negyedik ötéves terv idején
a jubileum és a modernizáció jegyében (1966–1975) 105

ÜZLETI KOOPERÁCIÓ

HALMOS KÁROLY – TAMÁS MÁTÉ

Együttműködés, uralom, hatalom. A kooperáció mint erkölcsi probléma 133

KOVÁCS KRISTÓF LAJOS

Hitelek a szomszédból. Két 19. századi pesti vállalkozónő üzleti hálózatának
összehasonlítása 163

TINKU-SZATHMÁRY BALÁZS

Fúziótól „fúzióig”. Az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság története
érdekcsoportok, piacok és a kormányzati politika viszonyrendszerében 183

ESZIK VERONIKA

„Az összes érdekelt állami tényezők kikerülni akarták azt a versenyharczot”.
Osztrák–magyar állami és vállalati együttműködés a dualizmus kori
tengeri kereskedelem területén 221

TAMÁS GÁBOR

Aszimmetrikus kooperáció alulnézetből. A Magyar–Francia Biztosító
Társaság felvásárlása 239

PECSŐK LÁSZLÓ

Házassági kapcsolatok a két legnagyobb magyarországi sörgyároscsalád,
a Dreherek és a Haggemacherek között 255

SIMONKAY MÁRTON

Versengés a kooperációban. Bíró Pál és Hegedüs Lóránt harca
a Gyáriparosok Országos Szövetsége elnökségéért (1926) 279

KOLOH GÁBOR

Szövetkezetek a nagy gazdasági válság idején. A budapesti székhelyű
szövetkezetek sorsa 1929–1933 között 301

Szerzők 317

Contents 319

Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2024. Felhívás 321

VÁROSI GAZDÁLKODÁS

Pozsony város költségvetése a 16. században és a 17. század elején (1526–1610)¹

A kora újkori városok számára az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy a növekvő pénzügyi terhekre reagálva milyen fedezetet tudnak biztosítani. A gyökeresen átalakult országos helyzet ismeretében kiemelten fontos, hogy hogyan alakult Pozsony (ma Bratislava, Szlovákia) városának költségvetési egyenlege.

A korszak egyik legfontosabb jellemzője volt az állam egyre növekvő hatalma. Az uralkodók és a városok között a korábbi korszakokban létrejött szövetségi kötelek a 16–17. században jelentős mértékben átalakultak. Az állam javára bekövetkező súlyponteltolódásnak köszönhetően régi formájukban ezek a kötelek valójában el is tűntek. A korszak elején azonban az uralkodók pénzügyi okokból még rá voltak kényszerülve arra, hogy egyezkedjenek a városokkal. Az államháztartás támogatásáért cserébe a központi hatalom a közép-európai térség legtöbb államában egészen a 16–17. század fordulójáig még nagyrészt tiszteletben tartotta a városok öngazgatási, politikai kiváltságait.²

Pozsony pozíciója a korszakban több szempontból is összetett volt. A határmenti regionális központi szerepköre 1526 után megnőtt. Buda elfoglalását követően leginkább a nyugat-magyarországi városok, elsősorban Pozsony és Nagyszombat (ma Trnava, Szlovákia) vették át a korábbi főváros gazdasági funkcióit. Előbbi geostratégiai helyzete katonai szempontból is felértékelődött, mivel a térség a Habsburg-seregek kiindulási és részben utánpótlási bázisa volt. Az 1550-es évektől a 17. század végéig túlnyomórészt Pozsony volt a helyszíne az országgyűléseknek, bár nem itt tartották a korszak összes diétáját, azaz a város nem vált az országgyűlés állandó székhelyévé.³ I. Miksa uralkodásától pedig itt került sor a legtöbb Habsburg-uralkodó koronázására. A város tehát a Mohács utáni években rövid időn belül országos jelentőségű közigazgatási és politikai központtá vált. Az 1535. évi diétán a

1 Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00622/21/2) támogatásával készült.

2 Miller 2008: 156–159.

3 Pálffy 2013a: 13–26; Pálffy 2013b: 67–79; Fazekas 2020: 235. Az egyik jelentős országgyűlés 1563-ban zajlott, amelyen Miksát megkoronázták. Az ünnepségek lebonyolításában tetemes részt vállalt Pozsony. A város funkcióváltozásának szimbolikus jele a korszak első „valódi” koronázási országgyűlése. A Duna-híd két oldalán címeres diadalkapukat állítottak föl. Ez a díszlet kiemelt jelentőségű, mivel a Habsburg-udvar ritkán fordult a magyarországi nyilvánosság felé a képzőművészeti reprezentáció igényével.

rendek formálisan is elismerték Pozsony pozícióerősödését, a meghozott törvények értelmében a város lett a királyság közigazgatási székhelye.

Az állam modernizációs törekvésének elsődleges célja a bevételek minél hatékonyabb növelése volt. Kiemelt jelentőséggel bírt a kamarai igazgatási szint.⁴ Az 1528-ban Budán létrehozott, majd 1531-ben Pozsonyban újjászervezett Magyar Kamara jelentőségét mutatja, hogy a 16–17. század folyamán ez volt az ország egyetlen központi szerve, amely jól szervezett apparátussal, megszakítás nélkül működött.⁵ Továbbá itt ülésezett többnyire a tárnoki szék is.⁶ A kamarai állások vonzó lehetőséget jelentettek a polgárság számára is. A pozícióerősödés ellenére Pozsony nem vált tényleges rezidenciavárossá. A városban nem mutatható ki folyamatos uralkodói jelenlét. Az udvar mellett az igazgatási szervek is csak korlátozott számban voltak jelen, a Magyar Királyság ügyeit intéző testületek jelentős része Bécsben, a Habsburg államkonglomerátum valódi rezidenciavárosában székelt.

Pozsony funkcióváltozását összegezve tehát megállapítható, hogy az 1530-as évektől a Magyar Királyság közigazgatási és politikai központja nem volt valódi rezidenciaváros. Utóbbi várostörténeti modell definíciós jegyei nem vagy csak részben mutathatók ki a kora újkori Pozsonyban. A várost a Habsburg-fennhatóság alá tartozó magyar területek politikai és – némi korlátozással (Béccsel megosztva) – közigazgatási fővárosának tekinthetjük.⁷

Az elemzett forráscsoportok

A címben megjelölt téma vizsgálatához a városi adminisztráció két forráscsoportja áll rendelkezésünkre. A bevételi és kiadási tételek általános áttekintéséhez az úgynevezett *Gabbuch* használható.⁸ Itt azok a jelentések olvashatók, amelyeket a kamarás megközelítőleg évi rendszerességgel tett a polgármesternek és a tanácsnak a költségvetésről. A másik fontos forráscsoportot a városi kamarai számadáskönyvek (*Kammerbücher*) jelentik, amelyekben tételesen felsorolták, hogy az adott hivatali évben milyen bevételei és kiadásai voltak a városnak.⁹ Ez utóbbi városkönyvek jellegüknél fogva jóval nagyobb teret biztosítanak a vizsgálatokhoz.

4 Eberhard 1985: 73–74; Kann 1980: 30–31. Az összetett monarchia intézményeihez: Bahlcke 1994: 71–84.

5 Oborni 2003: 155. Az állami pénzügyigazgatáshoz: Kenyeres 2007: 88–91; Kenyeres 2003: 92–97; Pálffy 2013a: 26–29.

6 Draskóczy Istvánnak tartozom köszönettel, hogy ez utóbbi információra felhívta a figyelmem.

7 A *rezidenciaváros* és a *főváros* fogalmak közötti tartalmi inkongruenciához: Knittler 2000: 67. A korszak elején az eddig vizsgált forrásokban Pozsonyt sehol sem nevezik fővárosnak. A 17. század harmincas éveiben találkozzunk először ilyen megfogalmazással. Pálffy 2013a: 37–38.

8 MNL OL MF C489.

9 AMB MmB K.

A városi számadáskönyvek sokrétű elemzési lehetőségeket kínálnak, amelyekre a közelmúltban egy tanulmánykötet is felhívta a figyelmet.¹⁰ A forrástípus a város-történet számos részterülete számára szolgál széles információs bázissal. Egyes adatsorokat a közelmúltban több tanulmányban vizsgáltam.¹¹

A 16. század első felében a pozsonyi kamarások még a hivatali év alapján tettek jelentést a költségvetésről. A hivatali évet a bíró, a polgármester és az esküdt tanácsosok megválasztása szabta meg. Ez minden évben Szent György napjára (április 24.) esett. A korszak első felében tehát az április 24-től a következő Szent György-napig tartó költségvetési év adatai kerültek egy adott kötetbe. 1562-től egy új szisztémára tértek át. Az 1562. év első fele még az 1561. év április utáni időszakkal egy kötetben szerepel, 1562-nek az április utáni időszakát viszont már egy különálló kötetben jelenítették meg. A következő évtől, 1563-tól pedig már a naptári év szabta meg a költségvetési időszakot (a tisztségviselő-választás időpontja nem változott). Ekkortól tehát a kamarás egy naptári év tételeit foglalta össze egy-egy kötetben.

A korszakból nem maradt fenn minden évből számadáskönyv, néhány esztendőben csak hiányosan vezették az adatokat, illetve vannak olyan könyvek, amelyekben sérülés vagy egyéb okok miatt egyes részek nem értékelhetők. Összességében még így is jelentős forrásbázissal szolgálnak az elemzés alá vont városkönyvek. A vizsgált 84 éves periódusban kereken 75 évből maradtak fenn folyamatos és jól elemezhető adatsorok. Hiányzó évek: 1538–1539, 1570, 1583, 1584, 1593, 1604, 1605. Részben hiányos kötetek: 1529–1530, 1609. Az 1593. évnek a kötete nem maradt fenn, ebből az évből azonban szerencsés módon jelentős adatsorokat közölnek az 1594. évi kötetben.

Jelen tanulmány főbb kérdései – illeszkedve a *Gazdaságtörténeti Évkönyv* aktuális tematikájához: 1. Hogyan alakultak át a korszakban a fontosabb kiadás- és bevételecsoportok? 2. A bevételek terén milyen nagyobb tételekkel tudta a város kompenzálni a korszakban megnövekedett kiadásokat? 3. Mennyiben tudta a Magyar Királyság kora újkori fővárosa megőrizni költségvetési egyenlegét?

Kiadások

Hadi és védelmi kiadások, a központi költségvetés felé vállalt kötelezettségek

A korszak sajátosságaként értékelhető, hogy számottevő költséggé, sőt bizonyos években a városháztartás legjelentősebb kiadási tételeivé váltak a hadi költségek. Idetartoztak többek között a hadfelszerelésre, hadianyagokra vagy katonákra köl-

¹⁰ A tanulmányok közül lásd leginkább: Kenyeres 2019.

¹¹ Tózsza-Rigó 2009; Tózsza-Rigó 2011; Tózsza-Rigó 2021a; Tózsza-Rigó 2021b; Tózsza-Rigó 2022.

tött összegek. Ebbe a kiadáscsoportba soroltam még azokat a tételeket is, amelyeket az említett eszközöknek és anyagoknak az előállításához és tárolásához szükséges infrastruktúra megteremtésére költött a város. Végül a beszerzésekhez szükséges logisztikai költségek (leginkább szállítás) is ide kerültek. Mindezt azért is érdemes részletezni, mert az említett kiadástípusokat nem minden esetben különítette el a városi kamarás, előfordult, hogy ezek a tételek elszórva, a számadáskönyvek más-más fejezeteiben jelentek meg. A város gyakran költött olyan katonák ellátására, logisztikai támogatására, akik nem közvetlenül a város védelmét szolgálták. Ezeket a tételeket csak akkor soroltam a hadi kiadásokhoz, ha bizonyíthatóan olyan katonákról volt szó, akik átvonultak Pozsony térségén, vagy rövid ideig a város környékén táboroztak, és nem a pozsonyi várban állomásoztak. A magas rangú katonatiszteknek, katonáknak gyakran küldött ajándékokat a város. Utóbbi tételek a tisztelgő ajándékoknál találhatók, mivel az előzőekhez képest más volt a funkciójuk (lásd később).

Szintén a korszak sajátosságaként értékelhetjük, hogy – főként a vizsgált időszak első évtizedeiben, illetve a századforduló idején – a városvezetés igyekezett növelni Pozsony védelmi képességeit. Ennek keretében elsősorban a városfalakat, tornyokat, bástyákat, illetve *zwingereket* érintő erődítési munkálatokat finanszíroztak. Emellett még jelentős tételekként jelennek meg a városi árokrendszerre fordított költségek (kiépítés, karbantartás, az árkokon átívelő hidak építése stb.). A „kampányszerűen” kivitelezett erődítési munkálatok költségeit szerencsére legtöbb esetben külön fejezetben kiemelte a kamarás. A katonai és védelmi kiadásokhoz hozzá kell fűznünk, hogy az alább elemzett összegeknél többet költhetett a város ilyen célokra. Előfordulhatnak ugyanis olyan kiadások, amelyeket elszórta, például a város által fizetett kézművesmunkák (kőműves, ács, kovács stb.) alatt vagy az „egyes kiadások” című vegyes fejezetekben jegyezték be, és kisebb, ad hoc jellegű javításokat vagy egyéb munkálatokat érintettek. Az értelmezési nehézséget az jelenti, hogy az anyagbeszerzések és a munkálatok során nem mindig közölték a felhasználás célját. Ezeknek a sporadikus információknak a szisztematikus feltárása még további kutatásokat igényel. A hadianyagok, harceszközök beszerzése, valamint a védelmi intézkedések a városháztartás elemzésén túl fontos adalékinformációkat hordoznak a kora újkori hadtörténet számára is.

A hadi kiadások között gyakran szerepelnek olyan tételek, amelyek nem Pozsony közvetlen védelmi képességét növelték, hanem a Habsburg-kormányzat valamely háborús erőfeszítésében való részvételt jelzik. Ezekkel az összegekkel valójában a központi költségvetéshez járultak hozzá. Visszautalhatunk itt a központi hatalom és a városok közötti kapcsolatoknak a bevezetőben említett változására, illetve a központi kormányzatnak a városokkal szemben támasztott pénzügyi igényeire. Pozsony kiadásai között előfordultak olyan esetek is, amikor a Kamara vagy ritkábban valamelyik országos főméltóság, esetleg közvetlenül az uralkodó vagy környezete kérésére jelentős összeget bocsátott rendelkezésre a város. Ezekben az ese-

tekben nem nevezték meg konkrétan a felhasználási területet. A fentiek ismeretében tehát ezeket a kiadástípusokat együtt érdemes elemezni.

Előjáróban érdemes kitekinteni a Mohács előtti évekre is. A húszas évek első felében nem volt jellemző, hogy a kamarás külön kiemelte volna a hadi költségeket. 1525 nyaráról kapunk egy információt, mely szerint a város récei (ma Rača, Szlovákia) kőművesmestereket fogadott fel, hogy új fegyvertárat (*am Neuen Zeughaus [...] Mauern aufgeführt, fenster eingesetzt*) építsenek, 4 fontdénár munkabérért.¹² Annyi tehát bizonyos, hogy korábban már volt fegyvertár a városban.¹³ Ekkor pedig egy új fegyvertár felépítése vált szükségessé. Ennek okát csak feltelezhetjük: elképzelhető, hogy a régi már nem volt elég nagy, vagy egyszerűen csak rossz állapotban volt. Egy jelentősebb védelmi költségről találunk információt ezekből az évekből: 1525 pünkösdjétől végeztek munkálatokat a városi árokban (*Statgraben*). Az árkok mélyítése, az átfolyók kitakarítása egészen szeptemberig tartott, 273 fontdénárt költöttek rá.¹⁴

A következő hivatali évben (1526–1527) már kétségtelenül érezhető az 1526. évi oszmán támadás hatása, ugyanis jelentős hadi kiadások mutathatók ki. A kamarás ekkor már elkülönítve jegyezte fel a hadianyagköltségeket. Leginkább puskaporra, puskákra és a tüzfegyverekhez szükséges egyéb eszközökre költöttek (*pulver, puxssen, puxssenstein und schießzeug*). Ebben az évben már saját puskamívese is volt a városnak. Összesen 206 fontdénárt tettek ki ezek a kiadások.¹⁵ Az országos katonai események hatása más módon is érezhető. A hadjáratra küldött külföldi (főként cseh) csapatok vonultak át a térségen. A dátumokból (augusztus 1. utáni bejegyzések) arra következtethetünk, hogy ezek már nem értek oda a mohácsi csatára. A város például egy cseh tisztnek és katonáinak küldött ellátást. A forrás szerint a tiszt 600 katonával jött Magyarországra, és Pozsony alatt szálltak táborba augusztus elején.¹⁶ A Lőrinc napja (augusztus 10.) utáni vasárnapon két-hajónyi *landsknecht* haladt át Pozsonynál, Budára tartottak. A tanács kétszáz kenyeret küldött a hajókra.¹⁷ A város ezenfelül hozzájárult még olműtzi (ma Olomouc, Csehország; régi magyar neve Olomóc), kremsieri (ma Kroměříž, Cseh-

12 AMB MmB K 76 p. 113.

13 Fegyvertár már a 15. századtól kimutatható a pozsonyi forrásokból. Weisz Boglárkának tartozom köszönettel az információért.

14 AMB MmB K 76 p. 133–135. A pénzek számításához: 1 font = 8 schilling = 240 dénár. A továbbiakban a városháztartási tételeket a könnyebb értelmezhetőség kedvéért fontdénárra kerekítve közlöm. Baraczka számításai szerint 1 számítási forint 1,25 számítási fontnak felelt meg. Baraczka 1965: 244. A számadáskönyvben, a 16. század derekán és a század második felében született szövegekben helyenként előfordul egymás mellett a két pénznem. Ezek a szöveghelyek Baraczka számításait igazolják.

15 AMB MmB K 77 p. 87–88, 203.

16 AMB MmB K 77 p. 63.

17 AMB MmB K 77 p. 64.

ország), mezericsi (ma Meziříčí, Csehország) katonák, többek között tüzértisztek ellátásához.¹⁸

Amint az közismert, az 1526. decemberi királyválasztó gyűlésre számos világi főméltóság érkezett a városba, többek között Báthori István nádor (1526–1530) is.¹⁹ A következő év áprilisában a város 131 fontdénár értékben bocsátott kölcsönt a nádor rendelkezésére. A hitel célját nem közölték.²⁰ A központi költségvetésnek vagy a főméltóságoknak juttatott összegek esetében ritkábban fordult elő, hogy azokat hitelként folyósította a város. Mindazonáltal ezeket a tételeket is kiadásként könyvelték el, továbbá egyetlen esetben sem értesülünk a törlesztésről. Utóbbi nem is biztos, hogy egyáltalán megtörtént. Az itt említett összegek a teljes évi kiadás 12%-át tették ki (a teljes évi kiadási és bevételi adatokhoz lásd a 8. ábrát).

A húszas évek végén a hadi költségek közel hasonló volumenben jelentek meg a városi büdzsében. Az 1527–1528-as hivatali évben 115 fontdénárt költöttek puskaporra és puskákra. Többek között 1527 tavaszán kis kaliberű, háromlábú állványokról működtetett, hosszú csövű lövegeket (*karren puxssen*)²¹ rendeltek. Októberben pedig két mázsza, könnyű muskétákhoz (*handpuxssen pulver*) való puskaport hozattak Mezericsből.²² Az 1528–1529-es hivatali évben a városvezetés közel 120 fontdénár költséggel jelentős mennyiségű hadianyagot (leginkább puskaport, golyókat és rezet) szállított Nagyszombatba és Trencsénbe (ma Trenčín, Szlovákia) Katzianer hadainak.²³ Érzékelve a térségben fellépő bizonytalanságot, a város védelmét is erősítették. A szokásos őrségen túl további kapuőröket alkalmaztak.

Az 1529-es évben megnöttek a védelmi kiadások. Az erődítési munkálatok kiemelt szerepet kaptak, közel 300 fontdénár költséggel. A munkálatok leginkább a falak és a hidak megerősítését szolgálták. Emellett új erődítéseket is emeltek, többek között egy kisebb bástyát a Dunára néző Halász-kapu megerősítésére (*ain polwerg unter dem vischer Thor*).²⁴ A városfalon kívül, a Lőrinc-kapu előtt álló Szent Lőrinc-templomot és a Mihály-kapu előtt álló, hasonnevű templomot lebontották, hogy elég kőanyagot nyerjenek a védelmi építkezésekhez.²⁵ Később mindkét kapu elé fabástyákat emeltek, ezekhez részben az elbontott anyagokat használták. Az is szempont volt, hogy a kapuk előterében ne legyenek fedezékül szolgáló nagyobb épületek. Jelentős szakaszokon, többek között a Mihály-kapu előterében

18 AMB MmB K 77 p. 65–71. Érdekességképpen megjegyezhető, hogy a mezericsiekkel konfliktus is keletkezett. A csehek komoly büntetést követhettek el. A pozsonyi hóhér két mezericsinek levágta a kezét, három másikat pedig kínvallatás után kivégezett. AMB MmB K 77 p. 232–233.

19 Pálffy 2010: 53, 56.

20 AMB MmB K 77 p. 146.

21 A fegyvertípus leírása Domokos György szíves szóbeli közlése alapján.

22 AMB MmB K 78 p. 99.

23 AMB MmB K 79 p. 197–200.

24 AMB MmB K 79a p. 149.

25 AMB MmB K 79a p. 149.

pedig védtöltéseket (*Wurre*) emeltek.²⁶ Ezeknek a stabilitását cölöpsorok biztosították. Érdekességképpen megemlíthető, hogy a városi ácsoktól a puskapor őrléséhez szükséges döngölőket is rendeltek.²⁷ Ezeket az eszközöket a puskapormalmokban használták. Ebben az évben a hadi és védelmi költségek újból megközelítették az összes kiadás 12%-át.

A harmincas évek elején ezek tovább nőttek, az 1530–1531-es költségvetési évben csak a hadi kiadások megközelítették a teljes kiadási oldal 20%-át. Puskaporra és puskákra 656 fontdénárt költöttek. Ezenfelül lakatosoknak közel 100 fontdénárt fizettek a muskétákkal kapcsolatos munkák miatt, végül még a puskapormalomra is költöttek.²⁸ Ebben az évben a szokásos örökön felül már katonákat is felfogadott a város a kapukhoz.²⁹ A védelmi célú építkezések leginkább a két lebontott templom körüli munkálatokat, illetve az építőanyag újbóli felhasználását érintették. Emellett mintegy 300 fontdénárt adtak ki az árkokban végzett munkálatokra.³⁰ Végül Wilhelm von Roggendorfnak *landsknechtek* költségeire 310 fontdénár hitelt bocsátottak a rendelkezésére.³¹ Összességében az itt vizsgált költségek az összes kiadás 39,3%-át tették ki.

A következő évben a hadianyagok (közel 600 fontdénár) és az erődítések (418 fontdénár) költségei továbbra is jelentősek voltak, a teljes kiadási oldal mintegy 22%-ára rúgtak. Az 1532–1533-as hivatali évben csökkent ezeknek az összegeknek a részesedése, mindazonáltal még ekkor is a kiadások mintegy 12%-át költötték a vizsgált beszerzésekre, munkálatokra.

Az 1533 utáni években már jelentősen csökkentek a hadi és védelmi kiadások. A harmincas évek második és harmadik harmadában 100 fontdénár alá estek, vagy 100–110 fontdénár körül maradtak. Úgy tűnik, hogy egyrészt a városvezetés kevésbé érezte közvetlennek a katonai veszélyt, másrészt elképzelhető, hogy a korábbi években sikerült kivitelezni a legégetőbb erődítési munkálatokat. Ezekben az években is folytak kisebb építkezések, többek között a Szent Mihály- és a Vödrici-kapu szakaszait erősítették.

Ebből az időszakból származik viszont az első kiemelkedő összegű hozzájárulás a központi költségvetéshez. Az 1535–1536-os hivatali évben 1200 fontdénárt bocsátottak a Magyar Kamara rendelkezésére. Nem említik, hogy kölcsönről volt-e szó. Mivel a hiteleket általában külön megjelölték, így inkább arra gondolhatunk, hogy ezt az összeget egyszeri juttatásként és nem kölcsönként folyósították. A hozzájárulás jelentőségét mutatja, hogy az összeg az éves kiadások mintegy negyedét tette ki.

26 AMB MmB K 79a p. 153.

27 AMB MmB K 79a p. 148.

28 AMB MmB K 80 p. 130–135.

29 AMB MmB K 80 p. 235–236.

30 AMB MmB K 80 p. 121–122.

31 AMB MmB K 80 p. 165.

Az 1540–1541-es igazgatási évben elhanyagolható összeget költött a város a tárgyalt célokra. A következő években a városi költségvetés viszont újfent „reagált” a turbulens országos eseményekre. A város ellátását szolgáló költségeknél (*Stat Zerung*, lásd később) találunk egy érdekes adatot. Azért érdemes ezt itt kiemelni, mert áttelesen arról értesülünk, hogy a pozsonyiaknak milyen információik voltak az országos eseményekről. Hans Vischer pozsonyi polgárt az uralkodóhoz küldték követségbe Szent Mihály (szeptember 29.) hetén, amikor is a bejegyzés szerint Buda alatt már minden romokban állt (*als unter Ofen alles zu Trümmer gang*).³² Buda elestének időszakában Pozsony újra jelentős összeget, 482 fontdénárt költött lövegekre, muskétákra és puskaporra. Utóbbiból közel 40 mázsát vásároltak, többek között 10 mázsát Brünnből (ma Brno, Csehország) hozattak. Ezenfelül még közel 100 font ólmot is rendeltek.³³

A Magyar Királyság történetében kiemelten kritikus időszakban (1541–1542) újra jelentős védelmi intézkedéseket fogantatosítottak Pozsonyban. Több helyen megerősítették a falakat, bizonyos szakaszokon fapalánkot építettek, sőt, egy ágyúdombot (*katzen peim Vogelthuern*) is emeltek a védő tüzfegyverek számára.³⁴ Buda elestének évében a hadi kiadások és a védelmi képesség növelésére fordított költségek összesen a kiadások 13,5%-ára rúgtak.

A Magyar Kamara kérésére további jelentős összeget, 1113 fontdénárt költöttek katonai célokra. Maga a város hat hétre 40 *landsknechtet* fogadott zsoldba. A kamara által igényelt összegből fizették többek között a pozsonyi Víztoronynál állomásozó naszádosok ellátását. Ezen túl a város pénzéből fizettek 100 különböző felszereltségű katonát, akiket 1541 tavaszán Buda alá küldtek (*unter Ofen hinab gfuert*).³⁵ A fent említett 1113 fontdénárnál nem szerepel, hogy kölcsönként folyósították volna. Ebben az évben a város saját hadi és védelmi költségei, valamint a kamarának rendelkezésre bocsátott összegek együttesen a kiadások 39%-át tették ki. Láthattuk, hogy még a Mohácsot követő években sem terhelték meg ennyire a városi büdzt az említett kiadástípusok.

A negyvenes évek első felében még viszonylag magasak maradtak a vizsgált városháztartási tételek. 1542 tavaszán Pozsony leginkább szállítással segítette a Buda visszafoglalására induló csapatokat (*von wegen des kriegsvolks so vor Pest abgezogen*). Emellett sokat költöttek arra, hogy a környező várak kapitányaival és egyéb magas rangú parancsnokokkal tartsák a kapcsolatot. Mindez az információszerzés miatt bírt nagy jelentőséggel. Többek között Niklas Graf zu Salmnak (ekkor udvari

32 AMB MmB K 93 p. 116. Vischer jelentős politikai pályát futott be később: 1544-ben lett esküdt tanácsos, 1550-ben polgármester, majd 1552-től három éven át bíró volt. Tózsza-Rigó 2007: 230.

33 AMB MmB K 93 p. 159–160.

34 Az ágyúdomb fogalmához Domokos 2021: 92–93.

35 A Pozsony által finanszírozott kontingensbe tartozott többek között 26 arkebúzos, 23 lándzsás és 35 könnyű muskétákkal (*handrohr*) felszerelt gyalogos. AMB MmB K 93 p. 341–349. A *handrohr*hoz: Domokos 2005.

főkamarás, 1546-tól magyarországi főhadparancsnok) is teljesített a város fuvarozást.³⁶ Összesen 313 fontdénárt adott ki a kamarás hadianyagra és szállításra.

A következő évben közel 200 fontdénárt költöttek hadianyagra. A város fegyverkészletéhez fontos adalék, hogy 30 könnyű muskétát vettek, továbbá 111 hasonló fegyver tisztítására adtak utasítást.³⁷ Ezek mellett nagy valószínűséggel rendelkeztek még további kézi tűzfegyverekkel. Ugyancsak a hadianyagok fejezetben szerepel, hogy beszereztek még 200 mázsa rezet, valamint puszkapor előállításához ként és salétromot, szintén mintegy 200 mázsa mennyiségben. Ezek mellett olyan különleges eszközökről is értesülünk, mint spanyol puszkaporos edények (*spanisch pulver flaschen*).³⁸ A védelmi építkezések közel 150 fontdénárt tettek ki ebben az évben.³⁹ A negyvenes évek második felére lecsökkentek a vizsgált költségek évi 40–80 fontdénárra. Ezek az összes kiadás mintegy 1–2%-át tették ki. Az országos pénzügyigazgatás viszont továbbra is jelentős igényeket támasztott a várossal szemben. A nádori helytartó, Révay I. Ferenc (1542–1553)⁴⁰ utasítására az addigi legnagyobb összeget, 1611 fontdénárt bocsátott rendelkezésre a város.⁴¹

Az 1550–1551-es pénzügyi év újra magasabb hadi és védelmi kiadásokat (119, illetve 297 fontdénár) mutat. A város 1550 nyár végén, ősz elején a Nyitra alatt táborozó mezei seregnek két *falkonettet*, 158 font puszkaport, az ágyúkhöz 100 golyót, valamint *handrohrokat* és páncélokot küldött. A *falkonettekhez* személyzetet (két puskamívest és szolgálakat), valamint további felszerelést is küldtek (döröklöket, ládákat, sőt még a fojtáshoz használt papírt is). A kiküldött szállítmányokat jelentősen biztosították. A várostörténet szempontjából kiemelhető, hogy a városi polgárok közül összesen 90 puszkás (*Schützen unsere mitburger als belaitsleut*) kísérte több hullámban az utánpótlást, alabárdos *landsknechtek* mellett.⁴²

Az ötvenes években erősen ingadoztak a vizsgált kiadások. 1552–1553-ban mindössze 27 fontdénárt tettek ki ezek a költségek. Ez az adat – egyedülként – cáfolja a korábban megismert tendenciát, miszerint a jelentősebb országos katonai események megnövelték a város hadi/védelmi kiadásait. A következő pénzügyi évben viszont már 309 fontdénárt fordítottak hadi kiadásokra. Ennek döntő részét Szász Móricnak a térségen átvonuló csapataira költötték (*Hertzog Moritz, Churfürst in Saxen hieher mit grosser anzall kriegsvolk zu Ross und fuess übern wald ankomen*).⁴³

36 AMB MmB K 95 p. 101–112. Bár ez nem tartozik a katonai költségek közé, érdekességképpen megjegyezhető, hogy a város Salm esküvőjére is küldött tisztelgő ajándékot. AMB MmB K 95 p. 267. Salm tisztségeihez: Pálffy 2010: 95.

37 AMB MmB K 97 p. 123.

38 AMB MmB K 97 p. 124.

39 AMB MmB K 97 p. 169–170.

40 Pálffy 2010: 147.

41 AMB MmB K 105 p. 261–266.

42 Még az is kiderül a szövegből, hogy az egyik vagy mindkét ágyút Prágában gyártották (*Prager geschütz*).

AMB MmB K 109 p. 118, 269–273.

43 AMB MmB K 111 p. 281–283.

Elsősorban a sereg ellátásához járult hozzá a város élelmiszerral, közel 200 fontdénár értékben. Ez volt az első év, amikor városi szolgálatban álló huszárt (*Gmainer Stat Hussär*) fogadtak fel.⁴⁴ Ebben az évben újra jelentősebb összeget, 1320 fontdénárt bocsátottak a nádori helytartó, a királyi kancellár (nagy valószínűséggel itt már Oláh Miklósról van szó), valamint a Kamara rendelkezésére. Összességében 22,5%-ot tettek ki a fent említett kiadások.

Az ötvenes évek második felében átlagosan 200–300 fontdénár (körülbelül 4–5%) körül mozogtak a hadi költségek. Csak egy adalékinformációt emelek ki ebből az időszakból. 1556 szeptemberében három szétrobbant városi *falkonettet* Bécsbe küldtek, hogy újraöntsék az ágyúkat. A bejegyzés értéke, hogy megadták az ágyúk méretét. Nagy valószínűséggel a lövegek súlyát közölve: egy 695, egy 709 és egy 864 fontos ágyúról volt szó.⁴⁵ A hatvanas években jelentős csökkenést mutatnak a vizsgált tételek. A teljes évi kiadásoknak mindössze 1–2%-át tették ki. Egyetlen kivételként az 1565. évet említhetjük, amikor is 675 fontdénárt fordítottak hadi költségekre, és ez a teljes évi kiadások közel 10%-ára rúgott.

A hetvenes évek elején tendenciaszerű növekedést tapasztalunk, 1573-ban csak a hadi kiadások megközelítették a 800 fontdénárt (12%). A következő években gyakoriak a 700–800 fontdénár körüli értékek, ebben az időszakban viszont a teljes évi kiadás már 10000–12000 fontdénár körül vagy afölött van, így a hadi kiadások a nominális növekedés ellenére arányukban nem mutattak jelentős emelkedést. 1574-ben 319 fontdénárt fordítottak ilyen célokra. Ennek nagy részét, 292 fontdénárt magyar katonák felfogadására (*hungrisch soldaten zu gemainer Stat gedient*) költötték.⁴⁶ A másik kuriózum, hogy ebben az évben említenek először elsősorban páncélok és egyéb hidegfejverek tárolására szolgáló *Rüst Kamert*.⁴⁷ Az 1574. év legjelentősebb tétele egy a Magyar Kamarának folyósított összeg volt: 5423 fontdénárt küldtek a központi szervnek, nagy valószínűséggel kölcsön formájában. A hitel visszafizetési feltételeit azonban nem részletezték.⁴⁸

A hetvenes évek végén mérsékelten nőttek a hadi kiadások. 1578-ban közel 900 fontdénárt fordítottak ilyen célra. Ezekből a bejegyzésekből kiderül, hogy nemcsak páncélokat és kardokat tartottak a *Rüst Kamer*ben. Ebben az évben a kamarás Itáliából rendelt 192 puskaporos edényt, amelyeket szintén itt helyeztek el, ezek mellett pedig puskákat is tároltak itt.⁴⁹ A központi költségvetésnek juttatott összegek drasztikus mértékben megugrottak a vizsgált évben. Az országgyűlésre érkező Rudolf udvari személyzetének például nagy mennyiségben küldtek ruhákat

44 AMB MmB K 111 p. 287–289.

45 AMB MmB K 117 p. 143.

46 AMB MmB K 143 p. 137.

47 AMB MmB K 143 p. 229–230. Ebben az évben legalább 70 páncélt, kardokat és a páncélokhöz tartozó további kiegészítőket tároltak itt.

48 AMB MmB K 143 p. 223.

49 AMB MmB K 149 p. 391–392.

vagy ruhaanyagokat, valamint az udvar részére még zászlókat is vásárolt a város. A Magyar Kamarának 3 500 forint értékben folyósítottak kölcsönt. Ezenfelül több mint 10 000 fontdénárt bocsátottak a kamara rendelkezésére egyszeri juttatás formájában. Az uralkodónak és a központi költségvetésnek nyújtott összegek ebben az évben nem kevesebb mint 12 314 fontdénárt tettek ki.⁵⁰ Ez utóbbi összeg önmagában is már az összes kiadás 49%-ára rúgott. A hadi kiadásokkal együtt a vizsgált tételek a teljes kiadási oldal több mint felét tették ki az adott évben.

A nyolcvanas években újra mérséklődtek a hadi költségek, átlagosan évi 400–500 fontdénárt fordítottak ilyen célokra. Mivel ebben az évtizedben már átlagosan 15 000 fontdénár fölött volt a teljes évi kiadás, így a fent említett tételek elenyészőnek mondhatók. 1589-ben például mindössze 100 fontdénárt költöttek hadi kiadásokra, ehhez képest viszont 600 fontdénárt a városba érkező országos és megyei tisztviselőkből álló küldöttségre.

Jelentős növekedés érzékelhető a kilencvenes évektől. A legalacsonyabb éves hadi költségek is 500–600 fontdénár körül mozogtak, de inkább a több ezer fontdénáros kiadások voltak a jellemzőek. 1590-ben jelentős építkezésbe kezdett a város. Átépítették a Mihály-kapu tornyát, a részletes leírások szerint meg is emelték néhány öllel. Az építkezés áttételesen hozzájárulhatott a védelmi képességek növeléséhez, mindazonáltal az átépítés során számos olyan költség is felmerült, amely inkább a torony esztétikai értékét növelte. Jelentős mennyiségű kő- és faanyagot, rezet, festéket, olajat, illetve közel 2700 szőget használtak fel a munkálatok során. Az átépítés összességében 2128 fontdénárt emésztett föl.⁵¹ Érdekességképpen megjegyezhető, hogy a torony felső sarkainak a vasalatára rézből négy sárkányfejet csináltattak, amelyek egyenként több mint egy fontot nyomtak.⁵² Még ha elfogadjuk is, hogy a Mihály-torony átépítése nem kizárólag védelmi célokat szolgált, akkor is jelentős építkezési projektként értékelhető. Arról sajnos nincs információnk, hogy a pozsonyi tanácsnak lehetett-e tudomása ekkor a Habsburg katonai kormányzat és az oszmánok közötti növekvő feszültségről. Annyit bizonyosan tudunk, hogy a golyóöntéshez szükséges eszközöket, valamint nagyobb számban muskétákat és nyársakat is beszereztek.⁵³ Továbbá látványos az örökre fordított költségek növekedése. A korábbi évtizedekben még évente 150–160 fontdénárt költött erre a város, 1590-ben azonban már 1036 fontdénárt tett ki az örök fizetsége. A következő évben a hadianyag és a harceszközök beszerzése nem volt különösen jelentős, ugyanakkor költött katonákra is a város, 274 fontdénár értékben.⁵⁴

1592-ben már újra 1000 fontdénár fölé emelkedtek a hadi költségek. Ezeknek nagy részét tűzfegyverekre, puskaporra és salétromra költötték. Bécsből három

50 AMB MmB K 149 p. 395–402.

51 AMB MmB K 167 p. 275–282.

52 AMB MmB K 167 p. 280.

53 AMB MmB K 167 p. 421–424.

54 AMB MmB K 169 p. 457–458.

21 fontos (ebben az esetben golyómeretet jelöl) ágyút rendeltek.⁵⁵ Emellett kisebb javítási munkálatokat fizettek a falakon és a *zwingerek*ben. Amint azt a bevezetőben említettem, az 1593-as kötet hiányzik, szerencsénkre azonban az ez évi kiadások egy részét feljegyezték más kötetekben. Ebből kiderül, hogy 1593-ban 3526 fontdénárt bocsátottak a kamara rendelkezésére, amelyből mintegy 1800 fontdénár volt kölcsön.⁵⁶

A tizenöt éves háború második évétől, 1594-től drasztikus mértékben nőttek a hadi kiadások, évi átlagban a 3000–5000 fontdénár közötti sávban mozogtak. A legmagasabb összeg, 6665 fontdénár 1594-ben mutatható ki. Jelzésértékű, hogy ettől az évtől a kamarás új fejezetet nyitott (*Allerlei kriegs Eppens*) ezeknek a költségeknek. A szöveg szerint Pozsony számos térségben segítette logisztikai támogatással a keresztény csapatokat. Így fuvarosokat és lovakat küldtek (Székes)Fehérvár, Nógrád, Esztergom, Győr és Komárom alá,⁵⁷ illetve további közel 100 katonát vagy szolgát a Nógrád és Győr térségében operáló seregekhez. Mindezeknek a költsége már önmagában közel 1000 fontdénárra rúgott. Egy másik nagyobb kiadócsoportot Mátyás főherceg parancsára fizetett ki a város. Többek között közel 2700 fontdénár értékben a hadtápot támogató személyeket, lovakat és felszerelést küldtek a csapatokhoz.⁵⁸ Ezek az információk áttelesen arról is tájékoztatnak, hogy hol álltak az adott időszakban jelentősebb seregek. Május 11. és augusztus vége között még Esztergom alá érkeztek Pozsonyból a szállítmányok, szeptember elejétől viszont már Győr alá. Mindemellett a város saját védelmi képességeit is igyekezett növelni, mintegy 330 fontdénár értékben vásároltak fegyvereket, egyéb hadieszközöket. Az erődítési munkálatok is folytatódtak, 1235 fontdénárt költöttek egy újonnan megkezdett falszakasz építésére.⁵⁹ Végül a Kamarának is a rendelkezésére bocsátottak 550 fontdénárt. A vizsgált költségek összességében a teljes évi kiadási oldal 42%-át tették ki.

Három évvel később még mindig közel 5000 fontdénárt fordítottak hadianyagra és logisztikai célokra. A következő évtől szerény mértékben mérséklődtek ezek a kiadások, de a korábbi évtizedekhez képest még mindig kiugróan magasak voltak, 3600–3700 körüli összegekkel. 1598-ból megemlíthető, hogy a város külön fizetett naszádosokat és katonákat. A századforduló időszakában szinte végig volt katonai tábor Pozsony térségében. 1601-ben már elsősorban ezekbe a táborokba és a környező várakba biztosított logisztikai támogatást a város, mintegy 2700 fontdénár értékben, emellett több mint 1100 fontdénárt emésztett fel a megerősített városi őrség és katonaság fizetése. A háború utolsó évében, 1606-ban még mindig közel 3000 fontdénárt költöttek hadi kiadásokra. Az 1598–1606 közötti

55 AMB MmB K 171 p. 229–230.

56 AMB MmB K 171 p. 427–428.

57 AMB MmB K 172 p. 191–193.

58 AMB MmB K 172 p. 199.

59 AMB MmB K 172 p. 499–519.

időszakban az itt vizsgált tételek átlagosan az éves kiadások 14–16%-át tették ki. Az utolsó évben, amelyből megbízható adatokkal rendelkezünk, érezhető a háború lezárásának a hatása: 1610-ben mindössze 277 fontdénárt költöttek hadfelszerelésre.

Az itt vizsgált kiadáscsoportokat összegezve egyértelműen kijelenthető, hogy a korszak sajátosságaként a hadi/védelmi kiadások, valamint a központi pénzügyigazgatásnak tett juttatások nominálisan és arányukban is – időszakos ingadozásokkal – egyre nagyobb jelentőségre tettek szert. Ezeknek a kiadási tételeknek az alakulását az esetek nagy többségében jelentősen befolyásolták az országos események. Végül az is megállapítható, hogy a kiadási oldalnak a nagyságrendi megnövekedése jelentős részben ezeknek a költségeknek az emelkedésére vezethető vissza.

A tisztelgő ajándékok

A *Stat Eruns* című fejezetek a teljes évi költségvetésnek átlagosan mindössze 0,5–5%-át tették ki, funkciójukat tekintve mégis kiemelt figyelmet érdemelnek. Ez a speciális kiadáscsoport jól vizsgálható aszerint, hogy kiknek és milyen úgynevezett tisztelgő ajándékokat (*geschenkh, verehrung*) juttatott a város. A célszemélyek, célcsoportok, valamint az ajándékok jellege, értéke, továbbá a juttatások célja jól tükrözi a város érdekérvényesítő stratégiáját, ilyen módon áttételesen kapcsolhatók az előző alfejezet kiadástípusaihoz.⁶⁰

Pozsony funkcióbővülése nagymértékben befolyásolta a város érdekérvényesítő tevékenységét is. A mozgástér alakításában kiemelkedő szerepe volt a kapcsolattartásnak és az információszerezésnek. A központi hatalom képviselői, illetve a politikai-katonai elit felé tett gesztusok kiváló lehetőséget nyújtottak arra, hogy a város egyfajta „lobbitevékenységet” folytasson saját pozícióinak megőrzése vagy javítása érdekében. A tisztelgő ajándékoknak széles spektruma volt. Az ilyen gesztusok magukban foglaltak olyan eseteket, amikor a tanács bevett szokás szerint hozzájárult a városban élő vagy ott megforduló méltóságok, hivatalnokok, katonák, városi küldöttek vagy diplomaták ellátásához. Ezen túl a tisztelgő ajándékoknak gyakran volt olyan céljuk is, hogy erősítsék a település pozícióit, vagy javítsák a város és a megajándékozott személy közötti viszonyt. Ennek a spektrumnak a szélső szegmensét azok az esetek testesítették meg, amikor egyenesen kenőpénzként funkcionáltak ezek a juttatások.⁶¹ Sajnos a vizsgált szövegben nehezen lehet ezeket az árnyalt célokat pontosan elkülöníteni. Mindazonáltal nem szabad ezeket az ajándékokat egyszerű korrumpálási kísérletként felfognunk, még azokban az esetekben sem, amikor valamely országos főméltóságot vagy magas rangú kamarai

60 A témához részletesen lásd Tózsá-Rigó 2021a.

61 H. Németh 2005: 210–211.

személyt részesítettek ajándékban. Az ilyen típusú juttatások ugyanis bevett gyakorlatnak minősültek a korszakban.⁶²

A *Stat Eruns* fejezetek évente átlagosan 25–30 tételt tartalmaznak. Egy ilyen bejegyzésben gyakran több célszemély vagy célcsoport (például más városok követei) is szerepelhetett, így évi átlagban 40–45, a korszak második felében pedig nemritkán évi 50–60 tétel elemezhető. A célszemélyek, illetve célcsoportok hét nagyobb értékelhető csoportba sorolhatók be: 1. az országos politikai elit tagjai (~30%); 2. udvari/kamarai/rendi tisztviselők (9–10%); 3. magas rangú katonai parancsnokok (8–9%); 4. alacsonyabb rangú katonák, katonai tisztviselők (8%); 5. diplomaták (4%); 6. egyháziak (5%); 7. polgárok (20–25%).

Az ajándékok 88%-a élelmiszer volt. Ezen a csoporton belül a hal és a bor dominált. Fogyasztástörténeti érdekesség, hogy a leggyakoribb halfajta a ponty és a csuka volt. A második leggyakoribb ajándéktípus a bor volt. Legtöbbször csak a mennyiségét adták meg, esetleg azt közölték, hogy az évi vagy egyéves bort adományoztak-e, illetve elvétve, hogy vörös- vagy fehérborról volt-e szó. Ritkán szerepel sör. A zsemle és kenyerek mellett kis esetszámmal előfordulnak még gyümölcsök, ezek között elvétve egzotikus gyümölcsök is, mint például narancs (*pomarantz*). Végül a halnál jóval ritkábban említenek hústeleket (tyúk, nyúl, kakas, vaddisznó stb.), elvétve pedig zöldséget és fűszert is.

Helyenként olyan érdekes adalékinformációk is kinyerhetők, hogy milyen íz- és szer szerint étkeztek a politikai és katonai méltóságok. A korszak elején arról értesülünk, hogy Mária és Anna királynét például angolnára vendégelték meg. Megtudhatjuk továbbá, hogy milyen volt 1531-ben az országos főméltóságoknak felszolgált karácsonyi étrend: csuka, ponty, márna, keszeg.⁶³ Ízelítőt kapunk arról is, hogy milyen volt egy reprezentatív reggeli, amelyre a pozsonyiak nagyszombati, soproni és bresloui (ma Wrocław, Lengyelország; régi magyar neve Boroszló) polgárokat hívtak meg 1541-ben. Az ételekhez ürmöst (*wermuet*) és más borokat szolgáltak fel. A húshoz járult még retek, petrezselyem, citrom (*limoni*), rizs, körte, hagyma, hal, sajt, káposzta vagy fűszer, tejföl (*milchrom*) és holipni (*holhippen*).⁶⁴

A megajándékozott polgárok túlnyomórészt a Pozsonyba érkező városi küldöttségekhez tartoztak. Ez a célcsoport a városok közötti kapcsolatrendszerbe enged betekintést. Továbbá az érdekérvényesítés terén olyan jelentős funkciók is vizsgálhatók, mint a városok közös fellépése, illetve általánosságban az információszerezés. Áttételesen a városhálózaton belüli súlypontok is kirajzolódnak. A 16. század első felében leggyakrabban a nagyszombatiak és a soproniak tűnnek fel. A két város ilyen magas aránya egyrészt földrajzi közelségükkel magyarázható, másrészt

62 Köszönetemet fejezem ki Kenyeres Istvánnak, H. Németh Istvánnak és Pálffy Gézának a témában 2019-ben, a VII. Várostörténeti Konferencián folytatott szakmai beszélgetésért.

63 AMB MmB K 81 f. 60.

64 AMB MmB K 93 f. 100.

már a középkortól volt köztük egy szoros együttműködés.⁶⁵ Pozsony azonban aktív kapcsolatot tartott fenn a felső-magyarországi városokkal is. A kassaiak (ma Košice, Szlovákia) nagyságrendileg a nagyszombati és a soproni küldöttségekhez hasonló gyakorisággal tették tiszteletüket a Duna menti városban. Ezenkívül viszonylag gyakran jelennek meg a forrásban Eperjes (ma Prešov, Szlovákia), a bányavárosok, Lőcse (ma Levoča, Szlovákia) és Bártfa (ma Bardejov, Szlovákia) követői, de találunk megajándékozott polgárokat Bécsből, Prágából és Sziléziából is.

A századforduló háborús időszakában újra felértékelődött ezeknek az ajándékoknak a szerepe, mivel megnőtt a városban a magas rangú katonai vezetők és országos főméltóságok „forgalma”. 1592-ben például számos más országos méltóság és katonai vezető mellett Pálffy Miklóst és Illésházy Istvánt többször is gazdagon megvendégelték. Halakat és öt ökröt biztosított a város egy nagy lakomára.⁶⁶ További kuriózum, hogy 1601. január 7-én Mihály havasalföldi vajdát látták vendégül: a vajda minden bizonnyal az előző évi árgyasi (ma Arghișu, Románia) vereség után éppen Prága felé tartott, és akkor utazott át a városon. Marhát, bárányt és kappant szolgáltak fel neki és kíséretének.⁶⁷

Egyéb kiadások

Korábban már érintettem a város „ellátására” (*Stat Zerung*) szolgáló dologi kiadásokat (élelmiszerek, eszközök, nyersanyagok, fuvarozás). Ezek a kiadások képezték a hadi és védelmi költségek után a legnagyobb tételt, átlagosan évi 16–17%-kal (8. ábra). A városkönyv ezen részei rendkívül gazdag fogyasztástörténeti információkat tartalmaznak, itt azonban nincs lehetőség bővebb kifejtésükre. A másik jelentősebb kiadáscsoportot a tisztviselők, alkalmazottak bére képezte (a teljes kiadások mintegy 13–14%-a).

A különféle kézművesmunkákra a költségvetés mintegy 10%-át fordították. A számadáskönyvek kézművesipar-történeti szempontból is jelentős adatokkal szolgálnak. A leggyakoribb szakmák a kovács, ács, kőműves, lakatos, szíjgyártó, kötélverő, nyerges, bognár, asztalos, fazekas, kádár. Ritkábban előfordul még többek között üvegező, kannaöntő, esztergályos, kövező, festő is. A városi reprezentációhoz szolgál adalékinformációval, hogy 1541-ben azzal bíztak meg egy festőt, hogy fesse le a város három *falkonettjét*, egyúttal pedig rá kellett festeni az ágyúkra a városi címet is.⁶⁸

65 A városok együttműködéséhez lásd Bessenyei 2012.

66 AMB MmB K 171 p. 118.

67 AMB MmB K 184 p. 141.

68 AMB MmB K 93 p. 299.

A városi tulajdonban lévő ingatlanokra fordított összegek átlagosan a kiadások 7%-át tették ki. Ezek között az esetek nagy többségében szőlőket látunk. A város szőlőkertjeinek a száma a 16. század első fele és a 17. század első évtizede között közel tízszeresére nőtt. A korszak elején még csak 3–4 dűlőben említenek városi szőlőt, ezzel szemben a század utolsó harmadában már évente 29–30 szőlőt vagy szőlőrészt sorol fel a forrás.

A fentiek mellett fellelhetők még a futárokra költött összegek, illetve az „egyes kiadások” fejezetben felsorolt eseti költségek.

Bevételek

Az adóbevételek

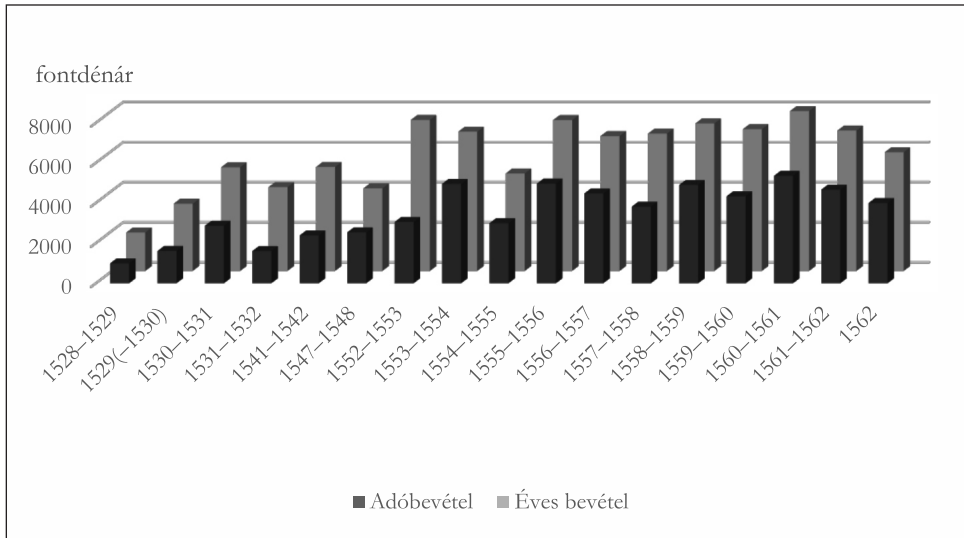
A növekvő kiadások fedezésére és az esetleges költségvetési deficit kompenzálására mozgósított eszközökhöz a városi kamarai számadáskönyvek bevételcsoportjait kell részletesen elemezni. Ehhez bizonyos esetekben a mohácsi csatát megelőző éveket is tudtam vizsgálni (7. ábra). A bevételcsoportok közül a legjelentősebb tételt minden esetben az adóbevételek (*Gabgeld*) képezték (a teljes korszakra vetítve az összes bevétel 51,8%-a). A városháztartás bevételeinek döntő többsége tehát innen származott, azaz elsődlegesen az adók voltak alkalmasak arra, hogy fedezni tudják a kiadásokat. Ez a bevétel típus bizonyos határokig növelhető is volt, például időnként rendkívüli adót (*taxa extraordinaria*) vetettek ki.

Érdekes az egyes időszakokra vetítve is megvizsgálni a befolyó adókat. Az adatsorok azt mutatják, hogy a város folyamatosan és jelentős mértékben emelni tudta ezt a bevétel típusot (1. ábra).

A húszas években még 1000 fontdénár körül mozgott az egy évben beszedett adó. A harmincas években jelentős növekedés következett be, a negyvenes évek elejéig éves átlagban 1700 fontdénár folyt be. Az éves adóbevételek a negyvenes években átlagosan már 2400 fontdénárt tettek ki. A következő pregnáns változás az ötvenes évek elején mutatható ki, 1552–1562 között évente átlagosan mintegy 4300 fontdénárral járultak hozzá a polgárok a város költségvetéséhez. Ezekben az években az adók az összes bevételnek már a 63%-át tették ki.

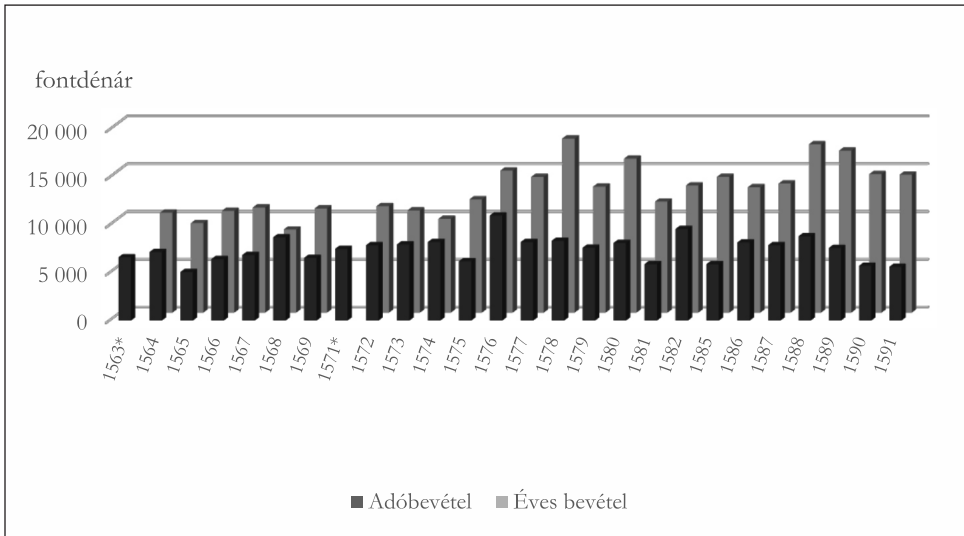
A hatvanas évektől már tendenciaszerűen 5000 fontdénár fölé emelkedtek az adóösszegek, a hetvenes évek közepéig pedig átlagosan évi 7100 fontdénárral számolt el a kamarás. Ebben a másfél évtizedben tovább nőtt az adóbevételeknek a teljes költségvetésben képviselt súlya is, az összes bevétel 68%-a származott ebből. A hetvenes évek második felében és a nyolcvanas években folyamatosan 7500–8000 fontdénár között mozogtak ezek a bevételek (éves átlag: 7750 fontdénár). A nyolcvanas években a város más bevétel típusait is növelni tudta, így az adók részesedése visszaesett 52%-ra (2. ábra).

1. ábra. Adóbevételek a teljes bevétel arányában, 1528–1562

Forrás: Saját szerkesztés

2. ábra. Adóbevételek a teljes bevétel arányában, 1563–1591

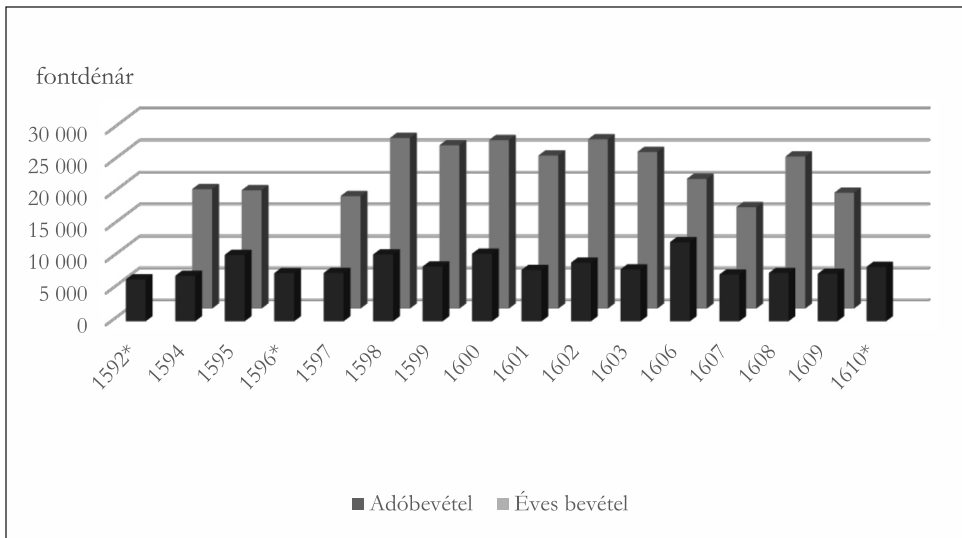

* Adott évben a *Kammerbücher* adataiból nem számolható ki a teljes évi bevétel.

Forrás: Saját szerkesztés

A tizenöt éves háború időszakában újabb jelentős emelkedésnek vagyunk tanúi, 1591–1610 között – reagálva a megnövekedett kiadásokra – már átlagosan 8600 fontdénárt sikerült beszedni a polgároktól. Ebben az időszakban már négy olyan évet is ki tudunk mutatni, mikor 10 000 fontdénár fölé emelkedett az egy

3. ábra. Adóbevételek a teljes bevétel arányában, 1592–1610

* Adott évben a *Kammerbücher* adataiból nem számolható ki a teljes évi bevétel.

Forrás: Saját szerkesztés

évben befolyt adó összege; a csúcsev 1606 volt, amikor 12 416 fontdénárral járultak hozzá a polgárok a város terheihez. Másrészt viszont a teljes bevétel is rendkívüli mértékben növekedett, átlagosan 22 000 fontdénárra, azaz az adók már csak 39%-kal szerepeltek az összes bevétel között (3. ábra).

A szélső értékek között tehát közel 10–12-szeres növekedés mutatható ki a korokban. Ha a 10–12 éves időszakok átlagértékeit vesszük figyelembe (1700-hoz képest 8600), akkor a növekedés szerényebb, de még így is megállapítható, hogy a húszas-harmincas évekhez képest mintegy ötszörösére nőtt a befolyt adó összege. Ebbe nyilván bele kell kalkulálnunk a városi lakosság növekedését is, azaz az egy főre eső adó összege nem nőtt ötszörösére. A bevételcsoport növekedése azonban nem magyarázható pusztán a lakosság gyarapodásával (lásd később a bevételeknél a *Bürgerrechtgeldet*). Egy másik fontos kérdés a pénz értékének a romlása, amelyről viszont nem rendelkezünk biztos információkkal, még ha az inflációról tájékoztatnak is többek között az élelmiszerárak (lásd később a borpénznél). Mindazonáltal nagy biztonsággal megállapítható, hogy a tanács leginkább az egy főre eső adó jelentős emelésével juthatott a szükséges többletbevételhez. Ennél az eljárásnál nyilván figyelembe kellett venni a polgárság gazdasági teljesítőképességét, illetve családonként a vagyoni státuszt. Az adóbevételek jelentős fokozásával jól szemléltethető a pozsonyiak gazdasági teljesítőképessége. Erre támaszkodva a városvezetés további jelentős tartalékokat tudott mozgósítani. Az utolsó időszak adataiból viszont az is látható, hogy az adók mellett a város rendelkezett más növelhető bevételi forrásokkal is. Ezek közül a legfontosabb a boreladásból származó *Weingeld* volt.

Borpénz

A *Weingeld*nek a korszakban folyamatosan nőtt a jelentősége.⁶⁹ A Mohácsot követő években 100–170 fontdénár közé estek ezek a tételek. A harmincas években jól érzékelhető változás következett be a nominális értékekben. Az 1541–1542-ig terjedő időszakban átlagosan 357 fontdénár folyt be bor eladásából. Az 1530–1531-es évben már az előző időszak átlagértékeinek több mint kétszeresére ugrott a borpénz, majd a következő két évben meredeken emelkedett fölfelé (4. ábra). A kereslet kielégítésére ekkor szerzett be először a város Pozsonyon kívülről bort. Ilyenkor leginkább récseiektől vásároltak.⁷⁰ Ebben az évben többször is értékesített a város Bruckban, sőt a Weinviertelben beszerzett italt.⁷¹ Az eladott mennyiség ugrászerű megnövekedésében nagy valószínűséggel szerepet játszottak az 1530-ban és 1532-ben itt megrendezett országgyűlések, valamint az a tény, hogy számos Ferdinánd-párti főméltóság választotta Pozsonyt székhelyül, illetve ezen túl még diplomaták is gyakran megfordultak a városban.

Az 1542–1551 közötti időszakban az előző évek átlagának több mint kétszeresére, 782 fontdénárra emelkedett a közéérték. 1549–1550-ben kiugróan magas összeg (1879 fontdénár) folyt be borértékesítésből. A számadásokból és az összegek időbeli eloszlásából egyértelműen arra következtethetünk, hogy az 1550. január 6-ra összehívott országgyűlés gyakorolt drasztikus felhajtóerőt az eladásra. A negyvenes évekre jól érzékelhető elmozdulás következett be a kimért bor pintenkénti árában is. A húszas-harmincas években még átlagosan 8–12 dénárba került egy pint. 1542–1543-tól érzékelhető az első pregnáns áremelkedés, a negyvenes években már 16–20 dénár között mozgott egy pint bor ára.

Az ötvenes években mérsékelten csökkent a borpénz. Erre a tendenciára eddig még nem sikerült megnyugtató magyarázatot találni. Tovább nehezíti a kérdést, hogy ezekben az években újra jelentősen nőtt a városi szőlőállomány, az ötvenes évek közepén 9–11 városi szőlőt említ a forrás. Kézenfekvő feltételezés lenne, hogy ezekben az években rossz volt a termés. A közelmúltban vizsgált klímátörténeti adatok viszont azt mutatják, hogy az ötvenes években enyhébb időszak köszöntött be, amelyet éppen 1557-től váltott egy másfél évtizedes periódus, amelyben zordabb telek voltak jellemzőek.⁷² Maga a rossz termés sem lenne azonban önmagában kielégítő magyarázat, hiszen – amint azt korábban említettem – a város gyakran vásárolt bort Pozsonyon kívül.

A következő hat évben újabb pregnáns emelkedésnek vagyunk tanúi. A közéérték 850 fontdénárra rúgott, tehát még a negyvenes évek felfutásánál is magasabban az értékek. Az árakban is érzékelhető egy újabb elmozdulás, az ötvenes évek

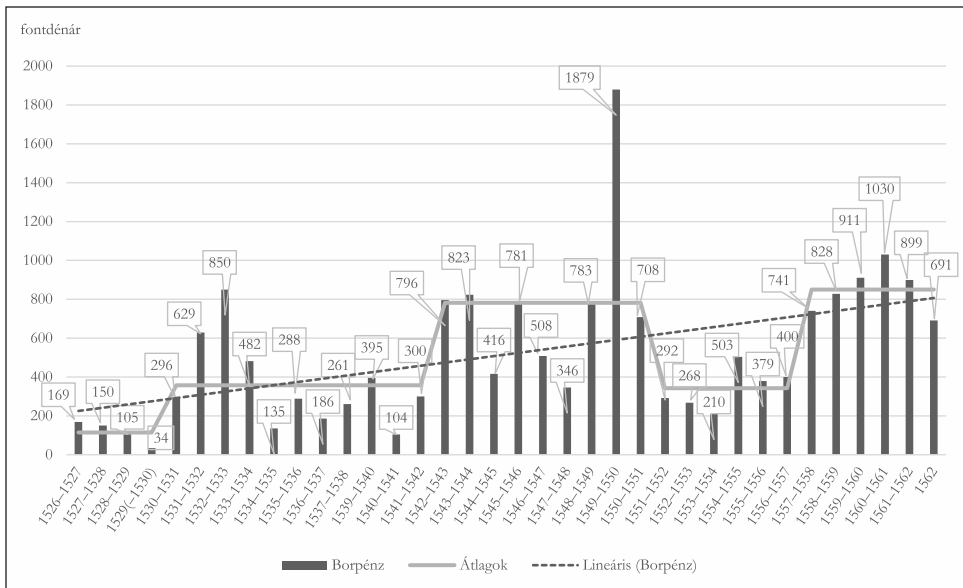
69 A témához részletesen: Tózsá-Rigó 2022.

70 AMB MmB K 81 f. 23–25, 29.

71 AMB MmB K 81 f. 24.

72 Tózsá-Rigó 2021b: 91–93.

4. ábra. Borpénz évenkénti bontásban, 1526–1562

Forrás: Saját szerkesztés

második felében már egyre jellemzőbb volt, hogy a kimért bor pintonkénti ára tartósan 18–20 dénár körül mozgott (4. ábra).

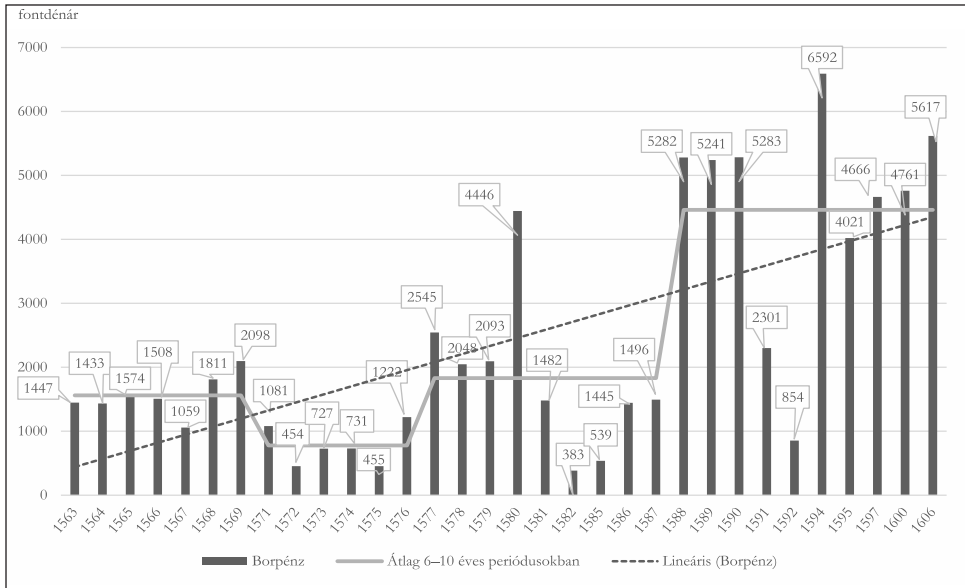
A hatvanas évek fennmaradó részében újabb jelentős növekedés figyelhető meg. 1563-tól már tartósan 1000 fontdénár fölött maradt, sőt, 1569-ig éves átlagban 1561 fontdénárt tett ki a bevétel típus.

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek nagy részében újabb jelentős pozitív trend mutatható ki. Az 1577–1587 közötti átlagérték (1831 fontdénár) minden addigit felülmúlt. A kérdéses kilenc évből hétben 1400 fontdénár fölé emelkedett az éves borpénz. Az 1580-as év pedig kiugróan magas, 4446 fontdénáros bevételt eredményezett. Az év elején megrendezett pozsonyi országgyűlésnek (február–március) minden bizonnyal ekkor is megvolt a keresletnövelő hatása.⁷³

A vizsgált korszak utolsó periódusában már nem voltak ritkák az 1580-ashoz hasonló borbevételek, sőt, az utolsó két évtizedben az átlagérték már 4462 fontdénár volt. Ebben több tényező is szerepet játszhatott. Elsődleges okként említhető, hogy a tizenöt éves háború idején országos tendenciaként értékelhető a háborús időszak árfelhajtó hatása. Mindehhez hozzájárult, hogy újra megnőtt a katonai jelenlét Pozsony térségében. A pozsonyi adatokban 1589-től már érzékelhető az árak újabb emelkedése. A város által kimért bor átlagos pintonkénti ára már meghaladta a 24 dénárt. 1591 után pedig még ehhez képest is drasztikus áremelkedés

73 Pálffy 2010: 292.

5. ábra. Borpénz évenkénti bontásban, 1563–1606

Forrás: Saját szerkesztés

mutatható ki. Ebben az évben már 36 dénárt kellett fizetni egy pintért, 1594–1595-ben pedig már 42 dénárra ugrott fel a pint ára. A következő évekből – töredékes adatok alapján – az árak mérsékelt csökkenése érzékelhető, de még mindig a 36 és 42 dénár közötti pintenkénti ár volt a leggyakoribb (5. ábra).

Fogyasztástörténeti adalékként megemlíthető, hogy a sörpénz a boreladásból származó bevételekhez képest elenyésző volt. Átlagosan 20–60 fontdénár között mozgott a sörbevétel (*Pirgeld, Biergeld*), ami a *Weingeld*-nek a legtöbb évben mindössze 5–20%-a volt. Gyakran (leginkább az 1590–1610 közötti időszakban) pedig egyáltalán nem könyveltek el sörbevételt. Ezeket az éveket is figyelembe véve a sörpénznek a borpénzhez viszonyított aránya mindössze 7–8%-ra esik vissza.

Révpénz

A város életében kiemelt szerepet játszó dunai átkelőhely forgalmából származó révpénz (*Urfargeld*) minden évben a számadáskönyvek első tételét képezte.⁷⁴ A Duna-híd a révhez közel, a vödrici partszakaszról „ívelt” át. A hidat általában a tavaszi ár

⁷⁴ Egy korábbi tanulmányomban elsősorban klímátörténeti szempontból vizsgáltam ezeket a kiadástípusokat. Tózsá-Rigó 2021b.

levonulása után építették meg, s túlnyomórészt novemberig állt a Duna felett.⁷⁵ Előfordult olyan év is, mikor csak nyár közepén vertek hidat, így 1597-ben csak július 20. után készült el a híd, s rövid ideig, mindössze augusztus 28-ig maradt fenn.⁷⁶ A híd a sekélyebb részeken cölöpökre, a folyam mélyebb részén hajókra (*schiffe, zillen, plätten*) támaszkodott. Ennek megfelelően gyakran említenek „külső” és „belső” hidat. Az egyik elképzelés szerint a belső a Vödrici-kapu előtt elterülő szigetig vezetett.⁷⁷

A hajóhíd megnevezés is többször előfordul a hatvanas évek második felében. Miksa 1563-as koronázása előtt néhány nappal, augusztus 20-ára készült el a híd.⁷⁸ Az 1580-as évekből speciális hídverésről kapunk információt. 1586 elején ugyanis olyan nagy hideg köszöntött be, hogy a kamarás a jégre veretett hidat négy helyen, így biztosítva az átmenő forgalmat. A hidak teherbírásáról is kapunk információt, két évből (1555, 1597) van adatunk arra, hogy egész marhacsordákat vittek át a pozsonyi hídon. A híd stabilitását mutatja, hogy 1555-ben 3800 marhát hajtottak át rajta,⁷⁹ a nyolcvanas-kilencvenes években pedig legalább kilenc alkalommal jelentős részszállítmány ment át itt.⁸⁰

A folyam élelem- és bevételi forrásként is funkcionált a város számára. Az átkelésért beszedett rév- és hídpenz összefoglalóan révpénzként szerepel, attól függetlenül, hogy hídon vagy a réveken történt-e az átkelés. Ez a bevételtípus általában a második vagy a harmadik legjelentősebb forrás volt a városháztartásban, átlagosan 9–11%-kal részesedett az összes bevételen belül.

A korszakban nominálisan és százalékosan is jelentősen megnőtt a dunai átkelésből származó bevétel.⁸¹ A húszas-harmincas években, valamint a negyvenes évek nagy részében átlagosan mintegy évi 200–300 fontdénár folyt be. A negyvenes évek végétől határozott tendenciaváltás érzékelhető. Sajnos arról nincs információnk, hogy a város mennyivel növelte az átkelésért járó tételeket. Még ha feltételezzük is, hogy növekedtek a révért fizetett összegek, a negyvenes évek végén bekövetkező nagyságrendi változás akkor is feltűnő. Átlagosan mintegy 800 fontdénár folyt be ezekben az években a révből. Arányaiban is jelentősebb volt a révpénz, hiszen a teljes bevételi oldalnak átlagosan 8–11%-át tette ki. Az összegek az ötvenes évek végén, három alkalommal már meghaladták az évi 1000 fontdénárt is, 1557–1560 között a teljes városi költségvetés 15–17%-a származott a dunai átkelés járadékából. A következő, bár szerényebb változás a hatvanas évek elejétől mutatható ki. Az 1563–1576 közötti periódus átlagértéke már megközelítette az évi 925 font-

75 Király 1890: 29–37.

76 AMB MmB K 179 f. 9.

77 Király 1890: 22, 29–30.

78 AMB MmB K 127 f. 5.

79 AMB MmB K 115 f. 4.

80 AMB MmB K 165 f. 11.

81 Részletesen: Tózsá-Rigó 2021b: 2–4. ábra.

dénárt. Az időszak nagy részében 900–1000 fontdénár körüli összeg folyt be a folyami átkelőhelyekből.

Leginkább a nyolcvanas években nőtt ez a bevételtípus. Bár még itt is jelentősek az éves ingadozások, az átlagértékek kitartóan emelkedtek. Az 1577 utáni évek átlagértéke megközelíti a 2000 fontdénárt. A kilencvenes években, valamint a századfordulón már szinte kivétel nélkül több mint 2000 fontdénár folyt be a folyami átkelésből. A kilencvenes évek második felében pedig kitartóan 2500 fontdénár fölött volt a révpénz. Kiemelkedett az 1599. esztendő, amikor közel 3386 fontdénárral számolt el a hídmester. Végül a korszak végén – nagy valószínűséggel a Pozsony térségét is érintő háborús események miatt – jelentős kiesésekkel, illetve alacsony befolyt összegekkel találkozunk.

Amennyiben az utolsó időszakot a korábban is alkalmazott összevetésben ábrázoljuk, azt találjuk, hogy a révpénz ekkor is átlagosan a teljes évi bevételnek megközelítőleg a 11%-át tette ki. Ez annak fényében külön érdekes, hogy Pozsony bevételei a század utolsó éveiben, valamint az 1610-es években már konzekvensen 20 000–25 000 fontdénár körül mozogtak, sőt, egyes években már a 25 000-es hárt is átlépték.

A rév egész éves működése nagyban függött az aktuális időjárási viszonyoktól. Leginkább a Dunán beálló jég, kisebb részben a folyó áradása volt felelős azért, ha egy-egy évben lerövidült az az időszak, amelyben használni lehetett a révet és a hidakat. Előfordult, hogy mindössze 40 vagy annál kevesebb héten keresztül működött a rév.

Végül érdemes megemlíteni, hogy volt még egy rendszeres jövedelme a városnak, amely a folyóhoz kötődött, ez volt a halpénz, a *Vischgelt*. A város minden évben értékesített halat. Azonban ennek a bevételnek a jelentősége eltörpült a révpénz mellett. Mindössze néhány fontdénár folyt be a halforgalmazásból. Voltak kiugró évek, így például 1580-ban a 40 fontdénárt is megközelítette a halpénz,⁸² azonban ez még mindig jelentéktelennek mondható az akkor 2043 fontdénárt kitevő révpénzhez képest.

Egyéb bevételek

A fontosabb bevételtípusok közül kiemelhetők még az úgynevezett „kamatok” (2–3%). Ezekre a városi tulajdonban lévő ingatlanok bérbeadásával tett szert Pozsony, tehát ezekben az esetekben bérleti díjról volt szó. Végül említhetők még a rendkívül változatos összetételt mutató eseti vagy egyszeri (*aintzig*) bevételek (13–14%). A teljesség igénye nélkül példaként említhető, hogy gyakran itt jegyezték fel, ha valamely polgár, nemes vagy a központi kormányzat képviselői pénzért

82 AMB MmB K 154 f. 51.

igénybe vették a város szállítási kapacitását.⁸³ Továbbá ezekben a fejezetekben rögzítették, ha a város által korábban nyújtott kölcsönöket visszafizette az adós. A városnak rendszeres bevétele származott még egyéb élelmiszerek és nyersanyagok (a már említett sör és hal, továbbá fa és só) eladásából. Ezek a tételek egyenként 1–2% körül mozogtak.

Még ezeknél is kisebb összeg származott a *Bürgerrechtgeld*ből. Ezt a polgárjogot elnyert személyeknek kellett befizetniük. A számadáskönyvek szerint az évente felvett polgárok száma alacsony volt a 16. században, illetve a 17. század első felében átlagosan 2–5 fő kapott polgárjogot, de volt olyan év (például 1610), amikor egyáltalán nem jelent meg ilyen bevételi forrás. Itt röviden kitérhetünk arra, hogy az 1542–1543-as adójegyzék 1026 adózó polgár nevét sorolja föl.⁸⁴ A teljes lakosságszám kiszámítását két bizonytalansági tényező nehezíti. Egyrészt nem tudjuk, hogy az adóalanyok hány családtaggal (átlagosan 4–4,5 fő) éltek egy háztartásban, másrészt az adólistában csak a polgárjoggal rendelkező személyek szerepelnek. Az 1026-os értéket 4,5-tel szorozva 4600 körüli értéket kapunk. Sajnos a polgárjoggal nem rendelkező lakosságot még bizonytalanabban tudjuk megbecsülni. Valószínűsíthető, hogy a század közepére, a városba irányuló migráció eredményeként körülbelül 5600–5800 fő lehetett Pozsony lakossága. Kitekintésképpen megemlíthető még, hogy a 17. század második harmadától jelentősen megnőtt a polgárjogot elnyerők száma: 1630–1640 között évente átlagosan legalább 56 személy nyerte el a pozsonyi polgárjogot.⁸⁵ 1636-ban egyetlen év alatt 96 új polgárt említenek a listákban.

Egy sikeres város a hanyatlás korában.

Pozsony gazdálkodása, költségvetése a 16–17. században

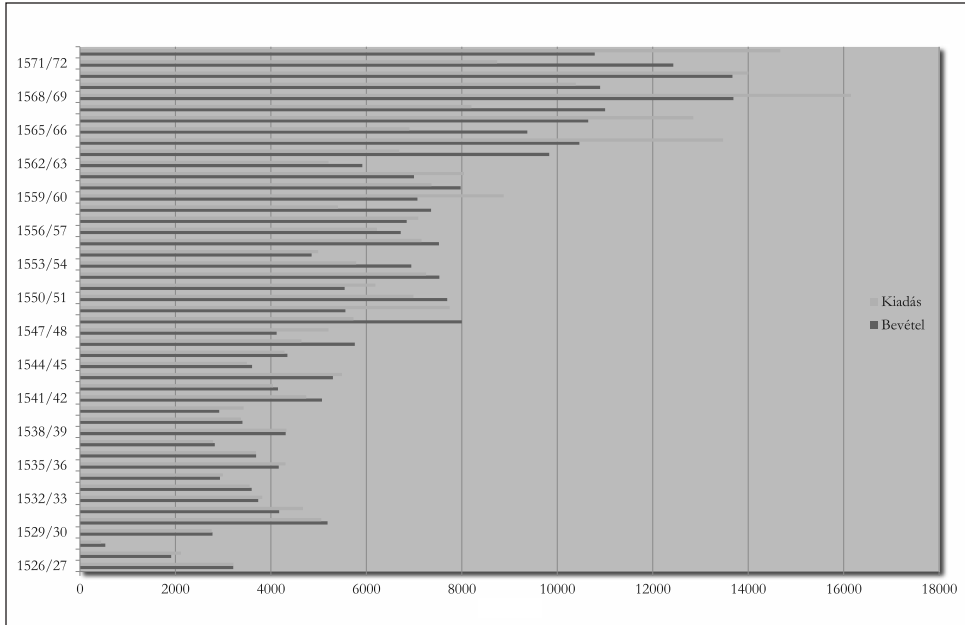
Amint a bevezetőben is említettem, a városok számára a korszak egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy a növekvő pénzügyi terhekre reagálva milyen fedezetet tudnak biztosítani. Ennek vizsgálatára a korábban ismertetett két forráscsoport használható.

Amint azt korábban említettem, a *Gabbuch*ban a kamarás megközelítőleg évi rendszerességgel tett költségvetési jelentései szerepelnek. Megjegyezhető, hogy a kamarás által bemutatott mérleg nem fedte a teljes városi költségvetést. Számos információ utal arra, hogy a bírónak és a polgármesternek is volt egy szűk pénzügyi mozgástere, azaz bizonyos jövedelmek hozzájuk futottak be. Másrészt a költségve-

83 A témához lásd bővebben Derzsi Júlia tanulmányát ebben a kötetben.

84 AMB MmB TR.

85 AMB MmB BB.

6. ábra. Pozsony város költségvetési mérlege a *Gabbuch* tükrében, 1526–1572

Forrás: Saját szerkesztés

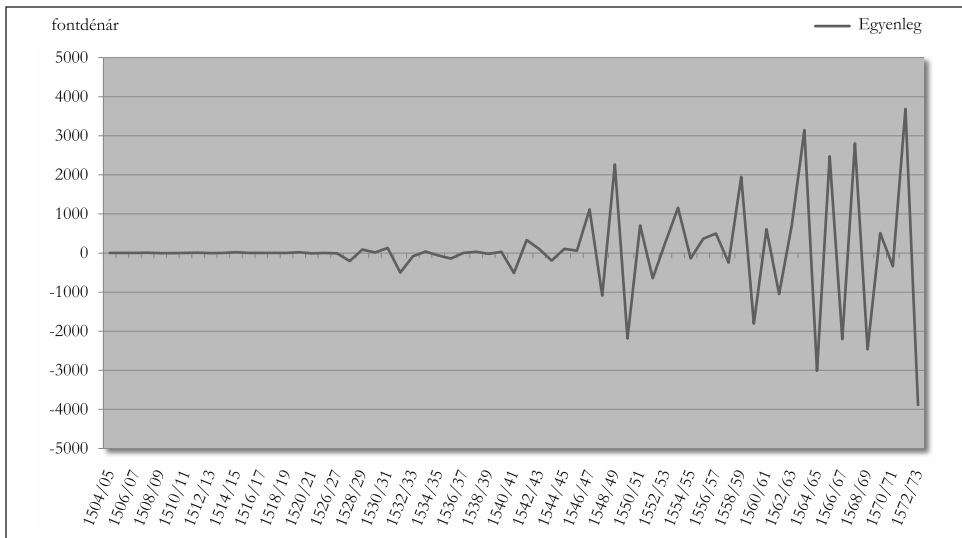
tés rugalmas értelmezését mutatja, hogy a *Gabbuch*ban is olvashatók olyan megjegyzések, miszerint a kamarás által jelentett kisebb hiányokat a tanács „elengedte” a kamarásnak, vagyis a veszteséget leírták. Végül nem tisztázott, hogy a polgároktól felvett kölcsönöket beépítette-e a mindenkori kamarás a jelentéseibe.⁸⁶ Érdekes módon a legtöbb évben a *Gabbuch* és a számadáskönyv értékei nem egyeznek egymással. A *Kammerbücher*ben szereplő bevételek alacsonyabb értékeket mutatnak. Ennek nagy valószínűséggel az lehetett az oka, hogy a számadáskönyvekben szereplő tételekben nem tüntették fel a polgároktól vagy más úton felvett hiteleket.

A *Gabbuch*ban szereplő bevételek és kiadások a Mohács utáni ötven évben egyaránt mintegy meghatszorozódtak (6. ábra).

Az 1504–1526 közötti időszakban még átlagosan 1500–2000 fontdenár körül mozogtak az összegek. Az első jelentős változás az 1526–1527-es pénzügyi évben érzékelhető, ekkor mindkét tétel 3000 fontdenár fölé emelkedett. A harmincasnegyvenes évek nagy részében 3000–5000 fontdenár között mozogtak, az 1530–

⁸⁶ Az első jelentős hitel az első komolyabb hiány (1531/1532) után említik. Ekkor egy Pemflinger nevű személy 100 forintot hitelezett a városnak (sajnos nem azonosítható közelebbről, hogy az említett hitelezőnek milyen kapcsolata lehetett a korszakban közismert budai Pemflinger családdal). MNL OL MF C489 f. 36v. A hitelek csak a későbbi törlesztés során jelentek meg a terhelési oldalon, azaz nem a hitelfelvételkor. Az elemzett adatok csak áttételesen tájékoztatnak a hitelekről.

7. ábra. Pozsony költségvetési egyenlege, 1504–1573

Forrás: Saját szerkesztés

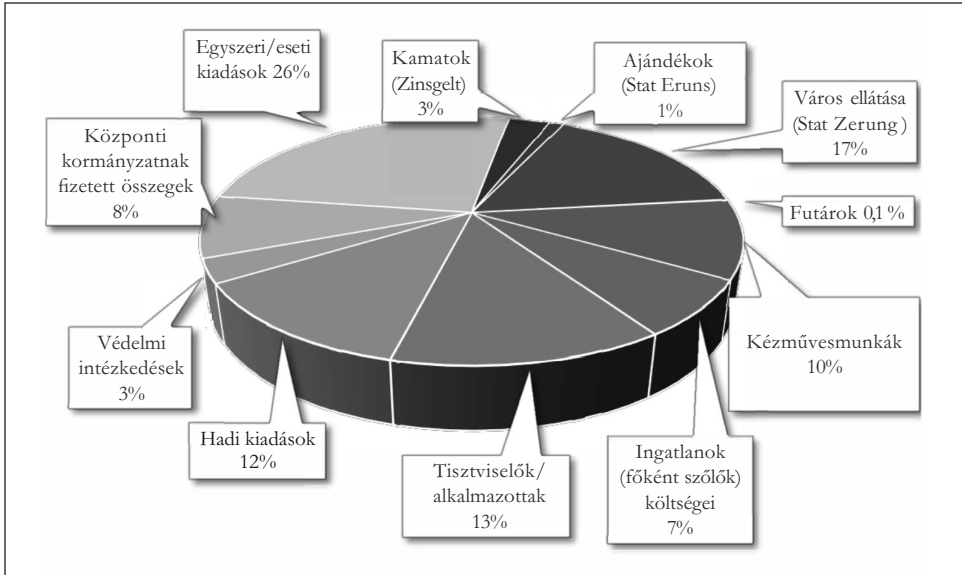
1531-es hivatali évben, valamint a negyvenes években pedig négy alkalommal már az 5000-es határt is átlépték a tételek. Pregnáns tendenciaváltás érzékelhető 1548–1549-től. Ekkor érte el először a kiadási oldal a 8000 fontdénárt. Az ötvenes években átlagosan 7000 fontdénár körüli összegeket látunk, majd a hatvanas évektől szinte minden esetben átlépték a 8000-es határt. A következő váltás 1564–1565-ben jelentkezett, ekkor mindkét tétel átlépte a 10000 fontdénárt, sőt a kiadások ekkor már közel 13500 fontdénárra rúgtak. Az utolsó elemzett kilenc évben hat olyan esztendő volt, amikor az egyik vagy mindkét oldal 12000 fontdénár fölé emelkedett. Végül a legmagasabb összeget 1568–1569 „produkálta”, erre a hivatali évre 16154 fontdénár kiadást jelentett le a kamarás.

A tételek növekedésében szerepe lehetett az általános drágulási folyamatnak, amelyre katalizátorként hatott a város megnövekedett központi szerepe. A tételek jelentős mértékű növekedése azonban nem magyarázható pusztán ezekkel a tényezőkkel. Az adatok a városháztartással szembeni igények drasztikus növekedését s ezen keresztül a város által saját polgáira hárított terhek ugyancsak jelentős emelkedését érzékeltetik.

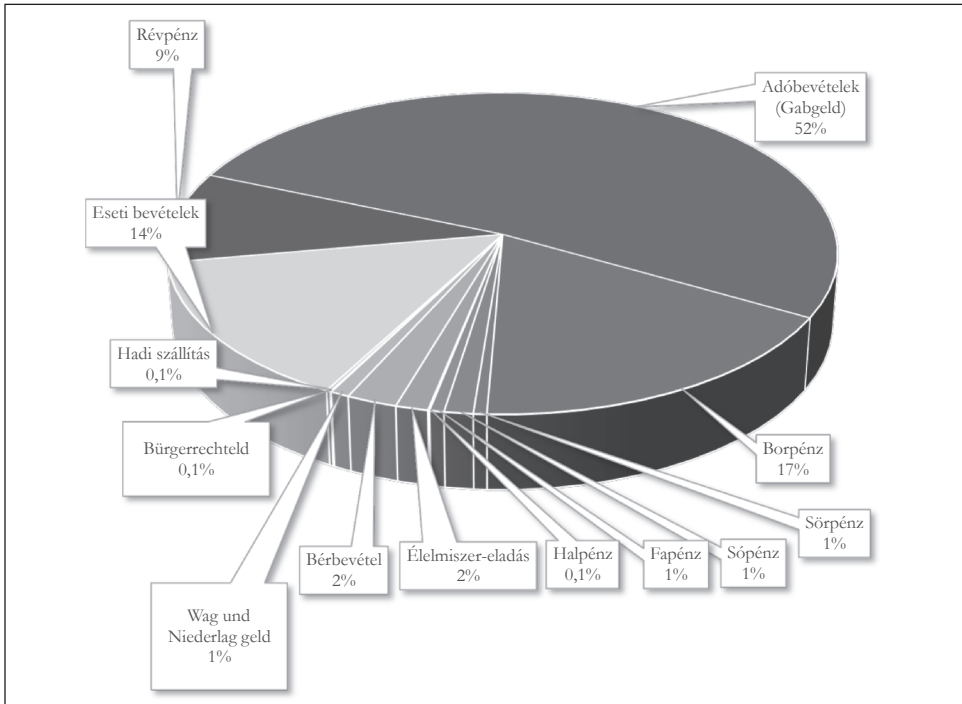
A nominális értékek elemzése mellett képet nyerünk arról is, hogy a város mennyiben tartotta költségvetési egyensúlyát, azaz milyen mértékben tudta fokozni pénzügyi teljesítőképességét.

Az első jelentős, mintegy 200 fontdénár hiányt 1527–1528-ban könyvelték el. A következő húsz évben hétszer volt hiány, ezek közül két esetben 500 fontdénárt is elért a deficit. A pregnáns változás az egyenleg tekintetében is a negyvenes évek végén (1547–1548) következett be. Ekkor már az 1000 fontdénárt is meghaladta

8. ábra. Pozsony város kiadási tételeinek a megoszlása, 1526–1610

9. ábra. Pozsony város bevételi tételeinek a megoszlása, 1526–1610

Forrás: Saját szerkesztés

a deficit, két évvel később pedig a 2000-es határt is túllépte. A következő évtizedben sikerült korrigálni: az ötvenes években három kisebb hiányt leszámítva folyamatosan többletet produkált a város (600–1950 fontdénár között, lásd 7. ábra). Ebben az évtizedben nagy valószínűséggel lehetőség volt tartalékképzésre is. Amint a 7. ábra trendvonala is jól ábrázolja, az 1560-as években és az 1570-es évek első felében hektikussá válik a költségvetési görbe, azaz jelentős hiányok váltakoztak jelentős szufficitekkel. Az utolsó tizenégy évben hét alkalommal fordult elő hiány, ezek közül egy kivételével minden évben 1000 fontdénár fölötti összeggel. Az 1564–1565-ös pénzügyi évben a deficit átlépte a 3000-es, az utolsó vizsgált évben pedig megközelítette a 4000-es határt. Összegezve, Pozsony városa a korszakban sikeresen kompenzálni tudta azokat az éveket, amikor tendenciaszerűen hiányok keletkeztek. Erre az időszakra vetítve Pozsony költségvetése még kismértékű többletet (2549 fontdénár) is produkált. Az éves pozitív és negatív költségvetési összegeket átlagolva szintén csekély mértékű pozitív értéket kapunk (évi 39 fontdénárt). A 8–10 éves időszakokra vetített átlagértékek ugyanakkor azt mutatják, hogy ha alig érzékelhető módon is, de a 17. század elejére csökkenni kezdett a város deficitkompenzáló képessége.

FORRÁSOK

- Archív hlavného mesta Bratislavy, Magistrát mesta Bratislavy (AMB MmB)
 Bürgerbuech [Bürgerbuch] 2 e 1 (1630–1645) (BB)
 Kammerbücher (K)
 Taxa Registrum 3 d 3 (1542/1543) (TR)
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 Mikrofilmtár (MF)
 C 489 Gabbuch (AMB MmB I B. 3 a/1)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bahlcke, Joachim 1994: Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmisches Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619). *Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte*. 3. Oldenbourg.
 Baraczka István 1965: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez (1540–1560). *Levéltári Közlemények* (36.) 2. 235–254.
 Bessenyei József 2012: Nagyszombat a Mohács utáni évtizedekben. In: *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv VII*. Budapest, 253–262.
 Domokos György 2005: Váraink fegyverzete és felszerelése a XVI–XVII. században az inventáriumok tükrében. In: *A hódoltság kora. Szakkönyv- és tanulmánygyűjtemény a törökör történelméből*. Arcanum, PC-CD-ROM. Budapest.
 Domokos György 2021: *Kő és tűz. Erődépítészeti és tűzvédegtörténeti tanulmányok*. Budapest.

- Eberhard, Winfried 1985: *Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen*. München.
- Fazekas István 2020: Országgyűlés a kora újkori Magyarországon a 16–17. században. In: Fazekas István – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás (szerk.): *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig*. Budapest, 177–356.
- H. Németh István 2005: Városigazgatás fordulóponton. A 17. század utolsó harmadának abszolútista vonásai a városokban. In: Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, 210–229.
- Kann, Robert E. 1980: *A History of the Habsburg Empire. 1526–1918*. London.
- Kenyeres, István 2003: Die Finanzen des Königreichs Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Edelmayer, Friedrich – Lanzinner, Maximilian (Hrsg.): *Finanzen und Herrschaft: Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Wien–München, 84–122.
- Kenyeres István 2007: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. *Levéltári Közlemények* (78.) 2. 85–138.
- Kenyeres István 2019: Számadáskönyvek mint a 16–17. századi gazdaságtörténet forrásai. In: Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): *A levéltár rejtett kincsei. Források és értelmezések a gazdaságtörténet köréből*. (Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve IV.) Kolozsvár, 27–52.
- Király János 1890: *A pozsonyi nagy-dunai vám- és révjog története*. Pozsony.
- Knittler, Herbert 2000: *Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit. Institutionen, Strukturen, Entwicklungen*. München.
- Miller, Jaroslaw 2008: *Urban Societies in East Central Europe, 1500–1700*. Aldershot – New York.
- Oborni, Teréz 2003: Die Herrschaft Ferdinands I. in Ungarn. In: Fuchs, Martina – Kohler, Alfred (Hrsg.): *Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlebens*. Münster, 147–165.
- Pálffy Géza 2010: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest.
- Pálffy Géza 2013a: A Magyar Királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században. *FONS Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok* (20.) 1. 3–76.
- Pálffy Géza 2013b: A magyar országgyűlés helyszínei a 16–17. században. A szimbolikus politikai kommunikáció kora újkori történetéhez. In: Ifj. Bertényi Iván – Dobszay Tamás – Forgó András – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Budapest, 65–87.
- Tózsza-Rigó Attila 2007: A pozsonyi politikai elit a XVI. század első két harmadában. *FONS Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok* (14.) 2. 187–277.
- Tózsza-Rigó, Attila 2009: „Ausgeben – eingenomen ... die Stat [...] notturffigklich versehn”. Rozpočet mesta Bratislavy v druhej štvrtine 16. storočia. *Historický časopis* (57.) 1. 67–86.
- Tózsza-Rigó Attila 2011: Pozsony város költségvetése a 16. század második negyedében. *Történelmi Szemle* (53.) 1. 39–61.
- Tózsza-Rigó Attila 2021a: Pozsony érdekérvényesítési és kommunikációs stratégiája a városi ajándékok tükrében. In: *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv XV*. Budapest, 101–122.
- Tózsza-Rigó Attila 2021b: Város és folyó. A pozsonyi rév és a Duna-híd gazdaság- és környezet-történeti vizsgálata. Jégjelenségek és áradások a Duna pozsonyi szakaszán. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021. Környezettörténet – Historiográfia*. Budapest, 65–102.
- Tózsza-Rigó Attila 2022: A szőlő, a bor és a város. Borértékesítés a 16. századi Pozsony költségvetésében. In: *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv XVI*. Budapest, 113–134.

Fuvarozási szolgáltatások a kora újkori Nagyszébenben¹

A személy- és áruszállítási szolgáltatások fejlődésében a 16. század második felétől kezdődően tetten érhető az a mozzanat, amikor ezek a tevékenységek már nemcsak az egyének – köztük a kézművesek, kereskedők vagy éppen kereskedői társaságok – közvetlen igényeire adtak választ, hanem a városokban a helyi igazgatás kezébe kerültek, megteremtve a későbbi közösségi közlekedés és árufuvarozás strukturális és szervezeti kereteit. A szállítás és ezzel együtt a város által működtetett postaszolgálat jelentős mértékben a városnak a fejedelemség felé fennálló kötelezettségei részeként valósult meg.² A községek terhére kirótt országos követelések között a „szekereztetés” egyszerre jelentette a kormányzati igények kiszolgálását és a csapatok mozgósítását, mindazzal, ami ez utóbbival együtt járt: a katonák, a felszerelés, az élelmiszer, lovak és takarmány fuvarozása. A szállítási szolgáltatások iránti kereslet, beleértve az országos igényeket is, már a középkorban meghatározta a város és a kormányzat kapcsolatát, de – legalábbis az erdélyi városokban – a kora újkorra öltött döntő méreteket, a középkori Magyar Királyság keleti részén létrejövő új országalakulat 1541 utáni megszilárdulásával párhuzamosan. A megnövekedett személy- és áruforgalmi szükségletekkel összefüggésben a fuvarozási tevékenység nemcsak a városnak az országgal szembeni kötelezettségeként valósult meg, hanem saját infrastruktúrával rendelkező szolgáltatásként is előtérbe került. Megfelelő jogszabályok hiányában a városnak magának kellett megterveznie és megoldania a szállítási szolgáltatásokat. Emellett védenie kellett a joghatósága alá tartozó falvak érdekeit, biztosítva, hogy a kormányzat által megkövetelt szolgálatok ne haladják meg erejüket és cselekvési lehetőségeiket.

Ugyanakkor, mint minden kihívás, a személy- és teherszállítás megszervezése a városnak előnyére is szolgált, és hatással volt a gazdaság fejlődésére. Az országos igényeket kiszolgáló fuvarozás hozzájárult a városi lakosság foglalkoztatottságához és általában a szolgáltatói piac fejlődéséhez, amelynek biztosításához nemcsak maga a tevékenység tartozott hozzá, hanem a támogató ágazatok (így például a ko-

1 A tanulmány eredetileg román nyelven jelent meg: Derzsi 2019.

2 A városok országos terheiről az Erdélyi Fejedelemség idején: Trócsányi 1980. Postaszolgálat és szekerezés jogi szabályozásáról: Trócsányi 2005: 182–187.

csik, szekerek, alkatrészek és felszerelés gyártásával, valamint karbantartásával foglalkozó céhek/iparosok) is. A minőségi szolgáltatás érdekében a városvezetésnek több követelményt is figyelembe kellett vennie: egyrészt biztosítania kellett a szállítási tevékenységben részt vevő személyzet kielégítő létszámát,³ másrészt rendelkeznie kellett megfelelő nagyságú járműállománnyal, személy- és áruszállításra alkalmas fogatok széles választékával. Logisztikai szolgáltatásokat is kellett nyújtania: meg kellett terveznie az útvonalat az idő, a távolság, a fel- és lerakodási pontok és az ügyfél szerint. Ez utóbbi tevékenység, amely révén lényegében egy országos szintű kiszolgálói üzletág jött létre, többszörös hatással volt az útépitésre és -karbantartásra, a kommunikációs hálózatok optimalizálására és az ügyfelek igényeit figyelembe vevő helyi kínálatra. A városnak gondoskodnia kellett az utasok és fuvarok kíséretéről és őrzéséről, a szállítás gyorságáról és biztonságáról, valamint a lehetőségekhez mérten megbízható, különböző helyzetekben kipróbált fuvarosok alkalmazásáról, hiszen a megbízatást készségesen végző, az alternatív útvonalakat, átrakodási állomásokat, az erdélyi soknyelvű világot jól ismerő személyek hiányában nem tudta volna ellátni e feladatát. Mindezek aktívan hozzájárultak az ügyfélkör kialakításához, és Nagyszeben ilyen jellegű kínálatát a korszak főurai és előkelőségei, külföldi és belföldi követői többször is igénybe vették.

Mindezeket a szempontokat figyelembe véve úgy vélem, hogy a gazdaság ezen ágazata, a városi működtetésű személy- és áruszállítás kialakulásának bemutatása valós érdeklődésre számíthat, és a szolgáltatási tevékenységek általános fejlődésével kapcsolatos problémák megvilágításában is eredményekkel kecsegtet. A nagyszebeni fuvarozási szolgáltatásról összegyűjtött példák alapján jól megfigyelhetők azok a tényezők, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a személy- és áruszállítás különálló, a helyi közigazgatás szintjén kialakított, ugyanakkor a helyi piaci szereplők és a kereskedők tevékenységéhez nem kapcsolódó független területté váljon.

A Szeben-patak mentén fekvő város legalább három szempontból nyújt példát a kérdések elemzésére. Először is, földrajzi elhelyezkedése miatt a település fontos állomása volt a Vöröstoronyi-szoroson átkelő tranzitkereskedelemnek, valamint az országba belépő utazóknak, követeknek. Másodszor, a város központi szerepet töltött be a közigazgatásban, mivel a Királyföld adminisztrációjának fővárosa volt,⁴ az erdélyi szászok önigazgatási politikai testülete, a Szász Universitas hatalmi központja, megkérdőjelezhetetlen hatáskörrel a szász városok és a székek közös ügyeinek megszervezésében, beleértve az országos terhek elosztását, s nemkülönben a személy- és áruszállítási szolgáltatások lebonyolítását.⁵ Harmadszor, levéltára meggyőző dokumentumokat őriz a szállítási szolgáltatásokkal kapcsolatos kérdések fel-

3 Továbbá a személyzet folyamatos ellátására is figyelnie kellett, lásd például Tózsá-Rigó 2020: 106. Fuvarozásra költött városi kiadásokhoz lásd még Tózsá-Rigó Attila tanulmányát jelen kötetben.

4 Gündisch 2007: 21–27; Rüszt-Fogarasi 2013: 47–60.

5 A Szász Universitasról: Müller 1928: 227–424; Kessler (Hrsg.) 1990.

tárásához: a város igazgatási és gazdasági tevékenységei nyomán fennmaradó számadáskönyvek adatokban gazdag forrásanyagot nyújtanak.⁶

A tanulmány célja, hogy feltérképezze a fuvarozási szolgáltatások és ezáltal a fuvarosi foglalkozás fejlődését Nagyszebenben, hogy hogyan vált a személy- és áruszállítás a helyi gazdaság különálló területévé, és milyen hatással volt a szolgáltatási és termelőipari tevékenységekre. Nyomon követem, melyek voltak azok a tényezők, amelyek révén a városháza a település fő fuvarozási szolgáltatójaként kezdett viselkedni, a korra jellemző, legkülönbélebb járművek birtokában. Megpróbálok választ adni arra a kérdésre, hogy milyen mértékben és milyen feltételek mellett beszélhetünk egy új szakmai kategória, a „hivatásos” fuvarosok csoportjának megjelenéséről. A vizsgálat a különböző városi hivatalviselők, mindenekelőtt a polgármester (más néven konzul)⁷ és a városgazda (*Stadthann, villicus*)⁸ kiadásai és bevételei alapján összeállított számadáskönyvek adataira támaszkodik, pontosabban a személyek vagy áruk mozgatásával kapcsolatos kiadások elszámolására,⁹ eszközök és alkatrészek beszerzésére, a járművek karbantartására és javítására, az iparosok kifizetésére vonatkozó információkra.¹⁰ Csupán a város által üzemeltetett szolgáltatásokra összpontosítok, mivel jelen keretek között nem áll módomban áttekintést nyújtani a városi szállítási tevékenységek átfogó helyzetéről. Nem foglalkozom a kereskedők, kézművesek vagy más szakmai csoportok kereskedelmi célú szállításaival, mert bár ők is folyamatosan igénybe vették a fuvarosok szolgáltatásait, tevékenységük feltárásához nincs elegendő forrásanyagunk.

Az önálló közlekedési és szállítmányozási szolgáltatások szervezett keretei Nagyszebenben csak intézményes szinten figyelhetők meg, a városháza mellett, egyedi módon a Szentlélek-ispotály esetében. Ez az intézmény, akárcsak a kor más irgalmas alapítványai, gazdaságilag önellátó volt, adományokból és a tulajdonában lévő földeken folytatott mezőgazdasági tevékenységekből tartotta fenn magát,¹¹ ugyanakkor rendelkezett a megtermelt termékek mozgatására alkalmas járművekkel: egy ökrös szekérrel és egy lovas fogattal.¹² Az ispotály vezetője (*Spitalsvater*, ispotálymester) által 1528-ban,¹³ továbbá 1537–1538-ban¹⁴ kiállított számadáskönyvek alapján megállapíthatjuk, hogy a létesítmény bevételeket könyvelt el néhány nagyszebeni polgár, kézműves vagy más városi lakos megrendelésére lebonyo-

6 Zimmermann 1887; Zimmermann 1881: 629–651.

7 ANR FS MOS SC 67–111/1554–1598.

8 ANR FS MOS SE I. 15–18/1571, 1578 (eredetiben és fogalmazványban), 1587–1615.

9 A szállítások és velük együtt a postai szolgáltatások megszervezésére vonatkozó információk rendszerint az *Expensa generalis* / *Gemeine Ausgaben* címszó alatt található, a polgármesteri hivatal számlájára érkezett kifizetések között.

10 ANR FS MOS SE I. 18, 28r–30v.

11 Az ispotály gazdálkodásáról: Beşliu Munteanu 2008; Derzi 2010: 63–76.

12 ANR FS MOS SE VI. 214/1537–1538, 7r.

13 ANR FS MOS SE VI. 213/1528.

14 ANR FS MOS SE VI. 214/1537–1538.

lított fuvarok után, akik az ispotály fogatait vették igénybe, hogy a közeli piacokra eljuttassák áruikat, vagy hazavigyék a vidéken termelt bort. Hogy ez rendszeres szolgáltatás volt, az abból is kiderül, ahogyan a bevételeket a nyilvántartásokban rögzítették, mivel az ilyen jellegű fuvarokat elkülönítve számolták el a saját használatra végzett szállításoktól.¹⁵ Az ökrös szekér és a lovas kocsi hajtóit az ispotály alkalmazta éves bér és egyéb juttatások mellett. 1528-ban a nagy szekeret egy bizonyos Paul, a kocsit pedig Janosch, a „fiatalabb fiú” hajtotta, akit munkájában egy Jurko nevű fiatalabb fullajtár (*Vorreiter*) segítette.¹⁶ 1537-ben és 1538-ban a nagy szekéren Peter, a kocsin pedig Jörg dolgozott.¹⁷ Bár az ispotály gazdaságilag önellátó volt, tevékenységét tekintve mégis a várostól függött, mivel az ispotálymestert a tanács nevezte ki, a bevételekről és kiadásokról pedig évente elszámoltatta. Így az olyan jellegű teendők, mint például a fuvarozás is, a városi közigazgatáshoz kapcsolódó szolgáltatásoknak tekinthetők. Más információk hiányában talán el lehet fogadni, hogy a város által irányított szállítási szolgáltatások – az ispotály fuvarosaival együtt vagy nélkülük – jelentős részét képezték a településen belül történő összes ilyen irányú tevékenységnek, és a városháza minden bizonnyal a város legnagyobb járműállományának tulajdonosa is volt.

A számadáskönyvek adatai alapján jól azonosítható az az időszak, amikor a város nagyobb volumenű szállítási szolgáltatásokat kezdett nyújtani. A különböző kifizetéseket hosszabb időszakon keresztül (a 16. század első felétől)¹⁸ nyomom követve közvetlen összefüggés mutatható ki a nagyszebeni városháza, továbbá a Szász Universitas megbízásából lebonyolított utak és az olyan országos igények kiszolgálása között, mint az uralkodó parancsára végzett szekerezés és postaszolgálat, különösen az új erdélyi államapparátus 1541 utáni megszilárdulását követően.¹⁹ Ezek a szolgáltatások az ország javára a községek által vállalt kötelezettségek részét képezték, és olyan terhek alkották, mint lovak, teherszállító szekerek, fogatok, szállás és élelem biztosítása az uralkodó megbízásából utazó személyek számára, a fontos építkezésekhez (utak és hidak, erődítmények) építőanyag szállítása, valamint az udvar különböző igényeinek kiszolgálása is.²⁰ Mivel Nagyszében a szász nemzet egészének ügyeit is intézte, e szolgáltatások nagy részének a megszervezése is a helyi városvezetésre hárult. A város által az ország, a saját vagy a nemzet szükségére végzett szállításokra vonatkozó adatok természetesen már a vizsgált időszakot megelőzően is kimutathatók (a 16. század első feléből származó adatok a polgármesteri számadásokban található), az új állam megalakulása és különösen a közigazgatási

15 „*Meine fiuren*”: ANR FS MOS SE VI. 213/1528, 3v.

16 „*Aufgaben auff das G[esell]*”: ANR FS MOS SE VI. 213/1528, 9r.

17 ANR FS MOS SE VI. 214/1537–1538, 6r, 7r.

18 A középkorból, továbbá a 16. század első feléből származó polgármesteri számadások kiadásáról: Rechnungen 1880; Roman 2017.

19 A nagyszebeni postaszolgáltatások szervezetről: Derzsi 2018a: 360–374.

20 Izabella királyné 1556 után az udvar fenntartására megkapja többek között az erdélyi káptalan Gyulafehérvár-közelbi birtokait (Abrudbánya, Enyed, Zalatna, Tövis): Gálfi 2018: 329–336.

apparátus megszilárdulása után viszont a fuvarok volumene jelentősen megnőtt. A fejedelemség megalakulása előtt a számadáskönyvek kevésbé intenzív szállítmányozási forgalmat mutatnak, különösen az uralkodói parancsok teljesítése tekintetében, de a belső használatra történő fuvarozás is kisebb volt, a forgalom jelentős részét a város jobbágyainak szolgáltatásai (fa, széna, mezőgazdasági termékek, építőanyagok stb. szállítása) tették ki. Az országos szintű igények kiszolgálása érdekében, amelyek minden jel szerint még nem voltak olyan mértékűek, hogy indokolt lett volna fenntartani nagyszámú járműállományt, a városháza a 16. század első felében a helyi igazgatásnak alárendelt intézmények, így például a fent említett ispotály szolgáltatásait „kölcsonözte” ki. Az ispotály 1528. évi számadáskönyvében találunk olyan bejegyzéseket, amelyek arra utalnak, hogy az intézmény a polgármester vagy a városgazda utasítására személyszállítás céljából fogatát a város vagy valamelyik országos tisztviselő rendelkezésére bocsátotta: 6 forintot könyvelt el az erdélyi vajda szakácsának Prépostfalvára (Probstdorf, ma Stejărișu, Románia) történő szállításáért, valamint egy ácsnak Szászsebesre (Mühlbach, ma Sebeș, Románia) viteléért,²¹ végül 3 forintot, amiért Nagyszebenbe hozatott egy pallost (*ein grosse penge*) Fogarasról (Fogarasch, ma Făgăraș, Románia),²² további 3 forintot, amiért a királybíró Tordára (Thorenburg, ma Turda, Románia), majd Désre (Deesch, ma Dej, Románia) vitette.²³

Amint már említettem, a források a személy- és teherszállítási tevékenység felélénkülését, a *gratuitus labor*, azaz az országos kötelezettségek keretein belül történő szolgálatok iránti kereslet növekedését mutatják, amelyből a szász közösségek sem maradhattak ki. A szolgáltatásnak több formája létezett, kezdve a város saját szekerein történő különböző rakományok mozgatásával (építőanyagok, fegyverek, élelmiszerek, hal, bor, viasz, fűszerek, búza, gyümölcs, szövetek, fa stb.), az országos főemberek és szolgálk (elsősorban a belföldi vagy idegen követek és futárok, agák, pasák, tatár, cseh, lengyel és francia főurak, moldvai és havasalföldi bojárok és kíséretük) utaztatásán át a gyulafehérvári udvar sokszor jogtalan megrendeléseinek kiszolgálásáig (például luxuscikkeket szállítottak Nagyszebenből a fejedelmi udvarba, vagy a fogatokat a fejedelem vagy valamelyik főúr rendelkezésére bocsátották, mesterek, orvosok, zenészek szállítására a helyi lakosság vagy a szász nemzet költségén). A felhasználóktól függően megkülönböztethetünk továbbá olyan fuvarokat, amelyek a város vagy a nemzet saját érdekében történtek, és olyanokat, amelyek magánrendeléseket szolgáltattak ki, elvileg díjfizetés ellenében, de amelyek gyakran kifizetetlenek maradtak (ezért is szerepelnek tételként a számadáskönyvekben). A szállítási szolgáltatások szerteágazó fejlődése vezetett a Nagyszebenben vagy környékén előállított termékeket (kézművestermékek, arany- és ezüsttárgyak, háмок,

21 ANR FS MOS SE VI.: 213/1528, 1v.

22 ANR FS MOS SE VI.: 213/1528, 1v.

23 ANR FS MOS SE VI.: 213/1528, 2r.

fegyverek, kések stb.) szállító fuvarok megjelenéséhez is. Ezekre a szolgáltatásokra vonatkozó információk megjelennek minden számviteli nyilvántartásban, mind a város, mind a szász nemzet külön vezetett számadáskönyveiben. A szolgáltatás fejlődésében kiemelhető egy addig példátlan időszak, amikor a város által foglalkoztatott fuvarok száma jelentősen megnőtt. Az 1564–1565-ös felső-magyarországi háborúk idején a szászokat is mozgósították, akik katonákkal, fegyverekkel, élelem- és takarmányszállítmányokkal vettek részt a Kolozsvár (Klausenburg, ma Cluj, Románia) és Szatmár (Sathmar, ma Sätmar, Satu Mare része, Románia) alatti táborokban.²⁴ Az ekkor alkalmazott fuvarosok közül többeket később is a város szolgáltatásában találunk.

Közvetlen források (így például leltárak) hiányában a város tulajdonában lévő szállítóeszközök pontos száma nem ismert. A különböző típusú szekerekről, fogatokról, kocsikról és hintókról a városgazda számadásaiból lehet információt nyerni. A városi javak felügyelőjeként, a polgármester mellett a városgazda felügyelt minden olyan gazdasági tevékenységet,²⁵ amely közvetlen költséggel járt, beleértve a járművek javítását és karbantartási munkáját, fizette a mesterek (bognárok, kerékcsinálók, kovácsok, szíjgyártók, asztalosok) munkadíját, illetve az általuk elkészített alkatrészeket és felszereléseket.²⁶ A városgazda által vezetett számadások elszórt a városháza kezelésében lévő, különböző méretű, rendeltetésű és fogatolású szekerekből, taligákból, hintókból álló járműállomány meglétét igazolják. A sokféle szállítóeszköz típusait azonban nehéz azonosítani, mivel a forrásokban szereplő elnevezések nem következetesek – a könnyebb, impozánsabb megjelenésű járműveket, például az ingó szekereket, rugós hintókat is gyakran csak *Wagen* néven emlegették. Az elnevezések a járművek méretétől és alakjától, valamint adott esetben használatuk céljától függően változtak.²⁷ A járművek többsége átalakítható volt, azaz kialakításuk egyaránt alkalmas volt áru- és személyszállításra, mint például a létrás és fonott oldalú szekerek esetében.²⁸ Gyakran látjuk, hogy ugyanaz a fuvaros személyeket és árut is szállított a szekeren.²⁹ Az általunk vizsgált időszakban (1565-ös adatok alapján) a városháza legalább egy nagyobb, teherszállításra alkalmas társzekerrel rendelkezett, amelyet „a város szekérének” (*stadtwagen*) neveztek, és egy kisebb, élelmiszerhordó szekérral (*speißewagen*). Ezeken kívül tartott még egy nagyobb, vörös színű fedett hintót³⁰ (1641-ben *grosser hinto* névvel említik)³¹ és egy

24 Az Erdélyi Fejedelemség idején folytatott hadjáratokról: Ardelean 2019: 241–365.

25 Pakucs-Willcocks 2018: 26.

26 ANR FS MOS SE I. 18/1587 (1615): 28r, 29r, 30r; 19/1601: 21r.

27 A „*Kalckkar*”, „*Stonkar*” elnevezések szintén ezt a sokféleséget jelölik. ANR FS MOS SE I. 18/1587 (1615): 28r.

28 ANR FS MOS SC 82/1565: 49r.

29 ANR FS MOS SC 82/1565: 36r.

30 ANR FS MOS SC 82/1565: 43v.

31 ANR FS MOS SE I. 30/1641: 31v.

félíg fedett lovas kocsit (1587-ben *halb gedechten wagen* vagy *halbe gleisige kuzi*,³² 1641-ben *halber wagen* vagy *halber hinto* néven találkozunk vele),³³ 1565-ben pedig egy új kocsit (*kotschi*) említenek.³⁴ Későbbi, 1641-ből származó feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a járműveket a városháza istállójában tartották.³⁵ A brassói források ebből az időszakból a nagyszebenihez hasonló szállítóeszközök meglétét igazolják. Egy 1568. március 15-én a brassói bíróság előtt a helyi kerékgyártó- és asztaloscéh között kötött megállapodás³⁶ például ingó szekereket (*hangen[der] wagen*),³⁷ fedett, létrás kocsikat (*gedeckte kutschj mit leitern*), könnyű rugós kocsikat (*ringe kutschj*)³⁸ és kétkerekű kocsikat (*rump wagen*) említ.³⁹

Úgy tűnik, hogy a fuvarosok saját lovaikkal is és gyakran szolgálják segítségével végezték a szolgálatot. 1565-ben azt a vörös hintót, amely Anthonius Jungk városi tanácsost, a szász csapatok parancsnokát szállította Haller Péter királybíró helyett a Kolozsvár alatti táborba, négy ló húzta, és a kocsis havi 12 forintot kapott kézhez az állatok takarmányára és saját költségei fedezésére.⁴⁰ Ugyanakkor hat lovat rendeltek a Jungk fogatát kísérő élelemszállító szekérhez, amelynek tartalmával a saját katonáikat látták el a Szatmár alatti táborban, a kocsis pedig 21 forint havi fizetést kapott; a hadjárat második hónapjától további két lovat küldtek a szekérre.⁴¹ Jungk személyes (és szolgálai) szükségleteiről külön élelmiszerkocsi gondoskodott, és miután betegség miatt idő előtt visszatért Nagyszebenbe, ugyanezt az ellátást kapta helyettese, Michael Hermann városi tanácsos is.⁴² A polgármester által fuvarokra kifizetett összegekből látjuk, hogy szükség esetén több további városi fuvaros szolgálatát is igénybe vették, akik közül néhányan saját szekereiket is a csapat rendelkezésére bocsátották.⁴³ Előfordultak olyan esetek is, amikor a város pénzén olyan fuvarosokat is fizettek, akiket nem a városháza szerződttetett, hanem magánszemélyeknek dolgoztak.⁴⁴ Idővel tovább bővült a járművek száma, 1641. április 15-én például a városháza annyi kocsival és szekérrel rendelkezett, hogy egy időben négy személyt is útnak indíthatott négy különböző irányba: Tobias városi tanácsos urat Omlásba (Hamlesch, ma Amnaş, Románia), a polgármestert Veresmartra (Rothberg, ma Roşia, Románia), a királybíróat Gyulafehérvárra (Weißenburg, ma Alba

32 „Kutsche”. ANR FS MOS SE I. 18/1587(1615): 28r.

33 ANR FS MOS SE I. 30/1641: 19r.

34 ANR FS MOS SC 82/1565: 45r.

35 ANR FS MOS SE I. 30/1641: 19r.

36 Derzsi (Hrsg.) 2016: doc. nr. 213, 65; Nussbacher–Marin (Hrsg.) 1999: doc. nr. 246, 285–286.

37 „Hangender Wagen: effedum, carpentum, pilentum, vehiculum pensile, arceva” jelentéséről: Hofmann (Hrsg.) 1691: 760.

38 „Rinke/Ring: Reif. An Waagen, Pflug, Egge, Kette, usw.” jelentéséről: Krauß (Hrsg.) 1957.

39 „Rumpwage/Rummkarren” jelentéséről: Hensius (Hrsg.) 1835: 1301.

40 ANR FS MOS SC 82/1565: 43v.

41 ANR FS MOS SC 82/1565: 44r.

42 ANR FS MOS SC 82/1565: 44v.

43 ANR FS MOS SC 82/1565: 95r, 98v.

44 ANR FS MOS SE I. 30/1641: 19r.

Iulia, Románia), Johannes Lutsch és Johannes Berger városi tanácsosokat pedig Enyedre (Straßburg am Mieresch, ma Aiud, Románia).⁴⁵ Egy további, ugyanezen év április 22-én kelt bejegyzés arról számol be, hogy a város kovácsát három különböző szekér kerekeinek megvasalásáért fizették ki.⁴⁶

A városnak érdekében állt a közlekedési eszközök fejlesztése és karbantartása, hogy olyan járműveket szerezzen be, amelyek mindenféle áru- és személyszállítási követelménynek megfelelnek, kényelmesek és biztonságosak, továbbá nem nélkülözik az úri megjelenéshez szükséges tartozékokat sem. A források megerősítik, hogy Nagyszebenben már 1500 körül léteztek helyi műhelyek hintók és kocsik gyártására.⁴⁷ A városvezetés ekkor szabályozta a hintók eladási árát, 2 forint 25 dénárban állapítva meg a Nagyszebenben és Medgyesen készült kocsikért elkérhető összeget. Ugyanakkor a hintó- vagy szekérkerék árát méretek szerint határozták meg,⁴⁸ és limitálták a nyeregkészítő mesterek, kovácsok, szíjgyártók által készített termékek árát is, a különböző minőségű nyergek, hámok és kötelek, bőrkantárok, istrángok és gyeplők értékét.⁴⁹

Analógiaként ismét kitérhetünk a brassói viszonyokra. A városban több kocsi gyártó műhely létezéséről is tudunk. Úgy tűnik, hogy Erdély e fontos kereskedelmi központjában a gyártási lehetőségek elég kiterjedtek voltak ahhoz, hogy 1568-ban két helyi céh, a kerékgyártók és az asztalosok céhe bírósághoz forduljon az ipari jogosultságok megállapítása miatt. A helyi bíróság szűkszavú irataiból megtudjuk, hogy a vita a brassói tanács elé került (a fent már említett ügyben), az asztalosokat azzal vádolták a kerékgyártók, hogy a fedeles ingó hintókon kívül könnyű kocsikat és kordékat is gyártottak, figyelmen kívül hagyva a mesterség szabályait.⁵⁰ Mivel az asztalosok – akiket ebben az ügyben egy bizonyos Lux Tischler védett, akit a másik fél azzal is vádolt, hogy nem töltötte le a tanoncéveit – nem tudtak más érvet felhozni, mint a szokásokat, a bíróság a kerékgyártók javára döntött. A végzés megtiltotta az asztalosoknak, hogy bárminemű járművet, kereket, alvázat vagy más eszközt készítsenek fedeles lajtorjás fogathoz, és csak a faanyag

45 ANR FS MOS SE I: 30/1641: 17v.

46 ANR FS MOS SE I: 30/1641: 17v.

47 Vlaicu (Hrsg.) 2003: doc. nr. 80, 224. 1376-ban a nagyszebeni bognárok már céhbe tömörültek, és az első céhszabályzat, amelyet Thomas Altemberger, Nagyszeben, illetve Valentin Pictor, Segesvár polgármestere a Hétszék bírásával és esküdteivel közösen hagytak jóvá, 1490-ből származik: Uo. doc. nr. 71, 192. A segesvári bognároknak címzett levélről, amely a céhszabályzat kivonatát tartalmazza: Uo. doc. nr. 72, 194. Az erdélyi bognárcéh módosított szabályzatáról: Nussbächer–Marin (Hrsg.) 1999: doc. nr. 107, 208. A nagyszebeni bognárcéh által fenntartott bástya (*Wagner Postay*) inventáriumairól, 1508. és 1575. évi adatok alapján: Vlaicu (Hrsg.) 2003: doc. nr. 86, 245, doc. nr. 156, 447.

48 „*Der Wagner Zeech Ordnung. Ein Kuchy Wagen sollen sie geben per Floren 2, Denar 25. In den Hermannstadt vnd zu Medies per Floren 2, Denar 25. Ein Kuchy Redt per Denar 25. Ein Radt ein einem Wagen zu vir Pfferden per Denar 26. Ein gross Radt an einem Ochsen Radt per Denar 50. Ein Radt an einem Wagen zu sex Pfferden per Denar 32.*” Vlaicu (Hrsg.) 2003: doc. nr. 80, 226.

49 „*Der Remner Zeech Ordnung, Die Schmidt Zeech Ordnung*”. Vlaicu (Hrsg.) 2003: doc. nr. 80, 225, 226.

50 Vö. 36. jegyzet.

gyalulását, ragasztását, csiszolását, faalkatrészek és táblák festését és a hasonló munkákat engedélyezte számukra. Mivel az asztalosok nem teljesítették maradéktalanul a bíróság előtt kötött megállapodás (*vertrag urteils weys*) feltételeit, a kerékgyártók másfél évvel később ismét beperelték Tischlert. A bíróság 1569. november 7-én hozott ítélete azonban továbbra is az asztalosoknak kedvezett.⁵¹

Visszatérve Nagyszebenre, azt is láthatjuk, hogyan szervezte meg a város a fuvarozási szolgáltatást. A városháza által működtetett személy- és áruszállításokat a „kliensek” (elsősorban a főurak és szolgálók) szükségleteihez, valamint a dinamikus fejlődő piac követelményeihez igazították. A városháza csaknem naponta intézte a fuvarokat, az áruk típusának és volumenének, valamint az utazók személyének megfelelően. Az utak természetesen függtek az utazás típusától, de a távolságtól és az évszaktól is. A hivatalos utazásokhoz, ahol reprezentációs szempontok is szerepet kaptak (utazások a gyulafehérvári udvarba, esküvőkre stb.), négy vagy hat ló által húzott nagy fedeles hintót használtak. Ugyanezt a hintót használták télen is, akár rövid távolságokra vagy kevésbé fontos utakra, míg nyáron előfordulhatott, hogy egy magas rangú városi tisztviselőt Gyulafehérvárra egy közönségebb kocsival vittek. Az időjárástól vagy egyéb körülményektől függően (például attól, hogy rendelkezésre állt-e nagy méretű hintó) a szállítást kérő személy kiléte kevésbé volt fontos. A teherszállítás elsősorban a rakomány típusa szerint különbözött: a városháza intézte mind a közönséges anyagok szállítását, amelyek nem igényeltek előzetes előkészítést, mind a különleges feltételek mellett történő fuvarozást, például a romlandó árukét (élelmiszerek, hús, hal, élő hal) vagy a veszélyes anyagokét (lőpor), nehéz rakományokét (építőanyagok), amelyekhez a város a közpénzből fizetett szolgálk kíséretét is biztosította. Michael Dietrich az 1565-ös hadjárat során egy nagy, nyolc ló által húzott élelmiszer-szállító szekéren két hónapig tartó szolgálataért 8 forintot kapott.⁵² Gábor kocsisnak (*Fuhrman*), aki szintén az élelmiszerszekéren segédkezett ebben a hadjáratban, négy lovas szolgálta volt segítségére.⁵³ Az értékes áruk, pénz és nemesfém tárgyak (ékszerek, ezüstpoharak), fűszerek, gyógynövények, bor stb. szállítását kivétel nélkül városi darabontok kísérték. A rossz utak miatt a szekerekhez kovácsok is csatlakoztak a nehéz árukat szállító hosszú utakra.⁵⁴

Az áru- és személyszállítás mellett a fuvarozási rendszer magában foglalta az átrakodási szolgáltatásokat is, azaz az utasok vagy a teher mozgatását egyik kocsiról a másikra. A Nagyszeben és Brassó közötti útvonalon az egyik átrakodóhely Kercen (Kerz, ma Cârța, Románia) volt. A Báthory István fejedelem 1572 késő telén Brassóba tett útja során (február 4–6.) kapott ajándékokat (sózott hal, egy hordó

51 A brassói kerékgyártók és takácsok közötti vitás kérdésekről: Nussbächer–Marin (Hrsg.) 1999: doc. nr. 120, 121, 228, 229.

52 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 44r.

53 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 44v.

54 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 43v.

lenolaj, lenmagliszt és egyéb termékek) a város szekerein szállították Kercre, ahonnan a rakományt a nagyszebeni fuvarosok (Gilg Weidner, Hunyady János és Lörrincz Fuhrman) vették át, hogy Gyulafehérvárra vigyék, miközben a fejedelem és kísérete Nagyszebenbe vonult (február 7–10.).⁵⁵ Ugyanezen az útvonalon egy másik átrakodási település Sárkány (Schirkanyen, ma Șercaia, Románia) volt. A Nagyszebenből Brassóba küldött két foglyot 1572-ben csak idáig vitte Endres fuvaros, onnan pedig valószínűleg a brassóiak vették át őket.⁵⁶

A személy- és áruszállítás nem létezhetett volna támogató szolgáltatások nélkül. Ezek közé tartozott a járműveken végzett munkák megszervezése: pótalkatrészek biztosítása, különböző anyagok beszerzése a szekerek és kocsik felszereléséhez, a javításokat végző, kereket, kocsiszekrényt, első és hátsó tengelyt, alvázat és egyebeket gyártó iparosok kifizetése – a források a szekerek és kocsik fa és vas alkatrészeinek sokféle helyi elnevezését tartalmazzák. A nagyszebeni városgazda számadásai szerint a város 1587-ben 22 font enyvért 2 forint 3 dénárt (7 dénárt fontonként) fizetett.⁵⁷ Szintén 1587-ben 5 forint 20 dénárt (40 dénár kerekenként) fizettek Lukás Wagner kerégyártónak 13 új kerékért. A kerekek elkészítéséhez Tobias Schmidt kovácsnak 87 vassínre volt szüksége, amelyeket a Hallerek boltjából vásárolt darabonként 10 dénárért,⁵⁸ és munkájáért kerekenként 28 dénárt kapott.⁵⁹ Ugyanezen számadás szerint Steffen Schlosser lakatosmester megjavította a kocsiládát, és lakatot készített hozzá, a nagy kocsi ládáján végzett munkáért pedig 3 forintot kapott. Thomas Schlosser lakatosmester 18 dénárért készített kulcsot a kocsiláadához,⁶⁰ Tischler Erasmus pedig 75 dénárt kapott egy új faláda elkészítéséért.⁶¹

A fuvarosok alkalmazását mindenekelőtt a szükség határozta meg. Különleges alkalmakkor, amikor megnövekedett a szállítási igény, mint például a fent említett 1565-ös hadjárat idején, 18 olyan személyt tudunk azonosítani, akik januártól év végéig a város megbízásából különböző rakományokat szállítottak, és további 13-at, akik személyszállító kocsikon teljesítettek szolgálatot (1. táblázat). Az utóbbiak közül 7-en dolgoztak egyes rendeltetésű járműveken (azaz olyan teherszállító szekereken, amelyeken személyek is utazhattak). A legtöbb fuvarost egynél több útra alkalmazták, és néhányan közülük saját szolgálkkal dolgoztak. A jelentős mértékű kereslet ellenére, amelyet a városnak ki kellett elégítenie, a tanács nem folyamodott a fuvarosok hosszú távú, városközi alkalmazottként való foglalkoztatásához.⁶² A fuvarosok a megtett utak után kaptak fizetést, de emellett különböző juttatásokban is részesültek a város részéről, például időnként adómentességet és az utakon elszendvedett károkért

55 ANR FS MOS SC nr. 93/1572: 17v.

56 ANR FS MOS SC nr. 93/1572: 18r.

57 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 23r.

58 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 29r.

59 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 29r.

60 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 30r.

61 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 30v.

62 A fuvarosok neve nem szerepel a városháza alkalmazottjait feltüntető fizetési listákon.

járó anyagi kártérítést nyújtottak nekik, így az elpusztult állatokért,⁶³ a hatóságok által különböző célokra elkobzott lovakért és hasonlókért.⁶⁴ Az 1565-ben Nagyszében és a szász nemzet rendelkezésére álló, azonosított személyek közül többeket a későbbi években, így 1569-ben, 1570-ben, 1572-ben, 1573-ban vagy 1575-ben is a város szolgálatában találunk.⁶⁵

I. táblázat. A nagyszébeni városháza által 1565-ben foglalkoztatott fuvarosok⁶⁶

	Áruszállítók 1565-ben	Személyszállítók 1565-ben
1	Kys Tamás (1570)	Kis Lukács/Lucas Klein
2	Solmossy János	Greger Schmidt
3	Bartesch Croner	Jörg Schesspurger (1570)
4	Lőrincz Neppendorffer (1570, 1572)	Lőrincz Neppendorffer
5	Hunyadi János (1569, 1572)	Hunyadi János
6	Michel Dietrich	Colman Fuhrman (1569, 1570, 1573)
7	Gabor Fuhrmann (1569)	Gabor Fuhrman
8	Zaz János (1569, 1570)	Zaz János
9	Jacob Fleischer	Hans Fuhrman/ Hans Schesspurger?
10	István Fuhrman	Steffen Unger/Magyar István (1569, 1572, 1575)
11	Endres Fuhrman (1570, 1572)	Endres Fuhrmann
12	Clement Fuhrman	Sebald Unterfelser
13	Jörg Weittner	Velten Woßman
14	Klein Paul	
15	Mechel Fuhrman (1570)	
16	Jörg Salman	
17	Peter Baum	
18	Volmen Fuhrman	

Forrás: Nagyszében és a Hétszék számadáskönyvei adatainak alapján. ANR FS MOS SC nr. 82, 89, 90, 92, 94.

Nagyszében lakosságának keltezetlen,⁶⁷ de valószínűleg nem sokkal 1568 előtt készült összeírása⁶⁸ összesen 16 személyt sorol fel (1036 főből) *Fuhrman* (szekeres, kocsis) névvel, vagy vezetéknevként, vagy foglalkozásként.⁶⁹ Közülük legalább 4-en már 1565-ben a város szolgálatában álltak, a többiek valószínűleg magánszemé-

63 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 24r.

64 ANR FS MOS SC nr. 82/1565: 100r.

65 Ezek azok az évek, amelyekről számadáskönyvek maradtak fenn.

66 Félkövér kiemelés jelöli azokat a személyeket, akik a későbbi években (1569, 1570, 1572, 1573, 1575) is a város szolgálatában álltak.

67 ANR FS AF P. 4. Köszönettel tartozom Pakucs-Willcocks Máriának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a dokumentum átiratát.

68 A lakosok jegyzékének valószínűsíthető keltezéséről: Derzsi 2018b: 34. jegyzet.

69 Velten Schwaf fwrman, Simo Gro fwrman, Jakob Bloch fwrman, Paul Hotsch fwrman, Peter Schneider fwrman, Zaz Janos fwrman, Mechel Fuhrman, Klein Jacob fwrman, Peter Kýser fwrman, Görg Fwrmann, Caspar Fwrman, Endres Fwrman, Bendick Furman, Greger Furman, Stefan Fuhrman, Lazar Furman. A családnév mellett szereplő „fwrman” [fuvaros] valószínűleg a foglalkozásra utal.

lyek, kereskedők, kézművesek vagy majorok megbízásából dolgoztak.⁷⁰ 1569-ben és 1570-ben 12 fuvaros (vagy özvegye) azonosítható be a városi adórajstromokból (azok között a személyek között, akik valamilyen okból mentesültek az adófizetés alól), közülük 4-en 1565-ben a város szekerén teljesítettek szolgálatot.⁷¹ Figyelembe véve az ekkor foglalkoztatott fuvarosok nagy számát, arra következtethetünk, hogy a városháza nem szebeni származású személyeket is felfogadott a szállítások lebonyolítására. Mindez dinamikus munkaerőpiacot és folyamatos munkaerőmobilitás jeleit mutatja a személy- és teherszállítási szakmában. Az a tény, hogy a rendkívüli igénybevétel (az 1565-ös hadjárat) során alkalmazott fuvarosok közül sokan a város szolgálatában maradtak, legalábbis a városháza szintjén egy megbízható személyi állománnyal rendelkező, konszolidált szolgálatra utal. A városi szekereken dolgozó fuvarosok első nyilvánvalóan városi szolgálatra utaló elnevezése 1587-ből származik, ekkor a városgazda a város kocsisának (*stadfuhrman*) fizetett azért, hogy 27 szekérnyi fát szállítson a bongárdi (Baumgarten, ma Bungard, Románia) városi tulajdonú erdőből a Zsák utcai kapu előtti, a Szeben-patakra épülő hídhoz.⁷² A szállítási szolgáltatás iránti növekvő kereslet arra készítette a közösséget, hogy döntéshozó szervei (a városi tanács és a Százak tanácsa) révén napirendre tűzzék a munkakör szabályozását. Az 1565. évi rendelet, amelyet a Százak tanácsa a szenátus (városi tanács) jóváhagyásával hozott, és amely révén a város ellenőrizni kívánta a piacon a szolgáltatások és a termelés iránti nagyobb keresletet, rendezte a városi fuvarosok bérét, felső határt szabva a viteldíjaknak. A rendelet második pontja,⁷³ *Rendelet a napszamosokról, szolgákról és bérükről* alcímmel, a kocsiszolgák (*fuhrknecht*) számára a következő tarifákat írja elő:

„*Ami a heti bérért dolgozókat illeti, elrendelték, hogy a négy lóval dolgozók közül a legerősebbek heti 25 dénárnál, a három lóval dolgozók 20 dénárnál, a két lóval dolgozók 16 dénárnál többet ne kapjanak, és ne kérjenek maguknak ruhát sem. A napszamosok, fuvarosok és bérért dolgozók ne tagadják meg a szolgálatot ezért a pénzért, hanem a törvény kötelezze és büntetéssel kényszerítse őket e rendelkezések betartására.*”⁷⁴

A rendelet 1 forint bírságot is kiszabott a munkáltatókra (tulajdonosokra vagy más személyekre) az előírások megsértése esetén. A városi számadáskönyvekben rögzített adatok azonban nem teljes mértékben igazolják az intézkedések betartását. Egy fával megrakott szekér esetében a bongárdi erdő és a Zsák utcai kapu előtti Szeben-pataki híd között (a fent említett példa) 1587. április 4-én egyetlen útért 6 dénárt fizettek, amely összeg csak a kocsis bérét tartalmazta, a rakomány a város

70 A város orvosának fuvarosáról: ANR FS SE I. 30/1641: 19r.

71 Mechel Fuhrman, Janos/Zaz Janos Fuhrman, Benenck Fuhrmanin, Greger Fuhrman, Colman Fuhrman, Lucas Fuhrman, Chrestel Fuhrmanin, Hupprich Fuhrman, Klein Bartesch Fuhrman, Jörg Rotgiesser Fuhrman, Gabor Fuhrmanin, Zinns Fuhrman.

72 ANR FS MOS SE I. 18/1587: 16v.

73 Seivert (Hrsg.) 1869: 26–30. A városi tanács és a Százak tanácsa 1565. évi határozatáról: Pakucs-Willcocks 2018: 125.

74 „*Ordnungh von den taglönern, furknechten und ihrem lon*”, par. 6, 7, 8. Vö. Pakucs-Willcocks 2018: 134.

saját tulajdonát képezte, amiért nem kellett fizetni. A 27 alkalommal megtett útért a kocsis 1 forint 62 dénár fizetést kapott, bár nem tudjuk, hogy hány napi munkáért.⁷⁵ Ugyanezen év július 18-án a város 4 forint 50 dénárt fizetett a városháza istállójába szállítandó 18 szénásszekér-rakományért, minden szekérért 25 dénárt számolván el.⁷⁶

Társadalmi szempontból a fuvarosok, még azok is, akik saját szolgálkkal dolgoztak, szerényebb helyzetben voltak, mint azok a városiak, akik valamilyen mesterségből éltek. Amint a fent idézett 1565. évi rendelet is mutatja, a városi társadalom a napszámosokkal azonosnak tekintette őket: szolgálknak és más, heti bérért dolgozó munkásoknak. Még ha a fuvarosok egy része végül házat vásárolt is a városban,⁷⁷ vagy a városházán végzett munkája után állandó jövedelemhez és esetleg tisztességes megélhetéshez jutott is, illetve ha a felső körökkel (elsősorban a városi hivatalnokokkal) való ismeretségük járulékos előnyökhöz juttatta is őket, a nagyszebeni fuvarosok nem részesültek a hagyományos társadalmi hálózatok előnyeiből, és nem egyesültek semmilyen szakmai szövetségben.⁷⁸ A szerényebb társadalmi státus magyarázatát valószínűleg a kor mentalitásában kell keresni: a szolgáltatásban dolgozókat kevésbé becsülték meg, mint a termelői munkát végzőket.

Összefoglalva, a 16. század második felétől kezdve a nagyszebeni városháza a település (és a fennhatósága alá tartozó községek) közlekedési és szállítási szolgáltatásainak fő ellátójává vált. Olyan megfelelő járművekkel felszerelve, amelyek lehetővé tették, hogy minőségi ellátást nyújtson mind a személy-, mind a teherszállításban, még a különleges szállítási feltételeket igénylő utakon is, a helyi igazgatásnak sikerült teljesítenie mindinkább szaporodó közfeladatait, és emellett saját ügyfélkörének is vonzó kínálatot tudott kialakítani. Ennek során egy sajátos foglalkoztató ág jött létre a lakosság körében a kapcsolódó tevékenységek (karbantartás és gyártás) mellett, nevezetesen a fuvarosok (szekeresek) szakmai kategóriája, akik már a szolgáltatói területen végzett munkájukból éltek. A városháza által működtetett fuvarozási rendszer volumenét és összetettségét tekintve fontos lépés volt e gazdasági ágazat és általában a szolgáltatások individualizálása felé.

75 ANR FS MOS SE I. 18/1587: 16v.

76 ANR FS MOS SE I. 18/1587: 19v.

77 Vö. 71. jegyzet.

78 Pakucs-Willcocks 2018: 134.

FORRÁSOK

- Arhivele Naționale ale României Filiala Sibiu [Román Országos Levéltárak Nagyszebeni Fiókjaja] (ANR FS)
- Acte fasciculate [Kisebb terjedelmű iratok] (AF). P. 4.
- Magistratul orașului și scaunului Sibiu [Szeben város és szék magisztrátusa] (MOS)
- Socoteli consulare [Polgármesteri számadások] (SC). 67–III/1554–1598.
- Socoteli economice [Gazdasági számadások] (SE). I. Socoteli vilicale [Városgazdai számadások]. 15–18/1571, 1578, 1587(1615), 19/1601, 30/1641; VI. Socotelile spitalului [Ispótályszámadások]. 213/1528, 214/1537–1538.
- Derzsi, Julia (Hrsg.) 2016: *Das Gerichtsbuch des Kronstädter Rates (1558–1580)*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt X.) Brașov–Heidelberg.
- Hensius, Theodor (Hrsg.) 1835: *Vollständige Wörterbuch der deutschen Sprache mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung für die Geschäfts- und Lesewelt*. 2. Hannover.
- Hofmann, Johann (Hrsg.) 1691: *Teutonicae linguae Semina et Germina, sive Lexicon Germanicum / Der Teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder Teutscher Sprachschatz (...)*. Noribergae.
- Krauß, Friedrich (Hrsg.) 1957: *Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerkssprachen*. Siegburg.
- Nussbächer, Gernot – Marin, Elisabeta (Hrsg.) 1999: *Documente privind istoria orașului Brașov / Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt IX. Documente de breaslă / Zunfturkunden, 1420–1580*. Brașov / Kronstadt.
- Rechnungen 1880: *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*. I. *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt in der Sächsischen Nation, cca. 1380–1516*. Hermannstadt.
- Roman, Toma-Cosmin 2017: *Sibiul între diplomație și război*. Sibiu.
- Seivert, Gustav (Hrsg.) 1869: *Hermannstädter Lokal-Statuten*. Hermannstadt.
- Vlaicu, Monica (Hrsg.) 2003: *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune, 1224–1579 / Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen, 1224–1579*. Sibiu.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ardelean, Florin Nicolae 2019: *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691)*. Cluj-Napoca, 241–365.
- Beșliu Munteanu, Petre 2008: *Spitalul medieval din Sibiu*. Sibiu.
- Derzsi, Julia 2010: Organizarea acțiunilor caritabile din Sibiu în deceniile de după Reformă. *Historia Urbana* 18. 63–76.
- Derzsi, Julia 2018a: Servicii poștale la Sibiu în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. In: Cioabanu, Vasile – Iacob, Dan Dumitru (ed.): *Studii de istorie a orașelor: In honorem Paul Niedermayer*. București–Brăila, 360–374.
- Derzsi, Julia 2018b: Incendiul de la Sibiu din 1570. Câteva lămuriri privitoare la data declanșării dezastrului și amploarea ei. *Historia Urbana* 26. 13–46.
- Derzsi, Julia 2019: Serviciile de cărușie în Sibiul premodern. *Historia Urbana* 27. 73–86.

- Gálfi Emőke 2018: A gyulafehérvári uradalom néhány mezővárosáról a 16. század második felében. In: Costea, Ionuț – Ghitta, Ovidiu – Lupescu Makó Mária – Rüz-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor (szerk.): *A sokarcú/sokszínű város. A 2016. november 13-án Kolozsváron zajlott „Cluj–Kolozsvár–Klausenburg 700. Kolozsvár 700 éve királyi város” nemzetközi tudományos konferencia tanulmányai / Orașul cu o mie de chipuri. Studiile conferinței științifice internaționale „Cluj–Kolozsvár–Klausenburg 700. Kolozsvár 700 éve királyi város”, Cluj, 10–13 noiembrie 2016.* Kolozsvár, 329–336.
- Gündisch, Konrad 2007: Nagyszeben mint erdélyi főváros. *Korunk* (3/18.) 1. 21–27.
- Kessler, Wolfgang (Hrsg.) 1990: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität.* Köln–Wien.
- Müller, Georg Eduard 1928: Die Sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung, 1224–1876. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (44.) 2–3. 227–424.
- Pakucs-Willcocks, Mária 2018: *Sibiul veacului al XVI-lea. Rânduiala unui oraș transilvănean.* București.
- Rüz-Fogarasi Enikő 2013: Nagyszeben, a százok ‘fővárosa’? In: *URBS. Magyar Vároštörténeti Évkönyv* VIII. Budapest, 47–60.
- Tózsza-Rigó Attila 2020: Pozsony érdekérvényesítési és kommunikációs stratégiája a városi ajándékok tükrében. In: *URBS. Magyar Vároštörténeti évkönyv* XV. Budapest, 101–122.
- Trócsányi Zsolt 1980: *Erdély központi kormányzata, 1540–1690.* Budapest.
- Trócsányi Zsolt 2005: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Budapest.
- Zimmermann, Franz 1881: Die Wirtschaftsrechnungen der Stadt Hermannstadt in dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (16.) 3. 629–651.
- Zimmermann, Franz 1887: *Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation.* Hermannstadt.

Kudarcból dicsőség

Miskolc rendezett tanácsú város gazdálkodása 1871 és 1909 között

Az 1870-es évtized nagy bizakodásokkal indult a miskolci honatyák számára, hiszen bőszen remélték, hogy az 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről majd végre-valahára megadja Miskolc számára azt a szabadságot, amit már oly régóta óhajtott, azaz megszabadítja a megyei függéstől. Azonban az említett törvény a törvényhatósági joggal felruházott városok helyett a rendezett tanácsúak közé sorolta a borsodi megyeszékhelyt.

A törvényhatósági jog nemcsak azért lett volna fontos, mert kiszabadította volna a várost a megyei felügyelet alól, hanem azért is, mert némi többletbevételhez juttathatta volna az egyébként is folyamatos pénzügyi gondokkal küzdő Miskolcot. Bár a többletjogok többletkötelezettségekkel is jártak volna, s ily módon a kiadások szükségszerűen növekedtek volna – erre a tényre a törvényhatósági jogért folytatott küzdelem ellenzői fel is hívták a városvezetés figyelmét –, ugyanakkor mint közlekedési, kereskedelmi, pénzügyi és oktatási központ már így is jelentősen növekedtek az ellátandó feladatai a megelőző években, csupán a szükséges fedezet hiányzott hozzá. Nem is beszélve az igencsak nagy létszámú közigazgatási apparátus ellátásáról.

A törvényhatósági jog azonban (ekkor) nem valósult meg, a feladatokat viszont el kellett látni abból a pénzből, ami jutott egy olyan korszakban, mikor válság válságot követett. Alig telt el néhány év az 1870-es évekből, amikor újból felütötte fejét a kolera, amely minden korábbi megjelenésénél több halálos áldozatot követelt. A városnak magának kellett gondoskodnia a betegeiről és a járvány megfékezéséről. Nem beszélve az azt kísérő gazdasági válságról. Lényegében ugyancsak önmagára számíthatott néhány évvel később is, amikor történetének legnagyobb szerencsétlensége érte, az 1878-as árvíz. Az állami és egyéni adományok meg sem közelítették a helyreállítás költségét. Az árvizes időszak gazdasági nehézségeket okozott megyeszerte, amit Miskolc mint nem mezőgazdaságból élő település inkább csak közvetetten érzékelt. Az 1880–1890-es évek már kedvezőbbnek bizonyultak ilyen tekintetben, megindulhatott végre a nagyszabású tervek kivitelezése: csatorna- és ívóvízhálózat létesült, kiépült a villamosvasút, s egyre szélesebb körben használták már a villamos energiát. Nagyszabású építkezések folytak városszerte: szabályozták a Szinva- és a Pece-patak medrét, új utcák, terek nyíltak, több lakta-

nya épült a városban állomásozó csapatoknak, elkészült az igazságügyi palota, a református líceum, az Erzsébet-közfürdő stb. A nyolcvanas-kilencvenes évek fejlesztései egy kiegyensúlyozott, anyagi forrásokban bővelkedő városháztartás létrejöttét utalnak, azonban ha jobban belenézünk a pénzügyekbe, egy folyamatosan deficitessé váló házipénztárat és rendszeres kölcsönfelvételeket látunk. Mindezek ellenére a városgazdálkodás egyszer sem került csődközelbe, s a fejlesztések révén egy olyan várost sikerült megteremteni a 20. század elejére, amelytől immár nem lehetett megtagadni a törvényhatósági jogot.

Tanulmányomban azt vizsgálom, miképpen tudott a miskolci városvezetés megbirkózni az 1870-es évek válságaival, majd önerőből túllendülni a nehézségeken, s megfelelni a korszak által támasztott követelményeknek. Ebben segítségemre voltak a városi költségtervezetek és vagyonteltek, illetve az ezekhez kapcsolódó iratok és jegyzőkönyvi bejegyzések, valamint a város haladását statisztikai számadással dokumentáló éves polgármesteri jelentések. Az említett források nem teljesesek, néhol kisebb, néhol nagyobb kihagyásokkal maradtak csak fenn, arra azonban megfelelőek, hogy ha csak nagy vonalakban is, de megmutassák, miként alakult Miskolc gazdálkodása a 19. század utolsó harmadában.

A válságos hetvenes évek

A törvényhatósági jog elnyerésének kudarca némileg elcsüggesztette a városvezetőket, ugyanakkor rendezett tanácsú városként is ott volt a lehetőség, hogy a korábbi bevételi forrásokon túl újabbak segítségével biztosítsák a városi feladatok ellátását. Az 1871. évi községi törvény 121. §-a ugyanis kilátásba helyezte a pótdadón kívül más közvetett adónemek kivetését is.

Az új szervezeti igazgatást a régi, földszintes épület helyett egy egyemeletes új városházán kezdhették meg a képviselők, amelyet 1871. január 16-án adtak át. Az építkezés, amely 1870 márciusában indult, a helyi takarékpénztárból felvett 10 000 forintos kölcsönből valósulhatott meg, amelyet már 1872 végére sikerült 3000 forintra leszállítani, ráadásul ezt a fennmaradó összeget a következő évben ugyancsak törlesztették.¹ A berendezést a polgármester javaslatára rendezett sorsjátékból és táncmulatságból fedezték.² Az újonnan felépült városháza a városi vagyon egyik meghatározó eleme lett, azonban aktívan nem volt jövedelmeztethető. Ugyanígy a városmajor sem, amely alapvetően gazdasági célokat szolgált; az itt található katonai laktanya után azonban származott némi bevétel az állami illetékből. A többi városi ingatlan a bevételek gyarapítását szolgáltatta éves haszonbér, illetve állami illeték (városmajori és Czikó utcai laktanyák) által. Bérbe adták a városi kocsmát (1200 fo-

1 Polgármesteri jelentés 1873: 8.

2 Polgármesteri jelentés 1873: 25.

rint), a búzavásártéri butykát³ (625 forint), az úgynevezett Veresrák vendéglő melletti házat a (hejő)csabai határban (65 forint), a téglaszín helyiségeket (350 forint), a város malmát (1030 forint) és a kórházként használt Fáy-féle épületet (1200 forint). A bérbeadásból származó bevétel összesen 4470 forintot tett ki, ami az elszállásolt katonák számától függő állami illetékkel egészült ki.

Emellett a város tulajdonát képező földbirtokokat is bérletbe bocsátották, hogy minden évben – időjárástól függetlenül – fix bevételi forráshoz jussanak. A városhoz közeli határban 167 hold 339 öl szántó nyilvános árverés során kiadva 1694 forintot és 93 krajcárt jövedelmezett, az ugyanitt lévő 230 hold 19 öl rétet pedig részben felében, részben harmadában adták bérbe. Hasonló jövedelme származott a városnak a közeli Ládházán birtokolt 192 hold 542 öl szántóból és rétből, melynek évi bére 1633 forintot tett ki. Végül pedig a kisebb méretű csabai birtok (77 hold 509 öl) hasznóbére 800 forintot hozott a városi költségvetésbe. A földeket összességében tehát az ingatlanokból származó bérjövedelemmel szinte megegyező összegért adták ki.⁴ Az akkori polgármester, Losonczy Farkas Károly 1872-ben felvetette a közgyűlésnek, hogy érdemes lenne más városokhoz hasonlóan felbecsülni Miskolc minden birtokát, hogy azokból minél több jövedelemhez juthasson a város a jövőben.⁵

Az ingóságok között a polgármester az 1872. évről készült beszámolójában mindössze csak a majorbéli lovakat (9 darab hámos ló és 6 csikó) és azok takarmányait említi,⁶ holott – ahogy a későbbi években – az épületek felszerelése is az ingó vagyon értékét növelte. Ily módon a városi vagyon egy részéről nincs információnk a hetvenes évek elejéről.

A városi vagyon bérbeadásából származó közel 9000 forint, mondani sem kell, közel sem volt képes fedezni a kiadásokat, hiszen az éves póttadó (az előző évi hátralékkal együtt) 72 299 forint 65,5 krajcárt tett ki, amelyből mindössze 33 966 forint 6 krajcár jött be. Ráadásul a közmunkapénztár is hátralékkal zárta az évet (5328 forint 13 krajcár). Az, hogy az egy évvel korábbi póttadó 40%-ról 50%-ra emelkedett, a polgármester szerint azoknak a korábban nem szereplő kiadásoknak volt köszönhető, melyek „a haladás és a szükség követelményeihez képest mellőzhetlenné” váltak. Azonban a helyzet korántsem olyan rossz, mint amilyennek látszik – nyugtatta a közgyűlést Losonczy polgármester –, mivel más, nagyobb költségvetésű városokban is hasonlóan magas a póttadó aránya, példaként hozva fel Szeged, Arad, Győr, Székesfehérvár és Pécs 52, 52, 60, 40 és 31%-os póttadómértékét, holott bevételük tízszerese vagy akár hússzorosa is volt Miskolcénak.⁷

3 Kis bolt vagy bódé.

4 Polgármesteri jelentés 1873: 10–12.

5 Polgármesteri jelentés 1873: 12.

6 Polgármesteri jelentés 1873: 13.

7 Polgármesteri jelentés 1873: 18.

A jelentésből az is kiderül, hogy a bevételek csekély volta mellett a városház-tartást több régebbi kölcsön is terhelte, amelyeket különféle célokra vettek fel, például az akkor kórházként bérbbe adott Fáy-féle épületre korábban felvett kényszerkölcsön megváltására, az új városháza felépítésére, tagosítási célokra, a közmunkaalap részére. Ezek közül azonban mindössze a városi ápodlától 6%-os kamat mellett kölcsönvett 3900 forint volt az, amely a házipénztárt terhelte, mivel a többi tartozás bérleti díjból (Fáy-ház), közmunkaalapból és építési alapból fedezhető volt (városháza), vagy a közbirtokosság megtérítette (tagosítási összegek).

A város a későbbiekben is szívesen „kölcsönzött” magának az ápodlától, mert mint mondták, *„ezen jótékony és humanisticus városi intézet fentartásának jövőben pénztárunkból leendő biztosítása elvben már is kimondatott [...], más részről a tőke visszafizetésére nézve is, – ennek rendeltetését tekintve, – a felmondás kellemetlensége által fenyegetve nem vagyunk”*.⁸ Érdekes módon azt a jelentős összeget, amelyet a diósgyőri koronauradalomtól bérelt javak és a fogyasztási adó megváltása fejében a város ingatlanvagyonára terheltek, azaz a „fekvőségekre betáblázták”, a polgármester nem sorolta a városi terhek közé, *„mert ezekre nézve az illető kezelőknél teljes biztosításunkról gondoskodva van”*.⁹

Az uradalomtól bérelt javak lényegében a vásártartási és italmérési jogot jelentették, amelyek összege 16 400 forint volt. Ezért is határozták el már korábban, hogy megváltják magukat a földesúri, azaz a kincstári függés alól, megszabadulva ezáltal a folyamatos nagy összegű kiadásoktól, s megszerezve ezzel egy igencsak jövedelmező bevételi forrást. A megváltásról szóló tárgyalások sürgetése érdekében nemcsak a két országgyűlési képviselő, hanem az ügy sikerességében érdekelt birtokosok közbenjárását is szorgalmazta a polgármester.¹⁰

A hiányok kiküszöbölésére, a város fejlesztésére a rendezett tanácsi rang által biztosított új forrásokat akarták elsősorban felhasználni, melyeknek kérvényezésére feliratot is intéztek a pénzügyminiszterhez, hogy a pótdadó emelésétől megkíméljék a lakosságot. Ugyanakkor a pótdadóra mint a *„haladás és a csinosbúlás érdekeinek előmozdítására”* meghozandó áldozatra tekintett a polgármester, amelytől a lakosság érdekében nem szabad megrettenni, elmenekülni, az üdvös érdek azonban nem sodorhatja veszélybe a városi költségvetést, nem terhelheti túl adósságokkal, *„mert igen tudom és érzem, hogy úgy ezen t. testület, mint a tanács hivatása az, hogy az egyesek adó terheit célszerű és gondos takarékoság, illetve kezelés által kevesbíteni – a bevételeket pedig szaporítani igyekezzék”*.¹¹ Létezik az a cél tehát, amiért érdemes a terhet vállalni, azonban mindezt csak körültekintően végezve.

Hogy pontosan milyen kiadásokkal is kellett számolnia a miskolci városvezetésnek az 1870-es évek elején, az legelőször az 1873. évi költségtervezetből derül ki

8 Polgármesteri jelentés 1873: 14.

9 Polgármesteri jelentés 1873: 14.

10 Polgármesteri jelentés 1873: 9–10.

11 Polgármesteri jelentés 1873: 19.

(ennél korábbira eddig nem sikerült bukkannom). A tisztai, valamint a segédkezelő és szolgaszemélyzet fizetése tette ki a legnagyobb hányadot (20 251 forint), majd a házi és majorbeli szükségletekre kiadott összegek következtek (14 715 forint), amit közel azonos nagyságban követtek a katonasággal kapcsolatos kiadások (13 858 forint 36 krajcár). Végül a kisebb tételek jótékony célokra (6685 forint), a kölcsön tőkjének és kamatainak törlesztésére (2098 forint), valamint a birtokok és jövedelmek után adóban befizetett összeg (2014 forint). A teljes tervezett kiadás 69 621 forint 36 krajcárt tett ki. A bevételeket pedig a fentebb említetteken kívül kiegészülve több kisebb tétellel¹² 17 290 forint 93 krajcárra tervezték. A városnak tehát 52 330 forint 43 krajcár többletkiadást kellett fedeznie a kivetett pótagóból.

Mint látható, a kiadások között a mindennapi működésre fordítandó összegek kivül a katonaság fenntartása jelentette a legnagyobb terhet. A kötelezően elszállásolt csapatokból azonban mindössze 3300 forint körüli bevétel (*háláspénz*) származott. Érthető módon igazságtalannak tartották, hogy azt a katonaságot, amely minden állam-, illetve megyebeli polgár biztonságát szolgálta, kizárólag Miskolc volt köteles elszállásolni. Mivel a város nem rendelkezett olyan méretű laktanyával, amelyben minden katonának jutott volna hely, ezért magánszemélyektől kényszerült szállást bérelni számukra. Ha mindez nem lenne, a tisztviselők és a szolgaszemélyzet számának emelkedése mindössze 3%-kal növelte volna meg az előző évi 40%-os pótagót – vélte Répászky Alajos, az ügyvédi kamara elnöke, városi képviselő. A katonaság miatt emelkedett tehát a pótagó 43% helyett 62%-ra.¹³ Répászky három lehetőséget sorolt fel a bevételek növelésére: 1. a községi törvény által előrevetített új jövedelmek megnyitását; 2. a jelenlegi bevételek szaporítását; 3. a *bevehetetlennek* nyilvánított pótagó csökkentését. Ez utóbbi ugyanis meglehetősen aggasztónak mutatkozott, hiszen 1850 és 1871 között 10 000 forint hátralék halmozódott fel, amely 1873-ra 14 000-re emelkedett, és ebből mindössze 1000 forintot véltek reálisan behajthatónak. A költségvetést összeállító pénzügyi szakosztály azzal magyarázta a behajthatóan tervezett összeg csekélységét, hogy a nagy összegű hátralékból több mint 5000 forint olyan tartozók után halmozódott fel, akik vagy elköltöztek, vagy vagyontalanul elhaláloztak, vagy teljesen tönkrementek. A fennmaradó 9000 forint pedig azokat a rossz adósokat terheli, akiktől csak akkor lehet valamennyit behajtani, ha örökösödésre vagy birtokeladásra kerül sor. De összességében még katonai behajtás révén sem lehetett kisebbre csökkenteni a hátralékot.¹⁴

12 Letelepdesi és doboltatási díjak, rendőri büntetéspénzek, adó- és cselédkönyvek eladásából származó összeg, a szőlőbirtokosokra kivetett pótagó a hegyrendőri fizetések megtérítésére, mészárszékhelyiségek után fizetett bér, széna és sarjú eladásából származó összeg.

13 „*Ha a rom. catholicus egyház, illetőleg annak feje lennék: az égbekiáltó bűnök közé soroznám Magyarországot illetőleg azon körülményt: hogy az állam összes polgárai vagyon személy biztonságáért szükséges katonaság tartása, nem az állam összes polgárai által viseltetik*” – méltatlankodott Répászky a *Borsod* lapjain. *Borsod*, 1872. november 28. 2.

14 MNL BAZVL IV. 1902. c. 228/1872.

A *bevehetetlen* hátralék mértéke már egy évvel korábban is felkeltette a vármegye figyelmét, amikor a város megküldte az 1872. évi költségtervezetet jóváhagyásra. Ekkor még – optimistább szemlélettel – 3000 forintot gondoltak beszedhetőnek, de a megye így is sokallta a hátralék nagyságát, s részben magyarázatadásra, részben pedig nagyobb hatékonyságra szólította fel a városvezetést: „[...] azon reményünknek adunk kifejezést, hogy a város új szervezete folytán és újonnan választott tiszti kara által hivatásában legalább a pótadó behajtása körül pontosabban fog eljárni, mintez a múlt időben történt és erélyes intézkedései következtében a pótadó is pontosabban fog a pénztárba befolyani [...]”.¹⁵

A pénzügyi gondok mellett az 1873. év más tekintetben is kevés jót hozott a városnak. Már 1872 őszén, pontosabban november 14-én megjelent a kolera a városban. Mivel már augusztustól lehetett tudni, hogy közeledik a járvány, a községi törvény által előírt új városi szervezet felállása miatt későn összeállított következő évi költségvetési tervezetbe bele is került a kolera-óvintézkedések tétel, 2000 forinttal és annak 8%-os kamatával (160 forint). Az összeget kölcsönből biztosították, mivel a kormány semmilyen anyagi támogatást nem nyújtott előzetesen, s nagy sajnálatukra utólag sem.¹⁶ Ekképpen a városnak kellett gondoskodnia a különféle óvintézkedések megtételéről, a gyógy- és fertőtlenítőszer beszerzéséről, az orvosok fizetéséről, valamint a betegek elhelyezéséről és gyógyíttatásáról, illetve a halottak eltemetéséről. A kór országban belüli augusztusi megjelenésétől eltelt néhány hónap elmúltával abban bíztak, hogy a járvány az óvintézkedések hatására elkerüli Miskolcot, hiszen augusztustól novemberig nem történt megbetegedés. A pénzügyi szakosztály ezért nem is látta feltétlenül szükségesnek felvenni a költségvetési tervezetben előirányzott 2000 forintot az 1873. évi végleges költségvetésbe, mondván, „a járvány ez ideig elkerülte városunkat óvintézkedéseink alapján szeretjük remélni, hogy attól megleszünk óva s így nagyobb szerű kiadásaink nem lesznek, a csekélyebb kiadások pedig pénztárnokunk előadása szerint az ez évi más címekből megtakarított apró összegekkel körülbelül fedezhetők”.¹⁷ Arra az esetre pedig, ha mégiscsak megjelenne a városban, s nagyobb összegű kiadásokra lenne szükség, jobbnak vélték, ha a kölcsönt nem valamelyik hitelintézetből, hanem a városi pénztáron belül a házipénztártól külön kezelt másik pénztárból vennék kölcsön. Ennek összegét pedig – mivel még azt előre nem tudhatják – majd csak az 1874. évi költségvetésbe vegyék fel.¹⁸

Úgy tűnik, a pénzügyi szakosztály javaslata nem talált meghallgatásra, mert az óvintézkedésekre tervezett összeg – pontosabban a kolerabizottságot illető költség

15 MNL BAZVL IV. 1902. c. 228/1872.

16 A községi törvény 131. §-a kimondta: „A mennyiben a jótékony intézetek segélye és egyesek könyöradománya a község szegényeinek ellátására elegendő nem volna, a község a helyi viszonyokhoz képest gondoskodni tartozik a községben illetékes mindazon szegények ellátásáról, kik magukat közsegély nélkül fentartani egyáltalában nem képesek. Ha ez ellátás csak a községi lakosok rendkívül súlyos terhelésével eszközölhető: a község kivételesen a törvényhatóságnak, s ha ez sem bírná, az államnak veheti igénybe segélyét.”

17 MNL BAZVL IV. 1902. c. 228/1872.

18 MNL BAZVL IV. 1902. c. 228/1872.

fedezésére szánt 650 forint 75 krajcár – végül mégis bekerült az 1873. évi tervezetbe, az 1874. évből viszont hiányzik. 1872. november 16-án, a járvány városban való megjelenését követő második napon a képviselő-testület felhatalmazta a polgármestert a 2000 forint felvételére, de hogy hitelintézettől, vagy a városi pénztáron belüli alpenztárból-e, az nem derül ki a forrásból. Feltehetőleg az előbbi, hiszen a „város hitelére” történt a felvétel. Az összeg felhasználásával kapcsolatban felhívták a polgármester és a pénztárnok figyelmét, hogy lehetőleg kisebb összegekben utalványozzák ki a kolerabizottság költségeire.¹⁹ A teljes járványkezelés 1872. november 8-tól 1873. október 30-ig végül 3575 forint 18 krajcárba került, bevétel pedig 2 forint volt, amit az egyik ápolttól sikerült behajtani kezelési költség gyanánt.²⁰ Továbbá az 1874. évi költségterv bevételei között szerepel szintén 2 forint a kolerajárvány költségeinek a visszatérítéseként, illetve lábjegyzetben olvashatjuk, hogy legfeljebb még a kiszolgáltatót vasgálic 390 forintos árának bevétele „reményelhető”, melyet a rendőrkapitánynak kellett volna beszednie, vélhetően a lakosoktól. Ugyanakkor a kölcsönök tőkáját és kamatait felsorakoztató rovatban nem szerepel az óvintézkedésekre felvett 2000 forint. Feltehetőleg tehát 1873 folyamán vissza is fizették a kölcsönt.

A számokból jól látni, hogy bár a kolerajárvány minden költsége a városra nehezedett, ugyanakkor nem viselte meg túlzottan a városháztartást. Ahogyan az epidémiával párhuzamosan jelentkező pénzügyi és agrárválság sem gyakorolt közvetlen hatást a városgazdálkodásra, legalábbis a pénz- és munkahiány, illetve a városi alkalmazottak által igényelt *drágasági pótlékokon* kívül alig találunk utalást a nehéz gazdasági helyzetre a forrásokban. Az 1874. évi költségvetés tárgyalásánál viszont a városvezetés azzal bízott meg egy küldöttséget, hogy *„tekintettel a viszonyokra, a szerzett tapasztalásokra vizsgálja meg szervezetünknek a személyzetre vonatkozó tételeit, és annak idején tegyen véleményes jelentést az iránt, hogy a megállapított összes tiszti, segéd és szolgálja személyzetből volnának-e egyes állomások beszüntetendők, s hogyan volna az ezek által teljesített munka a többi tisztviselők között, ellátás végett célszerűen a közügyek hátránya nélkül beosztandó”*.²¹ Magyarazatot nem adnak a felvetésre, de elképzelhető, hogy a gazdasági válság hatására vették tervbe a városi apparátus létszámcsökkentését.

Akár voltak nehézségei a városnak, akár nem, minden bizonnyal jól jöttek azok az új bevételi források, amelyek beszédését még 1872-ben kérvényezték a belügyminisztériumtól a községi törvény 121. §-ára hivatkozva. A marha és metszőbarom vágásánál fizetendő szemledíjból, az országos és heti vásárokon kívül engedélyezett piaci helypénzből, illetve a bérkocsik, szekeresek és taligások utáni helypénzből egészen szép összeget, 6100 forintot irányoztak elő 1874-re. A negye-

19 MNL BAZVL IV. 1902. c. 314/1873. A kolerabizottság 1872. november 23-i ülésének jegyzőkönyve.

20 MNL BAZVL IV. 1902. c. 314/1873. Kivonat Miskolcz város 1872. és 1873ik évi Házipénztári Számadásából a Cholera költségeket illetőleg Hivatalos használatra Tcz. Bibza Dániel mint Küldöttségi Elnök Úrnak.

21 MNL BAZVL IV. 1902. a. 289/1873.

dik engedélyezett bevételi forrás, a mértékhitelítési díj azonban furcsamód nem szerepel a költségtervben. A közgyűlési jegyzőkönyvből kiderül, hogy egy ötödiket is kérvényeztek a miniszternél, ám az 1871. évi XVIII. törvénycikk 12. §-ára hivatkozva a belügyminiszter nem engedélyezhette a letelepedési díj szedését.²²

Mindezen nehézségek ellenére Miskolc több téren is a fejlődés jeleit mutatta a hetvenes évek elején, amennyiben azt a különféle intézmények megjelenésében és a városkép „csinosodásában” látjuk megragadhatónak. A Miskolc–Hatvan vasútvonalon keresztül a borsodi megyeszékhely közvetlen összeköttetésbe került Pest-Budával, míg korábban csak Debrecenen és Szolnokon át lehetett elérni a fővárost több mint 12 órás úttal. Az új szárnyvonal 3 óra 20 percre csökkentette a menetidőt.²³ Rendező pályaudvar épült, s 1873-ban Diósgyőrre is elkészült a vasgyári ipari sínpálya.²⁴ Az országos közlekedési vérkeringésbe történő bekapcsolódáson kívül a helyi ipart és kereskedelmet a megtelepülő hitelintézetek is elősegítették (Miskolci Hitelintézet, Borsod-Miskolci Hitelbank, Önszegélyező Filléregylet), s 1867 óta több gyárral és iparossal is gazdagodott a város gazdasági élete. A városképet pedig elsősorban a főutcán sokasodó emeletes kőépületek formálták át falusi-ból városivá. Mindezeket látva és tapasztalva Losonczi Farkas Károly polgármester már 1873 elején felveti a képviselő-testületnek, hogy *„valjon nem látná-e eljötnnek az időt, melyben önálló törvényhatósággá átalakulásunk és ezzel egyideűleg a még bizonyos úri jogokra nézve mindig fennálló kötelekből leendő kibontakozásunk érdekében legalább eszmélkednünk lehetne? hiszem [sic] midőn ezt tennők, – törekvésünk, óhajításunk csak azon szálait vennők fel, melyeket Miskolcz az 1792-ik évben, és így ezelőtt már mintegy 81 évvel fűzni, megindítani kezdett”*.²⁵

A polgármester által felvetett indítvány egyik eleme, a földesúri terhek alóli megváltkozás nem várt módon valósulhatott meg, hamarabb, mint tervezték. A gazdasági válság ugyanis oly módon megviselte az államháztartást, hogy a pénzügyminiszter, Ghyczy Kálmán az állami javak és a földesúri tartozékok eladásával próbált meg pénzhez jutni. Tudomást szerezve erről, az egyik miskolci városi képviselő, Lichtenstein József felvetette, hogy most kellene újból felvenni az úri jogok megváltásának korábban elengedett fonalát, s megszabadulni a földesúri terhek alól.²⁶ 1875 márciusában kezdődtek meg a tárgyalások (ekkor már Széll Kálmán volt a pénzügyminiszter), és szeptemberre sikerült is megállapodni. Az 1876 októberében beterjesztett állami költségvetés bevételi rovatában már szerepelt a miskolci földesúri javak eladásából származó összeg.²⁷ A megegyezés értelmében a megvált-

22 MNL BAZVL IV. 1902. a. 24/1873. Az említett paragrafus kimondta, hogy minden honpolgárnak joga van más községbe települni.

23 Kápolnai 2003: 308–309.

24 Kápolnai 2003: 311.

25 Polgármesteri jelentés 1873: 29–30.

26 *Borsod*, 1874. június 11.

27 *Stipta* 2003: 91–92.

kozásért cserébe a város 337 000 forintot és annak kamatait, összesen 593 120 forintot fizet 44 féléves részletben, azaz 22 éven keresztül, évente 26 960 forintot.²⁸ Ezért cserébe az 1. táblázatban felsorolt javakat kapta összesen 197 769 forint értékben.

1. táblázat. A kincstártól megváltott földesúri javak és jogok

A megváltott jószág megnevezése	Értéke (Ft)
Fáy- és Király-malom	38 870
Serház épülete és telke	16 629
Zöldfa és Korona vendéglők (ez utóbbi italmérési joggal együtt)	48 583
Vásárjog bérlete	73 326
Korcsmáltatási jog	20 361
Összesen	197 769

Forrás: MNL BAZVL IV. 1902. a. 39/1877.

Óriásinak tűnik az összeg, de a városvezetés jól átgondolt döntést hozott, hiszen az így megszerzett Zöldfa és Korona vendéglők bérletéből, ami évente 28 260 forintot tett ki,²⁹ tervezték fedezni a törlesztőrészleteket. A vásár- és italmérési jogért korábban a városnak kellett fizetni a Koronauradalomnak évente 16 400 forintot, ezután viszont ők adhatták bérbe. A megszerzett két malmot egyelőre meghagyták a korábbi bérletben, hiszen az egyiknél másfél, a másiknál öt év volt még hátra a bérletből, de határozottan amellet voltak, hogy a városi kocsmatelekkel együtt „kedvezőbb időben s viszonyok között” értékesíteni kell őket.³⁰

Amint az úri jogok megváltása zöld utat kapott a pénzügyminisztertől, s ily módon biztosra vehetővé vált, Losonczi Farkas Károly polgármester egy újabb nagyszabású indítványt tett: az 1876. évi V. törvénycikk 50. §-ára hivatkozva a következő év elején felvetette a várossal egybeépült Mindszent község egyesítését Miskolccal. Az új törvény szerint elegendő volt, ha csak az egyik község lakosságának azon része indítványozza az egyesülést, amely a községi összes államadónak nagyobb részét fizeti. Korábban mindkét község részéről szükség volt az indítványra. S mint a források mutatják, Mindszent nagyon nem akarta az egyesülést. Losonczi Farkas a következőképpen érvelt indítványa mellett: „[...] követelik ezen egyesítést a közigazgatás és különösen a közrendőrség érdekei; követeli azon összeépülés, melyre maga a törvény hivatkozik, s mely a nevezett községet városunknak természetes kiegészítő részeül [sic] tünteti fel. Követeli mindenek felett azon osztó igazság, melynek alapján kell, hogy a terhekben a méltányosság mértéke szerint osztakozzanak azon szomszédos polgártársaink is, kik az előnyökből már ma is, midőn különálló községet képeznek, nem jelentéktelen mérvben részesülnek. Követelik ezt még számos indokok, melyekkel

28 MNL BAZVL IV. 1902. a. 39/1877.

29 MNL BAZVL IV. 1902. a. 114/1877.

30 MNL BAZVL IV. 1902. a. 82/1877.

*ez alkalommal a t. közgyűlés figyelmét fásasztani nem kívánom.*³¹ Bizonyára valóban több érv is szólt az egyesülés mellett, de a legnyomósabb a gazdasági lehetett.

Az indítványt három év „tanácskozás” követte Mindszentsel, amely makacsul ragaszkodott az 1724-ben megszerzett önállóságához, végül a belügyminiszter a 23742/879. sz. határozattal elrendelte a község egyesítését Miskolccal, ami 1880. január 1-jével valósult meg. Az egyesülést különböző feltételekhez kötötte, melyek között az is szerepelt, hogy 14 éven keresztül a miskolci városi pótadóhoz Mindszent 15%-kal fog hozzájárulni.³² Polgármesteri jelentésében ekképp foglalta össze az eseményt a polgármesteri székben Losonczy Farkast 1878-ban váltó Soltész Nagy Kálmán: *„Kis községi hatáskörét elvesztette, de részese lett egy az önkormányzatot nagyobb terjedelemben gyakorló rendezett tanácsú város jó és balszerencséjének.”*³³ Nem valószínű, hogy Mindszent hasonló véleményen volt.

A balszerencéből bőven jutott mindkét településnek az 1870-es évek végén, ugyanis előbb az 1878. évi árvizek, köztük a katasztrofális augusztusi, majd az elkövetkező évek rossz aratásai súlyosbították az egyébként is szűkös költségvetések terhét. A forrásokból nem derül ki, hogy 1878-ban Mindszent milyen károkat szenvedett az árvíz során, és hogy még mint önálló település részesült-e a segélyezésre befolyt összegekből.³⁴ A településnek, mely a Szinvától délre, részben már az Avas hegy lankáin, s ily módon a pataknál magasabban feküdt, feltehetően nem károsodtak ingatlanai (nincs erre utalás sem a városi, sem a megyei iratok között), legfeljebb a lakosok házeit és boltjait érinthette az árvíz, miként azt a kárfelvételi ívekben olvashatjuk.

Miskolcon – a városi mérnök becslése szerint – 34 670 forint összegű kár keletkezett a városi ingatlanokban, utakban és hidakban (2. táblázat). Ez elenyészőnek mondható az 1 739 771 forintban megállapított lakossági kárhoz képest. A befolyt segélyekből a város nem fordított egy krajcárt sem saját kárának enyhítésére, az összeg túlnyomó többségét szétosztotta a rászorulóknak között, egy csekély hányadát pedig *árvízi pénztár* néven fenntartotta hasonló szerencsétlen alkalmakra. Eből az alapból küldtek például támogatást Szegednek 1879-ben, illetve a későbbi években gyakran előforduló tiszai árvizekben károsult településeknek.

31 Polgármesteri jelentés 1877: 26.

32 Az egyesülés további feltétele volt, hogy mivel Mindszent községben nincs földadó, a pótadó kivétele a földadó kivételével a többi adónemekre történik. Továbbá a pótadófizetési kedvezmény nem terjed ki a mindszeinti lakosoknak Mindszenten kívüli vagyontárgyaira. Végül pedig a (Hejő)Csabán és Mindszenten a körjegyzői hivatal jelenleg vezető körjegyzőt Miskolc 300 forinttal kártalanítja Mindszenttől származó fizetésének elvesztéséért. MNL BAZVL IV. 1902. a. 100/1879.

33 Polgármesteri jelentés 1880: 6.

34 Az általam feldolgozott kárfelvételi ívek között mindössze 17 darab vétetett fel 77 személyt érintve (családtagok és kisegítő alkalmazottak együtt) a Mindszent utcában, a községet alkotó másik utcában (Lonovits) viszont egy sem. MNL BAZVL IV. 1923.

2. táblázat. Miskolcot érintő árvízkarok kimutatása

A kár megnevezése	Kár értéke (o. é. Ft, kr)
A közkórház épületében és kerítésében	2 000
A város malmánál	3 400
A városi kocsmánál	273
A Szepessy laktanyánál	590
A Fáy-malomnál	300
A Király-malomnál	147
A Király-malom árkanak helyreállítása	700
A felső zúgó $\frac{2}{3}$ költsége	1 480
A Sötét kapu alatti hídnál	1 200
A kövezetben okozott károk	10 580
A 12 új híd költsége	13 000,13
Apróbb kiadások	1 300
Összesen	34 670,13

Forrás: Polgármesteri jelentés 1879: 21.

Közvetlenül az árvíz után a legfontosabb feladatok elvégzésére (utak, hidak helyreállítása, torlaszok elbontása) a helyi takarékpénztártól 20 000 forintot kölcsönöztek, amelyhez aztán az elkövetkező években további összegeket vettek fel. Ennek célja már a hosszú távú árvízvédelmi intézkedések megvalósítása volt, köztük a legnagyobb tétellel, a mederrendezéssel, de ebből kívánták fedezni a biztonságosabb új hidak építését és a malomszerkezetek helyreállítását is. Ezt a több különböző helyről, 1878 és 1882 között 12 eltérő részletben felvett kölcsönt 1882-ben a miskolci takarékpénztártól kapott egyösszegű kölcsönnel váltották fel.³⁵ Mivel a városnak pénzügyi tartaléka nem volt, állami segílyre pedig nem számíthatott, így csak több évre elosztva tudták visszafizetni a felvett kölcsönöket. Az első körben felvett 20 000 forintot 1886-ban törlesztették vissza,³⁶ a 120 000 forint futamideje 32 év volt 7%-os kamattal.³⁷

A mederszabályozás végösszege (az Alsó-Szinva szabályozási költségén kívül, amely szakasz a kimutatáskor még nem készült el) 123 473 forintot és 45 krajcárt emésztett fel. Ezt a 120 000 forintos kölcsönből fedezték, a fennmaradó összeget, továbbá a minorita zárda előtti ház rendezésének és a Pecén két híd építésének a költségét pedig több évre felosztva tervezték be a költségvetésbe.³⁸

Nemcsak 1878, hanem az azt követő évek eseményei is átrendezték a városház-tartást. A szerencsétlenség két fontos dologra ébresztette rá a városvezetést: 1. a vízfolyások nem biztonságosak; 2. a kutakkal biztosított ivóvízhálózat túlzottan sűrűlékeny. Az első pont kapcsán szükségessé vált, hogy az áradásokat minél előbb

35 Polgármesteri jelentés 1884: 11.

36 Polgármesteri jelentés 1885: 12.

37 MNL BAZVL IV. 1902. a. 117/1882.

38 MNL BAZVL IV. 1902. a. 106/1882.

levezethessék a városon keresztül anélkül, hogy a patakok kiöntենek. Ezért el kellett távolítani mindent a víz útjából, illetve szabályozni kellett a medreket. Már az árvizet követően megindultak az intézkedések a Szinva – különösen annak anyamedre – mentén álló malmok eltávolítása érdekében, illetve egy jövőbeni nagyszabású mederrendezést előkészítve kérvényezték a pénzügyminisztertől, hogy mentse fel azokat a birtokokat a jelzálog terhe alól, amelyeket egy évvel korábban az úri jogok megváltása céljából tábláztattak be. Miután a miniszter engedélyezte a földek tehermentesítését, megindultak a tárgyalások a malmok kisajátításáról. A folyamat meglehetősen elhúzódott, így a szabályozást is csak részletekben tudták elvégezni. A házipénztár mérlegének egyensúlyba hozása érdekében igyekeztek növelni a bevételeket. Egyrészt egyszeri nagyobb összeghez próbáltak jutni a nem hasznosítható telkek és ingatlanok eladásával. Ezek közé tartozott az úrbéri jogokkal megszerzett Király- és Fáy-malom, valamint a város- és a Kismalom, a kocsmatelek, illetve a Kiss János-féle ház és telek eladása.³⁹ Másrészt kisebb, de folyamatos bevételi forrást reméltek a kövezet- és málhavámdíj felemeléséből, valamint a sör és szeszes italok fogyasztásának megadóztatásából. Ez utóbbi azonban a helyi kocsmárosok, vendéglátósok és kereskedők érdekeit erősen sértette, így a város kénytelen volt visszakozni, és elállni a városba behozott és onnan kivitt szesz megadóztatásától, „[p]edig az abból várható jövedelemre, hogy a pótdadó még jobban ne emeltessék, szemben a szabályozási és egyéb el nem odázható kiadásokkal, égető szükségünk volna”,⁴⁰ viszont a helyben fogyasztott szeszes italok adókötelesek lettek.⁴¹

Hogy mi lesz a malmok sorsa, arról nem született egyértelmű döntés. Szerettek volna megszabadulni az árvízi szempontból veszélyes helyen, a Szinva fő medre mentén épültektől, a malomárkokon lévőkről azonban egyelőre nem döntöttek véglegesen. Az előbbiektől az árvizet megelőzően csak a városmalom volt városi tulajdonban, a többi egyházi és magánkézben. Ezért előbb azokat meg kellett vásárolniuk, hogy aztán megszüntethessék őket. Előbb a Kis-, majd a vágómalmot is sikerült megvenniük, 6000-6000 forintért, amely ebben a nehéz helyzetben igencsak megterhelő, de szükséges kiadásnak bizonyult.⁴² Az iratokból kiderül, hogy a költségek megtérítése érdekében a városmalommal együtt az ekkor megvásárolt malmok eladásában gondolkodtak (feltehetőleg szétbontva, darabokban, hiszen nem szerették volna, ha tovább működnek), azonban vevőre nem sikerült

39 MNL BAZVL IV. 1902. a. 144, 158, 175/1878. A város abban is benne lett volna, hogy a Király- és Fáy-malmot, amelyek a Szinva malomárkán helyezkedtek el, elcserélje a Munkácsi Püspökség tulajdonát képező vágó- és a Nagy Ignác-féle malomra. Ez utóbbi kettő ugyanis a Szinva anyáárkán feküdt, s mint ilyenek árvízszempontból komoly veszélyt jelentettek, mielőbbi eltávolításuk létfontosságú volt. A vágómalmot végül sikerült megvenni, a Nagy Ignác-féle malom kisajátítására azonban csak 1898-ban került sor.

40 Polgármesteri jelentés 1880: 8.

41 MNL BAZVL IV. 1902. a. 155/1879.

42 MNL BAZVL IV. 1902. a. 148, 163/1878.

találni. A Király- és Fáy-malom bérleti díja ugyanakkor bekerült az 1879. évi költségvetésbe, tehát azokat működni hagyták – egyelőre.⁴³

Az 1879-re tervezett kiadások (138 021 forint 4,5 krajcár) jócskán meghaladták a bevételeket (74 166 forint 18,5 krajcár), a közel kétszeres hiányt pótagóval kívánták fedezni.⁴⁴ A másik három pénztárból⁴⁵ nem számoltak többletbevétellel, amelyet esetleg át lehetett volna csoportosítani a házipénztár számára, mivel azokban a tervezett bevételek összege pontosan megegyezett a kiadásokéval.⁴⁶

Minden pénzre szükségük volt, így a korábban az árvízkárosultak, valamint az egyházak, iskolák és az óvoda segélyezésére az árvízbizottság számára kölcsönzött 13 489 forint 81 krajcár visszafizetését is kérték a városi pénztár számára az időközben befolyt könyöradományokból: „[...] ha pénztárunk a jelenlegi, különben is köztudomású nyomasztó pénzviszonyok között nem volna, készséggel elállottunk volna attól, hogy ezen a városi pénztár által előlegezett összeg vissza térítessék, készséggel belegegyeztünk volna, hogy ez is az egyes árvízkárosultak javára fordíttassék, ily körülmények között azonban s azon okból, mivel a legnagyobb kárt szenvedett vagyonosabb polgárok közvetlen segélyezésben nem részesítettek, és így a fentebbi összegnek a városi pénztár számára leendő visszatérítése által tetemes káruk némi pótlást találанд.”⁴⁷

A kolera utáni évekhez hasonlóan az árvíz után is éltek a hivatali állások megszüntetésének eszközével a kiadások csökkentése érdekében. Erre az a véletlen adott alkalmat, hogy előbb a városi, majd pedig az út- és hídépítő mérnök is lemondott állásáról 1879-ben. A lemondás okát egyik esetben sem rögzítette a képviselő-testületi jegyzőkönyv; talán megijedtek az előttük álló feladattól, amit a város újjáépítése jelentett az árvíz után. Mindenesetre már a városi mérnök lemondásakor felmerült a kérdés, hogy szükség van-e egyáltalán két mérnöki állásra, nem lehetne-e összevonni őket.⁴⁸ Amikor pedig az út- és hídépítő mérnök is lemondott, elhatározták, hogy egy olyan személyt fognak keresni az egyetlen okleveles mérnöki posztra, aki jószerivel mindenhez ért.⁴⁹ Az 1880. évi költségvetésbe be is került a mérnöki állomás a korábnál jelentősen magasabb bérezéssel (900 forint).

A hivatali gárdán nemcsak a státuszok megszüntetésével vagy összevonásával lehetett spórolni, hanem az alkalmazottakra kivetett adóval bevételhez is juthatott a város. Legalábbis ez volt a terv. A miskolci városvezetés 1879 végén a képviselőháztól kérvényezte az 1871. évi XVIII. törvénycikk 124. §-ának megváltoztatását annak érdekében, hogy az állami, megyei tisztviselőkre, különösen pedig a határo-

43 MNL BAZVL IV. 1902. a. 178/1878. A két malomtól végül 1881-ben váltak meg.

44 MNL BAZVL IV. 1902. a. 178, 180/1878.

45 A városi pénztár alapvetően négy alpenztárból állt, a házi pénztárból, a közmunkapénztárból, a málhadjipénztárból és a közeletvámpénztárból. Ezek olykor kiegészültek hosszabb-rövidebb ideig fennálló egyéb pénztárakkal (árvízi pénztár, tagosítási költségpenztár, szabályozási pénztár stb.)

46 MNL BAZVL IV. 1902. a. 180/1878. Ez a gyakorlat általánosnak mondható a többi év esetében is.

47 MNL BAZVL IV. 1902. a. 180/1878.

48 MNL BAZVL IV. 1902. a. 96/1879.

49 MNL BAZVL IV. 1902. a. 124/1879.

zott évi fizetéssel ellátott magánhivatalnokokra, tanárookra is községi pótdadót vehessenek ki, illetve hogy a pótdadót ne csupán az 1% jövedelmi adó, hanem a többi adózóra kivetett és irányukban is 10%-kal számított állami adó után fizessék.⁵⁰ Az ötletet végül feltehetőleg elvetették, mert eddigi kutatásaim során nem találtam nyomát, hogy a parlament egyáltalán napirendre tűzte volna a kérést.

Bár az állam – Szegeddel ellentétben – nem részesítette Miskolcot az árvíz után nagyobb pénzügyi támogatásban,⁵¹ a különféle fenntartási költségek átvállalása is többet jelentett a semminél. Ilyen volt a polgári iskola éves fenntartási költségének (2200 forint) a fizetése két évig,⁵² vagy hogy a közmunka- és közlekedésügyi miniszter felmentette a várost az államút fenntartási kötelezettsége alól, ami 4000–5000 forintot jelentett évente, ráadásul meghagyta a városnak a kövezet- és málfadíjszedési jogát, holott ez csak az útfenntartásért cserébe járt volna. Továbbá az államút kijavítására fordított költségek pótlására 2000 forintot utalványozott.⁵³

Bár az iskola fenntartásának terhét így módon – hacsak rövid időre is – levették a városatyák válláról, a várható jövőbeli kiadások rémképe – illetve a vallás- és közoktatási miniszterrel folytatott vita⁵⁴ – gondolkodóba ejtette a városvezetést, s az 1880. évi költségvetés tárgyalásánál arra kérték az iskolaszéket, hogy jelentésben számoljon be, szükséges-e a polgári iskola fenntartása három gimnázium mellett, *„és hogy valjon az ez által elért eredmény megfelel-e azon anyagi áldozatoknak, mibe ez iskola évenként kerül.”*⁵⁵ Végül mégiscsak az iskola meghagyása mellett döntöttek, amely beváltotta a hozzá fűzött reményeket. *„Ez az iskola, mely 1875-ben két osztálylyal szerveztetett, évek során át oly növénynek tekintetett, mely városunkban, mint a tenyésztésre nem alkalmas talajban, gyökeret nem verhet. [...] Nem egy ízben jelentettük ki, hogy egy fő- és két algymnásium mellett a polgári iskola jövővel nem bírhat, s ma mindezeknek ellenkezőjét tapasztaljuk. A polgári iskola rövidebb tanfolyama, az azt végzett ifjaknak a hivatali alkalmazásban nyújtott biztosítékok, az olcsó tandíj lényegesen összeműködtek arra, hogy az egy virágzó, s még mindig fejlődésben lévő intézetté növekedjék.”*⁵⁶ A 15 233 forint költségvetésű intézmény fenntartásá-

50 MNL BAZVL IV. 1902. a. 134/1879.

51 5000 forintot küldött I. Ferenc József, 2000 forintot a kormány, majd báró Wenkheim Béla 3000 forintot, a közlekedés- és közmunkaminisztérium 1000 forintot, 5000 forintot az egri érsek. MNL BAZVL IV. 1902. a. 139/1878.

52 MNL BAZVL IV. 1902. a. 25/1879, 42/1880.

53 MNL BAZVL IV. 1902. a. 45/1879.

54 A miniszter a város segélyért folyamodó feliratára válaszolva kijelentette, hogy csak abban az esetben hajlandó továbbra is állami segélyben részesíteni a polgári iskolát, ha annak tanárait ő maga nevezheti ki. Erre a városvezetés azzal reagált, hogy a jövőben megvonják az iskolától a 2200 forintos éves támogatásukat, *„minthogy [az] 1868 évi népoktatási törvény világosan kijelenti, hogy nagyobb községek csak azon esetben kötelezettek polgári iskola felállítására, ha és menyiben ezt anyagi erejük megengedi, ezen törvényes alapon pedig városunk közönsége, – mely saját háztartását legnagyobb részben, 49%-es potadó kivetése által fedezi, – kötelezhető nem lehetett”.* Az iskolát a továbbiakban az államra hagyják, annak működését a legközelebbi iskolai év végén beszüntetik. MNL BAZVL IV. 1902. a. 156/1877.

55 MNL BAZVL IV. 1902. a. 157/1879.

56 Polgármesteri jelentés 1885: 19.

hoz a város 1884-ben még mindig csak 2200 forinttal járult hozzá, a többit a kormány fedezte.

Az árvízvet követő nehéz anyagi helyzetben különösen megterhelő volt a katonák elszállásolása, amelynek költsége – ahogy fentebb arról már volt szó – szinte teljes egészében Miskolcra hárult. Ezért „*elhatározzuk, hogy a katonai beszállásolási törvénynek mielőbbi meghozataláért magához a mélyen tisztelt képviselőházhoz folyamodunk, reménylve, hogy e helyen alapos és jogos kérelmünk meghallgatásra találand, s a törvény meghozatalára ezen igazságtalan teher városunk vállairól részben levéte-tik*”.⁵⁷ Jól mutatja, milyen égető problémát jelentett a katonák elszállásolása, ha a városvezetés még egy ennyire nehéz helyzetben is kapva kapott az alkalmon, hogy megvásárolja a diósgyőri koronauradalom eladásra kínált sóházát és annak telkét, amelyet tökéletesnek találtak egy nagyobb méretű laktanya felépítéséhez.⁵⁸ A telekért és a rajta lévő épületekért 4500 forintot fizettek, melyet a városi pénztár által letétilag kezelt összegekből fedeztek.⁵⁹

Az új beszállásolási törvénnyel⁶⁰ megindultak a lépések egy nagyobb laktanya építése érdekében.⁶¹ Elhatározták, hogy egy ezred gyalogos katonaság és egy fél ezred lovasság számára alkalmas laktanyát építenek, kiegészítve azt egy kórházzal, ahogyan a törvény előírta. Úgy vélték, hogy az épülettel nemcsak az elszállásolás állandó problémájától s az ezzel járó, évről évre emelkedő költségek nyűgétől szabadul meg a város, hanem a lakosság is részesül majd a „*katonaság által forgalomba hozandó, néhány száz ezerre rúgó nagy pénzüsszeg*”-ből, illetve a lovasság elhelyezéséből a takarmányozás révén a megye egyes vidékei is profitálnak. Számításaik szerint a város terhe nem lesz sokkal nagyobb (1880-ban két zászlóaljat szállásoltak el), a kölcsön kedvezőbb is lehet, ráadásul a megye ígéretet tett arra, hogy a beszállásolás terhehez háromnegyed részben hozzájárul. Ez jelentősen nagyobb támogatás, mint a korábbi, azaz a semmi, de a város remélte, hogy majd a kölcsön törlesztésében is hasonló arányban fogja kivenni a részét a megye.

Az 1880-as évek elején a város tehát két nagyobb építkezésbe is belekezdett. Egyrészt megindult a Szinva-patak szabályozása a tervek és költségvetések elkészítetésével és engedélyeztetésével, a kisajátítási terv kidolgozásával. Másrészt a laktanya építése kapcsán is megkezdődtek az egyeztetések a honvédelmi minisztériummal, ám mivel ennek sorsa hosszabb ideig bizonytalannak mutatkozott, hátráltatta

57 MNL BAZVL IV. 1902. a. 180/1878.

58 MNL BAZVL IV. 1902. a. 59/1879.

59 MNL BAZVL IV. 1902. a. 89/1879.

60 1879. évi XXXVII. tc. A közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség beszállásolásából keletkező teher arányosabb megosztása céljából, a megyék által kivethető pótdóról. A törvény jelentősen megemelte a beszállásoláért járó korábbi térítési díjakat, ráadásul meglévő épületek laktanyává alakítása esetén tizenöt, míg új laktanyák esetében huszonöt évig szavatolta az állam a beszállásolási díjak fizetését abban az esetben is, ha a katonaság nem használta az épületet. Ezzel jelentősen csökkent a laktanyaépítés kockázata a reformot megelőző évekhez képest. Erről bővebben lásd Tangl 2020: 30–34.

61 MNL BAZVL IV. 1902. a. 203/1879.

a szabályozási munkák haladását is. A város ugyanis tartózkodott mindaddig nagyobb kölcsönt felvenni a szabályozáshoz, amíg a laktanya építésének költségvetése nem konkretizálódott. Addig rövid lejáratú, helybeli intézetektől felveendő kölcsönök mellett döntöttek.⁶² Az elkészült terveket a hadsereg kérésére át kellett dolgozni, így még 1882-ben sem tudtak hozzákezdeni az építkezéshez.⁶³ Jó hír volt viszont, hogy az elszállásolási díj megtérítésénél az 5. osztályból a magasabb, 4. osztályba sorolták át a várost, így nagyobb jövedelemhez juthatott a katonák beszállásolásából.⁶⁴ A következő évben örömmel jelentette a polgármester, hogy a „négy év óta húzódo laktanya építési ügy immár a megoldáshoz jutott. A város jelenlegi anyagi helyzetében a létező állapotot tartván leghelyesebbnek, nem tartottam kívánatosnak az építési ügy siettetését. Ezen nagy fontosságú, s hatását évtizedek multán is érezhető kérdés megoldása akként kívánatos, hogy a cél a legkisebb kockázattal létesüljön.”⁶⁵ Szükség is lett volna az építkezés megkezdésére, mivel 1884-től egy újabb – összesen immáron három – gyalogzászlóalj állandó elhelyezését kellett megoldania a városnak.⁶⁶ Az elszállásolandó katonák számának növekedése miatt azonban újból módosítani kellett a terveket, így az építkezés tovább csúszott.⁶⁷ Újabb két év telt el minden lényegesebb előrelépés nélkül, mígnem 1886-ban megszavazták az építkezéshez szükséges 325 000 forint felvételét, amit 25 év alatt terveztek visszafizetni. A laktanya végül 1888-ra készült el, de még ebben az évben hozzákezdtek a gyalog-sági honvédlaktanyához, amelynek fedezeteként újabb 65 000 forint kölcsönrel terhelték meg a városi pénztárt.⁶⁸ „A város adóssága tehát ez évben annyival szaporodott; de ezzel szemben áll ugyanannyi értékű vagyon gyarapodás, és azon kilátás, hogy a teher évről-évre fogy, a biztos jövedelmet hozó épület pedig marad. Ily befektetésű kölcsön nem ró újabb terhet a közönségre, nem zavarja meg pénzügyeinket” – nézett bizakodóan a jövőbe Soltész Nagy Kálmán polgármester.

A katonákra egyértelműen gazdaságélénkítő tényezőként tekintett a város, a laktanyaépítéseket pedig, ha hosszú távon is, de jól megtérülő befektetésnek tartották, ezért a honvédelmi minisztériumtól további két lovasított tüzérüteg Miskolcra helyezését kérvényezték, bízva abban, hogy a forgalomra, a fogyasztásra és a házbérek alakulására kedvezően hat a megemelkedett létszám.⁶⁹ Míg a laktanyaépítések előtt – 1882. évi adat szerint – a városban rendszeresen állomásozott 1 tábornok, 5 törzstiszt, 35 főtsiszt, 784 legény, az átvonuló beszállásolást pedig igénybe vette 10 tábornok, 46 törzstiszt, 216 főtsiszt és 9918 legény,⁷⁰ 1897-ben 3 tábornok,

62 MNL BAZVL IV. 1902. a. 13/1881.

63 Polgármesteri jelentés 1882: 31.

64 Polgármesteri jelentés 1882: 32.

65 Polgármesteri jelentés 1884: 23.

66 Polgármesteri jelentés 1885: 21.

67 Polgármesteri jelentés 1885: 21.

68 Polgármesteri jelentés 1889: 26, 28.

69 Polgármesteri jelentés 1887: 26.

70 Polgármesteri jelentés 1882: 31.

14 törzstiszt, 116 főtiszt, 2322 legény, 935 ló és 56 ágyú tartózkodott állandó jelleggel a városban, átvonuló pedig 12 tábornok, 65 törzstiszt, 336 főtiszt, 2242 legény és 68 ló volt.⁷¹ Az adatokból látható, hogy a nagyobb férőhely következtében jelentősen megemelkedett az állandó jelleggel beszállásoltak száma, míg az átvonuló katonaság létszáma csökkent.

A korábbi évek során felhalmozódott pótdóhátralék egyre több problémát okozott a városvezetésnek, ugyanis a vármegye rendre arra hívta fel a városi költségvetést készítőket figyelmét, hogy a pótdóhátralék beszédhető részét a behajthatatlantól külön vegyék fel a költségtervben, ez utóbbit pedig írják le.⁷² A város viszont nem szeretett volna végleg lemondani erről a tetemes összegről, ezért ennek a tarthatatlan állapotnak a „végleges rendezése” mellett döntöttek. Egy küldöttséget állítottak fel a pótdóhátralék osztályozása érdekében, melynek tagjai megállapították, hogy a 36933 forint 3 krajcár pótdóhátralékból mindössze 1578 forint 60,5 krajcár behajthatatlan, a fennmaradó összeg rövidebb-hosszabb távon beszédhető.⁷³ Meghagyták a közegeknek, hogy kövessék nyomon a lakóhelyváltozásokat, s a pótdót szigorúan hajtsák be. A megye azonban kérlelhetetlennek látszott az ügyben, s továbbra is kérte a beszédhetőnek ítélt hátralék szerepeltetését a bevételek között, a beszédhetetlennek tartott hátraléknak pedig a leírását. A városvezetés viszont ezt a megoldást rendkívül károsnak látta, mivel ez a fajta bevétel korántsem volt biztos, a költségvetésben való szerepeltetése miatt pedig veszélybe került volna a kiadási tételek fedezete.⁷⁴

A pótdó mellett más egyéb tartozások behajtásának is eljött az ideje. 1879 végén felszólították a birtokosokat az 1863-tól görgetett, az úgynevezett Reviczky-magtárból tagosítási célokra kölcsönvett összegek visszafizetésére.⁷⁵

Hogy mennyire voltak sikeresek a városvezetésnek a bevételek növelésére tett intézkedései, azt valamelyest érzékeltetik a pótdó mértékében történt változások (3. táblázat). 1884-ben, némi rálátással már az árvíz után eltelt évekre is, a polgármester elismerően nyilatkozott a megelőző tíz év gazdálkodásáról: *„Míg kiadásunk 10 év alatt kerek számban 105 000 frttal növekedett, nem voltunk egyszersmind kénytelenek azt a pótdó rovására teljesíteni, sőt ellenkezőleg a közgyűlés ennek leszállítását is elhatározta.”* Ennek eredményeképpen az 1875. évi 62%-os pótdó 1884-re 21%-ra csökkent (3. táblázat). *„Szerencse – folytatta –, hogy az eszközünk ahoz évről-évre gyarapodik, s ma már a kiadások 79%-ját jövedelmeinkből vagyunk képesek fedezni.”*⁷⁶

71 Polgármesteri jelentés 1898: 33.

72 MNL BAZVL IV. 1902. a. 23, 137/1879.

73 MNL BAZVL IV. 1902. a. 112/1879. A tartozás tetemes részéért az 1870-es évek elején bedőlt kihásztó egyletek felelnek (14761 forint 78,5 krajcár).

74 MNL BAZVL IV. 1902. a. 137/1879.

75 MNL BAZVL IV. 1902. a. 141/1879.

76 Polgármesteri jelentés 1884: 24–25.

3. táblázat. A kivetett pótdadó aránya a városi kiadásokban

Év	Kiadás (Ft)	Pótdadó által fedezett (Ft)	Pótdadó mértéke (%)	Javított* (%)
1875	74996	47052	62	62,7
1876	78037	42126	52	54,0
1877	84971	55983	68	65,9
1878	133023	61532	46	46,3
1879	139219	57080	41	41,0
1880	137194	61289	44	44,7
1881	136892	42361	30	30,9
1882	141056	52939	37	37,5
1883	166769	54255	32	32,5
1884	179376	38577	21	21,5

* A forrásban szereplő értékek több helyen is pontatlanok voltak, ezeket úgy javítottam, hogy a pótdadó által fedezett összeget vettem hitelesnek.

Forrás: Polgármesteri jelentés 1884: 24.

Vizsgálatunk szempontjából mellékes, hogy a százalékok számításában van némi hiba, a kérdés inkább az, mit árulnak el a számok Miskolc gazdasági viszonyairól. A javulás hátterében több magyarázat is állhat. A számok vagy azt tükrözik vissza, hogy a lakosok anyagi helyzete javult az évek során, vagy hogy több bevételi forráshoz jutott a város, következésképpen az egyenes adók, illetve az új források fedezni tudták a kiadások nagyobb hányadát. Esetleg utalhatnak az adózás fejlődésére is az egyenes adók számának és rátájának emelkedése, illetve az adóbehajtás hatékonyságának növekedése révén. Mindenesetre az árvizet megelőző évek magas pótdadóaránya azt sejteti, hogy ezekben az években jelentősen megemelkedtek a város kiadásai (talán éppen a földesúri megváltakozás terhe miatt), amit az egyenes adókból már nem tudtak fedezni.

A számok mellett érdemes figyelmet fordítani a narratív forrásokra is, amelyek a helyreállítás folyamatának percepciójáról nyújtanak némi támpontot. Nem sokkal az árvíz után a legtöbben még úgy látták, hogy a szerencsétlenség több évvel, akár egy egész emberöltővel veheti vissza a város fejlődését, és hogy Miskolcnak évekre vagy évtizedekre lesz szüksége a csapás kiheveréséhez.⁷⁷ Két évvel később, 1880-ban már sokkal bizakodóbban tekintett a jövőbe a városvezetés is: „[...] városunk, a gyászos emlékü 1878. évi Aug. 31iki árvíz sulyos csapásai után is, határozottan kedvező haladásnak indult, s kebelében az emelkedés feltétlen tényezői, a forgalom élén-

⁷⁷ MNL BAZVL IV. 809. b. 2887/1878.

külése, a kereskedelem és ipar felvirágozása mindinkább kielégítőbb mérvet öltenek”.⁷⁸ Újabb három év elteltével a városi mérnök, Adler Károly pedig egyenesen amellet érvelt, hogy Miskolc készen áll arra, hogy 1885-ben helyet adjon egy országos iparkiallításnak.⁷⁹

Az utókor is a felfokozott gazdasági aktivitást, a modernizáció ugrásszerű megindulását köti az árvíz utáni időszakhoz,⁸⁰ azonban a lakosság körében tapasztalható elhúzódoó válság vagy stagnálás, illetve a hiányzó források miatt érdemes óvatosan viszonyulni a kérdéshez. Jóllehet az árvíznek voltak hosszú távú pozitív következményei, amint azt az előzőekben láttuk, de hogy ez minden korábbinál nagyobb, lökés-szerű fejlődéshez vezetett volna, az egyelőre – a források alapján – nem igazolható egyértelműen.

A modernizáció útján a törvényhatósági jog felé

Jóllehet a csatornázás fontossága már az 1878. évi és az azt követő árvizek hatására előtérbe került, az ekkor megtett intézkedések elsősorban nem köztisztasági, hanem árvízvédelmi célokat szolgáltak. A vízelvezetési gondok megoldásával az 1880-as évek közepén kezdett el behatóbban foglalkozni a miskolci városvezetés, amikor felismerték: *„Városunk örvendetesen fejlődik, külső csin, rend és tisztaság tekintetében hazánk többi vidéki városaival versenyezhet: azonban be kell vallanunk, miszerint mindezek mellett is mindenkor hátrányára fog szolgálni városunk lakályosságának az, hogy itt a csatornázás egészben hiányzik, s hogy ezen közegéségi szempontból talán legfontosabbnak mondható alkotás létesítésére nézve komoly intézkedés nem is történik.*”⁸¹

1885-ben a városvezetés a neves orvost és egyetemi tanárt, Fodor Józsefet kérte fel a helyi vízminőség megvizsgálására, aki jelentésében az árnyékszékek patakokról történő mielőbbi eltávolítását, a patakmedrek tisztán tartása érdekében a Pecének Szinva-vízzel való öblítését, az árnyékszék szakszerű megépítését és rendszeres tisztítását, valamint a vízvezeték megépítését javasolta.⁸² 1888-ra el is készült a vízvezeték tervezete,⁸³ ám az „úszató” rendszerű csatornahálózatot a vármegye nem

78 MNL BAZVL IV. 1905. b. 271/1880.

79 *„[...] elérkeznek taládom az időt és alkalmat hogy Miskolcz városa – mely ön erején és daczára a nagy csapásnak azzá lett a mive [sic] vált, mely ugy szépítési mint közhasznu intézményei által számos anyagilag jobb viszonyban levő magyar városok közül kiemelkedett – nem hiúság de más városok példájául a kiállítás verseny terére álljon, értem hogy exponáljon.*” MNL BAZVL IV. 1905. b. 562/1883.

80 Gyimesi Sándor Miskolc 19. századi történetét tanulmányozva arra a megállapításra jutott, hogy míg az 1870-es éveket a stagnálás jellemezte, amelyben szerepet játszhatott többek között az 1878-as árvíz is, az 1880-as években – hasonlóan az 1850-es évek végéhez – egy újabb nagy fellendülés következett be, amely a századfordulón érte el csúcspontját. Gyimesi 1965: 149.

81 MNL BAZVL IV. 1902. a. 94/1884.

82 MNL BAZVL IV. 1902. c. 36/1885.

83 MNL BAZVL IV. 1902. a. 57/1888. A tervezetet és a költségvetést egy fővárosi mérnök, Martin Ottó készítette.

hagyta jóvá, hanem elválasztott rendszerű csatornázás építésére szólította fel a várost, amelyben a szennyvíz- és az esőcsatorna különválnak.⁸⁴ Az újabb terv 1904-re készült el,⁸⁵ közben azonban a városvezetés igyekezett kikérni minden, a témában jártas szakértő véleményét, illetve áttanulmányozni a csatornázás terén előrébb járó városok, például Budapest és Szombathely gyakorlatát. Az ivóvíz- és szennyvíz-hálózat végül 1913-ra készült el olyan mértékben, hogy üzembe tudták helyezni, ugyanakkor a bővítések, házi csatlakozások kiépítése a további évekre is kellő mennyiségű munkát jelentett.⁸⁶

A közegészség és -biztonság érdekében tett szükségszerű kiadások mellett a városvezetés nem hanyagolta el a városkép fejlesztését sem, s gondot fordított a közterek bővítésére, rendezettebbé és élhetőbbé tételére. 1886-ban megvásárolta a minorita rendtől az úgynevezett klastromkertet (ma Deák tér) közpark céljára,⁸⁷ rendezte a város központi vásárterét (Búza tér) és környékét, az itt álló városi kocsmatelek beépítésével pedig „*azon díszes helyet nemcsak egy szép épülettel emelte, hanem egy látható vagyont is alkotott*”.⁸⁸ De a leglátványosabb köztéri munkálat – a patakszabályozás mellett – a Népkerthnek, a város legnagyobb közparkjának kialakítása volt.

1887-ben Miskolc tovább növelte vagyonát a kincstártól megvásárolt közel 19 kat. holddal, amelyen még ugyanebben az évben felépítette a járványkórházat azon járványos betegek számára, akiket nem lehetett vagy nem tudtak otthon ápolni. Az intézmény, melyet egy majdan felépítendő kórházegyüttes első elemének szántak, járványmentes időben a közkórház betegeit látta el.⁸⁹

Már a nyolcvanas évek végén felmerült a villamosközlekedés megindításának gondolata, a képviselő-testület többször is tárgyalta a terveket, ami évekig elhúzódó vitát eredményezett. A kivitelezési megbízást végül Csáthy-Szabó István ügyvéd nyerte el, s 1897. július 10-én megindult a villamosközlekedés Miskolcon.⁹⁰ Budapest és Pozsony után Miskolc volt a harmadik város, ahol villamos energiával hajtott vasút közlekedett. A villamos energia hamarosan (1900. március 15-től) a világiatásban is utat tört Miskolcon.⁹¹

Az 1880-as évek végétől kezdve ily módon egyre több olyan beruházás valósult meg, illetve vette kezdetét, amelyre nem volt kifejezetten égető szükség, viszont a korszak modernizációs törekvései, valamint a társadalmi nyomás megkövetelte. Éppen ezért meglehetősen kellemetlenül érintették a várost az 1888. évi XXXV. és XXXVI. törvénycikk, amelyek közül az előbbi az italmérés engedélyezésének

84 Seresnő 1981: 179.

85 MNL BAZVL IV. 1920. 18. A terveket az egészségügyi mérnöki hivatal készítette el.

86 Miskolc város víz- és csatornahálózatának kiépítéséről lásd Seresnő 1981.

87 Polgármesteri jelentés 1887: 29.

88 Polgármesteri jelentés 1884: 25.

89 Polgármesteri jelentés 1888: 24, 27.

90 Polgármesteri jelentés 1898: 37.

91 Dobrossy–Olajos 2003: 276

jogát és az ezzel járó bevételeket állami kezelésbe vette, az utóbbi pedig az ily módon megszűnt bevétel kártalanításáról rendelkezett. Soltész Nagy Kálmán polgármester úgy számolt, hogy a törvény miatt évente 20–22 ezer forinttal kevesebb jut majd a városnak, „s ezzel mint a szárnyát tört madár a repüléstől, mi is megfosztattunk azon eszköztől, melylyel culturalis, közegészségi, rendőri intézményeinket fejleszthettük volna”.⁹² Várostörténeti monográfiájában Szendrei János megjegyzi, hogy a kártalanítás mértéke nagyobb lehetett volna a kapott 1047917 forint 47 krajcárnál, ha a város a korcsmáltatást a korcsmáltatási joggal rendelkező többi tulajdonossal (Három Rózsa vendéglő tulajdonosai, munkácsi püspökség) összesített bérletben kezelte volna, s nem versengett volna velük. Ugyanis a törvény szerint a kártalanítás alapját az 1882–1886 közötti évek jövedelme jelentette, melyből 10%-os kezelési költséget levonva ennek hússzorosa lett volna a kártalanítás összege.⁹³

A városi fejlesztések azonban, köztük az időközben kilátásba helyezett Pece-meder-rendezés, további forrásokat igényeltek, ezért a közgyűlés elrendelte a szikvízre és az ásványvízre kivetett illeték szedését, valamint az 1890. évi I. törvénycikk által lehetővé tett községi közmunkakirovás életbeléptetését, amely mintegy 9000 forintot jövedelmezett.⁹⁴ Pár évvel később, 1902-ben újabb bevételi lehetőségek kerültek szóba, hogy a városvezetés által is magasnak tartott 46%-os pótdátót ne lépjék túl az elkövetkező években. A legnagyobb segítséget az jelentette volna, ha bizonyos feladatok ellátását, amelyeket inkább állami hatáskörbe tartozónak érezték, átvette volna az állam, de a városi helypénzszedés vagy a köveztvám házi kezelésbe kerülésével is enyhítve látták volna a rájuk nehezedő terhet.⁹⁵

A pénzhiány csökkentésének másik lehetséges módjaként a városi jogállás megváltoztatása kínálkozott: „Több mint egy évtized telt el az árvíz rombolásának helyreállításában és pótlásában, csak ezek után gondolhattunk újra önállósításunkra” – írta a város krónikása, Szendrei János várostörténeti monográfiájában.⁹⁶ A törvényhatósággá váló átalakulás kérdését így 1890 végén újra elővették, hogy a város végre megszabaduljon a megye által gyakorolt gyámság alól, mivel „Miskolcznak a megyétől elkülönített vágyai, igényei vannak”.⁹⁷ Bár a megye kötelességből felterjesztette az indítványt a kormányhoz, nem hallgatta el annak helytelenítését. Amellett, hogy úgy vélték, a városra nézve sem előnyös a szakítás, a megye is sokat veszített volna vele: „Nemcsak egy tekintélyes terület, nemcsak egy nagyszámu lakosság, ugyyszólván a megye szíve szakíttatnék ki Borsodvármegye testéből: de ami fő, elvonatnék tőle azon nem csekély értelmi erők összesége, a melyeknél ügyeinek intézésében a vármegye mindig készséges és biztos támogatást talált [...]. Ez idő szerint Borsodvár-

92 Polgármesteri jelentés 1889: 28.

93 Szendrei 1911: 188–189.

94 Polgármesteri jelentés 1898: 39.

95 Polgármesteri jelentés 1902: 45.

96 Szendrei 1911: 190.

97 Szendrei 1911: 192.

megyének kettős kötelessége, hogy székvárosa czélba vett törekvéséhez megegyezésével ne járuljon. Parancsolja ezt önfentartásának ösztöne, és parancsolja Miskolcz város polgárainak érdekei feletti kötelességszerű, jóindulatu ellenőrzés.”⁹⁸ A felíratra azonban nem érkezett válasz a belügyminisztertől.

A következő lépésre évekkel később, 1897-ben került sor, amikor Soltész Nagy Kálmán polgármester újból előadta a város kérését az akkori miniszterelnöknek, Bánffy Dezsőnek, aki a küszöbön álló közigazgatási reformra hivatkozva türelmet kért a városvezetőtől.⁹⁹ Az új törvény azonban, amely Miskolcot törvényhatósággá emelte volna, nem született meg, így 1904-ben immáron a Soltész Nagy Kálmánt¹⁰⁰ váltó Szentpáli István kereste fel gróf Tisza István miniszterelnököt. Kérelmében rámutatott a város népességének elmúlt évekbeli növekedésére, vagyonosodására, kereskedelmének élénkségére, ami alapján egyértelműen megérett már az önállóságra. Ugyanakkor egy nyomós gazdasági érv is szólt az elszakadás mellett: „*Ránk nézve most ez a kérdés életbevágóan fontos. A vízvezeték és csatornázás megvalósítása előtt állunk s ezen nagy munkálatokat akkor tudjuk megvalósítani, ha mint önálló törvényhatóság, visszakapjuk azt az 55.000 koronát, amelyet most utadó czímen Borsodvármegyének fizetünk. A vármegye ezzel szemben semmit sem veszít, mert ha az egyes vasúti állomásokon leadott áruk után vámot szed, a biztos statisztikai adatok szerint 70.000 korona tiszta jövedelemre tesz szert.*”¹⁰¹

Ami a vagyonosodást illeti, Szentpáli nem túlzott, 1900-ra – a terhek folyamatos növekedése ellenére is – jelentős tőkét halmozott fel a város ingatlanokban, ingóságokban és tőkében (4. táblázat).

4. táblázat. A városi vagyon alakulása 1878–1900 között

Év	Szenvedő állás főösszege (Ft)	Követelő állás főösszege (Ft)	Tiszta vagyon (Ft)	Változás mértéke összegben (Ft)	Változás mértéke (%)
1878	327 411	601 766	274 356		
1884	350 557	2 148 357	1 797 800	1 523 444	84,7
1885	349 597	2 199 397	1 849 800	51 999,8	2,8
1886	363 623	2 371 564	2 007 941	158 140,6	7,9
1887	470 634	2 443 756	1 973 121	-34 819,3	-1,8
1888	817 478	2 275 098	1 457 620	-515 501	-35,4
1889	784 709	2 696 940	1 912 231	454 610,9	23,8
1890	527 900	2 211 503	1 683 603	-228 627	-13,6

98 Szendrei 1911: 194–195.

99 Szendrei 1911: 196.

100 Soltész Nagy Kálmán 1901-ben országgyűlési képviselővé választása miatt – az összeférhetetlenségi törvény szellemében – kénytelen volt lemondani polgármesteri állásáról. Ez alkalomból visszatekintett az elmúlt 24 évben elért eredményekre. Kiindulópontja nemcsak polgármesterségének kezdete, hanem a nagy árvíz éve is volt: „*A város közönsége látta, hogy 24 év előtt mily gyász borult az akkori Miskolczra és tanuja annak, hogy mi ma Miskolcz, a város haladása, gyarapodása mily mérvben halad.*” Polgármesteri jelentés 1902: 47.

101 Szendrei 1911: 198–199.

Év	Szenvedő állás főösszege (Ft)	Követelő állás főösszege (Ft)	Tiszta vagyon (Ft)	Változás mértéke összegben (Ft)	Változás mértéke (%)
1891	520 154	2 224 505	1 704 351	20 747,02	1,2
1892	582 732	2 329 355	1 746 623	42 272,51	2,4
1893	731 121	2 468 397	1 737 276	-9 347,22	-0,5
1894	732 115	2 533 615	1 801 500	64 223,86	3,6
1895	1 261 884	3 132 497	1 870 614	69 113,88	3,7
1896	1 247 399	3 217 402	1 970 004	99 390,2	5,0
1897	1 342 598	3 301 429	1 958 831	-11 172,9	-0,6
1900*	1 390 427 (2 780 855 K)	3 905 548 (7 811 097 K)	2 515 121 (5 030 242 K)	3 071 411	61,1

* 1900. január 1-től (1:2 arányban) a korona váltotta a forintot, ez évtől a vagyonleltárban is koronában megadott értékek szerepelnek. Az összehasonlítás érdekében forintban is megadom, az eredeti összeg zárójelben szerepel.

Forrás: MNL BAZVL IV. 1910. Miskolc város Házipénztári Hivatalának iratai

A vagyonleltárakból, amelyek 1878-tól állnak rendelkezésünkre,¹⁰² alapvetően egy mérsékelt ütemű vagyonosodás olvasható ki. Két kiugró emelkedő értéket láthatunk, az 1879-től 1883-ig, illetve az 1898-tól 1899-ig tartó időszakban. Az első időszak nagyarányú vagyonosodásának háttérében feltehetően az árvíz utáni malomkiszajátítások állnak, míg a század végén a női ipartanműhely, a községi elemi iskola és a zenekonzervatórium létrejötté, valamint a cselekvő tőke jelentős növekedése emelte meg a település vagyonát.

Vagyoncsökkenés négy esetben mutatkozott, de ezek többsége elenyészőnek mondható. Viszont 1888-ban a korábbi évhez képest 35%-os vagyonvesztés figyelhető meg, ami nem magyarázható az italmérésből származó haszon kiesésével, hiszen ez majd 1890-től kezdve mutatkozik meg látványosan a vagyonleltárban.¹⁰³ Azonban ha jobban megnézzük az egyes tételeket, jelentős értékvesztést láthatunk a városi ingatlanok esetében, amely összességében több mint 100 000 forintos vagyoncsökkenést eredményezett. Emellett 1888-tól már nem tudták vagyonszerűen elszámolni a városi hidak értékét sem, kb. 27 000 forintot. 1890-ben a vagyoncsökkenést viszont már egyértelműen az italmérési jogból származó bevétel kiesése okozta, ugyanis ez a tétel innentől kezdve nem szerepelt a vagyonleltárban. Ugyanakkor a korábbról létező legnagyobb teher, az úri jogok 1877. évi megváltásából még hátralévő tartozás eltűnik a városi terhek közül. Feltételezhető, hogy az italmérési jogért kapott kártalanítási összegből törleszthették ezt a tartozást. A maradék kártalanítási összeg (832 326 forint 22 krajcár) képezte a későbbiekben a város cselekvő tőkéjének az alapját (korábban nem szerepelt ez a fajta tőke a városi vagyonleltárakban).

102 MNL BAZVL IV. 1910.

103 Az italmérési jogból származó jövedelem 1887-ben 1 286 000, 1888-ban 1 270 752, 1889-ben pedig 1 372 620 forint volt, ellenben 1890-ben már nem szerepel ez a tétel. Ugyanakkor a cselekvő tőkék alatt megjelenik a város tulajdonát képező regáléjog megváltásáért kapott összeg (832 326 forint 22 krajcár).

Bár Tisza megígérte, hogy foglalkozik a kérdéssel, s el is rendelte a város és a megye közti tárgyalások megkezdését, az 1905. évi választásokon szenvedett veresége nem tette lehetővé a folyamat bevezetését. Szerencsére azonban ezúttal nem kellett sokáig várni az ügy folytatására, ugyanis az új kormány belügyminisztere, gróf Andrássy Gyula – egy újabb küldöttség eredményeként – 1907. november 15-én benyújtotta a képviselőházhoz törvényjavaslatát Miskolc törvényhatósági joggal való felruházása iránt. A törvényjavaslat kitért a város anyagi helyzetére is: *„Miskolcz városának cselekvő vagyona 9,450.000 korona, tartozása pedig 2,667.000 korona. Az 1907 évi költségvetés szerint a város kiadása 1,091.000 koronát, bevétele 766.000 koronát, a költségvetési hiány 323.000 koronát tesz ki, melynek fedezésére 56% pótdadó vetetett ki. A város költségvetése tehát ma is oly jelentékeny, hogy a törvényhatósági joggal felruházás számbavehető teherfölleletet okozni nem fog.”*¹⁰⁴

Hogy végül elhárultak az akadályok a törvényhatósággá alakulás elől, abban minden bizonnyal a megye megváltozott véleménye játszott szerepet. Ugyanis a belügyminisztert felkereső küldöttséget Bizony Ákos országgyűlési képviselő mellett Kubik Béla,¹⁰⁵ Borsod vármegye főispánja vezette, aki kijelentette, hogy a megye teljesen jogosnak látja Miskolc város törekvését, ellene akadályokat nem gördít.¹⁰⁶ A törvényjavaslatot a képviselőház az 1907. évi LI. törvénycikkben iktatta be, a város 1909. január 1-jével alakult törvényhatósággá. *„E vármegye védőszárnya alatt növekedett nagyra Miskolcz városa. Fejlődésének jelentékeny része a vármegye javára irandó. S ha most a törvényhozás jóvoltából különválnak ez a város, nem hálátlanság ez, hanem az a természeti törvény, a mely a méhrajt kiviszi a kasból, a madárfiókot elröpíti a fészekből, a leányt elszólitja a háztól, hogy új otthont alapítsanak”* – búcsúzkodott a vármegyétől Szentpáli István polgármester.¹⁰⁷ Soltész Nagy Kálmán már nem érthette meg a régóta óhajtott cél elérését, 1905. december 6-án elhunyt.

Miskolc rendezett tanácsú városként eltöltött évei gazdasági tekintetben kiegyensúlyozottnak mondhatók. Annak ellenére, hogy egy kisebb és egy nagyobb válsághelyzettel is meg kellett birkóznia a városvezetésnek ez alatt az időszak alatt. Sem a kolera, sem az árvíz idején és utána sem részesült a település számottevő anyagi támogatásban, így a válságkezelést önerőből kellett finanszíroznia. A kolera nem terhelt meg túlzottan a költségvetést, a felvett kölcsönt egy-két éven belül már törlesztették is, ellenben az árvíz hosszan meglévő teherként nehezedett a városra, még az 1900. évi vagyonleltárban is komoly összeget képez ez a tétel. A másik nagy anyagi teher azonban, az úrbéri jogok megváltására fizetett összeg 1890-től már nem szerepel a vagyonleltárban; feltehetően az italmérsi jogért kapott kárpótlásból sikerült végtörleszteni.

104 Szendrei 1911: 203.

105 Kubik a törvényhatósági jog elnyerése után megalakult városi törvényhatósági bizottság első főispánja lett.

106 Szendrei 1911: 201.

107 Szendrei 1911: 209.

A gazdasági iratokból kiolvasható kiegyensúlyozottság alapvetően a városvezetés óvatos, minden egyes pénzügyi lépést és annak következményét alaposan megfontoló magatartásának, a pénzügyi manővereket tartalmazó kimutatások kínosan pontos vezetésének köszönhető. Talán ennek is tudható be, hogy Miskolc esetében nem találkozunk olyan pénzügyi botrányokkal, mint például Pécssett.¹⁰⁸ Nagyobb kölcsön felvételéhez csak abban az esetben folyamodtak, ha annak hosszú távú visszafizetése a befektetés jövedelméből biztosítottnak látszott (lásd a laktanyaépítéseket). Emellett mindig azon ügyködtek, hogy a bevételeket valamilyen módon – ha csak kicsivel is – növeljék. Olykor egészen szokatlan ötletekkel is előálltak, ha kellett. Mindezek ellenére a városi élet javítása érdekében tett nagy építkezések (laktanyák, igazságügyi palota, Korona szálló) és infrastrukturális beruházások (villamosközlekedés, ívóvíz- és csatornahálózat), melyeket csak 30–50 éves lejáratú, nagy összegű hitelekből tudtak fedezni, – más városokhoz hasonlóan¹⁰⁹ – Miskolc hosszú távú eladósodásához vezetett, amit azonban a stabil költségvetés képes volt ellensúlyozni.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (MNL BAZVL)

IV. 809. b. Borsod vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási általános iratok

IV. 1902. a. Miskolc város Képviselő-testületének (Képviselő-közgyűlésének) iratai. Jegyzőkönyvek

IV. 1902. c. Miskolc város Képviselő-testületének (Képviselő-közgyűlésének) iratai. Közgyűlési iratok

IV. 1905. b. Miskolc város tanácsának iratai. Tanácsülési iratok

IV. 1910. Miskolc Város Házipénztári Hivatalának iratai

IV. 1920. Miskolc város Szabályrendeleteinek gyűjteménye

Polgármesteri jelentés 1873: *Jelentés Miskolcz város hatósága és tisztviselői 1872-ik évi működésének eredményéről, egyszersmind visszatekintés az önkormányzat ujraszületésétől felmerült nevezetesebb mozzanatokra, ezekből kifolyólag indítvány Miskolcz köztörvényhatósággá leendő átalakulása tárgyában.* Szerkesztette és előadta Lossonczi Farkas Károly, a város polgármestere. Miskolcz.

Polgármesteri jelentés 1877: *Elnöki jelentés Miskolcz város hatósága és tisztviselői 1876-ik évi működésének eredményéről s a jelzett évben felmerült közérdekű események és mozzanatokról. Egyideűleg indítvány Mindszent községnek Miskolcz városával leendő egyesítésére nézve.* Szerkesztette és előadta Lossonczi Farkas Károly, polgármester. Miskolcz.

Polgármesteri jelentés 1879: *Miskolcz város polgármesterének és tisztí orvosainak jelentése az 1878. közigazgatási évről.* Miskolcz.

108 Nagy 2017: 19–22.

109 Lásd Kaposi 2014.

- Polgármesteri jelentés 1880: *Miskolcz város polgármesterének és tiszti orvosainak jelentése az 1879. közigazgatási évről.* Miskolcz.
- Polgármesteri jelentés 1882: *Miskolcz város polgármesterének jelentése az 1882. közigazgatási évről.* Miskolcz.
- Polgármesteri jelentés 1884: *Miskolcz város polgármesterének jelentése az 1883. közigazgatási évről.* Miskolcz.
- Polgármesteri jelentés 1885: *Miskolcz város polgármesterének jelentése az 1884. közigazgatási évről.* Miskolcz.
- Polgármesteri jelentés 1887: *Miskolcz város polgármesterének jelentése az 1886. közigazgatási évről.* Miskolcz.
- Polgármesteri jelentés 1888: *Miskolcz város polgármesterének jelentése az 1887. közigazgatási évről.* Miskolcz.
- Polgármesteri jelentés 1889: *Miskolcz város polgármesterének jelentése az 1888. közigazgatási évről.* Miskolcz.
- Polgármesteri jelentés 1898: *Miskolcz város polgármesterének jelentése az 1897. közigazgatási évről.* Miskolcz.
- Polgármesteri jelentés 1902: *Miskolcz város polgármesterének jelentése az 1901. közigazgatási évről.* Miskolcz.

Borsod, 1872, 1874.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dobrossy István – Olajos Csaba 2003: Városfejlődés, városépítéset. In: Veres László (szerk.): *Miskolc története.* IV/1. 1848-tól 1918-ig. Miskolc, 195–277.
- Gyimesi Sándor 1965: Miskolc történetének néhány kérdése a kapitalizmus korában, 1850–1914. In: Deák Gábor (szerk.): *Történelmi Évkönyv I.* (A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni Csoportja könyvtára 2.) Miskolc, 145–151.
- Kápolnai Iván 2003: Közlekedés, szállítás. In: Veres László (szerk.): *Miskolc története.* IV/1. 1848-tól 1918-ig. Miskolc, 304–316.
- Kaposi Zoltán 2014: A városgazdálkodás modelljei. Nagykanizsa város gazdasági működése (1850–1914). *Közép-Európai Közlemények* (7.) 1. 103–113.
- Nagy Imre Gábor 2017: Pécs város gazdálkodása a dualizmus korában (1867–1918). In: Palkó Mária – Kaposi Zoltán (szerk.): *A dualizmus kori Pécs történetéből.* Pécs, 11–171.
- Seresné Szegőfi Anna 1981: Miskolc város víz- és csatornahálózatának történetéből, 1884–1944. In: Román János (szerk.): *Borsodi Levéltári Évkönyv 4.* Miskolc, 175–202.
- Stipta István 2003: A város jogállásával összefüggő események, intézkedések In: Veres László (szerk.): *Miskolc története.* IV/1. 1848-tól 1918-ig. Miskolc, 85–97.
- Szendrei János 1911: *Miskolcz város története, 1800–1910.* (Miskolcz város története és egyetemes helyirata IV.) Miskolcz.
- Tangl Balázs 2020: *Közös hadsereg és magyar társadalom. Szombathely katonai helyőrsége és katonai kultúrája a dualizmus idején (1867–1914).* Doktori értekezés, ELTE BTK, Budapest.

A főváros közellátási apparátusának változásai (1941–1945)

Bevezetés

Az első világháború tapasztalataiból merítve a döntéshozók egy újabb világméretű konfliktus esetén a hadsereg és a lakosság élelmiszer-ellátásának biztosítása érdekében a gazdasági folyamatok centralizálása, az élelmiszerkészletek részleges vagy teljes központi elosztása mellett tették le voksukat. Békeidőben Magyarország és így Budapest gazdaságát alapvetően a kereslet-kínálat kettőse határozta meg, de már a dualizmus korában megpróbált a főváros vezetése úrrá lenni az élelmezési válság jelein, igaz, ekkor még csak adminisztratív lépésekkel.¹ Az ekkoriban kiépülő fővárosi intézményrendszer ugyanakkor nem tudott az első világháború során hatékonyan közreműködni az élelmiszer-ellátásban feldolgozható, elosztható készlet hiányában.

A második világháború alatt bevezetett kötött gazdálkodás egy kiterjedt, többszintű, a beszolgáltatási rendszert, az áruforgalmat és a fogyasztást is irányító és ellenőrző apparátust kívánt meg. A háborút követően nem történtek nagy változások a közellátási rendszerben, hiszen az új, koalíciós kormányzat a korábbi, tapasztalt hivatalnokréteg munkájára kívánt támaszkodni az ország talpra állítása során.

A magyarországi közellátási apparátus működésével és a főváros élelmezéspolitikájával kapcsolatos munkák eddig főként az első világháború időszakát vizsgálták. Az 1945 utáni gazdaságtörténettel, különösképpen a beszolgáltatási rendszerrel foglalkozó írások a második világháború alatt bevezetett Jurcsek-rendszert csupán előzményként, viszonyítási alapként kezelik, és csak az országos szintű folyamatokra fókuszálnak. Fontos szempontjai továbbá a korábbi vizsgálódásoknak a különböző gazdasági rendszerek, így a hadigazdálkodás és a kötött gazdálkodás, valamint a tervgazdaságba való átmenet.² Az összehasonlító módszer alkalmazását nehezíti a főváros esetében annak speciális helyzete, valamint hogy kevés, a közellátást és a helyi működés változásait szisztematikusan elemző munka született eddig.

1 Umbrai 2017: 274.

2 Az első világháborúval kapcsolatosan lásd Umbrai 2017; Egyri 2018; Bódy 2018. Az 1945 utáni időszakra vonatkozó munkák például: Erdmann 1992; Tóth 2011. Kivételt képez a sorban Ruzsoly József tanulmánya a Budapesti Közellátási Kormánybiztoságról: Ruzsoly 2002. A kontinuitás-diszkontinuitás kérdésköréből lásd Lengyel 1981; Varga 2012.

A tanulmány célja, hogy áttekintést adjon a főváros közellátással kapcsolatos tevékenységéről, annak változásairól a békeévek, a második világháború és 1945, tehát az újrakezdés időszakában.

Írásom első része arra helyezi a hangsúlyt, hogy hogyan változott a fővárosi közellátási apparátus a második világháború során – röviden kitérve az előzményekre –, milyen kontinuitás vagy diszkontinuitás figyelhető meg. Milyen feladatokot kellett ellátnia ennek a rendszernek, és ezek mennyiben változtak? Mely fővárosi intézményeket kapcsolták be a folyamatokba?

A második egységben a főváros költségvetésének közellátással foglalkozó fejezeteit elemzem a fővárosi zárszámadások, előzetesen elfogadott költségvetések, valamint a *Fővárosi Közlöny*ben megjelenő kimutatások segítségével. Hogyan alakult az élelmezésben a főváros költségvetési mérlege? Milyen többletkiadásokkal járt annak megszervezése? Milyen tendenciák figyelhetők meg a háború alatt, illetve utána?

Végül a közellátás megszervezésével kapcsolatos konfliktusokat tárgyalom. Kinek a feladata volt a fővárosi lakosság ellátása, az államé vagy a fővárosé? Hogyan kezelték a fővárost a háború alatt, illetve azt követően? A tanulmány elkészüléséhez a fővárosi rendeleteket, ügyosztályi jelentéseket tartalmazó *Fővárosi Közlöny* számai, valamint Budapest főváros törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei adták a fő támpontokat. A kutatás a forrásbázis szempontjából sajnos nem tekinthető „teljesnek”, mivel a Kormánybizottságra vonatkozó iratanyag valószínűleg elpusztult 1956-ban, a székesfővárosi polgármesteri hivatal VIII. és IX. ügyosztályának iratanyaga pedig erre a vizsgálatra nem alkalmas.³

Fontosnak tartottam azt is, hogy – ahol lehetséges – visszaemlékezéseken keresztül is betekintést adjak a közélelmezési apparátus változásaiába. Az egodokumentumok közül dr. Gámenczy Béla székesfővárosi tanácsnok (1904–1982), illetve Vas Zoltán (1903–1983) kommunista politikus memoárját érdemes kiemelni. Gámenczy 1976-ban írt kiadatlan visszaemlékezése 1940-től 1951 végéig mutatja be a közellátásra vonatkozó eseményeket, amelyeknek aktív résztvevője is volt.⁴ A visszaemlékezést rendeletek és statisztikák felhasználásával egészítette ki, amelyek jól érzékeltetik a korabeli élelmezési nehézségeket.

3 Ruszoly 2002: 322.

4 Gámenczy Béla 1923-tól dolgozott a Városháza különböző ügyosztályain, 1940 áprilisában kerültek hozzá először a közellátással kapcsolatos ügyek, majd az Élelmiszerjegy-központ vezetőjének nevezték ki. 1943-ban a II. kerületi elöljárósághoz helyezték át, majd 1944-ben az V. kerületi elöljáróság első helyettesévé nevezték ki. 1944. október végén átkerült az I. kerülethez. Visszaemlékezése szerint ekkor már behívták katonai szolgálata is, és őrmesterként egy vöröskeresztes hadikórház élelmezését vezette. Hogy elkerülhesse a menekülő nyilasokkal való távozást, két orvos ismerősének segítségével megszabadult egészséges vakbelétől, így nem volt alkalmas állapotban az utazáshoz. Ezután bujkálni kényszerült, mint katonaszökevény. Budapest ostroma után szinte egyből megkezdte a közélelmezési ügyosztály újraszervezését. Vas Zoltánnal jó kapcsolatot alakított ki, így dolgozott később a Gazdasági Főtanácsnál és a Tervhivatalnál is. 886/1943-I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1943. 3. sz.; 17.439/1944-I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1944. 48. sz.; 19.000/1944-I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1944. 51. sz.; BFL XIV.52.3.doboz. Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Kiadatlan kéziratok.

A főváros speciális helyet foglalt el Magyarország gazdasági és így élelmiszerellátási vérkeringésében. A dualizmus kori iparosodásnak köszönhetően ország-szerte egyre többen hagytak fel a mezőgazdasági termeléssel, áramlottak be a városokba, így ez a folyamat az „ellátatlanok” népes rétegét növelte. A főváros körül nem voltak olyan kiterjedt mezőgazdasági termőterületek, amelyek a lakosság ellátását biztosíthatták volna, így a mindenkori vidéki felhozatalra volt utalva, annak ellenére, hogy a külső kerületekben még aktív gazdálkodás folyt. A trianoni békeszerződés folytán elcsatolt Bánát és Bácska gabonatermő vidékeinek elvesztése különösen fájdalmas volt a főváros számára.⁵

A második világháborút megelőzően Budapest tejjelátásának csupán egyötöd része származott a főváros 30 kilométeres övezetéből, a többi 200 kilométeres körzetből érkezett. A gyümölcsfogyasztás 30%-át tudták megtermelni a környékbeli gazdák, a fennmaradó mennyiséget a Kiskunság, a Közép-Tisza-vidék és a Dunamellék fedezte. A búzafélék az alföldi és dunántúli tájakról, míg a burgonyakészletek a Nyírségből érkeztek. A szállítás nagy része vasúton történt, így az infrastruktúra gördülékenysége kiemelten fontos volt.⁶

Budapest lakossága 1930-ban még csak éppenhogy meghaladta az 1 millió főt, a második világháború során azonban egyre többen érkeztek a fővárosba, így a népesség 1944 őszén érte el csúcspontját 1 380 000 fővel. Az ostrom alatt 800–900 ezer ember rekedt a városban, 1945-ben pedig csak lassan szivárgott vissza a lakosság.⁷ A foglalkozási összetételt tekintve az ipari munkások felülreprezentáltak voltak, utánuk következtek a közszolgálatban foglalkoztatottak és a kereskedelmi dolgozók.⁸ A fővárosi lakosok békeidőben főként húst, tejet, burgonyát, zöldség- és gyümölcsféléket, valamint kenyeret fogyasztottak. Tápanyagbevitelük javarészt fehérjékből és szénhidrátból állt, ugyanakkor a legtöbb élelmiszer esetében a havi fogyasztás még 1937 és 1939 között sem érte el a Népszövetség Élelmezési Bizottsága által javasolt mennyiségeket.⁹

Az apparátus változásai

Az ország közellátásának élén 1940-től a közellátásügyi miniszter állt, akinek rendelkezéseit helyi szinten a székesfőváros polgármestere hajtotta végre a közlélemezési ügyosztályon és a közlélemezési üzemeken keresztül.¹⁰ A jegyrendszer bevezetése is megkezdődött még ebben az évben, először a cukor esetében, majd 1941-ben

5 Bódy 2018: 190.

6 Kővágó 1946a: 31–32.

7 Kővágó 1946a: 7–9.

8 Az 1941. évi népszámlálás. A keresők száma népgazdasági áganként, foglalkozási viszony szerint.

9 Kővágó 1946b: 81.

10 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 26. sz.; Bereczky (főszerk.) 1985.

Budapesten és a vidéki városokban megjelentek a liszt- és kenyérszelvények is. Az élelmiszerjegyek kezelésére a székesfővárosban létrehozták az Élelmiszerjegy-központot, mely az élelmiszerek forgalomba hozatalával, a hatóságilag kijelölt kereskedők és iparosok nyilvántartásával és árukészlettel való ellátásával, az élelmiszerjegyre jogosult ellátatlanok összeírásával és nyilvántartásával, a jegyek elszámolásával és ellenőrzésével foglalkozott. A statisztikai munka elősegítése céljából több nyilvántartási fiókot is létesítettek, kezdetben 123-at, majd 268-at.¹¹ Az egyre több élelmiszerre kiterjedő jegyrendszer miatt (1943-tól már a húsjegyet is bevezették) az Élelmiszerjegy-központot átszervezték, a hatékonyabb működés érdekében külön ügycsoportokat és osztályokat állítottak fel.¹²

Az 1942 decemberében kiadott 7640/1942. számú rendelet kifejezetten Budapest és környéke közellátását szabályozta. Eszerint közellátási szempontból megvalósult Nagy-Budapest, a peremtelepüléseket (Budafok, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota és Újpest megyei városok, valamint Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Csepel, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom, Soroksár és Vecsés községek) Budapest székesfőváros polgármesterének hatásköre alá vonták. Ezzel egy időben a polgármester megkapta a közellátási kormánybiztosok és az alispánok közellátásra vonatkozó jogköreit. A közélelmezési kormánybiztosok (a vármegyei főispánok) feladata volt a lakosság közélelmezési és közszükségleti cikkekkel való ellátása, az árelőellenőrzésre vonatkozó jogszabályok és kormányhatósági intézkedések végrehajtásának irányítása és ellenőrzése.¹³

A peremtelepüléseken is szükségessé vált, hogy a közellátási kormánybiztosnak helyi kirendeltségei létesüljenek, ezt pedig az Élelmiszerjegy-központ hivatali szervezetének és jegyfiókjainak a kiterjesztésével érték el. Ezek létrehozásához pluszkiadásokra volt szükség, hiszen biztosítani kellett a kirendeltségek helyiségeit, felszerelését, az apparátust és a távbeszélő-állomásokat is. A szervezési és ügyintézési teendőkkel dr. Rosta János tanácsnokot, a közélelmezési ügyosztály vezetőjét, a személyi vonatkozásokkal (például a beranítás megszervezésével) pedig dr. Gámen-czy Béla tanácsjegyzőt, az Élelmiszerjegy-központ vezetőjét bízták meg.¹⁴

A kötött gazdálkodással kapcsolatos ügyek megkülönböztetésére 1942-ben bevezették az iratok „K” jelzetű iktatását, ezt azonban 1943-ban eltörölték, hiszen az ügyiratok száma oly mértékben nőtt, hogy egyszerűbb volt a közélelmezési ügyosztály iratai közé beolvasztani őket.¹⁵ A közélelmezési intézmények és üzemek háború alatti kiterjedt feladatkörének az ellátására szűkösen vélték a foglalkozta-

11 Buziássy 1943: 78.

12 4322/1943.-I. sz. rendelet.

13 510/1941. M. E. sz. rendelet.

14 K-9932/1942. VIII. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1942. 54. sz.

15 2200/1943. I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1943. 7. sz.

tottak létszámát (1942-ben 2167 fő).¹⁶ Egyre több hivatalnok vonult be katonai szolgálatra is, az állandó tisztviselők alacsony fizetése pedig egyre kevésbé fedezte kiadásait. 1943-ban felmerült a napidíjas hivatalnokok létszámának felemelése 120-ról 200 főre. Ennek költségeit a katonai szolgálatra bevonult hivatalnokok fizetésének „megspórolásából” fedezték volna.¹⁷ Az egyre nagyobb hivatali apparátust azonban a Belügyminisztérium és a polgármester sem pártolta, a statisztikák szerint már 1930 és 1940 között is 52,44%-kal, 3180 főre duzzadt a tiszti létszám.¹⁸

1942-ben még gyakran felmerülő téma volt a békeévekre való felkészülés, a fontosabb feladatok kitűzése, de a szeptember eleji szovjet bombázások egyértelművé tették Budapest hadszíntérré változását.¹⁹

1944 májusában még úgy látta a közéleti ügyosztály, hogy a kormánnyal egyetértésben sikerült a légítámadások esetére is biztosítani a zavartalan élelmiszerellátást, főként raktározás útján.²⁰ Ez a látszat azonban hamar szertefoszlott, Budapest ostromának kezdetekor már csak tizenkét napra elegendő élelmiszer maradt a fővárosban.²¹ A nyilas éra során a közéleti feladatok háttérbe szorultak, és a front közeledtével a kiürítés megszervezése, a zsidó lakosság likvidálása és az erődítési munkák váltak prioritássá. Dorogi Farkas Ákos polgármester még 1944 novemberében a kormányhatóság rendeletével összhangban utasítást adott a lakosság ellátását szolgáló közüzemek és hadiüzemek működésének fenntartására. A súlyosbodó helyzet ellenére megpróbálták a közéleti feladatok folytonosságát biztosítani, így az ott dolgozó alkalmazottak és tisztviselők nem hagyhatták el a fővárost és helyüket.²² A közigazgatás azonban szétesett, a hivatalnokréteg egy része elmenekült, akik pedig maradtak, azok az óvóhelyeken húzták meg magukat.

A front átvonulását követően a cél a kontinuitás fenntartása volt, az irányító-ellenőrző apparátusban is a német megszállás előtti állapot visszaállítására törekedtek, hozzáidomítva az új feladatokhoz.²³ „Régi ismerősként” jelent meg ismét többek között a megyék élére kinevezett közéleti kormánybiztosok rendszere és az élelmiszerjegy is. Ennek megfelelően az új kormányzat a régi, tapasztalt hivatalnokrétegre támaszkodott kezdetben.

A harcokat követően az országos közéleti élén elméletben az Ideiglenes Nemzeti Kormány közéleti ügyi minisztere, Faragho Gábor állt, a gyakorlatban azonban ennél sokkal bonyolultabb volt a helyzet. A nagy távolság és a távközlési eszközök hiánya okán a kormány feladatait annak távollétében az 1945. január 21-én alakult Budapesti Nemzeti Bizottság látta el. Egyik első feladata volt az új polgár-

16 *Fővárosi Közlöny*, 1942. 9. sz. 4.

17 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 7. sz.

18 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 15. sz. 2.

19 Feitl (szerk.) 2008: 101.

20 *Fővárosi Közlöny*, 1944. 25. sz. 3.

21 Ungváry 2013: 229.

22 Szekeres (szerk.) 1975: 556, 274. sz. dokumentum.

23 Lengyel 1981: 114.

mester, Csorba János kinevezése, aki már január 23-án – a Vízművek óvóhelyén – Gámenczy Bélát bízta meg a közlelémezési ügyosztály vezetésével.²⁴ Még aznap felhívást intéztek a fővárosi közlelémezési üzemek és intézmények dolgozóihoz, hogy vegyék fel a munkát, s ezzel a VIII. ügyosztály ismét megkezdte működését.²⁵

Az ügyosztály részt vett a Vörös Hadsereg Főparancsnoksága részéről átengedett első élelmiszerkölcsonök, valamint a vidékről származó készletek szétosztásában. Az első szovjet „segély” 1945 februárjában 200 tonna liszt és ugyanennyi árpa kiutalása volt a lakosság részére.²⁶ Ezzel párhuzamosan érkeztek meg a Közlelémezési Minisztérium által önkéntes akció során összegyűjtött vidéki készletek, amelyeket a szovjetektől kölcsönkapott vasúti szerelvényekkel és szekerekkel szállítottak a fővárosba. Március elejéig 109 vagon élelmiszer gyűlt össze ilyen formában.²⁷ Az utolsó nagyobb mértékű, 1945 első felében érkező élelmiszersegélyről még márciusban döntött Vorosilov marsall. Ez valójában egy élelmiszerkölcson volt, mert a szovjetek által lefoglalt készletekből engedték át a főváros és a bányavárosok megsegítésére. Ennek 80%-át Budapest kapta: 21 ezer tonna kenyérgabonát és lisztet, 2000 tonna cukrot, 755 tonna húskonzervet, 240 tonna sajtot, hüvelyest, pótkávét és élőmarhát.²⁸

A források egy vagon nagyjából 10 ezer kilogramm élelmiszernek feleltettek meg, a közlelémezési ügyosztály szerint a főváros elégséges ellátásához naponta 90–100 vagon élelmiszerre lett volna szükség.²⁹ Az első segélyek tehát csak „tűzoltásra” voltak alkalmasak, a májusban érkező szovjet kölcson az új terméssel kiegészülve azonban már javítani tudott a közlelémezésen. Ehhez viszont elengedhetetlen volt a jegyrendszer ismételt kiépítése, amit csak fokozatosan sikerült kiterjeszteni. 1945 márciusában még csak a pesti oldal belső kerületeit lehetett ellátni, hiszen nem volt összeköttetés a budai oldallal. Ennek kiküszöbölésére külön Budai Nemzeti Bizottságot állítottak fel.

A közlelémezési katasztrófától tartva 1945. február 12-én a Budapesti Nemzeti Bizottság ötös bizottsága küldöttséget intézett Debrecenbe az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz. A pártközi értekezleten budapesti közlelémezési kormánybiztos kinevezéséről döntöttek. Február 15-én Vas Zoltán került a pozícióba, a kormányrendelet pedig széles hatáskörrel ruházta fel,³⁰ amely – az 1942. évi rendelethez hasonlóan – Nagy-Budapest területére terjedt ki. A szövegezés szerint lehetősége volt arra, hogy „minden olyan rendelkezést, intézkedést megtegyen”, ami az üzemanyag,

24 BFL XIV.52.3 64, 70–71.

25 BFL XIV.52.3 64, 70–71.

26 Gáspár (szerk.) 1973: 14/a jelű forrás.

27 BFL XIV.52.3. 73–77.

28 Gáspár (szerk.) 1973: 14/b jelű forrás.

29 BFL XIV.52.3. 79, 168.

30 Az eredeti kinevezési iraton Ries István neve szerepelt. A budapesti közlelémezési kormánybiztosi pozíciót politikailag rendkívül kockázatos lépésnek tartották a pártok, a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége azonban politikai tökélet próbált kovácsolni belőle. Horváth–Szabó–Szűcs–Zalai (szerk.) 2003: 3–4.

fűtőanyag, élelmiszerek begyűjtéséhez és Budapesten való szétosztásához szükségeltetett. Az ország bármely területén igénybe vehette a fölös készleteket a forgalmi ár megtérítése mellett,³¹ ami valójában a begyűjtéshez hasonló módszert eredményezett.

Ugyan a kormányrendelet nem hatalmazta fel saját hivatali szervezet kiépítésével, ez mégis megtörtént, a főváros pedig kirendelés útján biztosított ehhez személyzetet. 1945. február 16-án a Budapesti Nemzeti Bizottság a főváros összes élrelmezési üzemét és a közélrelmezési ügyosztályt is a kormánybiztos alá helyezte.³²

1945. április 11-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány áttette székhelyét Debrecenből Budapestre, így a Kormánybiztosság megszűntetése reális lehetőségnek tűnt, a közellátás helyzete is biztosítottnak látszott, legalábbis egy időre. Faragho Gábor közellátási miniszter azonban fenntartotta pozícióját egészen július végéig.

A székesfőváros új, ideiglenes törvényhatósági bizottságának az alakuló ülésén, 1945. május 16-án Vas Zoltánt választották polgármesternek. Már másnap beolvastották a Közellátási Kormánybiztosság II. számú, közélrelmezési osztályát a közélrelmezési ügyosztályba az ügyvitel hatékonysága érdekében. Az egyesített osztályok élén Gámenczy Béla tanácsnok állt. Tevékenységük innentől kezdve teljesen összefonódott, az iratanyagban a már a második világháború során is felbukkanó, majd a Kormánybiztosság működése alatt ismét bevezetett „K” jelzet alapján lehet elkülöníteni az utóbbihoz kapcsolódó dokumentumokat.³³

Vas Zoltán polgármesteri működését úgy értékelte, mint fogalmazott, hogy a gyakorlatban *„lényegében eddigi kormánybiztosi működésemet folytattam. Azzal a különbséggel, hogy munkám a városházán ekkor már nem a forradalmi intézkedések korszaka. A mindennapi aprómunka napjai következtek. Biztosítani mindazt, ami elősegíti, hogy a fővárosban normálissá váljék az élet.”*³⁴ A Kormánybiztosság augusztus 1-jei hivatalos megszűnésével véget ért országos hatáskörű rendkívüli felhatalmazása is.

1945 augusztusában a lisztellátás biztosítására ideiglenes jelleggel felállították a közélrelmezési ügyosztály alá rendelt Gabonahivatalt, amelynek feladata volt köztött és szabad forgalmú kenyérmagvak felvásárlása, őrlése, majd szétosztása. Kiadásait a Gabonaalapból fedezték.³⁵

Az 1945. október 7-én megtartott fővárosi törvényhatósági választások után Vas Zoltán lemondott polgármesteri címéről, és november 28-án megalakult az új törvényhatósági bizottság.³⁶

31 *Fővárosi Közlöny*, 1945. 2. sz.

32 XI/16.–1945. BNB. sz. határozat. Gáspár–Halasi (szerk.) 1975.

33 Ruzsoly 2002: 331, 334.

34 Vas 1982: 130.

35 19.427/1945. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1945. 56. sz.

36 Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1945: 1945. november 28. alakuló közgyűlés jegyzőkönyve, 406.

A közéleti ügyosztály ügykörének változásai

A főváros közéleti tevékenységének megértéséhez érdemes néhány mondat erejéig visszanyúlni az új típusú városigazgatás megszületéséig, amely „aktív” és „reaktív” módon kezdte el kezelni a városi problémákat. A 19. század végén a városatyák felismerték, hogy az iparosítás következtében végbemenő urbanizációs folyamatok új kihívások elé állították a városi önkormányzatokat.³⁷ Első körben még rendészeti feladatkörökből adódó nagyobb infrastrukturális beruházásokat valósítottak meg, majd a századfordulón már egyre inkább a városi életmód alapjainak biztosítása, illetve a szociális beruházások kerültek előtérbe.³⁸ A közéleti feladatok is ekkoriban kerültek fel a palettára, amikor a 19. század utolsó éveiben az infláció hatására rendkívüli mértékben megemelkedtek az élelmiszerárak. A fővárosi vezetés a hatósági beavatkozás mellett döntött – az olcsóbb kenyér biztosítása érdekében pedig felállították a Községi Kenyérgyárat 1909-ben.³⁹ A közéleti feladatokkal kapcsolatos ügyek irányítására létrehozták a közgazdasági és közéleti ügyosztályt, amelynek felállításáról még 1884-ben határozott a közgyűlés, majd a következő évben kezdhetette meg működését Matuska Alajos tanácsjegyző vezetésével.⁴⁰

A második világháború kitörése előtt utoljára 1938-ban módosították a polgármesteri ügyosztályok ügykörét, így ez nyújtja majd a kiindulópontot a későbbi változtatásokkal való összehasonlításhoz. A VIII. számú, közéleti ügyosztály feladatait nyolc csoportba sorolhatjuk (1. táblázat).

1. táblázat. A VIII., közéleti ügyosztály feladatai

Csoportosítási szempontok	Ügykörök
1. Élelmiszer-forgalom	Vásárok ügyei; élelmi cikkekre és állatokra vonatkozó kereskedelmi forgalmi és tarifáügyek; élelmiszer-kereskedelem és élelmiszeripar ügyei; húsvásár; húsbehozatal; állatvásárok; időszaki és különleges állat- és élelmiszervásárok; kiállítások; árverések; borvásárok; déligyümölcs-árverések.
2. Rendészet	Élelmi cikk és italok közforgalmának ellenőrzése; állategészség-rendészeti ügyek; ebadó; vásárrendészet; az élelmiszerek forgalomba hozatalával kapcsolatos kihágások másodfokú elbírálása.
3. Adminisztráció és statisztika	Árjegyzési és statisztikai adatok nyilvántartása; a közéleti kihágási büntetések központi nyilvántartása.
4. Raktározás	Borközlékek; hűtőházak és egyéb élelmiszerraktárak.
5. Közegészségügy	Húsvizsgálat; mezőgazdasági termények, termékek és cikkek hamisításának ellenőrzése.
6. Intézmények kezelése	Közvágóhidak; sertéshizlalo; vásárcsarnokok; nyílt élelmiszerpiacok; vásárigazgatóság; a vegyészeti és élelmiszer-vizsgáló intézet, az állategészségügyi telep, a Tattersall és Lóvásártelep, a Községi Lóhúsüzem, a Községi Kenyérgyár, a Községi Élelmiszerárusító Üzem, az országos tenyész- és haszonállatvásár-telepre vonatkozó ügyek; a IX. ker., Soroksári út 29. számú régi vámpünet kezelése és fenntartása.

37 Sipos 1996a: 229.

38 Sipos 1996a: 230.

39 Sipos 1996b: 183–184.

40 *Budapesti Hírlap*, 1884. 155. sz.

	Csoportosítási szempontok	Ügykörök
7.	Pénzügyek	A főváros intézeteiben és üzeimeiben termelt csontok értékesítése.
8.	Mezőgazdasági ügyek	Élelmiszerek termelésének ügyei; a fővárosi gazdálkodók és kertészek ügyei; a mezőrendőri és a halászati törvénnyel kapcsolatos ügyek; mezőrendőri és erdei kihágások ügyei; a gazda és a gazdasági cseléd viszonyát szabályozó törvényen alapuló teendők.

Forrás: 10 416/1938. I. ü.-o. sz. rendelet. A polgármesteri ügyosztályok ügykörének újabb megállapítása. *Fővárosi Közlöny*, 1938. 34. sz.

Az ügyosztály főbb feladatköréit javarészt az élelmiszer-forgalom kérdései, valamint a fővárosi fenntartású közélélmzési intézmények kezelésével kapcsolatos ügyek tették ki. A kötött gazdálkodással járó intézkedések már 1939-ben megkezdődtek a hústalan napok⁴¹ bevezetésével, a különböző szabályozások és korlátozások köre pedig folyamatosan bővült az évek előrehaladtával.

1943 januárjában a kötött gazdálkodás kiterjesztésével járó új feladatoknak megfelelően a polgármesteri ügyosztályok ügyrendje is megváltozott ismét, annak érdekében, hogy a főváros aktívan, akár intervenciós eladásokkal tudja biztosítani az elégséges élelmiszer-ellátást.⁴² A 2. táblázatban az 1938. évi rendelkezéshez hasonlóan csoportosítom a feladatköröket, ezt követően pedig arra vállalkozom, hogy egyrészt rávilágítsak a diszkontinuitásra, másrészt pedig az egyes ügyköröket egyesével is bemutatom.

2. táblázat. A VIII., közélélmzési ügyosztály feladatkörei 1943-ban

	Csoportosítási szempontok	Ügykörök
1.	Fővárosi lakosság és intézmények élelmésének biztosítása	<ul style="list-style-type: none"> • Intervenciós eladások; a szegényebb népréteg hússzükségletének lóhúsellátással való biztosítása. • A fővárosi közkórházak, népjóléti intézmények és hatósági étkeztetések élelmiszer-szükségletének központi beszerzése; intézmények cukorellátása; központi takarmánybeszerzés a székesfőváros összes üzemei és intézményei részére.
2.	Beszolgáltatás, terménykészletek	<ul style="list-style-type: none"> • Termelési rendelet ügyei (gabonacséplés ellenőrzése, a gabonatermés számbavétele, őrlés). • Tengeri bejelentése és beszolgáltatása; a gabona kiörlésére vonatkozó rendelkezésekkel kapcsolatos ügyek; a közfogyasztásra és magánfogyasztásra levágott sertések utáni zsírbeszolgáltatási kötelezettség teljesítésének ellenőrzése. • Száritott és víztelenített zöldség- és főzelékfélék bejelentésével összefüggő ügyek. • Húsbehozatal központi irányítása és felügyelete. • A köztenyésztésre szolgáló, törvényhatósági tulajdonban lévő apaállatok beszerzése, tartása és ellenőrzése, továbbá a magántulajdonban álló, köztenyésztésre alkalmasnak talált, kijelölt és erre szolgáló apaállatok ellenőrzése.

41 A hústalan napok során a hét bizonyos napjain nem lehetett nyers vagy feldolgozott formában húsféléket eladni a vevőknek. Ezeknek a napoknak a száma a háború előrehaladtával gyarapodott.

42 1769/1943. I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1943. 5. sz.

	Csoportosítási szempontok	Ügykörök
3.	Kötött forgalom	<ul style="list-style-type: none"> Gabona- és lisztforgalom; köles; burgonya; tengeri; erőtakarmányok és szálastakarmányok. Kenyér, sütemény és tésztafélék készítésével összefüggő ügyek; liszt, kenyér és szárított tészta forgalmának szabályozásával kapcsolatos ügyek. A közületek lisztellátása, iparosoknak lisztellátmány kiutalása; ipari cukor kiutalása, befozési cukor kiutalása, méhetetési cukor szétosztása. Lisztnagykereskedők, cukrot nem árusító lisztkiskereskedők, cukor-kiskereskedők, tojás-kiskereskedők és baromfi-kiskereskedők kijelölése; tej és tejtermékek árusítására jogosító iparengedélyek, tehéntartási engedélyek kiadása. A sertés forgalmának és levágásának szabályozásáról, a zsír szabályozásáról, valamint a hús forgalmának szabályozásáról szóló rendeletek végrehajtása; a tojás forgalomba hozatalával kapcsolatos ügyek, védjegyes minőségű (márkás) hentesárúk forgalomba hozatalára kijelölés; tejértékesítés szabályozása. Állatvásárok; állatkiállítások, -bemutatók, vásárok és versenyek tartásának engedélyezése; országos és fővárosi vásárok, vásárcsarnokok és piacok rendtartásával kapcsolatos közigazgatási ügyek; búcsúvásárok.
4.	Kötött fogyasztás	<ul style="list-style-type: none"> Az egyes árucikkek fogyasztásának szabályozásáról szóló rendeletek végrehajtása, az élelmiszerkészletek kiutalása, a jegyrendszer működtetése (hüvelyesek, burgonya, cukor, zsír, hús, tej).
5.	Intézmények	<ul style="list-style-type: none"> Diétás üzemek bejelentésével kapcsolatos ügyek. Az Élelmiszerjegy-központ és a fővárosban, valamint a környező 24 megyei városban és községben elhelyezett nyilvántartási fiókok felügyeletével, a jegyrendszerrel kapcsolatos ügyvitel ellenőrzésével összefüggő ügyek; az Élelmiszerjegy-központ és nyilvántartási fiókjainak irányítása, felügyelete. Községi Élelmiszer Üzem; Községi Lóhúszüzem; Községi Kenyérgyár; Magyar Sertéshizlaló és Húsipari Rt.; közvágóhidak; Állategészségügyi Telep; Szappanműhely. A bérbeadott vásári intézmények (Tenyészállatvásár Telep, Tattersall és Lóvásártelep) szerződés szerinti használatának, valamint a Budapest Székesfővárosi Állatvásár Pénzforgalmi Rt. szerződés szerinti működésének ellenőrzése.
6.	Rendészet	<ul style="list-style-type: none"> A kötött élelmiszer- és takarmánygazdálkodás rendjébe ütköző kihágások feljelentésével kapcsolatos intézkedések. Állategészségügy-rendőri kihágások másodfokú elbírálása. Az élelmiszer- és takarmányárak megállapítására vonatkozó rendelkezések betartásának ellenőrzésével összefüggő ügyek. Az élelmiszerek forgalomba hozatalával kapcsolatban elkövetett kihágások másodfokú elbírálása. A fertőző állatbetegségek behurcolásának megakadályozására, megelőzésére és elfojtására vonatkozó rendelkezések központi irányítása és ellenőrzése, továbbá a törvény által a másodfokú állategészségügy-rendőri hatóság hatáskörébe utalt teendők; ebtartás és ebadó. Mezőrendőri kihágások másodfokú elbírálása.
7.	Közegészségügy	<ul style="list-style-type: none"> Burgonya minőségi vizsgálata; húsvizsgálat; baromfi-hús-vizsgálat.
8.	Pénzügyek	<ul style="list-style-type: none"> A tejforgalommal kapcsolatos hatósági díjak behajtása. Az Állategészségügyi Telepen termelt anyagok (állati liszt [húsliszt], zsírok, bőrök, szappan stb.) értékesítése. A fővárosi intézményeknél és üzemeknél kitermelt csontok központi értékesítése. Helypénzek kezelése.
9.	Adminisztráció, statisztika	<ul style="list-style-type: none"> A közlelmezési kihágásokra megállapított büntetések központi nyilvántartása. A piackutatással kapcsolatosan az élelmiszer-termelési, forgalmi és árstatisztikai adatok szolgáltatásának és feldolgozásának irányítása. Östermelői és hetivásári kereskedői igazolások kiadása és nyilvántartása.

	Csoportosítási szempontok	Ügykörök
10.	Személyi ügyek	A mezőgazdasági biztosítási kötelezettséggel, illetve a munkásigazolványok és gazdasági cselédkönyvek kiállításával kapcsolatosan a II. kerületi előjáró kizárólagos illetékességi körébe utalt ügyek ellenőrzése. Üzemek alkalmazottainak segélyezése, részükre fizetési előleg és rendkívüli szabadság engedélyezése, személyi ügyekben előzetes véleménynyilvánítás. A gazdasági munkaviszonyban (gazda és gazdasági cseléd, mezőgazdasági munkás és munkaadó között) felmerülő vitás ügyek másodfokú elbírálása. A legkisebb és legnagyobb munkabérekkel kapcsolatos ügyek.
11.	Egyéb	Ingatlanforgalmi irodák engedélyezése és ellenőrzése. Lovak, öszvérek és fogatos járművek összeírásának, vizsgálatának irányítása és felügyelete.

Forrás: 1769/1943. I. sz. rendelet. A polgármesteri ügyosztályok ügyköreinek újabb megállapítása. *Fővárosi Közlöny*, 1943. 5. sz.

Az 1943. évi rendelet első mondata is kihangsúlyozta, hogy az ügyosztály első számú feladata „a fővárosi lakosság élelmezésének biztosítása”.⁴³ A békeévekhez képest a főváros saját intézményein, illetve készletgazdálkodásán keresztül aktívan részt vett nemcsak a lakosság, hanem a különböző szociális intézmények és üzemek ellátásában. A készletek kapcsán a raktározás is igen fontos szempont volt, hiszen a főváros gondoskodott arról, hogy például elegendő burgonya legyen a téli hónapokra. Ehhez előre meg kellett tervezni, hogy mekkora készletet kell beszerezni vidékről, minőségük szerint ezek előreláthatóan mennyi ideig tárolhatók, majd végül szét kellett osztani a lakosság között. Az élelmiszer-tartalékok beszerzése és kezelése a Községi Élelmiszerüzem feladata volt.

A nélkülözők és a szegényebb néprétegek főváros által finanszírozott élelmezésére már a két világháború között is voltak kezdeményezések, ezek pedig a második világháború előrehaladtával egyre fontosabbá váltak. 1943-ban a kibombázott, hajléktalanná vált lakosok élelmezéséről az ügyosztály gondoskodott.⁴⁴

Az ügyosztályhoz kerültek a beszolgáltatással és készletgazdálkodással kapcsolatos feladatok. Mindez összhangban volt az 1942-ben bevezetett, Jurcsek Béla államtitkár nevével fémjelzett beszolgáltatási rendszerrel, amelyre az egyre nagyobb háborús – főként német – szükségletek miatt került sor. 1943-ban meg is kezdődött a gazdalajstromok elkészítése: a fellelhető szántóföldek, kataszteri tiszta jövedelmük összeírása és a budapesti mezőgazdasági termelők beszolgáltatási mennyiségeinek megállapítása.⁴⁵ A Nagy-Budapest területén működő termelők közül legfeljebb a bolgárkertészek járulhattak hozzá jelentős mértékben a fővárosi lakosság ellátásához friss zöldség- és gyümölcsfélék formájában. Az 1941-es népszámlálási adatok szerint a főváros keresőképes lakosságának már csak mindössze 1,8%-a foglalkozott mezőgazdasággal, ennél csak a bányászatban dolgozók száma volt ala-

43 1769/1943. I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1943. 56. sz.

44 8134/1943. I. sz. rendelet. Az 1920-as években működő közkonyhákról bővebben lásd Umbrai 2020.

45 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 21. sz.

csonyabb.⁴⁶ 1944-ben már a húsrá is kiterjedt a beszolgáltatási kötelezettség a kenyér, gabona, zsír és a szabad választású termények csoportjain felül.

A forgalmi kötöttségek feladatai közül az ügyosztály jogkörébe került a liszt, cukor, tojás és baromfi árusítására felhatalmazott kis- és nagykereskedők kijelölése, valamint a kötött készletekhez tartozó termények (hüvelyesek, köles, burgonya, takarmányfélék, liszt, kenyér, tésztafélék, hús, zsír, tojás) szétosztása az üzletek között. A beszolgáltatott élelmiszerjegyekkel szigorúan el kellett számolni az Élelmiszerjegyközpont felé, a kereskedők pedig némi hasznot tehettek zsebre az eladások után. A békeévekhez viszonyítva megmaradt az ügyosztály vásárokkal, versenyekkel és kiállításokkal kapcsolatos ügyköre.

A forgalmi szabályozáson belül kiemelt hangsúlyt kapott a pékek, valamint a pékáru-félék ellenőrzése, mivel a kenyér összetételének esetleges módosulása (kukoricaliszt és egyéb adalékanyagok hozzáadása) a háború alatt, illetve azt követően is leképezte az adott közéletmezési helyzetet.

A fogyasztással kapcsolatosan a jegyrendszer „üzemeltetése” jelentette a legfontosabb feladatot, vagyis a fővárosba érkező készletek szétosztásáról kellett gondoskodni. Az Élelmiszerjegy-központ Budapesten kívül 24 megyei városban és községben alakított ki fiókot, hogy gördülékenyen működjön az élelmiszerjegyes ellátás. Az országos jegyrendszer keretein belül a fejadagokat a kormányzat határozta meg, a főváros csak végrehajtotta a rendelkezéseket.

Az ügyosztály irányítása alatt maradtak a fontosabb közéletmezési üzemek és intézmények, a Tenyészállatvásár Telepet, a Tatterstalt és Lóvásártelepet azonban bérbe adták.

Az ügyosztály rendészeti feladatkörét kiterjesztették a kötött gazdálkodással kapcsolatos rendelkezések ellenőrzésére. 1943-ban a polgármester a közellátásügyi miniszter felhatalmazása alapján a Budapest székesfőváros területén történő közellátási kihágási ügyek elsőfokú rendőri büntetőbírói elbírálását a IV. kerületi eljáró illetékességébe utalta.⁴⁷

Közegészségügyi vonatkozásban továbbra is megmaradt a minőségellenőrzés, amelynek egyre nagyobb jelentősége lett a különböző hamisítványok megjelenésével.

A főváros bevételeit ezután sem bővítette jelentős mértékben, a helypénzek kezelése, a tejforgalommal kapcsolatos hatósági díjak és az Állategészségügyi Telepen termelt anyagok (húsliszt, zsír, bőr stb.) értékesítése került ebbe a kategóriába.

Az adminisztratív feladatokon belül a kereskedői igazolások kiadása vált kiemelt fontosságúvá, az addigi statisztikai adatgyűjtés és -közlés pedig már a kötött gazdálkodás minden területére kiterjedt.

46 Az 1941. évi népszámlálás. A mezőgazdasági keresők megoszlása a gazdaság nagysága és foglalkozási viszony szerint.

47 5914/1943. I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1943. 16. sz.

A közéletmezési ügyosztály 1945 eleji újraindulásakor a kontinuitás fenntartása volt a legfontosabb, így a feladatkörökben nem történt változás, a hangsúly pedig még inkább a lakosság ételmezésének biztosítására helyeződött. Ennek egyik legmeghatározóbb része az élelmiszerkészletek zárolása volt, amelynek hatáskörével már Csorba János is rendelkezett polgármesterként, majd kormánybiztosként Vas Zoltán.⁴⁸

Az 1945 februárjában felállított Budapesti Közellátási Kormánybiztosság főosztályokból, osztályokból és alosztályokból épült fel (3. táblázat). Az osztályok között javarészt intervenció feladatköröket találunk. A kitelepítési osztály foglalkozott a budapesti gyermekek és édesanyák vidékre szállításával, ugyanis úgy vélték, hogy ott ezek a kiszolgáltatott csoportok nagyobb eséllyel jutnak majd élelmiszerhez. A szállítási osztálynak a csekély infrastrukturális lehetőségek mellett kellett megszerveznie a vidéken összegyűjtött készletek Budapestre juttatását, s ehhez kapcsolódott a Nyugati pályaudvarnál felállított kirendeltség, amely fogadta a beérkező szállítmányokat, és a raktározásukról is gondoskodott. Fontos még kiemelni az egytálételes akció működtetésére felállított osztályt, amely a lakosság számára biztosította a főtt étel lehetőségét – ez a feladatot korábban a társadalmpolitikai ügyosztály látta el.⁴⁹

3. táblázat. A Budapesti Közellátási Kormánybiztosság felépítése

Közéletmezési főosztály
Kitelepítési főosztály
Személyzeti főosztály
Szállítási osztály
Pénzügyi osztály
Tűzelőosztály
Ellenőrzési osztály
Egytálételes osztály
Élelmiszer-kiutalási osztály
Sütőipari osztály
Nyugati pályaudvari kirendeltség
Élelmiszerjegy-központ ügyeit intéző osztály

Forrás: Gáspár–Halasi 1975: 35.

A VIII. ügyosztály és a Kormánybiztosság feladatává vált a rendbehozatali munkálatok megkezdése, az üzlethelyiségek helyrehozatala, a vidéken fellelhető élelmiszerkészletek zárolása, majd fővárosba szállíttatása, az ellátatlan lakosságról készült nyilvántartások frissítése.

⁴⁸ 12/1945–I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1945. I. sz.

⁴⁹ 1769/1943. I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1943. 5. sz.

A Kormánybiztosság megszűnését követően, 1945 szeptemberétől módosult a közélelmezési ügysztyály ügýkõre. Így a korábbiak mellett haráskõrõbe került a Kõzellátási Kõrnybiztosság pénzügyi és egyéb ügýleteinek felszámolása vagy továbbvitele, a Gabonahivatal ügýei, az iparcikkellátási ügýek (petróleum, szappan, lábbeli, ruházati cikkek), valamint a tüzelõszer jegyre történõ szétosztása. Az ügýosztály vezetésével továbbra is dr. Gámenczy Béla tanácsnokot, valamint Fazekas István tanácsnokot és dr. Kosztolányi Lajos fõjegyzõt bízta meg a polgármester.⁵⁰

A fõváros közélelmezési üzemei

A Kõzségi Élelmiszerárúsító Üzemet (a továbbiakban KÉÜ) még 1911-ben állították fel. Az olcsó hús- és hentesárúk gyártása mellett rendelkezett saját üzlethálózat-tal, ahol a folyamatosan bõvülõ árucikkeket forgalmazni is tudták, ellátta továbbá a fõvárosi kórházakat, és a szociális étkeztetésben is részt vett.⁵¹ A második világháború során kiemelten fontossá vált tevékenységi kõre. Egyre kiterjedtebb bolt-hálózatán keresztül a fõváros aktívan jelen tudott lenni a piacon, és azt remélték, hogy a kínálat bõvítésével sikerül tartósan visszaszorítani az árakat és a feketepiacot. A KÉÜ tevékenységét a Budapest Székesfõvárosi Kõzségi Takarékpénztár Rt. által nyújtott forgótõke tette lehetővé, 1944-ben már 21 millió pengõs hitelkeretet biztosítva egyre nagyobb összegeket felemésztõ mûködtetésére.⁵² A KÉÜ esetében a saját forgótõke hiánya és a kamatmentes kölcsõnre váltás vitás kérdés volt a városvezetés és a kormányzat között. A folyamatosan bõvülõ és a közellátásban kiemelt szerepet betöltõ üzlethálózat a belügyminiszter szerint sokkal jövedelmezõbb is lehetett volna. A fõváros azonban nem támogatta a kamatmentes kölcsõnt, mert azt saját pénzkészletébõl nem tudta volna biztosítani a KÉÜ-nek, így mindenképp rákényszerült volna a Kõzségi Takarékpénztártól való hitelfelvételre, ami túlságosan megterhelte volna a háztartást.⁵³

1941–1942 között 6%-kal nõtt a KÉÜ áruforgalma, ami 26%-os értékbeli emelkedést is jelentett. Összehasonlítva az utolsó békeévvvel, még szembetûnõbbé válik a különbség: az áruforgalom 128,6%-kal, értéke pedig 285,5%-kal nõtt. Természetesen itt figyelembe kell venni, hogy az 1938-as háborús fejlesztési program már érzékeltette inflációs hatását. A kötött forgalmú élelmiszerek miatt nemcsak a vásárlók, hanem a köz- és magánintézmények is inkább az üzemen keresztül szereztek be az élelmiszert. A fogyasztói csoportok között az üzletek (+32,5%), illetve a közjótékony-sági és szociális intézmények (+53,5%) esetében történt jelentõs nõ-

50 3.508/1945. VIII. sz. rendelet. *Fõvárosi Kõzlöny*, 1945. 56. sz.

51 Pápa 1977: 10.

52 Budapest fõváros törvényhatósági bizottsága közgyûlési jegyzõkönyvei, 1944: 1944. július 21., rendkívüli közgyûlés, 3.

53 *Fõvárosi Kõzlöny*, 1943. 15. sz., 26. sz.

vekedés, ami főként annak volt köszönhető, hogy a KÉÜ monopoll helyzetben volt a kötött élelmiszerek forgalomba hozatalával, így jó eséllyel be lehetett szerezni a nehezebben fellelhető árucikkeket is. A húsellátást 1941-től szerződéses sertés-hizlalással, valamint vidéki és a visszacsatolt területekről származó beszerzésekkel biztosították.⁵⁴

Ahol csak lehetséges volt, igyekeztek a közvetítő kereskedelmet kizárni, és közvetlenül beszerezni a terményeket. Az élelmiszer-előállítási munkák hatékonyságának növelésére német húsiipari gépeket szereztek be, valamint ömlesztettsajt-üzemet állítottak fel.⁵⁵ Fontos kiemelni még a KÉÜ raktározási tevékenységét, amely főként a téli hónapokban biztosította a főváros ellátását.

A hadműveletek során a KÉÜ központja több találatot kapott, készleteit szét-hordták a németek és a nyilasok, nyersanyag és áramszolgáltatás hiányában 1945 elején működésképtelen volt. Ekkor már összesen 42 fióküzlettel rendelkezett szer-te a fővárosban, ezek közül azonban csak 5 maradt használható állapotban.⁵⁶ 1945. január 29-én indult újra 50 alkalmazottal, a kezdeti időszakban főként a főváros-ban maradt, illetve ide érkező készletek kezelésében és szétosztásában vett részt. A központi telep és az üzletek helyreállítására nagy erőfeszítéseket kellett tenni. 1945 végére azonban a KÉÜ a főváros közellátásában betöltött szerepének köszönhetően több mint 30 millió pengő haszonra tett szert,⁵⁷ annak ellenére, hogy 1944-hez képest több mint 31%-kal csökkent az áruforgalma, ami a csekély mennyiségű, kötött forgalmú, vidéken általában csereáruért beszerezhető élelmiszereknek tud-ható be. 1945 folyamán a Suppán-féle konzervgyár és a Meinel Gyula Rt. kezelésé-ben lévő üzlethelyiségeket is átvette.⁵⁸

A Községi Kenyérgyár esetében jelentős kiesést jelentett a kenyér- és száraz-tészta-fejadag csökkentése, így teljes forgalma – beleértve a süteményeket is – 31,7%-kal esett vissza 1941 és 1942 között, míg az anyagárak nőttek, a nullás liszt 33%-kal lett drágább.⁵⁹

A hadműveletek során a Községi Kenyérgyárat több találat is érte, a berende-zésben azonban nem esett komolyabb kár, így már 1945. január 13-án megkezdte a termelést 400 dolgozóval a Vörös Hadsereg részére.⁶⁰ Az orosz parancsnokság június 22-én adta át az üzemet, így megkezdődhetett a lakossági kenyér gyártása. A budai oldal kenyérellátásának biztosítására a Hungária Egyesült Gőzmalmoktól vettek át egy raktárat ötvenyi bérletbe.⁶¹

54 Budapest székesfőváros zárószámadata és vagyonleltára az 1942. évről: 756.

55 Budapest székesfőváros költségvetése az 1943. évre.

56 BFL XIV.52.3. 81.

57 Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről: 27.

58 Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről: 10.

59 Budapest székesfőváros zárószámadata és vagyonleltára az 1942. évről.

60 BFL XIV.52.3 81.

61 Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről: 10.

A Községi Lóhúsüzem a szegényebb néprétegek olcsó húsellátásáról gondoskodott. Az ország lóállományát azonban a hadsereg vette igénybe, így az üzem forgalma is jelentősen visszaesett a háború során, 1942-ben mintegy 1 millió kilogrammal. Tovább nehezítette a működését, hogy a hatóságilag megállapított árak nem voltak arányosak az előállítási árakkal, így az értékesítés veszteséges volt.⁶²

A Lóhúsüzem nagy része elpusztult a harcok során, az életben maradt lovakat a lakosság fogyasztotta el.⁶³ A vágási tilalom miatt csak kényszervágásokra került sor, a fióküzletekben zöldséget-gyümölcsöt és a kötött élelmiszercikkeket forgalmazták.⁶⁴

A Magyar Sertéshizlaló és Húsipari Részvénytársaság feladatát az 1941. évi rossz termés nehezítette meg, ami miatt emelkedtek a takarmányárak, és sertéshizlalás céljára is kevesebb készlet volt. Összességében ráfizetéses volt a hizlalás, annak ellenére, hogy a közellátásügyi miniszter többször is emelte a hatósági árakat, hogy a gazdákat is érdekeltté tegye.

A KÉÜ-höz hasonlóan itt is hiányzott a forgótőke, a szükséges összegek egy részét a KÉÜ bocsátotta rendelkezésére. A közéleti helyzet a hizlalás fokozását kívánta volna meg a zsírelletés biztosítása érdekében, az intézmény foglalkoztatottsága azonban csökkent, és így az eladásból és a bérhizlalásból származó bevételek is csökkentek 1943-ban.⁶⁵

A Sertéshizlalóban is rendkívül nagy károk keletkeztek, a több mint 7000 jószágot számláló állományt elhurcolták, vagy a harci cselekmények áldozata lett.⁶⁶ 1945 elejétől egészen augusztus 1-ig az orosz katonai parancsnokság vette igénybe a telepet, majd ezután a jóvátételi sertéshizlalások feladatát látta el.⁶⁷

Mérlegben a költségvetés

A főváros 1942. évi költségvetése több mint 9000 pengős deficittel zárult, a felmerülő rendkívüli kiadásokat és hiányokat hitelekkel pótolták, ami általános megoldássá vált a későbbiek során. A tervezettel szemben 11,64%-kal nőttek a kiadások, ennek jelentős részét a közellátási üzemek üzleti hiányai jelentették (Sertéshizlaló, Lóhúsüzem, Községi Kenyérgyár), amelyek a kötött gazdálkodás okozta bevételkiesésnek tudhatók be. Csökkent az élelmiszercikkek forgalma, így például a vágásra felhajtott sertések száma is, ez pedig nemcsak a Szappanműhely nyersanyag-szükségletét nem fedezte, hanem takarmányból se kellett nagyobb készleteket vásárolni.

62 Budapest székesfőváros zárószámadata és vagyonleltára az 1942. évről: 766.

63 BFL XIV.52.3 82.

64 Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről: 10.

65 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 15. sz.

66 BFL XIV.52.3 82.

67 Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről: 10.

A piaci forgalom csökkenése a vásárcsarnokokban is érezte hatását, a piaci helypénzeket is kevesebben váltották meg.⁶⁸ Itt az üzemi és karbantartási költségek is jelentős összegeket emésztettek fel, mert ki kellett építeni a légoltalmi és vészvilágítást. A Széll Kálmán téri villamos-pályaudvar építése miatt a Széna téri piac átköltöztetéséről kellett gondoskodni. Felszámolták ugyanakkor a hatósági zöldségüzemet, amely még az első világháború során létesült a nehezen beszerezhető élelmiszerek hatósági ellátására. Ennek feladatkörét a KÉÜ vette át, így léte okafogyottá vált.

Általános probléma volt továbbá a rezsiköltségek, valamint a személyzeti kiadások emelkedése. Utóbbi esetében több lépcsőben nőtt a fővárosi alkalmazottak fizetése, a családi pótlék, a hadipótlék összege, majd 1942 októberétől háborús különmunka-átalányt rendszeresítettek, a dolgozók pedig minden év végén részesültek karácsonyi segélyben is.⁶⁹ A hadbavonultak helyett – az új feladatokkal összhangban – több embert vettek fel, közben azonban a hadbavonultak családjának is folyósítani kellett a segélyt.

A Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézet kiadásai között a legmagasabb összeget a tejjellenőrzés tette ki, itt történt a beváltott tejjegyek elszámolása, illetve a szociális intézmények és a kávézók részére is az üzem utalta ki a tejkvótát. Ugyanakkor a bevételeknél jelentősen csökkentek a közegészségügyi és élelmiszer-hamisítással kapcsolatos összegek. A tejjegy bevezetésével fokozni kellett a minőségellenőrzést, mert a kereskedők az árut vízzel és egyéb adalékanyagokkal hígítva próbálták növelni bevételüket.

A bevételek közül érdemes még kiemelni a halászati igazolványok kiadásával kapcsolatos összeg megjelenését, ami azzal magyarázható, hogy a húsfélékkel kapcsolatos forgalmi kötöttségek miatt egyre többen próbálkoztak az önellátással.

1943-ban már jelentősen visszaesett a tejfelhozatal a fővárosban, ami a Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézet bevételein is meglátszott.⁷⁰ A Marha- és sertés-vágóhíd esetében a kiadások tetemes részét továbbra is póthitelekből kellett fedezni, és beszerzési problémák is fennálltak.⁷¹ A vásárcsarnokok esetében számos karbantartási és fejlesztési munkát is elvégeztek, mert úgy vélték, hogy a visszacsatolt területek terményeinek köszönhetően jelentősen nőni fog Budapest áruforgalma.⁷² Az áramfogyasztás korlátozásával azonban spóroltak az energiakiadásokon, és a nagyvásártelep forgalma is javult.⁷³

1944-ben ugyan biztosítottak látszott a főváros költségvetése, ugyanakkor a polgármester óvatosságra intett az előre nem látható kiadások miatt, amelyeket

68 Budapest székesfőváros zárószámadása és vagyonleltára az 1942. évről: 12.

69 60/120/1942. B.M. IV. sz. rendelet; Budapest székesfőváros zárószámadása és vagyonleltára az 1942. évről: 201.

70 Budapest székesfőváros zárószámadása és vagyonleltára az 1943. évről: 191.

71 Budapest székesfőváros zárószámadása és vagyonleltára az 1943. évről: 195.

72 Budapest székesfőváros költségvetése az 1943. évről: 47.

73 Budapest székesfőváros zárószámadása és vagyonleltára az 1943. évről: 205.

ismételten póthitelből kívánt finanszírozni. Ezenkívül a legszigorúbb takarékosági elveket helyezte kilátásba.⁷⁴ Ennek megfelelően minden intézményben csak a leg-
szükségesebb karbantartási munkákat lehetett elvégezni, és a fejlesztéseket is el-
halasztották.⁷⁵

1944 októberében a menekültek és az átvonuló katonai alakulatok miatt lehetetlenné vált, hogy a városi vámokat, fogyasztási adókat és egyéb fővárosi köz-
szolgáltatásokat beszedjék, valamint a közellátási cikkek szállítását korlátozó intéz-
kedéseket sem tudták betartani. 1944. október 9. és 15. között ideiglenesen – a kormányhatóság beleegyezését csak feltételezve – felfüggesztették ezek beszedé-
sét, néhány kivételtől eltekintve. Utóbbiak közé tartozott például a közvágóhida-
kon leölt állatok fogyasztási adója.⁷⁶ Ezen intézkedésektől azt várták, hogy a székes-
főváros élelmiszer-ellátásában javulás következik be, hiszen vám- és adómentesen lehetett Budapestre szállítani élelmiszerkészleteket.⁷⁷

A székesfőváros pénzügyi igazgatása 1945. február 6-án indulhatott meg ismét a harcok után, de üres kasszával, ami hitelfelvételt tett szükségessé.

Az 1945. évi költségvetésben a közélélmézzel kapcsolatos kiadások több mint 900 000 pengős deficittel zárultak. A főváros összes kiadásának 4%-át ölelték fel a költségvetés fejezete szerint, de maga a zárszámadás is kihangsúlyozta, hogy a Kötött Gazdálkodási Alap, a Közellátási Kormánybiztosság, a Székesfővárosi Gabona-
alap és a Székesfővárosi Gabonahivatal alapszerű kezelésében felmerült költségeit is ide kellene sorolni.⁷⁸ Így már 16,13%-ot tettek ki az ilyen jellegű kiadások, ami az egyik legmagasabb tételt jelentette 1945-ben. Bevételek tekintetében azonban az összes bevételnek csupán 2%-a volt a közélélmézzel fejezet, itt a KÉÜ, az állategészség-
ügyi nyereségek és a helypénzek javítottak valamelyest a mérlegen.

A vásárcsarnokok közül a Horthy István (ma Vámház) körüti, a Rákóczi téri, a Klauzál téri, a Hunyadi téri, a gróf Klebelsberg téri (ma Hold utcai) és a Haller téri vásárcsarnokok álltak rendelkezésre. A Teleki téri piac jelentős része leégett, a Klebelsberg téri vásárcsarnokot pedig a szovjet katonaság vette igénybe. A legnagyobb problémát azonban a Nagyvásártelepet ért légitámadás okozta, emiatt a jelentős forgalmat lebonyolító piacot a Haller térre helyezték át 1945 áprilisában.⁷⁹

A Közellátási Kormánybiztosság több mint 359 000 pengő kiadással számolt el, illetve több mint 65 000 pengőt használt forgótőkeként a vidéki felvásárlásokra.⁸⁰

74 60.200/1944. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1944. 5. sz.

75 Budapest székesfőváros költségvetése az 1944. évre: 40.

76 63.379/1944.–VI. sz. előterjesztés. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1944: 1944. október 26. polgármesteri határozatok jegyzőkönyve; 1944. szeptember 28. polgármesteri határozatok.

77 Burgonyát 100 kg-ig, kukoricát és árpat együtt 100 kg-ig, négy csirkét vagy két tyúkot, két kacsát vagy két libát vagy két pulykát, nyers húst 5 kg-ig, füstölt húst 10 kg-ig, szalonnát pedig 5 kg-ig.

78 Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről: 7.

79 BFL XIV.52.3 75, 80.

80 Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről: 30.

A kormány és a főváros kezdetben nem tudott pénzt biztosítani a Kormánybiztosságnak, ezért február elején egyrészt 5 millió pengő névértékben 7,5%-os kamatozású kölcsönkötvényeket bocsátott ki a polgármester, majd a Magyar Mezőgazdák Szövetségétől, a Magyar Tisztviselők Takarékpénztára Rt.-től és a Biztosító Intézetek Országos Szövetségétől vett fel a városvezetés összesen több mint 4 millió pengőt.⁸¹ 50 millió pengő névértékben 100 pengős, úgynevezett közellátási kölcsönkötvényeket is kibocsátottak. Erre a Kormánybiztosság 1945. február 21-én kapott felhatalmazást a Budapesti Nemzeti Bizottságtól. A tervek szerint 1945 augusztusától a kötvényeket adótörlesztésre és lakbérfizetésre is felhasználhatták volna az emberek. A Kormánybiztosság vállalta a törlesztést, amit csak az év végén kezdett volna meg, de már május és december 31. között visszafizették a kölcsönt, ténylegesen ugyanis csak 27 121,250 pengő értékű kölcsönjegyet helyeztek el. A pénzt vidéki készletek felvásárlására, valamint romániai hús- és cukorimportra használták fel. A fővárosi alkalmazottak fizetését, illetve a Kormánybiztosság felállítása előtti kiadásokat is fedezte a pénzügyi keret, ugyanakkor az élelmiszer-árúsításból származó bevételek a Kormánybiztossághoz kerültek.⁸²

A Kötött Gazdálkodási Alap és a közélélmézzel kapcsolatos vitás kérdések

„Mi, a város mindig csak adjunk, és sohase kapjunk?” – szólalt fel Szepessy Albert 1943. május 14-én a fővárosi közgyűlésen.⁸³ Kinek a feladata a kötött gazdálkodással kapcsolatos kiadások fedezése? Ez a kérdés a háború során egyre több vitát szült az állam és a székesfőváros között. Budapest 1938. évi háztartási hiányát meghitelezte az állam, így a 15 millió pengő tartozásnak a törlesztését 30 év alatt, 500 000 pengős részletekben kellett megfizetni. A felek megállapodtak, hogy „a felmerülő tartozásokat egymással szemben ki fogják egyenlíteni”.⁸⁴ A háborús állapot azonban közbeszólt, s a fővárosnak olyan kiadásai is keletkeztek, amelyek valójában az államkincstárt illették volna. 1940–1942 között összesen 7 782 020,67 pengőnyi hiány keletkezett a főváros háztartásában. Elméletben a Belügyminisztérium létrehozta a Kötött Élelmiszergazdálkodási Alapot, ahova a kapcsolódó kiadásokat kellett iktatni, ennek megtérítése azonban nem történt meg a kormány részéről. 1940-ben körrendeletben hívta fel a kormányzat a közületeket, hogy a kötött gazdálkodással kapcsolatos kiadásokat és bevételeket külön kezeljék, ne a háztartási alapban. Már 1942-ben több mint 7 millió pengő hiányt okozott ez a főváros költségvetésében, ami a kötött gazdálkodás fokozatos kiépítésének kényszerével volt magyarázható.⁸⁵

81 Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről: 6.

82 Ruszoly 2002: 327.

83 Szepessy Albert felszólalása az 1943. május 14-i közgyűlésen. *Fővárosi Közlöny*, 1943. 22. sz. 496.

84 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 26. sz. 582.

85 Budapest székesfőváros zárószámadása és vagyonleltára az 1942. évről: 25.

A Kötött Élelmiszergazdálkodási Alap megtérítése miatt a fővárosi vezetés folyamatosan próbált a Belügyminisztériumhoz és az illetékes tárcákhoz fordulni. 1942 végére sikerült elérni a kormánynál, hogy a közigazgatási hatóságok és intézmények kötött gazdálkodással kapcsolatos költségeinek megtérítésére a közellátásügyi miniszter kezelési díjat szedjen be a kötött gazdálkodásba bevont árucikkeket forgalmazó vállalatoktól, például a FUTURA-tól.⁸⁶ Továbbá az 1943-ban rendszerített húsjegyekre is kezelési illeték került.⁸⁷ Ezzel az 1943. év közellátással kapcsolatos kiadásait fedezettnak látta a belügyminiszter és a főváros is. Összesen 5 086 000 pengőt állapítottak meg költségterítésként, ugyanakkor az 1940–1942 között keletkezett hiány továbbra is rendezésre várt.

Különösen nehéz helyzetbe hozta a fővárost az a tény, hogy a bevételek növelésére nem volt reális lehetőség, hiszen a lakosság megélhetése is egyre nehezebbé vált. Szakasits Antal egyik felszólalásában rámutatott, hogy miközben az állam takarékosági javaslatokkal szolgált a kiadások csökkentésére, a fővárosnak egyre több állami feladatot kellett ellátnia, ezekhez viszont nem kapott megfelelő pénzügyi segítséget.⁸⁸

A főváros a továbbiakban is folyamatosan próbált a kormánynál pénzügyi támogatásért vagy új bevételi forrásokért folyamodni. 1943-ban a székesfőváros bevételeinek jelentős része (175 millió pengő) a közszolgáltatásokból folyt be, míg 55 millió pengő a főváros vagyonából és egyéb bevételekből. A háborús többletkiadások fedezésére az állam 1942-ben összesen több mint 94 millió pengőt engedett át különböző adókból és állami megtérítésekből, ami 1943-ra 3,7%-kal nőtt. A főváros bevételeinek harmadrészét tehát az államkincstári összegek jelentették.⁸⁹

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter az 1943. évi költségvetés közlélményzi fejezetével kapcsolatban megjegyezte, hogy a kiadási előirányzat 2,2 millió pengővel emelkedett, ugyanakkor méltatta is a főváros ez irányú tevékenységét: *„A költségvetés e fejezetének tárgyalása kapcsán elismeréssel kell szólnom arról a rendkívüli teljesítményről, melyet a székesfőváros vezetősége a háborús viszonyok által teremtett, gyakran igen nehéz helyzetben, a közlélményzés biztosítása és az ezzel kapcsolatos adminisztrációs tennivaló ellátása érdekében kifejt.”*⁹⁰

A székesfőváros 1943-ban megpróbálta ismét behajtani az államtól a Kötött Élelmiszergazdálkodási Alap összegét, amely az év végére több mint 14 millió pengőre duzzadt.⁹¹ A városvezetés két lehetőséget vázolt fel: az állam fizesse ki egy összegben, vagy számítsák be a fővárosnak az állammal szembeni tartozásait évenkénti lebontásban. Erre első körben több mint 3 millió pengőt javasoltak, amely az

86 7650/1943. M. E. sz. rendelet.

87 114.070/1943. K. M. sz. rendelet.

88 *Fővárosi Közlöny*, 1942. 25. sz. 644.

89 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 15. sz.

90 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 15. sz.

91 Budapest székesfőváros zárószámadása és vagyonteltára az 1943. évről: 38.

államrendőrségi hozzájárulást, az 1938. évi hiány hitelének esedékes részletét, valamint az úgynevezett „clearinghivataloknál”⁹² bejelentett külföldi követeléseket jelentette.⁹³

Az 1944. évi költségvetésben az Alap összege már több mint 13 millióra rúgott, a belügyminiszter azonban túlzónak ítélte az összeget, és új költségvetés összeállítását rendelte el, amely az átdolgozást követően már meghaladta a 16 milliót.⁹⁴

1945-ben a Kötött Gazdálkodási Alap címén 1 112 648 pengőt számoltak el kiadásként, a kormány által folyósított összeg azonban nem fedezte ezt.⁹⁵ Itt érdemes megjegyezni, hogy az Alap a háború után is tovább élt, s egészen 1948 végéig fenntartották a kötött gazdálkodással kapcsolatos kiadások fedezetére, azonban ekkor már nem jelentett vitás pontot a kormánnyal szemben.

Összegzés

Budapest már a dualizmus korától kezdve különleges helyet töltött be a magyarországi városhálózatban, annak köszönhetően, hogy külön törvény szabályozta, és nagyobb autonómiával is rendelkezett, mint más települések. A korábban már említett aktív városvezetés jellemezte a Bárczy István nevével fémjelzett időszakot 1906 és 1918 között, hiszen ekkoriban indult meg a községesítés, valamint nagyarányú szociális reformokba kezdtek. A Horthy-korszakban azonban már új szellemen viszonyultak a fővároshoz is, és autonómiájának szűkítésére helyeződött a hangsúly. 1930-tól kezdve a belügyminiszter nagymértékben ellenőrizhette a főváros gazdálkodását, ahogy az a költségvetés vitás kérdéseivel is megjelent.

A jegyrendszer és a kötött gazdálkodással kapcsolatos intézkedések többsége országos hatáskörű volt, így a főváros csak végrehajtotta és ellenőrizte a rendelkezéseket. A budapesti vezetésnek lobbitevékenységet kellett folytatnia, hogy az élelmezési helyzeten javítani tudjon, hiszen közellátási kormánybiztosi jogköre nem terjedt ki mindenre. Ilyen eset volt például, amikor a 24 peremtelepülésen a budapestihez hasonló tejjegyrendszert sikerült bevezetni a csecsemők, a terhes anyák, a gyerekek és a betegek részére.⁹⁶ A főváros polgármestere mint közellátási kormánybiztos a közellátásügyi miniszternek tartozott jelentéssel 1941-től.

A nyilas diktatúra alatt a parlamentarizmust és az önkormányzatiságot kiiktatták, a főváros teljes mértékig a kormányra volt utalva. 1944. december 6-án, a kormányszervek kiürítése után a főpolgármestert és a főispánokat a hadművelési

92 A trianoni békeszerződés „hozománya”, a háború előtti pénztartozások és pénzkövetelések kölcsönös lebonyolítására és kiegyenlítésére létrejött hivatalok. Kráhl 1925: 8.

93 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 26. sz. 582.

94 *Fővárosi Közlöny*, 1944. 24. sz. 1–2.

95 Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről: 29.

96 *Fővárosi Közlöny*, 1943. 27. sz.

kormánybiztosokat illető jogkörrel ruházták fel, vagyis minden fontosabb közigazgatási hatáskört ekkortól Mohay Gyula gyakorolt.⁹⁷ A főpolgármester a főispánokéhoz hasonló szerepet töltött be a közigazgatásban, 1930-tól kezdve a kormányzó nevezte ki, Mohay azonban már Szálasi Ferencnek köszönhetően került hivatalába. Feladata a mindenkori kormány politikájának képviselője volt a fővárosban. Szendy Károly polgármester ekkor már nem jutott szerephez, a német megszállás után bujkálni kényszerült. Az események alakulásának ezen a pontján közellátási szempontból a főpolgármester és a polgármester személye már nem sokat jelentett.

Budapest ostroma után a hatalmi vákuumban a főváros rákényszerült az önálló cselekvésre, hiszen a debreceni kormánytól kevés támogatást várhattak kezdetben. A lakosság élelmezését a korábbi rendszerre alapozva kellett ismét megszervezni, Budapest közellátási kormánybiztosa pedig egy olyan széles körű felhatalmazást kapott a kormányzattól, amely szintén megerősítette a főváros autonómiáját.

Amikor 1945. április 10-től a budai és pesti oldal pénztárkezelési és számviteli munkája ismét egyesült, a gazdálkodás egységes továbbvitele nehezen ment, hiszen az egyes ideiglenesen „elszakadt” kerületi adminisztrációk teljesen önállóvá váltak, és többek között saját maguk által megállapított díjakat szedtek be.⁹⁸ Csorba János polgármester a jövőben felmerülő viták megelőzésére a fővárosi autonómiát képviselte, mivel amíg a kormány hatásköre nem terjedt ki Budapestre, mint fogalmazott, „*semmilyen gátlást nem érzett abban a tekintetben, hogy önállóan léptesse életbe a szükséges tennivalókat, foganatosítsa intézkedéseit*”.⁹⁹ A főváros valóban önállóan döntött számos közellátási kérdésben is, így például az élelmiszer-fejadag megállapításában a készletek figyelembevételével.

A főváros élelmezésének megoldása még sokáig okozott fejtörést a városvezetésnek, amit kezdetben a háborús kötött gazdálkodás elemeinek fenntartásával próbáltak orvosolni. A városvezetés már a második világháború során is igyekezett a kormányzat felhatalmazási keretein belül minél aktívabban közreműködni a lakosság ellátásában, amelynek kiadásait egyre kevésbé fedezték a bevételek. A front átvonulását követő hatalmi vákuumban még nagyobb hangsúly helyeződött az élelmezésre, a rendkívüli idők pedig rendkívüli megoldásokat igényeltek. A főváros gazdálkodásában és vezetésében a tanácsrendszer felállításáig az 1930. évi törvény maradt mérvadó, az 1945-ben szükségessé vált önálló, intervenciós feladatokra pedig nem volt többé szükség a kötött gazdálkodás mind szélesebb kiterjesztésével.

97 Feitl (szerk.) 2008: 119.

98 120/1945.-I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1945. I. sz.

99 Gáspár–Halasi (szerk.) 1975: 131.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XIV.52.3. doboz. Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai

Az 1941. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975.

Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1944. Budapest, 1945.

Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1945. Budapest, 1946.

Budapest székesfőváros költségvetése az 1943. évre. Budapest, 1944.

Budapest székesfőváros költségvetése az 1944. évre. Budapest, 1945.

Budapest székesfőváros zárlati kimutatása az 1945. évről. Budapest, 1946.

Budapest székesfőváros zárószámadása és vagyoneleltára az 1942. évről. Budapest, 1943.

Budapest székesfőváros zárószámadása és vagyoneleltára az 1943. évről. Budapest, 1944.

Gáspár Ferenc (szerk.) 1973: *Források Budapest történetéhez, 1945–1950.* (Források Budapest múltjából IV.) Budapest.

Gáspár Ferenc – Halasi László (szerk.) 1975: *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946.* Budapest.

Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin (szerk.) 2003: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948.* Budapest.

Kővágó József 1946a: *Budapest közállapotai az 1945/46. tél küszöbén.* Budapest.

Kővágó József 1946b: *Budapest küzdelme az új életért.* Budapest.

Kráhl Vilmos 1925: *A Trianoni szerződés alá eső külföldi tartozások belső elszámolása.* Budapest.

Magyarországi rendeletek tára, 1941. Budapest, 1942.

Magyarországi rendeletek tára, 1943. Budapest, 1944.

Szekeres József (szerk.) 1975: *Források Budapest történetéhez, 1919–1945.* (Források Budapest múltjából III.) Budapest.

Vas Zoltán 1982: *Akkori önmagunkról.* Budapest.

Budapesti Hírlap, 1884.

Fővárosi Közlöny, 1938, 1941–1945.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bereczky Beatrix (főszerk.) 1985: *A magyar állam szervei, 1944–50. A–M.* Budapest.

Bódy Zsombor 2018: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békebe – A magyar társadalom 1918–1924.* Budapest.

Buziássy Károly 1943: *Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának háromnegyedszázados fejlődése.* (Budapesti Statisztikai Közlemények 100.) Budapest.

Egry Gábor 2018: Kukoricakenyér, pacal és vizezett tej – Ellátás és fogyasztás az első világháború idején. In: Kaba Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Budapest, 289–315.

Erdmann Gyula 1992: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945–1956.* Békéscsaba.

Feitl István (szerk.) 2008: *Budapest főpolgármesterei és polgármesterei, 1873–1950.* Budapest.

Lengyel György 1981: Irányított gazdaság- és tervgazdaság. *Medvetánc* 1. 109–119.

- Pápa Miklós 1977: A Székesfőváros Községi Élelmiszerárúsító Üzeme. *Budapest* (15.) 4. 10–14.
- Ruszoly József 2002: A Budapesti Közellátási Kormánybiztosság (1945). *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica* (61.) 1–26. 321–338.
- Sipos András 1996a: Városgazdálkodás és közszolgáltatási politika Budapesten 1890–1914. *Történelmi Szemle* (38.) 2–3. 229–275.
- Sipos András 1996b: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten, 1890–1914.* (Várostörténeti tanulmányok 3.) Budapest.
- Tóth Judit 2011: *Padlássöprések kora. A beszolgáltatás Pest megyében.* (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 9.) Budapest.
- Umbrai Laura 2017: Mít evett Budapest? A főváros élelmezéspolitikájának kialakulása és működése az első világháború éveiben. In: Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról.* Budapest, 267–298.
- Umbrai Laura 2020: A budapesti közkonyhák története az 1920-as években, avagy hogyan lesz fogékonysága „az államnak bizonyos szociális közszükségletek ellátására”. *Múltunk* (65.) 1. 115–144.
- Ungváry Krisztián 2013: *Budapest ostroma.* Budapest.
- Varga, Zsuzsanna 2012: Wartime Agricultural Policy in Peacetime. A Case Study of Hungary, 1940–1956. In: Brassley, Paul – Segers, Yves – Van Molle, Leen (eds.): *War, Agriculture, and Food.* New York, 96–112.

Szolnok város költségvetése a harmadik és a negyedik ötéves terv idején a jubileum és a modernizáció jegyében (1966–1975)

Bevezetés

Minden városra jellemző a folyamatos változás, amelynek egyik fontos indikátora a népességszám alakulása, mivel hosszabb távon hatással van minden olyan területre, ami a várossal kapcsolatba hozható, legyen szó gazdasági, társadalmi vagy akár politikai tényezőkről. A legmélyrehatóbb változás az államszocializmus idején érte a hazai városokat, akár az országos városhálózat szerkezetét, akár az egyes városok struktúráját vagy városképét tekintjük. Korábban elképzelhetetlen lett volna például, hogy felülről vezérelve új városokat alapítsanak és gyorsított ütemben építsenek fel, gyakorlatilag zöldmezős beruházásként. Sztálinváros¹ (ma Dunaújváros) és Leninváros² (ma Tiszaújváros) két szimbolikus példája az ipartelepítés részeként történő városépítésnek. Tatabánya ugyancsak nem létezett még egy évszázaddal korábban, a területén fekvő falvak esetében valószínűleg soha nem vetődött volna fel, hogy ott kell felépíteni egy új megyeszékhelyet, ha nincs a kommunista hatalomátvétel.³ Más hazai városok esetében az infrastruktúra megújítására került sor, mert a lakosság iparba áramlásának előmozdítása érdekében jobb életkörülményeket kellett biztosítani a falukból átköltöző lakosságnak; a legmarkánsabb új városképi elemnek a tízelemtnyi magas, panelből készült lakóházakat és azok összességét, a lakótelepeket tekintjük. Hosszasan lehetne sorolni a hazai, államszocializmus kori lakótelepeket, mert gyakorlatilag minden hazai várost érintett a „modernizáció”. Egyes lakótelepek jelentős méretük miatt szinte szinonimájává váltak településüknek, elég csak az Avasra⁴ gondolni Miskolc, vagy Uránvárosra⁵ utalni Pécs esetében. Számos településen városrésznyi lakótelepek valósultak meg, a teljesség

1 Szij 1967: 460.

2 Kákóczki 2019: 38–44.

3 Horváth 1972: 193.

4 Heckenast 1967: 17–20.

5 Tóth 1976: 18–19.

igénye nélkül: Veszprém,⁶ Székesfehérvár,⁷ Eger,⁸ Debrecen⁹ mind-mind rendelkezik „panelrengeteggel”. Ugyancsak markáns városképi elemnek számít még ma is a toronyházak (szocialista felhőkarcolók) jelenléte, mert „egy igazi szocialista városnak” rendelkeznie kellett legalább egygel. E magasházakat jellemzően a vasútállomások mellé vagy azok környezetébe telepítették, de például Gyöngyösön¹⁰ a 3. számú főút mellett, Veszprémben¹¹ a belvárosban helyezték el. A toronyházépítési lázat végül kormányzati szinten korlátozták, Jászberény például már nem kapott engedélyt erre 1973-ban.¹²

Szolnok ugyancsak tipikus példaként említhető, mert több városrésze megújult, főleg az 1970-es évtizedben, és új városrészrel is gyarapodott, illetve négy toronyház is felépült. 1969-ben kilenc toronyház megépítésében gondolkodtak a helyi vezetők, a szóbeszéd szerint – írott dokumentum ezt még nem erősítette meg – ezek elhelyezésével a térképen a vörös csillag alakját formázták volna meg. Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogyan alakult Szolnok város költségvetése az 1966 és 1975 közötti években, amikor az intenzív városfejlesztés eredményeképpen több városrészt is átépítettek. Mekkora tételt jelentettek a beruházások a város számára, milyen forrásból tudták fedezni a város átépítésének költségeit?

A vizsgált, egy évtizednyi időtartamra a harmadik és negyedik öt éves terv számai vonatkoztak. Noha a város szerkezetének módosítása már az 1950-es és 1960-as évek elején is folyamatban volt, 1966 mégis mérföldkönek tekinthető, mert a kisgyepi családi házas lakóövezet megvalósítása ekkorra a gyakorlatban megbukott, így a lakótelepek felépítésére került át a hangsúly. Tíz évvel később, 1975-ben ünnepelte Szolnok első okleveles említésének 900. évfordulóját, amelyet a köznyelv a város alapításának nevez. A jubileumi emlékévre már évekkel korábban elkezdtek készülni: az 1973-ban megtartott Kulturális Hetek rendezvénysorozat is kifejezetten egyfajta főpróbának számított.¹³ Ennek szellemében került sor a vasútállomás környéki terület rendezési tervének kidolgozására, és ennek részeként már 1970 elején megszületett a 24 emeletes toronyház gondolata is.¹⁴ A szolnoki vasútállomás befejezése az előtte található Jubileum tér kialakításával végződött, közepén

6 Márton 1973: 190–195.

7 Tatár 1974: 468–474.

8 Eger 1960-ban 38 610 fős népességgel rendelkezett, ami 1980-ra 60 897 főre emelkedett. Az 1970-es évektől a város északi részén erőteljesen épült a Csebokszári lakótelep. [Heves megyei NEB] 1973: 27–28; KSH 1981: 7.

9 A korábbi kertések átalakulását hozza: Újkert, Tócsóskert stb. Debrecen népességének például 36,4%-a lakott lakótelepen az 1980-as években. Béres 1986: 6–8.

10 Csillag István: Mint óriási felkiáltójel. Kell-e toronyház Gyöngyösnek? *Magyar Nemzet*, 1971. október 22. 7.

11 Márkusné Vörös 2015: 134–139.

12 Szikszai 2017: 226.

13 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. június 26. Jelentés lejárta határidejű végrehajtó bizottsági határozatok végrehajtásáról. 6.

14 -simon-: 1973-ban lesz kész a szolnoki személypályaudvar. *Szolnok Megyei Néplap*, 1970. február 1. 1.

a Jubileumi Emlékművel, a tér északi oldalán pedig felépült Magyarország jelenleg is legmagasabb lakóépülete, 22 lakószinttel.

Forrásként elsődlegesen a Szolnoki Városi Tanács (továbbiakban VT) Végrehajtó Bizottságának (továbbiakban VB) jegyzőkönyveit kívánom felhasználni az 1966 és 1975 közötti évekre vonatkozóan, amelyek eleinte évente négy, jellemzően 1500 oldalas kötetet jelentettek. 1968-ban, a kötelező hozzászólás (és valószínűleg az intenzív városfejlesztés) miatt a terjedelem megduplázódott. Az 1970-es években állandósult az évi körülbelül 3000 oldal. Az élet minden területét érintő napi-rendi pontok között ott találjuk a költségvetésről és a Fejlesztési Alapról szóló előterjesztést, majd az azt követő vitát is. A pénzügyeket évente minimum kétszer vitatták meg, továbbá minden évben néhány esetben kisebb módosítások is történtek, időnként pedig dönteni kellett a pénzmaradványok felosztásáról. Az anyagi helyzetet (különös figyelemmel kísérve a beruházásokat érintő időarányos teljesítéseket) jellemzően már az első félév után is áttekintették. A Megyei Tanács mint felettes szerv ugyancsak foglalkozott a megye településeit és járásait érintő pénzügyekkel, jegyzőkönyveit kiegészítő információként, illetve a többi adat ellenőrzésére kívánom felhasználni. A levéltári forrásokat áttekintve úgy tűnik, hogy a különböző dokumentumok nem teljesen egységes szemlélet szerint készültek, mert az adatokat többféleképpen csoportosították. A tervezett és a tényleges megvalósulások számai csak ritkán egyeztek meg. A tárgyév közepén még a tervezetthez volt célszerű viszonyítani az adatokat, a tárgyév végén viszont a tényleges teljesülés vált fontossá (például az előző évi pénzmaradványok felhasználása is módosíthatta a keretösszegeket). Ráadásul a város 1968 után minden évben jelentős pénzügyi támogatást kapott felsőbb szervektől, így általában „sok” pénz érkezett, de annak ütemezése mindig rejtett magában bizonytalanságot. 1973-ban például a számlázás lassúsága miatt az állami célcsoportos¹⁵ hozzájárulás tervezett évi összege 111 millió forint volt, amit még év közben tovább emeltek 119 millióra, ennek ellenére 1973. I. félévében csupán 4,8 millió forintot kaptak meg.¹⁶ Minden év esetében rendelkezésre áll többféle adatforrás (előzetes tanulmány, terv, módosított terv, illetve zárszámadás), ezek közül néhány jellemző példát kívánok közreadni. Nem foglalkozom viszont a tanácsi gazdálkodás elméleti-módszertani működésével és a gazdasági-pénzügyi mechanizmusok (bürokrácia) értékelésével.¹⁷

15 Célcsoportos támogatás járt az államtól a megyei kórház, a lakásépítés, a szakközépiskolai tan- és műhelyterem, illetve a középiskolai kollégium megvalósítására. Forján 1972: 10.

16 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. augusztus 8. Jelentés a Városi Tanács 1973. évi költségvetési és fejlesztési tervének I. félévi végrehajtásáról. 10., F/1. számú melléklet.

17 Éliás László és Forján Gyula rendszerezte az elméleti-módszertani kérdéseket. Éliás 1972: 6–8; Forján 1972: 9–12.

Előzmények

Szolnok 1876-ban vált az újonnan létrehozott Jász-Nagykun-Szolnok megye székhelyévé, köszönhetően a vasúti közlekedésben játszott csomóponti szerepének. Az már kevésbé ismert, hogy mielőtt a „muszáj vármegye” székhelye lett volna, a település nehéz anyagi helyzete miatt 1866-ban lemondott a rendezett tanácsú városi rangjáról, így 1874-ig nagyközségi ranggal bírt.¹⁸ 1874 februárjában kérvényezte a belügyminisztertől, hogy rendezett tanácsú várossá válhasson (egy hónap múlva jóváhagyták), mert a rangemeléssel esélyt¹⁹ kívánt adni magának, hogy a leendő vármegye székhelyévé váljon.²⁰ Szolnoknak közigazgatási központi funkciója ellenére jelentős fejlődésen kellett átmennie a következő évtizedekben, hogy vármegyeszékhelyi rangját városi tartalommal töltsen meg. A város 1944-re „*az épített környezet, a településszerkezet, a városi infrastruktúra, a közművek, a lakosságnak nyújtott szolgáltatások és a betelepülőknek nyújtott szolgáltatások [...] szempontjából [...] ledolgozta azokat a hátrányokat és hiányokat, amelyek a város megalakulásakor még egyértelműen jellemezték a települést.*”²¹ Az első világháborút követő évtizedekben Szolnok négyszer (1923, 1931, 1942, 1947) pályázott sikertelenül a törvényhatósági jogú város címére.²² A városrendezésről szóló 1937. évi VI. tc. kötelezővé tette minden város számára, hogy városrendezési tervet készítsen. Az előkészületeket a második világháború megzavarta, mert a közlekedési szempontból kulcsfontosságú Szolnokon a bombázások következtében 1062 ház pusztult el.²³ Ez azonban új lehetőségeket is teremtett. A hazai vidéki városok közül elsőként²⁴ Szolnok tudta elfogadtatni városrendezési tervét 1946. augusztus 28-án.²⁵

A város népességszáma 1930 és 1960 között összességében emelkedő tendenciát mutatott, 1930-ban 37 317, 1941-ben 42 011, 1949-ben 36 913, míg 1960-ban már 45 640 fő lakta. Az emelkedő számú lakosság, illetve a kor növekvő igényei miatt a lakáshiány már az 1950-es években állandósult: ekkor évente 2000–3000 lakásigénylés érkezett a hivatalhoz, de ebből csak 500–600-at tudtak kielégíteni,

18 Fülöp 2020: 16.

19 Vármegyeszékhelyek számára nem volt kötelezően előírva a városi rang. A nógrádi Balassagyarmat például városképe és megyeszékhely mivolta ellenére 1886-tól 1923-ig nagyközség volt, mivel nem tudott megfelelni az 1886. évi XXII. törvény által megszabott városi státusz feltételeinek. Balogh (főszerk.) 1977: 236.

20 Fülöp 2013: 12–13.

21 Fülöp 2020: 7.

22 A sikertelen pályázatokat 1950-től egy felülről vezérelt rendszer, a tanácsok megalakítása zárta le. Fülöp 2020: 364–377.

23 MNL JNSZML XVI.16. Balogh Gergely ajándéka. Szolnok város rendezésével kapcsolatos iratok. Jelentés a város lakásügyi helyzetéről, a gazdaságos lakásnyerésről és lakóépítkezésekről [1955–1956?]. 3.

24 Csöngye 2018: 363.

25 A terv például előírta az utcasoros beépítést a belvárosban, sőt a II. és a III. kerületben kizárólag négyemeletes vagy annál magasabb beépítést engedélyeztek. Emiatt az 1950-es évek elején az építési engedélyek kétharmadát el kellett utasítani. MNL JNSZML XVI.16. Balogh Gergely ajándéka. Szolnok város rendezésével kapcsolatos iratok. Jelentés a város lakásügyi helyzetéről, a gazdaságos lakásnyerésről és lakóépítkezésekről [1955–1956?]. 8.

főleg úgy, hogy „*maguk az igénylők derítették fel a lakásokat*”.²⁶ A lakásépítés lassú ütemére jellemző, hogy az 1956-ig felépült 1529 új lakás sem tudta pótolni a háború alatt és az azt követő években elavulás miatt bekövetkező veszteségeket. Szolnok 3,3 fő/szoba aránnyal rendelkezett 1954-ben, ami a világháború előtti évek adatánál is kedvezőtlenebb volt.²⁷ 1955-ben úgy gondolták a város vezetői, hogy 1960-ra 3500 új lakásnak kellene épülnie, hogy megoldják a problémákat.

Országosan 1957-ben került a városrendezés ügye kizárólagosan²⁸ az Építésügyi Minisztérium felügyelete alá, amely úgy döntött, hogy a korábban jóváhagyott rendezési tervek hatályukat veszítik, és ideiglenes megoldásként a megyei tanácsokkal kellett elfogadtatni az egyes városok beépítési terveit.²⁹ Ekkor, 1957 végén Szolnok város lakásállományának minősége elmaradott állapotokat tükrözött, így a falazat alapján a kő- és téglafalú lakóépületek aránya 23,5%, míg az alap nélküli, vályogfalú épületek aránya 50,9% volt.³⁰ A lakások 61,2%-a szoba-konyhás volt, ráadásul még mindig jelentős arányt (8,2%) képviseltek a konyha nélküli otthonok.³¹ Azt a helyi vezetők is tudták, hogy minőségileg és mennyiségileg is modernizálni kell a helyi lakásállományt, sőt mondhatni, a városnak előbb-utóbb valamilyen irányba terjeszkednie kell, ennek megoldását „*a város nagyarányú fejlesztése a természetes és a kialakult helyzet adta mesterséges akadályok miatt csak vertikális fejlesztésben és szanalásban*”³² látták.³³ Elkezdődött a tervek készítése.

A helyben megoldandó feladatok összhangban álltak a központi tervekkel, mert 1002/1960/1.10. számmal a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány határozatot hozott a 15 éves lakásfejlesztésről, amelyben kijelölt célként megfogal-

26 MNL JNSZML XVI.16. Balogh Gergely ajándéka. Szolnok város rendezésével kapcsolatos iratok. Jelentés a város lakásügyi helyzetéről, a gazdaságos lakásnyerésről és lakóépítkezésekről [1955–1956?]. 4.

27 A rosszabb helyzetre való utalás az 1950-es évek közepén egy jelentésben fordult elő, de konkrét számok említése nélkül. A dokumentumból csak annyi derült ki, hogy 1938-ban a 39 500 főnyi lakosság 7058 házban (= 9605 lakás) élt. A világháború alatt is bővült kissé a lakásállomány, mert 1942-ben a 7300 házban (= 10 015 lakás) összesen 40 200 lakos élt. A laksűrűség ekkor megközelítőleg 4 fő/lakás értékű volt. Összehasonlításképpen, Debrecen 1930 körül rendelkezett hasonló adatokkal. Demeter–Bagdi 2021: 43, 50. MNL JNSZML XVI. 16. Balogh Gergely ajándéka. Szolnok város rendezésével kapcsolatos iratok. Jelentés a város lakásügyi helyzetéről, a gazdaságos lakásnyerésről és lakóépítkezésekről [1955–1956?]. 1.

28 1953 és 1957 között a városrendezési tervezés három különböző állami szerv felügyelete alá tartozott, az Országos Építésügyi Hivatalhoz, az Építésügyi Minisztériumhoz és a Város- és Közsséggazdálkodási Minisztériumhoz. Gyárfás 1969: 4; Gerle 1957: 107.

29 MNL JNSZML XXIII. 612.a. 29.317/1967. Pélyi Ferenc jelentése. 1969. július 21.

30 1941-ben Szegeden 25%, illetve 36% volt ugyanez az arány, míg Debrecenben 52% és 21%. Szolnok tehát a városok között 1941-ben kedvezőtlen helyzetű Szegedhez képest is rosszabb értékekkel rendelkezett 1957-ben. KSH 1982: 42, 58.

31 MNL JNSZML XVI. 16. Balogh Gergely ajándéka. Szolnok város rendezésével kapcsolatos iratok. Szolnok általános rendezési terv programja (1958. július). 33.

32 1958-ban még a szanalásban látták a megoldást, míg egy évvel később már épp az ellenkezőjével – „*ma már nincs szanalásos terület*” – indokolták a város vertikális beépítését.

33 Természetes határnak a Tisza bal partja számított, alacsony fekvése (árvízveszély) miatt, míg mesterséges akadálnak a várost északról körbeölelő, Debrecen irányába tartó vasútvonalat tartották, amin sem alul-, sem felüljáró nem volt még ekkor. MNL JNSZML XVI. 16. Balogh Gergely ajándéka. Szolnok város rendezésével kapcsolatos iratok. Szolnok általános rendezési terv programja (1958). 33.

mázták, hogy 1961 és 1975 között egymillió lakást kell felépíteni az országban. Ebből Szolnokra a második ötéves terv keretében „1175 állami és 1000 darab magánérből épülő lakás” jutott.³⁴ 1960 így egyfajta fordulópontnak is tekinthető a város életében. 1960. január 28-án az Építésügyi Minisztérium szakmai kollégiuma elé terjesztették Szolnok távlati fejlesztési terveit, amelyeket aztán jóvá is hagytak.³⁵

E dokumentumban határozták meg a „terület-igénybevétel” sorrendjét, kijelölve az első ütemben a Vöröscsillag út északi végén található üres területet (leendő Vosztek lakótelep, ma Tallinn lakótelep)³⁶ (1. térkép). A szanalásmentes területre nemcsak az alacsonyabb költségek miatt volt szükség, hanem mert ez volt az első nagyüzemi módszerekkel épített lakótelep. A szükséges erőgépek miatt 1960 augusztusában a tanácselnök bejelentette, hogy a városban évente 200 lakás építéséhez szükséges középblokkos előregyártó üzem létesül.³⁷ Az építkezéshez Sztálinvárosból szállítandó habosított kohósalakból készült középblokkokkal kívánták megvalósítani az épületeket.³⁸ A terveket tettek követték: a középblokkos megoldás teret nyert az 1960-as évtizedben Szolnokon is.

A következő lépés, ugyancsak 1960-ban, a Zagyva-parti városrész részletes rendezési tervének elkészítése volt, ami akkor még többségében négyemeletes beépítéssel számolt.³⁹ A város megújításának előfeltétele volt a város belterületi kiterjedésének megnövelése. A várost északról körbeölelő, Debrecen irányába tartó vasútvonalon túl fekvő Kisgyep (területén épült fel 1985-re a Széchenyi lakótelep) ekkor vált belterületté⁴⁰ (1. térkép). A városban továbbá szanalási övezeteket jelöltek ki, pontosan meghatározva, hogy melyik utcában mennyit lehet kifizetni a kisajátított (és így a további építkezéshez felhasználható) területeken fekvő ingatlanokért.⁴¹ Ugyancsak 1960-ban kezdődött el a város belterületén az úgynevezett

34 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1964. május 6. Jelentés a 15 éves lakásépítési program végrehajtásának eddigi eredményeiről, hiányosságairól. Beszámoló. 1.

35 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága (a továbbiakban Szolnok MT VB) jegyzőkönyve. 1961. március 23. Szolnok város II. ötéves tervének, épülő lakások elhelyezése és a vele kapcsolatos szanalás. 1.

36 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1964. május 6. Jelentés a 15 éves lakásépítési program végrehajtásának eddigi eredményeiről, hiányosságairól. Beszámoló. 2.

37 A Szolnok megyei Állami Építőipari Vállalatot valójában 1949-ben alapították Magasépítési Nemzeti Vállalat néven, így csak profilbővítésről lehetett szó. Schmidt 1977: 650.

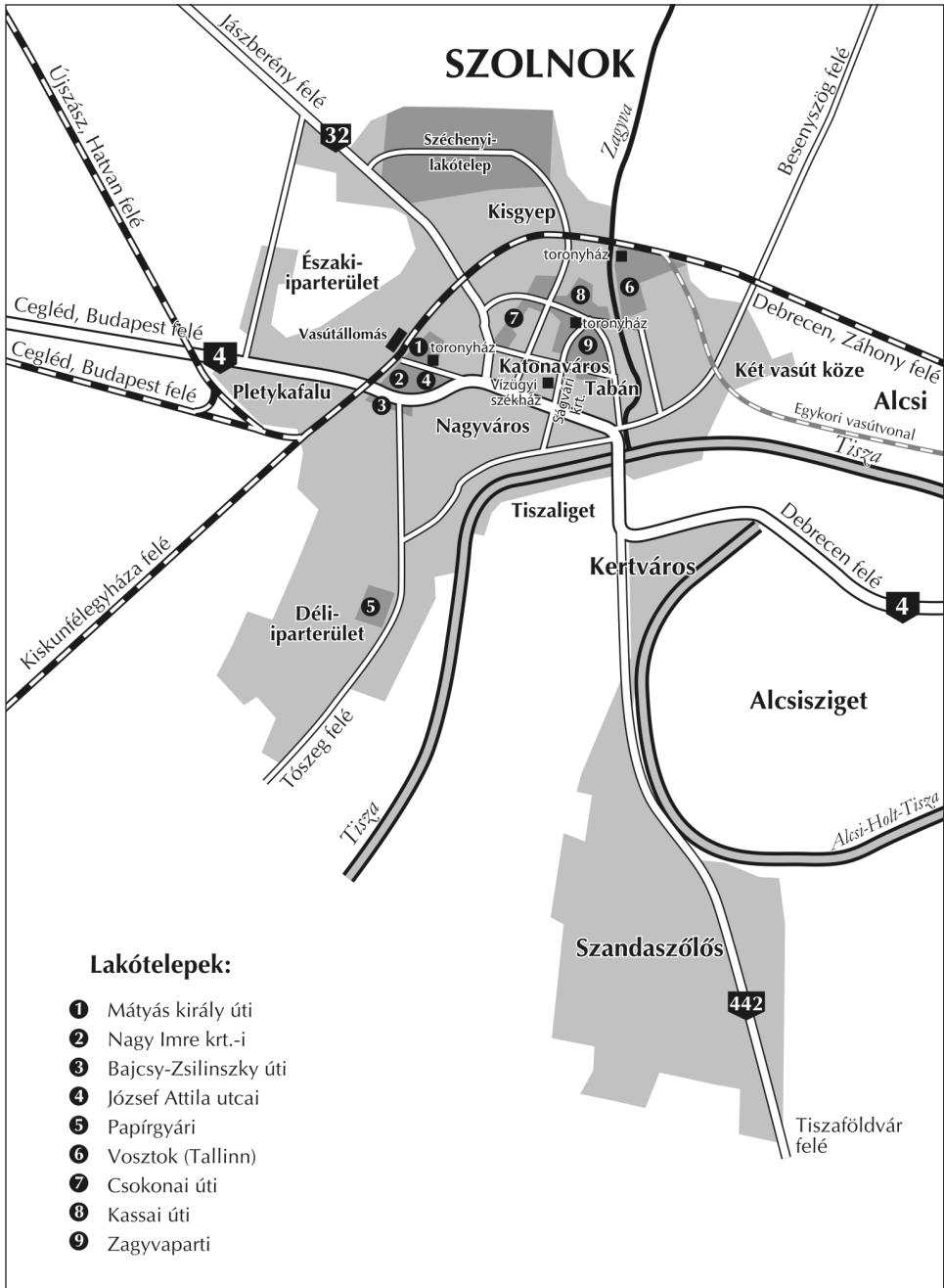
38 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1960. augusztus 17. A VB elnökének beszámolója az 1960. augusztus 17-i ülésre. 4.

39 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1960. december 7. Pélyi Ferenc főmérnök beszámolója a Zagyva-parti városrész rendezési terve építésügyi előírásairól. 1.

40 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1960. augusztus 3. Napirenden kívüli előterjesztések. 133/1960. sz. VB-határozat. 13.

41 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1960. július 6. Beszámoló a VB-határozat végrehajtásáról, az ülészak közben tett, fontosabb intézkedésekről, eseményekről. 109/1960. sz. VB-határozat. 5–7. A rendelet szerint a belvárosban 75 forintot kellett fizetni négyszögölenként a kisajátítás során, majd 5 forintként csökkenő övezeteket határoztak meg a város határa felé haladva. A legkisebb összegeket (40 forintot négyszögölenként) a külső övezeteket jelentő VI., VII. és VIII. kerületek periférikus ingatlanjaiért kellett fizetni.

1. térkép. Szolnok város egyszerűsített városszerkezete és lakótelepei 1980-ban

Forrás: Saját szerkesztés, készítette Nagy Béla⁴²

42 A térképen a lakótelepek mai elnevezése szerepel. Névváltozásra csak a Vosztk (ma Tallinn), illetve Csanádi György körút (Nagy Imre körút) esetében került sor.

tömbbelsőket feltárása, hogy sorházak és társasházak építéséhez biztosítsanak területeket, igaz, ennek első eredményeként csak 1963-ban sikerült 31 darab lakást átadni.⁴³ Végül szimbolikus tényezőnek tűnik, hogy 1960. szeptember 20-tól Szolnokra került a Nagyalföldi Kőolaj- és Földgáztermelő Vállalat központja is.⁴⁴

A második ötéves terv számai alapján a szolnoki új építésű lakások jelentős részét magánérőből kellett megvalósítani, 1963 tavaszán azonban a város vezetői számára ennek üteme lassúnak tűnt, ezért szorgalmazták, hogy a kislakásépítést hatékonyabban kell segíteni.⁴⁵ A Vöröscsillag úton például – ahol 1970-re összesen 1116 lakás valósult meg – az első 106, állami erőből épült lakás hivatalos befejezési határideje 1963. július 15. volt.⁴⁶ A Kisgyepen ráadásul még a kialakított telkeket sem tudták eladni magánszemélyeknek, a környék rossz híre miatt.⁴⁷ A második ötéves terv idején számos egyéb városfejlesztési ügy elindult, például a leendő új városközpontba az MSZMP-székház kivitelezését 1963 júniusára tervezték, de szó volt a mellette fekvő területek szanálásáról is, hogy kinyissák a mai Szapáry utcát (a Tisza partját összekössék a város északi részével). A következő években ez meg is valósult, az újonnan kialakított Ságvári Endre körút lehetővé tette a város észak–déli összeköttetését.⁴⁸

Az 1960-as évtizedben állandó napirendi téma maradt Szolnok új városrendezési terve, mert hiába készült el az első változat 1961-re, azt át kellett dolgozni a városba tervezett új funkcióknak⁴⁹ megfelelően, illetve a növekvő lakosság miatt.⁵⁰ E munka részét képezte, hogy a helyi vezetők új városközpontot⁵¹ álmodtak meg

43 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1964. május 6. Jelentés a 15 éves lakásépítési program végrehajtásának eddigi eredményeiről, hiányosságairól. Beszámoló. 5.

44 Sebők 2015: 195–196.

45 A lassúság okai között a telekárakat és a közművesítés hiányát nevezték meg. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1963. április 24. A VB Elnökének beszámolója a Végrehajtó Bizottság 1963. április 24-i ülésére. 3.

46 Noha 1960-ban még úgy gondolták, hogy 1961-ben át tudnak adni 103 lakást. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1960. augusztus 17. 4.

47 Az 1962 júniusában kialakított 83 telekből mindössze 16-ot tudtak eladni 10 hónap alatt. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1963. április 10. VB Elnökének beszámolója a Végrehajtó Bizottság 1963. április hó 10-i ülésére. 1.

48 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1963. május 22. A VB elnökének beszámolója a VB 1963. május hó 22-i ülésére. 4–5.

49 Az Építésiügyi Minisztérium felügyelete alatt kidolgozott településhálózat-fejlesztési terv 1963-ra öltött végleges formát, és számos újdonságot tartalmazott, de soha nem fogadták el. Ennek ellenére az 1960-as évtized közepén mégis egyfajta útmutatónak bizonyult, mert Perczel Károly becslése szerint országosan körülbelül 500 település sorsát befolyásolta azzal, hogy e terv alapján becsülték meg a városok (köztük Debrecen, Győr, Miskolc, Szeged és Pécs) jövőbeli lélekszámát, illetve készült el a rendezési tervük. Ebben a tervben Szolnokkal mint a tervezett kilenc régió egyik központjával számoltak. Perczel–Gerle 1966: 87.

50 Végül 1968 novemberében sikerült szavazni a véglegesnek tűnő változat elfogadásáról. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1963. július 12. Tájékoztató jelentés Sz. város általános rendezési terv előkészítésének helyzetéről. 1; uo. 1968. november 29. 120/1968. XI. 29. VB-határozat.

51 A területet „jól kapcsolódó, forgalmilag jól kiszolgálható” helyen, a Ságvári Endre körút (ma Boldog Sándor István körút), az Ady Endre út és a Beloiannisz utca (ma Baross utca) által közbezárt részen jelölték ki. Barna Gábor: Új városközpont Szolnokon. *Szolnok Megyei Néplap*, 1966. december 25. 4.

a korábitól nyugatra. 1962. március 20-án az Építésügyi Minisztérium és a Szolnok VT közös pályázatot írt ki a városközpont „rendezésére”.⁵² Az 1962. június 20-i határidőre 28 pályamunka érkezett be,⁵³ de végül nem hirdettek ki első helyezést, így a 100 000 forintos díjazást a több második és harmadik helyezett között osztották szét.⁵⁴ Ezek a pályamunkák valójában az ötletek gyűjtését szolgálták, mert a VT 1962. október 13-án írta alá a szerződést a Városépítési Tudományos és Tervező Intézettel a városközpont megtervezéséről. A 62 320 forintról szóló szerződés fizetési tételeinek 6. pontjában a város 5000 forint felülfizetést vállalt, hogy a „regionális központi szerepkörű város központjának” szempontjait is vegyék figyelembe.⁵⁵

Városfejlesztés és annak költségei a harmadik és a negyedik ötéves terv idején

A szolnoki városfejlesztés üteme a harmadik ötéves terv teljes időszakát tekintve a második ötéves tervhez képest még intenzívebbé vált, és előtérbe került a telep-szerű építkezés: a városrekonstrukció ténylegesen ekkor indult meg. A tervezéskor négy kiemelt helyszínt állapítottak meg lakótelepek létesítésére.⁵⁶ Az összesen 1867 tervezett lakás 63%-kal volt több a második ötéves terv idején megvalósult számoknál⁵⁷ (I. táblázat).

Az Országos Tervhivatal a ciklus második felére koncentrálna a tervezett lakásokat, mert úgy becsülték, hogy csak akkorra fog rendelkezésre állni elegendő gyártói kapacitás.⁵⁸ Egy év múlva a Mátyás király úti, 1969-re és 1970-re tervezett számokat átcsoportosították a Zagyva-partra.⁵⁹

52 Az építési Minisztérium és Szolnok város tanácsa. *Szolnok Megyei Néplap*, 1962. március 20. 3.

53 Huszonnyolc pályázat Szolnok város központjának rendezésére. *Szolnok Megyei Néplap*, 1962. június 23. 3.

54 Szolnok új városközpontjáról. *Szolnok Megyei Néplap*, 1963. március 19. 1.

55 MNL JNSZML XXIII.612.a.-29.317/1967 Városrendezési iratok. Tervezési szerződés. Szolnok városközpont részletes rendezési tervének elkészítése. 1962. október 13.

56 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1966. március 15. Szolnok megye III. ötéves tervjavaslata. 1.

57 Szolnok város megyei túlsúlyát mutatja, hogy a megye összes többi településén (8 további városba volt még egyáltalán állami lakásépítés tervezve) összesen 1080 lakás építésével számoltak. MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1966. március 15. 1.

58 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1966. március 15. Szolnok megye III. ötéves tervjavaslata. 6.

59 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1966. szeptember 21. Jelentés a III/5 éves tervben előirányzott állami és szövetkezeti lakásépítésről, az ipari és köztisztviselési, valamint közműhálózattal kapcsolatos fejlesztésekről. 2.

I. táblázat. A harmadik ötéves terv idejére befejezni tervezett lakások a szolnoki városrészekben (darab)

Szolnoki városrész	1966	1967	1968	1969	1970	Összesen
Zagyva-part	88	220	0	248	547	1103
Mátyás király út	0	0	285	228	117	630
Kossuth tér	24	0	0	0	0	24
Vöröscsillag út	53	0	57	0	0	110
Összesen	165	220	342	476	664	1867

Forrás: MNL JNSZML XXIII.2. Szolnok MT VB 1966. március 15-i jegyzőkönyv

A harmadik ötéves terv során 1809 tanácsi, állami bér- és szövetkezeti lakás épült meg. Az úgynevezett koordinációs munka eredményeképpen, a vállalatok és más szervek (például minisztériumok) hozzájárulásából 220 lakás valósult meg.⁶⁰ A harmadik ötéves terv pénzügyi forrásai végül összesen 640,784 millió forintot tettek ki (I. melléklet).⁶¹

A város költségvetésének mind a tervezett, mind a tényleges bevételi és kiadási számai többször módosultak a vizsgált években, mert például felsőbb szervtől további pénzügyi támogatás érkezett, más esetekben az elmúlt évből származó pénzmaradvány sorsáról kellett dönteni. A vizsgált időszakot tekintve Szolnok város költségvetésében 1968 és az új gazdasági mechanizmus mindenképpen szakaszhatárt jelent.⁶² Előtte, 1966-ban a város költségvetési bevételei 88,544 millió, míg 1967-ben 79,715 millió forintban realizálódtak, a kiadásokra pedig 74,024 millió, illetve 80,694 millió forintot kellett kifizetni.⁶³

A költségvetés főösszege lassan emelkedett, így például 1971-ben a kiadásokat már 102,9 millió forinttal tervezték, de év közben 117,39 millióra módosították,⁶⁴ ténylegesen pedig 111,362 millió forint lett a teljesítés végső összege (94,8%).⁶⁵ A felhasználást tekintve a legnagyobb tételt a kulturális ágazat jelentette, ami tény-

60 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1971. február 25. Jelentés az 1966–1970. évi III. Ötéves terv végrehajtásának követelményeiről. 8.

61 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1971. február 25. Jelentés az 1966–1970. évi III. Ötéves terv végrehajtásának követelményeiről. F/1. számú melléklet.

62 Az 1968 előtti évekre a „mennyiségi növekedést ösztönző” „direkt irányítás” kifejezéseket használták, míg 1968 után a „fokozatosan kibontakozott a gazdaságirányítási reform új értékelési, tervezési és ösztönzési rendszerének kedvező hatása” megfogalmazással éltek. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. február 25. Jelentés a Szolnoki Városi Tanács III. Ötéves tervidőszak költségvetési és fejlesztési tervének végrehajtásáról. 1.

63 MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1967. április 25. Előterjesztés. Költségvetési feladatok végrehajtása. 1. és 2. számú melléklet táblázata.

64 1971. július 1-től például központilag megemelték az áramdíjat, a növekvő költségek miatt év közben 1 millió forintnyi többletet irányoztak elő a város részére a közvilágítás finanszírozására. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1972. január 25. Jelentés Szolnok város 1972. évi Költségvetési és Fejlesztési Terv előirányzatainak megállapítására. 4.

65 A VB-határozatba végül 125,155 millió forint került a bevételi, míg 112,362 millió forint a kiadási oldalra. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. február 11. Előterjesztés Szolnok város 1971. évi költségvetésének és fejlesztési tervének végrehajtásáról. 12., 1. számú melléklet.

legesen az iskolákhoz, művelődéshez, tömegsporthoz kötődő költségeket foglalta magában. Az említett kissé több mint 100 millió forintos költségvetésben nem volt benne sem az infrastruktúra, sem a lakásépítés modernizálásának, fejlesztésének a költsége. Az 1971 és 1975 közötti évek esetében összesen 586,423 millió forinttal tervezték a költségvetést, de ez végül 61%-kal növekedett, így 943,667 millió forintra módosították, a tényleges bevétel pedig 957,757 millió forint volt.⁶⁶ „A város egy lakosára jutó költségvetési felhasználás az 1971. évi 1793 forintról a tervidőszak végére 4430 forintra emelkedett.” A saját bevételek az ötéves tervidőszak alatt összesen 170,499 millió forintot tettek ki, amelyből a lakosság által befizetett adók 49,602 millió forinttal részesedtek.⁶⁷

A hétköznapiak működtetéséhez szükséges költségvetés mellett létezett egy Fejlesztési Alap, amelyből a városban megvalósuló építkezéseket ténylegesen finanszírozták. Az új gazdasági mechanizmus előtt Városfejlesztési Alapnak nevezett keretben 1966-ban csak mindössze 9,695 millió forint volt. Ebben ráadásul a társadalmi munka 1,020 millió forint (becsült) értékkel szerepelt. A rendelkezésre álló pénz nagyságát tekintve a néhány ezer forintos tételektől a többnyire néhány száz- ezresig terjedt. A legnagyobb tételt egy termálkút fúrásához kapott hozzájárulás jelentette, 2,5 millió forint értékben (de az nem derült ki, hogy melyik szervtől származott a pénz). Lakosonként 30 forintot az állam is küldött ebbe az alapba, amelynek összege így 1,740 millió forint volt. Különböző telekkialakítások,⁶⁸ majd azok értékesítése, illetve további ingatlaneladások eredményeképpen összesen több mint 1 millió forint bevétel keletkezett. A lakosság által fizetendő községfejlesztési hozzájárulást 1966-ban 343 ezer forintra tervezték.

1968-ban az új gazdasági mechanizmus életbelépésével a Fejlesztési Alap teljes összege közel 150 millió forint lett (2. táblázat). A nagyságrendi növekedés hátterében az állt, hogy a városhoz került a városfejlesztési pénzekről való döntés. A bevételek közt új, a lakosságra nehezedő adóteherként a kommunális adó jelentkezett, ennek összege 4,6 millió forint volt. Az 1967-ben a Városfejlesztési Alapból fel nem használt közel 10 millió forintnyi összeg is ide került. A legnagyobb új tételt mégis a felsőbb tanácstól (a megyétől), illetve az államtól kapott támogatások jelentették.

66 Az összegek emelkedése meghaladta az infláció mértékét, hiszen például 1971-ben 2%, de 1968 és 1975 között is összesen 17,7% volt a pénzromlás mértéke. Marton 2012: 492.

67 1970-ben a város népessége 61 559 fő volt, így a lakosság által befizetett adót tekintve egy főre mintegy 805 forint jutott öt évre, vagyis évente körülbelül 200 forintos adó terhelte fejenként a lakosokat. KSH 1972: 6. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1976. április 22. Jelentés Szolnok város IV. ötéves középtávú, az 1975. évi költségvetési és fejlesztési tervének, valamint a ciklusprogram időarányos végrehajtásáról. 4.

68 Sőt, a telekkialakításokra egyes esetekben az OTP-től kellett hitelt felvenni, ami bevételként jelentkezett az Alapban. A Vörösmarty és Tompa utcák által határolt tömbbelsőben kialakított új telkek összesített ára például 700 ezer forint volt. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1966. január 26. Szolnoki Városi Tanács Városfejlesztési Alapjának 1966. évi tervjavaslata. 1.

2. táblázat. Szolnok város 1968. évi Fejlesztési Alapjának bevételei (millió Ft)

Bevételek	Összeg
Lakosság által fizetett községfejlesztési hozzájárulás	1,450
Kommunális adó	4,606
Tanácsi vállalatok értékcsökkenési leírási hányada	0,385
Felsőbb tanácsi hozzájárulás	1,442
Átvett beruházási pénzeszköz	27,815
Egyéb bevételek*	1,000
Állami hozzájárulás	102,984
Bankhitel	0
Előző évi pénzmaradvány	10,157
Telekhasználati és igénybevételi díj	0
Összesen	149,839

* Az egyéb bevételek közé tartozott a tsz-hozzájárulás, a költségvetési pénzmaradvány, a házhely és házigatlan eladásából származó bevétel, a szövetkezeti lakás értékesítéséből származó bevétel, a működési bevétel és az egyéb bevétel. Az összesen 1 millió Ft értékű egyéb bevétel teljes összege a házhely és házigatlan eladásából folyt be.

Forrás: MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1968. november 2. Jelentés az 1968. évi Fejlesztési Terv várható teljesítéséről és az 1969. évben induló építkezések előkészítéséről. 1. számú melléklet

Az átvett beruházási eszközök értéke közel 28 millió forintot, míg az állami hozzájárulás majdnem 103 millió forintot tett ki. A helyi vezetők a Fejlesztési Alappal kapcsolatban mégis azt emelték ki, hogy 1968-tól a kommunális ellátás területén 3–3,5 millió forintot a felsőbb szervek visszatartottak, ami a parkfenntartás, a köztisztaság és a közvilágítás területén érezte a hatását.⁶⁹ Az 1968. évi Városfejlesztési Alap több mint kétharmadát lakásépítésre fordították, a Mátyás király úton, a Gárdonyi utcában, a Jósika utcában, a Szántó körúton és a Zagyva-parton (2. melléklet). Ez az arány a tervidőszak egészére is jellemző maradt, mert a harmadik ötéves terv alatt a Fejlesztési Alap több mint 70%-át használták fel lakások és kapcsolódó létesítmények építésére.⁷⁰ A harmadik ötéves terv időszakában a Fejlesztési Alap összesen 551 millió forinttal finanszírozta a beruházásokat, 1970-ben például célcsoportos támogatásként lakásépítésre 156 millió forint érkezett (2. melléklet).

A pénzügyek után lássuk az építkezések által jelentősen befolyásolt hétköznapi eseményeit. A kortársak úgy érezték, hogy 1968-ban az új gazdasági mechanizmus bevezetésével „*valóban teljesen új felfogás érvényesítését kellett meghonosítani*”, és ez „*pezsgést hozott*” a Szolnoki VT hétköznapijaiba.⁷¹ 1968. november 14–15-én a megyeszékhely a „Szolnok bemutatkozik a fővárosban” című rendezvény keretében kapott figyelmet – az országból elsőként jutva ehhez a lehetőséghez.

69 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. február 25. Jelentés a Szolnoki Városi Tanács III. Ötéves tervidőszak költségvetési és fejlesztési tervének végrehajtásáról. 1.

70 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. február 25. Jelentés a Szolnoki Városi Tanács III. Ötéves tervidőszak költségvetési és fejlesztési tervének végrehajtásáról. 8.

71 Csoma Kálmán: A reform és a városépítés a hatvanas évek tükrében. *Szolnoki Közélet*, 1984. 3. sz. 32–36.

Az esemény a Magyar Építőművészek Szövetsége, a Magyar Urbanisztikai Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Kossuth Klubja szervezésében valósult meg, és kiállításokat, filmbemutatókat és a város urbanizációs⁷² problémáival foglalkozó szakmai tanácskozásokat foglalt magában.⁷³

Valószínűleg a hirtelen több mint tízszeresére növelt pénzügyi fejlesztési keret (pontosabban az afeletti döntési jogkörrel való rendelkezés⁷⁴) miatt Szolnokon a városfejlesztés ügye 1969–1970 körül igen intenzív szakaszban járt, mert e rövid idő alatt több különböző dokumentum, koncepció, terv és műszaki leírás is készült, sokszor egymással párhuzamosan. A gyors munkára jellemző, hogy „*részletes tervek egy sorát kellett az általános rendezési tervkonceptió véglegesítése előtt kidolgozni*”.⁷⁵ Az új városközpont alapkövetétele 1969. július 28-án történt meg, és azonnal hozzákezdtek a vízügyi székház 18 emeletes épületének megvalósításához, mert a megváltozó városkép legmarkánsabb elemeinek⁷⁶ a toronyházakat szánták. A 15 hektár kiterjedésűre tervezett városközpontot egy majdan 120 ezer fős lakosságú település méltó központjának képzelték el – több toronyházzal. A következő hónapok lázas tervezéssel és két 18 emeletes lakóház felépítésével teltek, minden bizonnyal a felszabadulás 25., illetve Lenin születése 100. évfordulójának a méltó megünneplése céljából is.⁷⁷ Ezt a folyamatot koronázta meg az 1969. év legfontosabb szolnoki eseménye: Kádár János hivatalos látogatása 1969. október 29–30-án. Kádár meg is tekintette a Várkonyi téren álló 18 emeletes, 111 lakásos épületet (1970-ben adták át a lakóknak), majd a Vosztok városrész lakótelepét. Ennek északi oldalán 1969. október 17. és november 14. között csúszózsalsalú⁷⁸ technikával sikerült tető alá hozni a második 18 emeletes lakóházat is, igaz, a belső munkák 1970 végéig elhúzódtak. Mindezen események egyidejűsége valószínűleg nem véletlen, a helyi átépítés folyamatát a felsőbb körökben is támogatták, elegendő Kádár János helyben elhangzott beszédére gondolni („*jóérzés*”, „*mély benyomás*”, „*gratuláció az építőmunkához*”).⁷⁹ Ráadásul 1969 őszén további toronyházak tervei készültek el

72 A város lakásállománya 1949 és 1970 között lényegében megkétszereződött. Csoma Kálmán: Gyors fejlődés – gondokkal. *Figyelő*, 1972. december 20. 18.

73 A Szolnoki Városi Tanács működése (1950–1985). *Szolnoki Közélet*, 1985. 1. sz. 1–19.

74 1972-ben jelent meg Tarnóczy Lóránt kritikai észrevételekkel dúszított, Szolnokról szóló háromoldalmi vitacikke. Jelen helyen egyetlen gondolatát idézve: „Szolnokot ugyanaz a gigantomania ragadta magával, amely jóformán minden nagyobb magyar városra jellemző, amióta nem saját bevételeit, hanem az állam pénzét költi.” Tarnóczy 1972: 34.

75 MNL JNSZML XXXVI.2. 115.a Szolnok általános szabályozási tervének műleírása. 11/B – 10/1 (1971. november). 1.

76 A toronyház hozzátartozott a szocialista városképhez, például már 1964-ben elkészültek az épülő Leninváros (Tiszaújváros) részére a 16 emeletes toronyházak tervei. Kákóczki 2019: 179–181.

77 N. K.: Évfordulók jegyében. *Szolnok Megyei Néplap*, 1970. január 31. 3.

78 Tető alatt a második szolnoki toronyház. *Szolnok Megyei Néplap*, 1969. november 19. 1.

79 Csoma Kálmán: Emlékezetes látogatás, lelkesítő szavak, Kádár János Szolnokon. *Szolnoki Közélet*, 1984. 4. sz. 6–8.

(de nem valósultak meg), például a Mátyás király út és Thököly út sarkára, illetve a Csokonai utca Ady Endre úti sarkára.⁸⁰

Az új gazdasági mechanizmus reformját követően országosan ismét napirendre került a településhálózat fejlesztésének az ügye. 1969-ben dolgozták ki az Országos Településhálózat-fejlesztési Kerettervet, majd 1971-ben fogadták el az Országos Településhálózati Konceptiót. Ezzel kapcsolatban csak arra a tényre hívom fel a figyelmet, hogy Szolnok esetében ez „lefokozást” jelentett, hiszen míg 1963-ban a 9 régióközpont közé sorolták (legmagasabb státuszú csoport), 1971-ben a felsőfokú központok között számoltak vele (ami „erősorrendben” csak a harmadik vonalat jelentette). Mindennek anyagi vonzata volt, hiszen a kiemelt felsőfokú központok (Debrecen, Szeged, Miskolc, Pécs, Győr) az állami költségvetésből közvetlenül kaptak fejlesztési támogatást, a *csak* felsőfokú központokat viszont a megyei fejlesztési keretből⁸¹ kellett finanszírozni, az egyedi nagyberuházásoktól és a célcsoportos beruházásoktól eltekintve. Szolnok viszont nem került emiatt hátrányba, mert ahogy később látni fogjuk, az államtól érkezett elegendő pénz a fejlesztésekre.

1971–1975 között a negyedik ötéves terv megyei szinten 15 000 lakás megépítésével számolt, ebből 57%-nak a városokban kellett megvalósulnia.⁸² A többszintes lakások 80%-át „*paneles, középblokkos és egyéb korszerű technológiával*” kellett megvalósítani,⁸³ így ez az öt év a városépítés legdinamikusabb szakasza volt Szolnokon. A beépítendő területek között a szanálásos és szanálásmentes részek „reális arányára” való törekvést javasolták.

Szolnok város szocialista rekonstrukciója és átépítése jelentős központi támogatást élvezett. Az 1969. év nemcsak Kádár János látogatása miatt volt fontos, hanem mert az év végén 120,387 millió forint volt a pénzmaradvány a Fejlesztési Alapban.⁸⁴ 1970-ben az átvett bevételek összesen 68,116 millió forintot tettek ki. Koordinációs lakásokra más szervek 21,593 millió forintot utaltak, a vízügyi székház építésére például 17 millió érkezett, míg a ma is mellette álló alacsonyabb Országos Kőolaj és Gázipari Tröszt épületének megvalósításából a Kőolajkutató 10 millió forinttal vette ki részét. Össességében 1969-ben 177,526 millió, míg 1970-ben 280,547 millió forintot használtak fel a Fejlesztési Alapból, ennek 60%-át

80 M. L.: Pillantás a rajzasztalokra. *Szolnok Megyei Néplap*, 1969. november 19. 3.

81 A Magyar Népköztársaság 1971. évi költségvetéséről és a tanácsok 1971–1975. évi pénzügyi tervének költségvetési szabályozóiról szóló 1970. évi IV. törvény szerint Szolnok megye költségvetése 1971-ben 74,9 millió, míg 1972-ben 66,3 millió forint (11,5%-os csökkenés!) állami hozzájárulásra volt jogosult. A megye Fejlesztési Alapjához további 135 milliót, illetve 126 milliót szavaztak meg (6,66%-os csökkentés!). *Magyar Közlöny*, 1970. december 29. 1260–1267.

82 MNL JNSZML XXXVI.2. 9.e Szolnok Megye Területi Fejlesztési Terve. 1971–1975. 26/1971 (VIII. 30.) 28.

83 Előírták azt is, hogy a szintszám legyen differenciált.

84 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. március 5. Jelentés Szolnok város 1970. évi költségvetési és városfejlesztési terv végrehajtásának eredményeiről. 9.

célcsoportos lakásépítésre fordították.⁸⁵ Ez a tény így már megmagyarázza, hogy miért tudott két toronyház (lakóházként) épülni, illetve miért kezdtek el még egy harmadikat is, irodaháznak szánva. A nagy volumenű pénzköltés közepette, ahogy az egyik helyi beszámolóban fogalmaztak, „*csupán 89,66 millió forint pénzmaradvány jelentkezett*” az 1970. év végén.⁸⁶ 1970-ben a Fejlesztési Alapból például a vízvezeték-hálózat, a szilárd burkolatú utak és járdák növelése vagy a villamoshálózat bővítése mellett 512 lakást tudtak átadni, ebből célcsoportos 389, míg tanácsai forrású 123 volt.⁸⁷ 1968–1970 között a Fejlesztési Alapból összesen 333,959 millió forintot tudtak célcsoportos támogatásként lakásépítésre fordítani (3. melléklet).

A negyedik ötéves terv során az állami hozzájárulás továbbra is magas értéket képviselt, a helyi vezetők mégis azt hangsúlyozták, hogy a Fejlesztési Alap előirányzatainak „*csaknem egyharmadát az üzemek és a lakosság anyagi hozzájárulására, társadalmi munkájára alapozhattuk*”.⁸⁸ A Zagyvaparti lakótelep⁸⁹ tízemeletes tömbjének első két ütemét 1970-ben adták át, de hiányosan, mert a hozzá tartozó kazánházat csak 1971 szeptemberére vállalták. Az elszálló költségek okai között kell említeni, hogy a harmadik tízemeletes esetében 60 centiméterrel mélyebben újrakezdtek az alapozást a laza talaj miatt, sőt, ahol az egykori várárok maradványai voltak, ott 150 centiméterrel kellett mélyebben alapozni. Az 5., 6. és 7. számú épület leendő területét „csak” munkaterületként adták át. Mindezek összköltsége 98,281 millió forintot tett ki.⁹⁰ De hiába adták át a Várkonyi téri toronyházat már 1969-ben, a fém nyílászáró-szerkezetek végső beszerelése itt is csak 1971 májusára⁹¹ valósult meg, és azt követően is jelentkeztek további költségek, például 1973-ban 1,22 millió forintot kellett szánni a hiánypótlásra.⁹²

85 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. március 5. Jelentés Szolnok város 1970. évi költségvetési és városfejlesztési terv végrehajtásának eredményeiről. 10.

86 Építőipari kapacitás hiánya miatt nem valósult meg például a Mátyás király úti 100 férőhelyes óvoda. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. március 5. Jelentés Szolnok város 1970. évi költségvetési és városfejlesztési terv végrehajtásának eredményeiről. 10; 1971. február 25. Jelentés az 1966–1970. évi III. Ötéves terv végrehajtásának követelményeiről. 4.

87 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. március 5. Jelentés Szolnok város 1970. évi költségvetési és városfejlesztési terv végrehajtásának eredményeiről. F/4. sz. melléklet.

88 Csoma Kálmán: Gyors fejlődés – gondokkal. *Figyelő*, 1972. december 20. 18.

89 Nagy tömegű lakásépítés optimális megvalósíthatósága miatt esett a választás a Zagyva partjára, mert a város legelavultabb, de mégis a belső lakóövezetbe tartozó részéről volt szó. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. augusztus 1. Jelentés a lakásépítés helyzetéről, különös tekintettel a város IV. Ötéves tervében előirányzott lakások építésére. 3.

90 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. február 25. Tájékoztató az 1970. évi fejlesztési feladatok végrehajtásáról. 3.

91 Ennek teljes költsége egy földszinti virágbolt befejezésével együtt 10,63 millió forintot tett ki. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1971. február 25. Tájékoztató az 1970. évi fejlesztési feladatok végrehajtásáról. 4.

92 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. június 20. Előterjesztés az 1973. évi fejlesztési alap cél előirányzatainak módosítására. 1.

Az 1972. évi Fejlesztési Alap bevételeit és kiadásait egyaránt 254,785 millió forintban határozták meg az év elején.⁹³ Ez kevesebb volt, mint a korábbi években rendelkezésre álló összegek, ezért 1972-ben új beruházást nem indítottak, a cél a már meglévő folyamatok befejezése volt.⁹⁴ Az elmúlt évek tanulságait az alábbiakban foglalták össze: „*A kialakult gazdasági helyzet 1972. évi kihatása alapján szorosabb összhangot kellett teremteni a rendelkezésre álló előirányzatok, fejlesztési célok és a kivitelezői kapacitás között. 1972. évtől kezdődően biztosítani kell [hogy] a fejlesztési alap megvalósítása során a tervben meghatározott pénzbeli előirányzatok legyenek a mértékadók. A pénzügyi megalapozottságot feladat átütemezéssel, természetes előirányzatok mérséklésével, de biztosítani kell.*”⁹⁵ Főleg a lakásépítés területén volt magas a befejezetlen építkezések aránya. A kortársak számára ennek a helyzetnek látványos példája volt, hogy a leendő városközpontban két hónapra leállt a Vízügyi Igazgatóság (továbbiakban VIZIG) székházának szánt toronyház építése is, aminek oka hivatalosan a födémmegerősítési munkák szükségessé válása volt.⁹⁶ Ennek anyagi vonzata is volt az év végén, ugyanis az Országos Tervhivatal decemberben 10 millió forint hozzájárulást zárolt, mert „*az építési ütem csökkenésével arányban az OVH [Országos Vízügyi Hatóság] beruházási fedezetének átadása ez évben nem biztosított*”.⁹⁷ Mindezek ellenére a városátalakító javaslatok készítése nem szünetelt, hiszen a Jubileum tér terve 1972. november 4-én kapott először nyilvánosságot.⁹⁸

Az 1973. évi költségvetés és Fejlesztési Alap számainak tervezésekor az elmúlt évben tapasztaltakat vették figyelembe, így a „*jelen gazdasági helyzetben [...] csak a szükséges és gazdaságilag megalapozott mennyiségi fejlesztésekkel lehet számolni, minőségi fejlesztést a város pénzügyi forrásai nem tesznek lehetővé*”.⁹⁹ 1973-ban a Megyei Tanácstól az előző évhez képest 30,8%-kal magasabb összegre (+22,85 millió forint) lehetett számítani a költségvetésben a megosztott és átengedett jövedelmeket tekintve.¹⁰⁰ A Fejlesztési Alapban az állami támogatás összege nem változott 1973-ban, igaz, annyi változtatás mégis volt, hogy míg 1972-ben csak lakásépítésre lehetett fordítani a támogatást, 1973-ban már ebből kellett finanszírozni a kö-

93 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1972. február 16. Előterjesztés Szolnok város 1972. évi költségvetési és Fejlesztési Terv előirányzatainak megállapítására. 10.

94 A Zagyvaparti lakótelep építésére 1972-ben 59,325 millió forintot terveztek be. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1972. augusztus 30. Jelentés Szolnok Város Tanácsa 1972. évi költségvetési és fejlesztési tervének I. félévi végrehajtásáról. F/2. számú melléklet.

95 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1972. február 16. Előterjesztés Szolnok város 1972. évi költségvetési és Fejlesztési Terv előirányzatainak megállapítására. 7.

96 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1972. augusztus 30. Jelentés Szolnok Város Tanácsa 1972. évi költségvetési és fejlesztési tervének I. félévi végrehajtásáról. 8.

97 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1972. december 20. Előterjesztés az 1972. évi fejlesztési előirányzatok módosítására. 3–4.

98 Barna Gábor: A jubileumi emlékmű helye. *Szolnok Megyei Néplap*, 1972. november 4. 8.

99 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. február 14. Javaslat Szolnok város 1973. évi költségvetésének és fejlesztési tervének megállapítására. 2.

100 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. február 14. Javaslat Szolnok város 1973. évi költségvetésének és fejlesztési tervének megállapítására. 3.

zépiskolai beruházásokat is.¹⁰¹ Az 1972-ről áthúzódó pénzmaradvány összege 36,204 millió forint volt, így ezzel együtt elméletileg összesen közel 310 millió forint bevétellel lehetett számolni a Fejlesztési Alapban 1973 februárjában.¹⁰² A negyedik ötéves terv időszakának közepén járva azonban a VT elismerte, hogy nem tudja a terv számait maradéktalanul teljesíteni, noha kerekítve 147 millió forint volt a központi támogatás, és 14 millió forint egyéb forrásból származó összeg áll rendelkezésre a lakásépítésre. Újabb elemként így betervezték 20 millió forint hitelt, hogy a következő években sorra megvalósítandó lakásépítés területét közművesíteni (ivóvízellátás) tudják. A lakásépítés ütemét az sem gyorsította, hogy a „*korszerű házigyári építési technológia széles körű bevezetésére a megfelelő kivitelezői kapacitás hiánya miatt*” nem lehetett számítani.¹⁰³ Magyarország jelenlegi legmagasabb lakóépületének (22 emelet, 176 lakás) tényleges építése a Jubileum téren 1973 októberében kezdődött el.¹⁰⁴ A más országos szervek által támogatott építkezések esetében nincsenek pénzügyi nehézségre való utalások a forrásokban. A VIZIG-székház építéséhez például az Országos Vízügyi Hatóság 24,316 millió forinttal járult hozzá 1973-ban.¹⁰⁵

A jegyzőkönyvekben olvasható problémák ellenére a lakásépítés üteme nem lassult, így 1973-ban egy újabb típusú dokumentum, a választásokhoz igazodó ciklusprogram is magas tervszámokat közölt. 1974-re vonatkozóan a VT úgy számolt, hogy 350 célcsoportos, 472 OTP-, 168 lakásépítő szövetkezeti, 149 vállalati és intézményi, valamint 250 családi lakás fog épülni.¹⁰⁶ A Zagyvaparti lakótelep 1974-re befejezéséhez közeledett, de új, induló beruházásként a vasútállomás déli oldalán, a József Attila lakótelepen, először a város történetében, korszerű házigyári technológiával kívánták a 650 lakást megépíteni. A Jubileum tér északi oldalára tervezett, 22 lakószinttel rendelkező, csúsztatott zsalus technikával építendő toronyház esetében a rendelkezésre álló hely jobb kihasználását akarták elérni, hiszen a „*közműfejlesztés költségeinek növekedése miatt is előtérbe került az a követelmény,*

101 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. február 14. Javaslat Szolnok város 1973. évi költségvetésének és fejlesztési tervének megállapítására. 9.

102 A tervekben, javaslatokban szereplő összegek módosítására jellemző, hogy 1973 márciusában már csak 28,7 millió forint volt a pénzmaradvány, mert csak a ténylegesen felhasznált költségek fedezetét tartalmazta a módosító előterjesztés. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. március 23. Előterjesztés az 1973. évi fejlesztési előirányzatok módosítására. 2.

103 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. február 14. Javaslat Szolnok város 1973. évi költségvetésének és fejlesztési tervének megállapítására. 10.

104 Z. Á.: Jövőre elkészül az utolsó tízemeletes lakóépület a Zagyva-parti városrészben – Jó ütemben épül a vasútállomás. *Szolnok Megyei Néplap*, 1973. augusztus 15. 1; Korszerű technológiával... [képaláírás]. *Szolnok Megyei Néplap*, 1973. október 14. 1.

105 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. február 14. Javaslat Szolnok város 1973. évi költségvetésének és fejlesztési tervének megállapítására. F/1. melléklet.

106 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. június 16. Szolnok Város Tanácsának 1973–1977. évi ciklusprogramja. 23.

hogy a rendelkezésre álló területen több lakás épüljön rövidebb kivitelezési idővel, korszerű, bár drágább technológiával.¹⁰⁷

1973 márciusában a Fejlesztési Alap főösszegét 302 millió forintban állapították meg (februárhoz képest 8 millióval alacsonyabb összeg!), az első félévben a bevételek 39,4%-a realizálódott. A felsőbb szervektől érkező pénzüsszgekkel kapcsolatban újra problémaként merült fel, hogy a számlázás lassúsága miatt később érkeztek meg a támogatások, illetve a VIZIG-székház építésének korábbi (1972) megakadása miatt is csúsztak egyes munkák, majd ennek következtében a kifizetések is.¹⁰⁸ 1974-ben folytatódott az intenzív építkezés, noha a támogatások ugyancsak késtek. A korábban már említett 20 millió forintos hiteligénylés összegének első fele végül 1974 nyarán nyílt meg, a felhasználás lehetősége a felszíni vízműre vonatkozott. 1974-ben kerekítve 150 millió forint érkezett központi támogatás keretében, ebből 97,5 millió az államtól, 14 millió a megyétől, míg a fennmaradó összeg egyik része a fent említett hitel (OTP) volt, a másik része pedig ugyancsak bankhitel (szintén OTP), amit a szövetkezeti lakásépítésre adtak.¹⁰⁹ A Jubileum téren épülő toronyházra 35 millió forint volt betervezve 1974-re, de ebből az év első felében csupán 667 ezer forintot sikerült felhasználni. A toronyház lassúbb ütemű építése miatt 10,645 millió forintot már év közben zárolni kellett, így helyette az Ady Endre úton megvalósítandó három tízemeletes lakóház kapott 17,85 millió forintnyi előirányzatot.¹¹⁰ Az új városközpontban 1974-ben tudták átadni a hivatalosan III. számú irodaháznak hívott VIZIG-székházat.¹¹¹

1975, a jubileum éve egyúttal a negyedik öt éves terv befejező éve volt, így természetes, hogy a teljes tervidőszakot is értékelni kellett. A jubileumi évben nem jelentkeztek a korábbi években késve érkező pénzüsszgek miatti csúszások, mert *„egyenletesen, az éves tervben előirányzott módon realizálódott 548,939 millió forint”,* ami *„hozzájárult a felfokozott beruházási ütem megvalósulásához”*.¹¹² A negyedik öt éves terv idején 3980 lakás épült meg lakótelepeken, a befejezett Zagyvartartint összesen 1149, az Ady Endre úton 386, a József Attila úton 498, a Mátyás király úton

107 1971–1972. évi adatok alapján a blokkos technológiával készült lakások átlagosan 51,9 négyzetméteresek voltak, és 190,9 ezer forintba, a paneles technikával készült, átlagosan 44,75 négyzetméteres lakások 259,4 ezer forintba, míg a betonból öntött 48,4 négyzetméteres lakások 318,7 ezer forintba kerültek. MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. július 12. Jelentés a lakásépítés helyzetéről, különös tekintettel a város IV. Öt éves tervében előirányzott lakások építésére. 5. 5. számú melléklet.

108 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1973. szeptember 5. Jelentés a Városi Tanács 1973. évi költségvetési és fejlesztési tervének I. félévi végrehajtásáról. 10.

109 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1974. augusztus 23. Jelentés a város 1974. évi költségvetési és fejlesztési tervének a végrehajtásáról. F/1. melléklet.

110 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1974. október 19. Előterjesztés az 1974. évi fejlesztési terv előirányzatainak módosításáról. 1–3.

111 Pataki István: Irodaház ebédülő nélkül. *Szolnok Megyei Néplap*, 1974. december 11. 3.

112 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1976. június 16. Jelentés Szolnok város IV. Öt éves középtávú, az 1975. évi költségvetési és fejlesztési tervének, valamint a ciklusprogram időarányos végrehajtásáról. 11.

374 lakást tudtak átadni, míg a város egyéb tömbbelsőin kialakított, kisebb csoportokban álló telepeken 1573-at. A lakótelepi lakások közül 1898-at (47,7%-ot) finanszírozott az állam célcsoportos támogatás keretében (3. táblázat).¹¹³

3. táblázat. 1971–1975 között megvalósult lakásfejlesztések Szolnokon (darab)

Lakásépítés jellemzője		Ténylegesen átadott lakás	
		1975	1971–1975
1.	Tanácsi lakásépítés	612	2165
	célcsoportos lakás	596	1891
	<i>tanácsi értékesítési szövetkezeti lakás</i>	<i>304</i>	<i>651</i>
	<i>tanácsi bérlakás</i>	<i>292</i>	<i>1240</i>
	tanácsi lakás	16	274
2.	Nem tanácsi beruházásban megvalósult lakás	480	3272
	ÓTP-értékesítésű	298	1309
	lakásépítő szövetkezeti	42	433
	vállalati, intézményi	0	302
	magánkezdemenyvezésű kislakás	140	1228
Összes átadott lakás		1092	5437

Forrás: MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1976. június 16.

A Fejlesztési Alap 1971 és 1975 között összesen 1723,998 millió forinttal gazdagodott, amihez a lakosság adókon és egyéb címeken keresztül 208,759 millióval járult hozzá. Célcsoportos lakásépítésre és kapcsolódó beruházásra az állam 760,722 millió forintot biztosított az öt év alatt. A jubileumi év esetében, úgy tűnik, az ünnephez igazodott a Fejlesztési Alap nagysága, hiszen a tanács 548,959 millió forint bevétellel és 541,907 millió forint kiadással fogadta el a terv végrehajtását (1976-ban).¹¹⁴ A vasútállomás mellett álló, 22 lakószintes toronyházat azonban nem tudták a jubileumi évre befejezni, az első lakók 1976. április 1-jén kezdhették meg a beköltözést.¹¹⁵ 1975-ben 54,87 millió forintot költöttek el az építésére. Mindeközben a József Attila lakótelep első és második ütemére 71,554 millió, illetve 127,586 millió forintot kellett beruházni csak 1975-ben.¹¹⁶

113 1975-ben állami célcsoportos támogatásból finanszírozva 596 lakást adtak át, ami az ötéves terv alatt teljesített 3980 lakás 15%-a volt (kerekítve). A célcsoportos támogatásból épült 1898 lakás 31,4%-a épült 1975-ben.

114 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1976. június 16. Jelentés Szolnok város IV. Öt-éves középtávú, az 1975. évi költségvetési és fejlesztési tervének, valamint a ciklusprogram időarányos végrehajtásáról. 16.

115 Költöznek a toronyházba. *Szolnok Megyei Néplap*, 1976. április 1. 8.

116 MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1976. június 16. Jelentés Szolnok város IV. Öt-éves középtávú, az 1975. évi költségvetési és fejlesztési tervének, valamint a ciklusprogram időarányos végrehajtásáról. F/5. melléklet táblázata.

Epilógus

Szolnok a harmadik és a negyedik ötéves terv idején is számottevően gyarapodott lakótelepekkel, amelyek mind a mai napig meghatározzák a városképet. Az államszocializmus kora kitörölhetetlen nyomot hagyott, igaz, ezt így gondolták a kortársak is, hiszen a szocialista városépítés elismerését jelentette, hogy Szolnok város 1977 novemberében (a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóján) megkapta a Hild János-érmet a Magyar Urbanisztikai Társaságtól. Ezzel központilag elismerték az „átgondolt és következetes városfejlesztési stratégiát” és a „tartós és eredményes szocialista városépítést”, ami a majdani „100–120 ezres város észszerű térbeli rendjéhez” volt szükséges.¹¹⁷

Ennek a tíz évnek az eseményeit áttekintve, eddig csak érintőlegesen szenteltem figyelmet a Kisgyepen felépülő Széchenyi lakótelepnek, majd városrésznek, mert a vizsgált időszakban még nem számított a legfontosabb lakásépítési területnek. Az új, mondhatni „zöldmezős” városrész megvalósítása a várostól északra fekvő Kisgyepen 1969-ben kezdődött azzal, hogy a Szolnok VT VB 186/1969 (IX. 9.) számú határozatával döntött róla. Elkészültek az első tervek is a „kifordított városról”, ahol egy elképzelt körgyűrűn belül különböző magasságú lakóházak lettek volna, az új városrész közepén álló tóval és partján a 22 emeletes toronyházzal. A koncepció nem valósult meg, mert időközben 5000 helyett 6000 lakást kívántak már létrehozni. A kivitelezésbe végül bevonták a debreceni házgyárat is, ezért az építési terveket is módosítani kellett. A debreceni házgyár által megvalósítandó lakótömböket észak–déli irányba kellett tájolni, mert a lakások ablakai keletre, illetve nyugatra néztek. Végül az 1969-ben tervezett körgyűrűs megoldást el kellett vetni, helyette a terület közepére került egy gerincút, és arra merőlegesen épültek a lakótömbök. A Kisgyepen felépítendő Széchenyi lakótelep tervét 1974. december 9-én tárgyalta és fogadta el a Szolnok VT VB,¹¹⁸ a költségeket mintegy 4 milliárd forintban határozták meg. 1975 közepén kezdődtek meg a közművesítési munkálatok, majd az év második felében láttak napvilágot az első ütem tervei, illetve készítették elő a területet (mélyépítés és alapozás) a tényleges építkezéshez. Az első házgyári elemet látványos külsőségek között emelték be 1976. március 15-én.¹¹⁹ Végül 1977 első napjaira¹²⁰ készültek el az első 35–64 négyzetméteres lakások, és 1977. január 19-én számolt be a sajtó az első beköltözőről.¹²¹ 1985-ig összesen 4272 lakás épült meg a Kisgyepen, amivel felülmúlta a három másik szol-

117 Csoma Kálmán: Elismerés a tervszerű fejlesztésért – 10 éve Hild-érmes város Szolnok város. *Szolnoki Közélet*, 1987. 3. sz. 1–3.

118 Zöld út a jövő városrészének. *Szolnok Megyei Néplap*, 1974. december 10. 1.

119 -sze-: Történelmi pillanatok a Széchenyi lakótelepen. Az első házgyári elem helyére került. *Szolnok Megyei Néplap*, 1976. március 16. 3.

120 A hideg ellenére is dolgoznak az Állami Építőipari Vállalat munkásai. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. január 7. 1.

121 Beköltözött az első család. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. január 19. 3.

noki lakótelep együttes lakásszámát. Az új városrészrel Szolnok városszerkezetét is sikerült maradandóan befolyásolni, hiszen a város a vasútvonaltól északra fekvő területekkel gyarapodott; annak közlekedési kapcsolatát a belváros irányába azonban egyetlen aluljáró jelenti mind a mai napig.¹²²

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL JNSZML)
 XVI.16. Balogh Gergely ajándéka. Szolnok város rendezésével kapcsolatos iratok (1937–1958)
 XXIII.2. Szolnok Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága jegyzőkönyve (1960–1971)
 XXIII.602. Szolnok Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága jegyzőkönyve (1960–1976)
 XXIII.612.a. Szolnoki Városi Tanács Műszaki Osztály ügyviteli iratai 29.317/1967. – Városrendezési iratok (1967)
 XXXVI.2. 9.e. Szolnok Megye Területi Fejlesztési Terve (1971–1975)
 XXXVI.2. 115.a. Szolnok általános szabályozási tervének műleírása. 11/B – 10/1 (1971)

KSH 1972: 1970. évi népszámlálás. 19.a. Szolnok megye számlálókörzeti és külterületi adatai. Budapest.

KSH 1981: 1980. évi népszámlálás. 10. Heves megye adatai. Budapest.

KSH 1982: 1941. évi népszámlálás. 5. Lakóház- és lakásadatok községek szerint. (Történeti Statisztikai Kötetek.) Budapest.

Figyelő, 1972.

Magyar Közlöny, 1970.

Magyar Nemzet, 1971.

Szolnoki Közélet, 1984–1987.

Szolnok Megyei Néplap, 1962–1976.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bagdi Róbert 2022: Szolnok város térszerkezetének megváltozása az 1970-es években. In: *Ellenszélben. Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Budapest, 429–455.

Balogh Sándor (főszerk.) 1977: *Balassagyarmat története*. Balassagyarmat.

Béres Csaba 1986: A lakótelepek társadalmi problémái. *Debreceni Szemle* (6.) 1. 3–22.

Csöngé Attila 2018: Ki volt Szolnok városrendezési tervének atyja? *Tisicum* (26.) 351–367.

Demeter Gábor – Bagdi Róbert 2021: *Beteg társadalom. Higiéniai, egészségi és lakhatási viszonyok Debrecenben a két világháború között*. Budapest.

Éliás László 1972: A tanácsok várospolitikai munkája, terület- és településfejlesztési kapcsolata. *Városépítés* (8.) 1. 6–8.

¹²² Bagdi 2022: 440–448.

- Forján Gyula 1972: A tanácsi gazdálkodás továbbfejlesztésének célkitűzései. *Városépítés* (8.) 1. 9–12.
- Fülöp Tamás 2013: A vármegye megépítése 1876–1878. In: *Jász-Nagykun-Szolnok megye székházának és közigazgatásának története 1876–1990*. Szerk. Fülöp Tamás. Szolnok, 8–74.
- Fülöp Tamás 2020: *Megyeszékhelyből város. Szolnok város településfejlesztési törekvései a megyeszékhellyé válás és a második világháború közötti évtizedekben*. Szolnok.
- Gerle György 1957: A regionális tervezés előkészítő műveletei a népgazdasági tervezés szolgáltatásban. *Építésügyi Szemle* (1.) 3–4. 107–109.
- Gyárfás Iván 1969: 20 éves az állami műszaki tervezés. *Városépítés* (5.) 2. 4.
- Heckenast Péter 1967: Miskolc-Avas városrész. *Városépítés* (3.) 4. 17–20.
- [Heves megyei NEB] 1973: A IV. ötéves terv lakásépítési programjának időarányos teljesítése és a lakásépítési kapacitás alakulása Heves megyében. A megyei NEB építőipari szakcsoportjának tájékozódása. *Népi Ellenőrzés* (15.) 12. 27–28.
- Horváth Géza 1972: A városépítés története. In: *Tatabánya története. Helytörténeti tanulmányok*. II. Szerk. Gömbkötő Gábor et al. Tatabánya, 192–210.
- Kákóczki Balázs 2019: *A megtervezett város*. Tiszaújváros.
- Márkusné Vörös Hajnalka 2015: *Vásárállás. Veszprémi Kaleidoszkóp*. II. Veszprém.
- Marton Ádám 2012: Infláció, fogyasztói árak Magyarországon a II. világháború után. II. (1968–2011). *Statisztikai Szemle* (90.) 6. 489–520.
- Márton István 1973: Veszprém, Felszabadulás úti lakótelep. *Magyar Építőipar* (22.) 4–5. 190–195.
- Perczel Károly – Gerle György 1966: *Regionális tervezés és a magyar településhálózat*. Budapest.
- Schmidt Tibor 1977: Szolnok megyei Állami Építőipari Vállalat munkássága. *Magyar Építőipar* (26.) 11–12. 650–656.
- Sebők Balázs 2015: *Szolnok megye szocialista iparosítása 1950–1970*. Szolnok.
- Szj Rezső 1967: Építészeti problémák (Töredékes jegyzetek Dunaújvárosról). *Kortárs* (11.) 3. 459–470.
- Sziksza Mihály 2017: Lakásépítés a szocializmus időszakában. In: *Jászberény története a harmincas évektől az ezredfordulóig*. Szerk. Pethő László. Jászberény, 209–233.
- Tarnóczy Lóránt 1972: Szolnok. *Városépítés* (8.) 4. 34–36.
- Tatár Dezső 1974: Fejér megyei Állami Építőipari Vállalat munkássága. *Magyar Építőipar* (23.) 8–9. 468–474.
- Tóth Zoltán 1976: Beszélgetés Pécs városépítéséről. *Városépítés* (12.) 3. 18–19.

MELLÉKLETEK

I. melléklet

A harmadik ötéves terv pénzügyi forrásai Szolnok városában (millió Ft)

Pénzügyi forrás	1966	1967	1968	1969	1970	Összesen
Lakossági hozzájárulás	1,479	1,432	1,598	1,453	1,58	7,542
Kommunális adó	0	0	4,661	8,434	10,646	23,741
Felsőbb tanácsi hozzájárulás	1,73	1,77	111,667	144,22	151,6	410,987
Átvett beruházási pénzeszközök	0	5,659	31,537	64,056	68,116	169,368
Egyéb bevétel	5,675	6,584	1,363	4,023	10,18	27,825
Bankhitel	0,7	0	0	0	0	0,7
Előző évi pénzmaradvány	0,621	0	0	0	0	0,621
Összesen	10,205	15,445	150,826	222,186	242,122	640,784

Forrás: MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1971. február 25. Jelentés az 1966–1970. évi III. Ötéves terv végrehajtásának követelményeiről. F/1. számú melléklet

2. melléklet

A szolnoki Városfejlesztési Alap felhasználása 1968-ban (millió Ft)

	Feladat megnevezése	Várható teljesítés 1968. december 31-ig
1.	Mátyás király úti 236 lakás	26,43
2.	Kút-Gárdonyi utcai 214 lakás	10,853
3.	Gárdonyi utcai 40 lakás	7,062
4.	Zagyvaparti 44 lakás	2,19
5.	Zagyvaparti 1408 lakás	5,019
6.	Szántó úti öntötház	10,55
7.	Vöröscsillag úti öntötház	1
8.	Szántó úti 180 lakás	25,422
9.	Jósika úti 159 lakás	1,5
10.	Mátyás király úti 16 tantermes iskola	1,6
11.	Tisza-parti szakközépiskola	0,25
12.	Pedagógusszálló	0,1
13.	IX. kerületi szennyvízcsatorna	5,6
14.	Vízű-rekonstrukció	6,759
15.	Mátyás király úti 100 férőhelyes óvoda	0,1
16.	Mátyás király úti 60 férőhelyes bölcsőde	0,1
17.	Vöröscsillag úti 60 férőhelyes bölcsőde és szolgáltatóház	1,2
18.	Kulich Gyula úti 3×60 lakás	4,29
19.	Közgazdasági Technikum diákotthon	6,7
20.	Ságvári körúti orvosi rendelő	0,01
21.	ABC áruház + 9 lakás	0,06
22.	WALKKYD [festési mód] homlokzat helyreállítása	1,151
23.	Elektromos közlekedésirányító	0,5
24.	Tsz területi elhelyezéshez hozzájárulás	1,2
25.	Felszabadulási emlékmű	0,06
26.	Vásárcsarnok tervezése	0,55
27.	II. kerületi könyvtár	0,432
28.	Gyermekorvosi rendelő tervezése	0,02
29.	Bajcsy-Zsilinszky úti bojler beszerzése	0,015
30.	Bajcsy-Zsilinszky úti konyha gázbekötése	0,15
31.	Vízhálózat fejlesztése	0,6
32.	Villanyhálózat fejlesztése	0,15
33.	Járdaépítés	0,6
34.	Autóbuszváró építése	0,1
35.	19-es emlékpark	0,05
36.	Kisvasútváró építése	0,13
37.	Barthányi-Vécsey utcai gázvezeték	0,9
38.	Tompa-Vörösmarty tömbbelső közművesítése	0,282
39.	Tiszaligeti fürdő 3. medence építése	1,9
40.	Fiumei úti iskola kerítésének megépítése	0,116

	Feladat megnevezése	Várható teljesítés 1968. december 31-ig
41.	Vidámpark játékbeszerzés	0,173
42.	Balatonszepezdi úttörőtábor építése	0,4
43.	Telekkialakítási kártalanítás	2
44.	OTP közművesítés és kisajátítás	0,66
45.	Izraelita templom vételártörlesztése	0,19
46.	Társadalmi ösztöndíj	0,034
47.	Képzőművészeti alkotások vásárlása	0,01
48.	Görbe-éri csatorna tervezése	0,45
49.	IX. kerületi csapadékvíz-átemelő	1,2
50.	Kuka szemégyűjtő gépkocsi beszerzése	0,755
51.	Nád utcai telepátalakítás	0,128
52.	Költségvetési üzem ebédlőkialakítás	0,05
53.	IKV. gépkocsivásárláshoz hozzájárulás	0,04
54.	Városközpont	1,02
55.	Fiumei iskola hiánypótlás	0,016
56.	Rákóczi iskola tehergépkocsi-vásárlásához hozzájárulás	0,02
57.	Marx park helyreállítás	0,474
58.	Költségvetési üzem „Raiser”-vásárlás	0,254
59.	Költségvetési üzem munkahelyi öltözők	0,028
60.	Költségvetési üzem univerzális munkagép vásárlása	0,254
61.	Társasházak közművesítése	0,3
62.	Közgazdasági Technikum számológép-beszerzése	0,077
63.	Városi Tanács számológép-beszerzése	0,057
64.	VTVB Egészségügyi O. részére hőlégmenterizátor vásárlása	0,012
65.	Varga Katalin Gimnázium filmfelvevők beszerzése	0,066
66.	Múzeum részére rotagépbeszerzés	0,025
67.	Számlakezelési jutalék	0,02

Forrás: MNL JNSZML XXIII.602. Szolnok VT VB jegyzőkönyve. 1968. november 2. Jelentés az 1968. évi Fejlesztési Terv várható teljesítéséről és az 1969. évben induló építkezések előkészítéséről. 1. számú melléklet, 2.

3. melléklet

A Fejlesztési Alap felhasználása Szolnokon, a harmadik ötéves terv idején (millió Ft)

	Köfa [*] Alap		Fejlesztési Alap			Összesen
	1966	1967	1968	1969	1970	
Célcsoportos összesen	0	0	65,28	121,782	179,332	366,394
lakásépítés	0	0	61,121	116,628	156,21	333,959
víztermelés-cloisztás	0	0	4	3,767	14,461	22,228
középiskolai tanterem	0	0	0,159	1,387	8,661	10,207
Beruházások összesen	4,784	3,206	21,7	46,734	86,088	162,512
mező-, erdő-, vízgazdálkodás	0	0,424	8,813	3,98	7,991	21,208
szállítás, hírközlés	0	0,118	1,324	0,572	2,516	4,53
lakás, egyéb szolgáltatás	3,29	0,801	9,682	21,304	50,909	85,986
oktatás	1,152	1,433	0,593	9,393	1,121	13,692
népművelés	0,342	0,226	1,091	0,671	2,559	4,889
sport	0	0	0,05	2,054	4,335	6,439
egészségügy és szociális ágazat	0	0,204	0,026	0,718	1,112	2,06
igazgatás + egyéb	0	0	0,072	2,659	12,413	15,144
kereskedelem	0	0	0,049	5,383	3,132	8,564
Tanácsi vállalatok támogatása	0	0	0,04	5,65	3,2	8,89
Átadott pénzeszköz	0	0	0	0	1,056	1,056
Felújítás	1,19	0,005	0,424	0,011	0,939	2,569
Egyéb kiadás	1,523	2,068	3,061	0,817	2,234	9,703
Kiadások összesen	7,497	5,279	90,505	174,994	272,849	551,124
Társadalmi munka	1,719	2,445	2,137	2,532	7,698	16,531
Összesen	9,216	7,724	92,642	177,526	280,547	567,655

* Községfejlesztési Alap. A jogi kereteket a 21/1964. (VIII. 25.) kormányrendelet jelölte ki, amely a tanácsok községfejlesztési tevékenységéről szöjt. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az adó mértékét az 1967. évi 28. törvényerejű rendeletben is szabályozta.

Forrás: MNL JNSZML XXIII.2 Szolnok MT VB jegyzőkönyve. 1971. február 25. Jelentés az 1966–1970. évi III. Ötéves terv végrehajtásának követelményeiről. F/1. számú melléklet, 2.

ÜZLETI KOOPERÁCIÓ

Együttműködés, uralom, hatalom

A kooperáció mint erkölcsi probléma¹

Máté Katalinnak ajánljuk

A korszak, amelyről szó lesz, még a távolsági gőzvonatás elterjedése előtti időszak, az életszféra pedig a hadviselés és ennek is egy eleme, a hadsereg élelmezése. Perjés Géza – a 18–19. századra vonatkozó hadtudományi értekezések alapján – a kor hadseregeit élelemmel ellátó kereskedőket különleges képességekkel és különös kapcsolatokkal rendelkező figuráknak írta le. Ugyanakkor ezek a vállalkozók csak részei voltak egy még nagyobb vállalkozásnak, amit a korban a háborúk jelentettek.² A hadsereg üzleti-üzemi szervezete más léptékben működött, mint a beszállító vállalkozóké. Vannak feladatok, amelyeket óriásszervezetek képtelenek ellátni. Ilyen esetekben nyílik meg a lehetőség a kezdeményező- és alkalmazkodóképességgel rendelkező kereskedőknek. Az együttműködés azonban a bevett működési módok (intézmények) közötti súrlódásokkal és konfliktusokkal járt. E konfliktusoknak egyik velejárója volt, hogy a hadsereg-élelmezésben részt vevőkről az a vélekedés alakult ki, hogy korruptak. Ezt a vélekedést tényként kezelve fogjuk a következőkben az együttműködés erkölcsi kérdéseit megvizsgálni. (Magának a vélekedésnek a bemutatása és vizsgálata egy másik tanulmány témája lesz.)

A következő oldalakon farádi Vörös Ignác (1757–1825, a továbbiakban FVI³) *Visszaemlékezései* egyes konfliktusos epizódjainak elemzésével arra keresünk választ, vajon a rendszeren belüli különböző intézmények képviselőinek együttmű-

1 A tanulmány Halmos Károly részéről az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport keretében, a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány (PADME) és az MTA Lendület „A magyar irodalom politikai gazdaságtana” (34080 LP 2019-10/2019) kutatócsoport, illetve az OTKA „A professzionalizáció története. Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban” (FK-19 132451) kutatócsoport támogatásával, Tamás Máté részéről pedig az NKFI Alap támogatásával, a K 143231 azonosító számú OTKA-projekt keretében készült. A tanulmány az ELTE BTK TI GTT – PADME Vállalkozástörténeti Kutatói Központ által rendezett *A kooperáció a vállalkozások történetében* című, 2022. november 25-i konferencián Halmos Károly és Tamás Máté által tartott *Kooperáció, uralom, hatalom. A hadseregellátás mint erkölcsi probléma* című előadás kidolgozása. Jelen írás erősen támaszkodik a *Korall* 89. számában megjelentekre. Mivel az a szöveg ma már elérhető a világhálón, számos dologra csak röviden fogunk utalni vagy hivatkozni.

2 Lásd erről Redlich 1964–1965.

3 A visszaemlékező nevében a farádi valójában előnév. Mivel azonban a kiadvány címlapján Farádi Vörös Ignác szerepel, a címleírásban ehhez tartjuk magunkat, és ennek megfelelően rövidítésként is az FVI-t használjuk.

ködését hogyan értelmezte az emlékirat szerzője, illetve ezek hátterében milyen tényezők állhattak. Kérdés továbbá az is, vajon a korrupciónak tekintett jelenségek a résztvevők morális gyengeségének vagy rendszersajátosságnak köszönhetőek-e. A kérdés jelentőségét az adja, hogy a közvélekedés kliséi vissza-visszatérő módon tudnak a szokásos bünbakképzési folyamatok során, illetve összeesküvési elméletekben megjelenni. A dolgozat célja azonban nem az utólagos ítélethozatal, hanem a közvélekedés által hosszú időn keresztül fenntartott klisék mögötti észszerűségek feltárása.

Bevezetés

„*Remota namque iustitia [...] quid sunt regna nisi magna latrocinia?*” – idézte föl több mint négy évszázada Hippói Szent Ágoston szentenciáját Werbőczy István.⁴ Ám az eredeti továbbmegy ennél, és jelen írás gondolatmenetéhez a kevesebbet idézett folytatásra – hogy tudniillik a rablótanyák kis királyságok – lesz szükség.⁵ Nem mindig egyszerű azonban eldönteni, távol-e már az igazság (más fordításban a jogosság),⁶ vagy sem. Ma közéleti vitákban hallható a lator állam (*rogue state*) kifejezés, utalva arra, hogy ezek a Szent Ágoston-i értelemben már nem államok.⁷ (Ám nem biztos, hogy minden állam lator, amelyik annak látszik. Vannak egyszerűen bukott államok, amelyek – például az első világháború végének Magyarországa – egyszer csak összeomlanak.) Előfordul az is, hogy egy amúgy derék állam bizonyos esetekben megtűr „rablótanyákat” a maga testén-területén belül, csak arra ügyelve, hogy ezek ne terjeszkedjenek túl a megszokott határokon – ilyen jellegzetes eset a dél-itáliai maffiáé.⁸

Talán a legnehezebben értelmezhető esetek azok, amikor a szükség bont törvényt, vagy a szükségre való hivatkozással teszik az állam megtestesítői ugyanezt. Carl Schmitt-től ugyan tudjuk, hogy a kivételes állapotról való döntés mutatja meg, ki szuverén,⁹ de a kivétel csak a renddel szembeni, azt erősítő viszonyában létezik. Az igazság (és az igazságosság) nem csak hirtelen tűnhet el („eltávolíthatnák”) egy közösség életéből. Előfordul a lassú romlás is. A korrupció szó a mai

4 „*Ha az igazság eltávolíthatnák, mi egyebek lesznek az országok, mint nagy rablótanyák?*” Werbőczy 1990: 22.

5 „*Remota itaque iustitia quid sunt regna nisi magna latrocinia? quia et latrocinia quid sunt nisi parva regna?*” Aurelius Augustinus 2020: iv. § („*Hát igazság nélkül mi másá lesznek az országok, mint rablók tanyájává? Mert mi mások a rablótanyák, mint kis királyságok?*”). A szentenciának számos, árnyalatokban különböző fordítása forog közkézben.

6 Szent Ágoston 1859: 145.

7 A *rogue* kifejezésnek hangulatilag eltérő árnyalatai vannak a megértő csibészől az elutasító gazemberig.

8 Vö. Hobsbawm 1974: 59–94. A kifejezés egyébként a tárgyalandó egyik esettel kapcsolatban is előfordul a szakirodalomban: Marczali 1915: 19; Pintér 2020a: 124.

9 „*Souverän ist, wer über den Ausnahmezustand entscheidet*” (Schmitt 2009: 13), magyarul: „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” (Schmitt 1992: 1). Vö. Karácsony 2016: 101–102.

köznyelvben már a megvesztegetéssel szinte azonos jelentésben él. Régebben ennél jóval szélesebb volt a jelentésköre.¹⁰

Egy 1847. évi „törvénytudományi” gyűjteményben a *corrumpere* kifejezés a „megvesztegetni” mellett még a „roszravenni, v[agy] vezetni, elrontani, elcsábítani”, „megrontani”, „vesztegetni” szavaknak van megfeleltetve; a *corruptio* mellett pedig a „megvesztegetés”, „megszédítés”, „romlottság” és „feslettség” szerepel.¹¹ 1854-ben Heckenast több idegen szavak szótárát is megjelentetett. Az egyik, úgy terjedelmével, mint árával, érzékelhetően a széles közönség épülését célozta.¹² Ebben csak a „megvesztegetni”, „vesztegethetőség”, „vesztegetés” szavak vannak megadva. A kiengedés előtt két évvel egy komolyabb szótár is megjelent.¹³ Ez a *corrumpálni* kifejezésnél megadja az eredeti latin alakot, magyar megfelelőként „megrontani, meghamisítani, megvesztegetni” szavak szerepelnek. Ugyanebben a szóbokorban jelenik meg a *corruptibilis* „romlékony, megvesztegethető”, a *corruptio* „megrontás, rongálás; romlás; rothadás; megvesztegetettség”, a *corruptus* pedig „el-, megromlott, romlott; ros; hamisított; vesztegetett” értelmezéssel.

Sejtésként megfogalmazható, hogy a hétköznapi nyelvben a korrupció jelentése már ráhúzódott a megvesztegetésre, míg az emelkedettebb köznyelvben még tartották magukat a régebbi jelentések is. Eredetileg a politikai gondolkodásban a törvények leromlását, elkorhadását jelentette. Erre utal már az ágostoni mondat is, és ez a felfogás csak a modern politikai irányzatok térnyerésével szorult vissza.

E dolgozat címe ironikusan utal Lukács György politikai filozófiai röpiratára.¹⁴ Túl a formai gondolatársításon, az utalás a dolgozat egyik fontos kérdésére, cél és eszköz – esetünkben: kooperáció és korrupció – viszonyára vonatkozik. Joggal merülhet föl a kérdés, vajon mi köze mindennek a vállalatok közötti együttműködéshez. Tény, hogy a tárgyalt korban hazánkban a szó mai értelmében (jogi formában létező, szervezetileg és vagyoniilag az őt alkotó személyektől elkülönülő) vállalatok még nem is voltak. Jóllehet gazdálkodás, sőt haszonelvű gazdálkodás volt (mikor nem?), az állam, a közigazgatás szférájától elkülönült gazdasági életéről sem beszélhetünk.

Érdemes meggondolni, hogy az államot manapság leginkább a közhatalom monopolistájaként szokás azonosítani. Régebben azonban igaz volt, néha és néhol ma is, hogy a hadsereg állam az államban. Talán ferdíthetnők ezt a mondást úgy is, hogy a hadsereg a vállalat volt az államban. A kora újkori hadi vállalkozók idején mindenképp, de később is.¹⁵ A szokásos történet a pénzügyi-katonai államról

10 E szélesebb jelentés megjelenik a kérdés hazai tematizálójánál. Hankiss 1979. A tágabb jelentést például a korrupció egyik neves német kutatója analitikusan a mikropolitikával azonosítja. Vö. Engels 2016.

11 [Pergér–Sztrokay (szerk.)] 1847: 99.

12 Idegen 1854.

13 Babos 1865.

14 Lukács 2002.

15 Redlich 1964–1965.

(*fiscal-military state*) beszél,¹⁶ de a pénzügy és a hadsereg közötti viszony nem volt olyan harmonikus, miként a kifejezés ezt sugallja. A modern bürokratikus állam már hazánkban is kezdett – de még csak kezdett – felépülni. A 18. és 19. század fordulója körüli fél évszázad a nagy változások kora volt nemcsak a gazdaság, hanem a hadügyek történetében is. A kihívások újak voltak, a megoldások... talán nem is régiek, hanem inkább szokásosak (kincstári felvásárlás, természetben kivetett élelmezési adó, helyben való beszerzés).

A hadseregnek, ennek az egyre inkább külön testként viselkedő állam-vállalatnak együtt kellett működnie a beszállító vállalkozókkal. A hadseregek létszáma egyre növekedett, s az addigi megoldások nem voltak elegendőek önmagukban, szükségessé vált a kiszervezés. Mivel ezt az ügynökök is tudták, számoltak vele. A viszonyrendszer, bár hierarchikusnak látszott, nem tisztán alá- és fölérendeltségen alapult.

A hadsereg üzleti üzeme más léptékben működött, mint a beszállító vállalkozóké, miközben előbbi nem nélkülözhetette az utóbbiakat. A közhatalmi államnak viszont ellenőriznie kellett, hogy az állam-vállalat ne hogy elhatalmasodjék. Erre külön apparátust kellett fenntartania. Mondani sem kell, ezek a szervezetek és intézmények nemcsak ellensúlyozták egymást, hanem illeszkedtek is egymáshoz. Az együttműködés azonban a bevett működési módok (intézmények) közötti sűrűlódásokkal, konfliktusokkal járt.

Korszakunk az 1780–1790-es évek. Ebben az időszakban zajlott az Orosz Birodalomnak és a Habsburg Monarchiának az Oszmán Birodalommal szemben 1788–1791 között viselt háborúja.¹⁷ A 18–19. század fordulóján a Habsburg Monarchia kincstári kiadásainak nagy részét a császári-királyi hadsereg ellátása tette ki.¹⁸ A hadsereg élelmezése a kor egyik legfontosabb közbeszerzési eljárásának tekinthető, melynek során az állam a hadsereg ellátásához szükséges termékek jelentős részét szerezte be (még ha voltak más beszerzési csatornák is, és az sem mindegy, háborús vagy békeidőszakról volt-e szó).¹⁹ E kor még a hadsereg élelemellátásában részt vevő vállalkozók kora. Az üzletben részt vevő, nagyon eltérő célú, ugyanakkor nagymértékben egymásra utalt felek egyrészt a főhadparancsnokságok, másrészt pedig a hadseregek ellátását biztosító vállalkozók. Róluk, szerepükről, jellemálarcukról Perjés Géza írt alapvető tanulmányokat.²⁰ Ezeket az üzletembereket Perjés a következő módon jellemezte: „A vállalkozó mindazokkal a tulajdonságokkal rendelkezett, amelyek az állami tisztviselőkből hiányoztak: fürge volt és rugalmas, ismerte a piaci viszonyokat és az üzleti élet titkait, [...] szinte korlátlan hitele volt, [...] közvetlenül bekapcsolódott az ellátó apparátus működé-

16 Godsey–Maťa (eds.) 2022. További bibliográfia: Fiscal-Military é. n.

17 A háború megítéléséről legújabban: Pintér 2020b.

18 Szijártó 2020.

19 Mindmáig figyelemre méltó áttekintése a kérdésnek: Csengery 1844.

20 Perjés 1963a; Perjés 1963b.

sébe, azt szinte béreleti alapon vezette.²¹ „[...] ügynökei révén ellenőrzése alá vonta a gabonapiacot, a hadseregen belül pedig külön irányító, ellenőrző és végrehajtó apparátust épített ki, és ennek szálai elnyúltak egészen a csapatokig. A vállalkozó közvetlenül a hadügyminiszter vagy a legfelső katonai szerv alá tartozott, és az operáló hadsereg fővezérének csak korlátozott rendelkezési joga volt felette.”²²

A héroszinak beállított figurának, ha létezett, óriási hatalommal kellett rendelkeznie. És rendelkezett is.²³ Ezzel együtt is, Perjés Géza leírása az egyik oldalról szól, és annak is egy valamivel korábbi változatáról. Ha irodalmi példával kívánjuk illusztrálni, akkor a leírás például a Lion Feuchtwanger által 1925-ben megregényesített életű Joseph Ben Issachar Süßkind Oppenheimerre (1698–1738) vonatkozhatnék.²⁴ Volt azonban egy másik szereplő is az üzletben – az, aki a pénzt adta. A korábbi időkben – miként Perjés is írta – az államnak (uralkodónak, udvarnak) hitelezők váltak vállalkozóvá. Később azonban – de legalábbis a 18. és 19. század fordulójának Magyarországon – ezek a szerepek szétváltak.

II. József az örökös tartományokban bevált minták alapján megkísérelt létrehozni egy hivatalnoki alapon működő központosított hadseregellátási rendszert. Magyarországon ez csak az 1788–1791. évi osztrák–török háború során sikerült. A császár a hadjárat idejére nevezett ki egy tartományi főbiztost (*Oberlandeskommissär*), az FVI-t kinevező és általa meg is említett Lovász Zsigmondot. Mivel Magyarországon volt a felvonulási terület, emiatt egyeztetni kellett az intézményi formákat. A Katonai Élelmezési Főhivatal (*Militärhauptverpflegsamt*) háború idején a tábori élelmezési igazgatóságokon (*Feldverpflegsdirektion*) és a vármegyei raktárakon keresztül intézte az élelemmel való ellátást.²⁵ Katonai vonalon a Főhadparancsnoksághoz tartozó reszortok voltak: az élelmezési főigazgató (*Oberverpflegsverwalter*), az igazgató (*Verpflegsverwalter*), a segéd (*Verpflegsadjunkt*), az ellenőr (*Kontrolller*) és a pék; polgári vonalon a Helytartótanácshoz, közvetlenebbül pedig a vármegye alá tartozó reszortok: a raktári biztos (*commissarius magazinalis*), a szállítási felügyelő (*conductor transportualis*), a hajdú.

A költséző fél a főhadparancsnokság lett. Vele voltak kapcsolatban az élelmezéssel foglalkozó vállalkozók, akik – bármily nagyok voltak is – viszonylag kicsiknek számítottak az állami monopozóniához képest.²⁶ Kisebbség voltak ugyan, de nem voltak teljesen kiszolgáltatottak. Fennállt ugyanis a már korábban is leírt,²⁷ de csak az új intézményi közigazdaságtannak köszönhetően nevet is kapó jelenség, az

21 Perjés 1963a: 178.

22 Perjés 1963b: 226–227.

23 Halmos–Tamás 2023.

24 Feuchtwanger 1990.

25 A korabeli német szóhasználat megkülönböztette a *Versorgung*, a *Verpflegung* és a *Better* kifejezéseket. Ezek közül az 'élelemmel való ellátást' jelentést a *Verpflegung* tartalmazta, így ennek fordításaként az élelmezést használjuk. Vö. Hübler 1820: 15.

26 A monopozónia a monopólium (egyedáruság) ellentettje, talán kizárólagos vásárlóként volna magyarítható.

27 Például Friedrich August von Hayek *local knowledge*-nak (kb. helyismeretnek) nevezte. Hayek 1945.

információs aszimmetria.²⁸ A monoposztonista tudja (és csak ő *tudja*), mit akar, tudja, milyen eszközei vannak, de nem tudja pontosan, hogy gond esetén mit, mikor és hogyan kell megoldani. A másik oldal résztvevői viszont pontosan ezt tudják, s mivel tudják, hogy ezt *ők* tudják, nyilvánvaló érdekük titkolni. Ebből a helyzetből egy alkufolyamat, ha tetszik, játszma keletkezik, amelynek sokféle kimenetele lehetséges.

A jó szándékkal telt történész kibic tanácsolhatná a feleknek, akkor járnak a legjobban, ha tökéletesen együttműködnek. Kérdés, vajon miért nem jöttek erre rá maguk. Akármiként is, hogy kérdésünket megvizsgálhassuk, össze kell kötni az elvont leírást az eseti beszámolókkal, hiszen a történetíró feladata, miként azt Horváth Mihály a kortársai elé példaként állított Ernst Wilhelm Gottlieb Wachsmuth (tárgyalt korunk végén leírt) elvei alapján megfogalmazta: „[...] *a gondolat, mely általánosságra és egységre emelkedni s minden egyest, mint egy lépcsőzet sorának tagját, a legfőbbel összekapcsolni törekszik, szünetlen visszaforduljon a szem előtt fekvő anyag földi föltételeire, hogy ez az ő különműségében és sajátágában észleltessék és adassék elő; szükség, hogy a gondolat az egyes alakok tolongásában forogjon, s eképpen a történeti mű ezeknek vidám élete által színt és hangot nyerjen.*”²⁹

Az általánosságra emelkedett gondolatot – a harctéri gyakorlattal is rendelkező katonatisztból lett történészként nagyon is illetékes – Perjés Géza³⁰ leírása testesíti meg, az egyes alakok tolongását pedig FVI visszaemlékezéséből kinyert példáink idézik fel.

*A Visszaemlékezésekről és szerzőjükről*³¹

A hadsereg élelmezése a piac és hierarchia határán működő összetett rendszer.³² Szerepe mai kifejezésekkel: úgynevezett tapasztalati javak kereskedelme közbeszerzési eljárás on keresztül. A kifejezés első része arra utal, hogy vannak olyan javak (nem kis részben szolgáltatásokkal egybekötötték), amelyeknek az elvárt jellemzőit nem lehet előre tökéletesen, szerződésileg kikötni. A második fele (közbeszerzés) a közhatalmi szervek (régiesen: közületek) nyilvános beszerzési eljárása a céljaikhoz

28 Akerlof 1970.

29 Horváth 1839: 19.

30 Hausner 2019.

31 Farádi Vörös Ignác *Visszaemlékezései* című emlékirata a *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* sorozat *Emlékinatok* alsortozatában jelent meg 1927-ben. Az írás keletkezéséről, a kritika lehetséges szempontjairól lásd Pintér 2020a: 116–118. Mivel nem egy szerzői jóváhagyással megjelent szövegről van szó, hiába folytatónag a narráció, nem tekinthető véglegesen egységesített műnek. Bizonytalan a műfaji besorolás is. Szemben napjainkkal akkoriban még nem tettek határozott fogalmi különbséget napló, önéletírás, visszaemlékezés és emlékirat között. A szövegben ezeket a kifejezéseket a változatosság kedvéért rokon értelműen fogjuk használni, de a dolgozat végén határozott állást fogunk kialakítani FVI írásának műfaját illetően.

32 Halmos–Tamás 2022.

szükséges eszközök megvásárlása érdekében. Részben már az előbb említett ok miatt (tudniillik hogy két szerveződési elv határán működik), részben pedig azért, mivel a beszerző (a főhadparancsnokság) nem saját pénzével gazdálkodott, hanem a kincstáréval, illetve mivel a beszerzések nagyságrendje óriási, valamint amiatt, hogy az ügyletek megszervezésében nagyon sok meghatalmazott (képviselő) és tisztségviselő (megbízott) vett részt, a közbeszerzések a nyereszkesedés, a pazarlás és a nepotizmus melegágyai. A legutóbbi kifejezéshez csak annyit, hogy az nemcsak a vér szerinti rokonság, hanem akár szomszédságok, kisközösségek előnyben részesítését is jelentheti.

Történetileg élményszerű leírásként mindez FVI 1822 szeptemberében lezárt emlékiratán keresztül mutatható be. FVI önéletrajzában a közel negyven évvel azelőtt megesett tanulságos történeteket vetette papírra.³³

Kitérőként foglalkozni kell még avval, vajon mire is lehet „bizonyíték” FVI visszaemlékezése. Elismervén azt, hogy ez egy bonyolult kérdés,³⁴ megkísérlünk célirányosan válaszolni rá. A klasszikus szöveges források tekintetében a rankei forrásbírálat elvei az irányadók. A történetíró vizsgálóbíró, a szöveges forrás tanú, akinek (amelynek) ellenőrizni kell a (személyi) azonosságát, meg kell vizsgálni, mely ügyben hallgatják ki, mit tud az ügyről, és azt mennyire közvetlenül tudja, továbbá szavahihető-e, és előrevivő-e, amit közöl.³⁵ A szépirodalmi források esetében a válasz korlátozottabb, és lényegében csak azt állítja, hogy a szépirodalmi műveknek lehet „bizonyága”, de nem a mű tárgyát, hanem a művet befogadókat illetően.³⁶ Kérdés azonban, mit lehet kezdeni egy olyan művel, amelyik kapcsán nem szavatolható, hogy tárgyyszerű, viszont még ha szépirodalom volna is, keletkezése korában nem jutott, nem mehetett végig a befogadás folyamatán.

A két szövegtípus határán van a történelmi regény, illetve a regényes történelem. Walter Scott történelmi regényei³⁷ és Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című műve³⁸ képviselhetik a két pólust. A választóvonal közöttük a fantázia és a képzelet közötti különbség, amelyre Wilhelm von Humboldt hívta föl a figyelmet.³⁹ A *Visszaemlékezések* besorolásához e pólusok szolgálhatnak ideáltípusként. A scotti regény lényege, hogy a tudott, hiteles történelem hézagaiban mozognak a fantázia által kialakított főhősök, akikről kevesebb forrás tanúskodik, s ezért megjelenhetnek és eltűnhetnek anélkül, hogy a *történelem* hitele csorbulna. Eötvös a regényes elemeket a történelem megismertetése céljából használta föl.

33 Farádi Vörös 1927.

34 Z. Varga 2000; Kövér 2011.

35 Vö. Iwasaki 2008.

36 Vö. Halmos 2006.

37 Például Scott 1980.

38 Eötvös 1972.

39 Humboldt 2006.

A külső történelmet illetően a *Visszaemlékezések* eseményei megfelelően azonosíthatók.⁴⁰ A kérdés, vajon a példázatnak szánt anekdotikus részek a történelmi regény vagy a regényes történelem szabályainak megfelelően működnek-e. Tény, hogy a példazatként elmondott esetek szereplői általában névtelenek, és FVI nem könnyíti meg az esetek datálását sem. Ugyanakkor a csak leleplezett, de fel nem jelentett figurák nem lettek megnevezve. Társa, Rabach kapitány⁴¹ azonban elvileg beazonosítható személy, s így legalább e dolgozat szerzői arra szavaznak, hogy a történeteknek általában véve is van valóságalapja.

E fejezet végeként még pár szót FVI életéről⁴² és utóéletéről. 1757-ben született Veszékenyben. 1778-ban ügyvédi vizsgát tett. 1779-ben a Temesi Bánság területén, a szentandrásai járás főszolgabírójaként az újra megszervezett vármegye tisztviselőinek egyike lett, 400 konvencióos forint fizetéssel.⁴³ Pár évvel ezután birtokot vásárolt Segenthauban,⁴⁴ de föltehetőleg lakhelye Temesvároton, majd Szentandrásra költözött. Erre az időre tehető a még tárgyalandó „kisszentmiklósi magazinalis biztossal való” eset.⁴⁵ (Nevezett faluban volt „a megye »életes ház«-a [raktára], amelybe a járás népe a hadi contributio [hadiadó] fejében a katonaság részére kirótt naturalekat [terményt] szállította.”⁴⁶ A falu 13 kilométerre, gyalog is megjárható távolságra volt attól a helytől, ahová FVI birtoka esett.⁴⁷) FVI az osztrák–török háború idején tartományi biztos (*Landeskommissär*) volt, s ekként vett részt az ellátási rendszer működtetésében.

Megjegyzendő még, hogy FVI visszaemlékezéseivel foglalkozott, illetve azokra támaszkodott a közreadó Madzsar Imrén kívül Marczali Henrik is. Utóbbi nagyon lendületes cikke megérdemelte egy revíziót, de erre ezúttal nincs terjedelmi lehetőség. Legutóbb Pintér Tamás írt FVI működéséről tanulmányt, majd szakdolgozatot.⁴⁸ Pintér alapos munkát végzett. Valójában egyetlen vitánk van vele. Az sem ténybeli, hanem szemléletbeli. Ő a ma korrupciófogalmát érvényesítette FVI megítélésékor. Mi megmaradunk Ranke óvásánál, és a régi korokat igyekszünk saját magukból megérteni.

40 Madzsar 1927; Pintér 2020a: 121–124.

41 Pintér 2023.

42 Lásd még Pintér 2020a: 114–115.

43 Amíg kamarai igazgatás alatt állt a terület, addig kerületekre oszlott, és azoknak *Obverwaltere* volt; a vármegyei igazgatás megszervezésével a kerületek járásokká, a tisztség pedig főszolgabíróvá módosult. Madzsar 1927: 6, 15, 18, 19. Szentandrás (Sânandrei, Sanktandreas, Temes megye, Románia). Az évi 400 forint durva becslésként ma havi nettó 300+ ezer forintnak felelhet meg, figyelembe véve, hogy FVI emellett birtokán is gazdálkodott. Vö. Danyi 2023.

44 Németság (Șagu, Románia), 30 kilométerre Szentandrásról Arad irányában.

45 Kisszentmiklós (Sânnicolaul Mic) ma Arad (Románia) Maros-balparti városrésze.

46 Madzsar 1927: 19.

47 Úgy Kisszentmiklós, mint Németság a hajdani újaradi koronauradalom, vagy inkább kamarai birtok része volt.

48 Marczali 1915; Madzsar 1927; Pintér 2020a; Pintér 2021.

A szegedi és kisszentmiklósi esetek

FVI emlékiratából tekintsük át a már Marczali Henrik és Pintér Tamás által is kiemelt részt.⁴⁹ Egy 1788 őszi megesett szegedi gabonaszállítási ügyről van szó, amely némely részében azonban csak 1789 tavaszán derítettet föl. Jó volna a történetet egészében idemácsolni, mivel azonban hosszú, és a világhálón is elérhető, eltekintünk ettől.⁵⁰ Pintér Tamás a történetet FVI erkölcsi elbizonytalanodásának jeleként értékelte. Mivel Pintér markáns álláspontot foglalt el, érdemes kulcsmondatait felidézni: „A visszaélések tovább folytatódtak a városban, immáron a hadbiztos tudtával. Vöröst tehát mégiscsak »megvesztegették«, de kötelességét nem pénzért, hanem együttérzése miatt hagyta el.” „Vörös [...] nemcsak hogy szembesült azzal, hogy itt valójában [...] egy szó szoros értelmében vett maffia működik, de a bűnösségről való hallgatásával gyakorlatilag annak tagjává is vált.”⁵¹

A korrupció súlyos vád. Kétségbe vonja a meggyanúsított erkölcsi integritását. Ezért történelmi alakokkal szemben – még inkább, mint élő kortársakkal szemben, akik legalább elvileg tudhatnak védekezni – érdemes lehet a minden észszerű kérés kizárásának elvét alkalmazni. Jelen dolgozat az észszerű kétséget kívánja megszólaltatni a Pintér Tamás tanulmányában megjelenített, de korunk szellemi közegében egyáltalán nem egyedi állásponttal szemben.

Főntebb már utaltunk arra, hogy 1780-ban az uralkodó központosította a hadseregellátás hivatalszervezetét,⁵² és elrendelte az Udvari Haditanácsnak közvetlenül alárendelt Katonai Élelmezési Főhivatal megszervezését (a hivatal működésére vonatkozó instrukciót 1782-ben adták ki). Központi hatóságként a teljes katonai élelmezési (*Verpflegungsgeschäft*) és szállásolási (*Bettergeschäfte*) tevékenység központi irányításával megbízott, testületi szervezésű hivatal békeidőben a tartományokban működő kirendeltségein keresztül irányította a sűrű raktárhálózaton alapuló élelemellátást. Az élelmezési hivatal személyzete mindössze tizenegy főből állt. Ezenkívül volt még a katonai pékség személyzete. A vészhelyzetekre való készletek felhalmozása céljából az egyes tartományi fővárosokban külön élelmezési hivatalok működtek, amelyek élén egy szélesebb területi illetékességgel rendelkező törzstiszt állt. A hadba vonult seregek (*Feldarmee*) számára külön tábori igazgatóságok álltak rendelkezésre,⁵³ a fuvarozást pedig az 1771-ben létrehozott külön hadtest (*Militärfuhrwesenkorps*) végezte.

49 Lásd Marczali 1915: 17–19; Pintér 2020a: 121–124.

50 Farádi Vörös 1927: 69–79, 88–92. Az eseményeket Pintér (2020a: 121–122) 1788. október közepére (6. és 17. között) és 1789 tavaszára (március–április) datálja.

51 Pintér 2020a: 124.

52 Lásd még Pintér 2020a: 119–121.

53 [Joseph der Zweyte] 1782a. Lásd továbbá: [Joseph der Zweyte] 1789; [Joseph der Zweyte] 1782b.

A Magyar Királyságban azonban, ahol az 1748. évi úgynevezett haugwitz-i reformokat⁵⁴ nem hajtották végre, az ellátást továbbra is a vármegyék biztosították – közvetve: a Helytartótanácsnak alárendelten működő Tartományi Biztosság (*Provinzial Kommissariat*) és a főhadparancsnokság alá tartozó Tartományi Hadbiztosság (*Provinzial Kriegskommissariat*) illetékes kerületi biztosságain keresztül. A Katonai Élelmezési Főhivatal háború idején a mozgósított hadseregek tábori élelmezési igazgatóságain keresztül koordinálta a hadsereg ellátását.

A hadsereg vezénylő tábornokának és tábori élelmezési felügyelőjének (*Feldverpflegsinspekteur*) alárendelve működött egy tartományi főbiztos, akit annak a tartománynak a kormányzatából nevezett ki az uralkodó, ahol az adott hadsereg felvonulási területe volt.⁵⁵ A tartományi főbiztos feladatát főként a polgári közigazgatás és a hadsereg közötti közvetítés jelentette.⁵⁶ 1787-ben a császári-királyi főszereg tábori élelmezési felügyelőjének Johann Georg von Geneyne (1723–1810) vezérőrnagyot (*Generalmajor*) és a Katonai Élelmezési Főhivatal élelmezési alfelügyelőjét (*Vizeverpflegsinspekteur*) nevezte ki az uralkodó,⁵⁷ tartományi főbiztosnak pedig Lovász Zsigmondot, akinek alárendelve működött három tartományi biztos és egyéb személyzet. Lovász tartományi biztosnak Horányi Antalt, a Tartományi Biztosság pesti kerületének tartományibiztos-helyettesét,⁵⁸ Boross Józsefet, Sopron vármegye másodalispánját és Vörös Ignácot, Temes vármegye főszolgabíróját jelölte ki.

A hadseregellátásra vonatkozó rendeletből Madzsar a következőket emelte ki: „*az egész ország területére 36 u. n. Abstossmagazint (Station)*⁵⁹ *állapít meg, kijelölve mindeniknek körletét. Minden Abstossmagazinhoz az illető megye alispánja kirendel egy commissariust [biztost] 1 forint 30 krajcár napidíjjal, mely a megyepénztárt terheli. A commissarius átveszi az odaszállított naturalekat [terményeket], a transportconductort [szállítási felügyelőt] – az pedig az egyes fuvarosokat – kifizeti és hetenkint jelentést tesz a beszállított mennyiségekről a helytartótanácsnak. A hadi színtérhez közeleső helyek-*

54 Lásd erről röviden: Szekfű 1939: 508–509.

55 [Joseph der Zweyte] 1782c: 1–3.

56 Madzsar 1927: 27–28. Lásd ehhez Hochedlinger 2013: 305; Hochedlinger 2019: 676; Soós 2021: 734–735; Lázár 2020: 551.

57 Hof- und Staats-Schematismus 1788: 123; Ausführliche 1791: 310.

58 Schematismus 1790: 208.

59 Madzsar nem adja meg a kifejezés jelentését. [Joseph der Zweyte] 1789: 55. *Consumptions- oder Abstossmagazin* említ. Szerintünk a két kifejezés nem ugyanarra a raktárfajtára vonatkozik, ugyanis a szótárakban az *Abstosf* nem szerepel 'elemésztés, fogyasztás' jelentésben. Ballagi–György 1887: I. 8, II. 353 szerint *Waaren abstossen* - 'árúrn hirdelen túladni'. Harmat–Schustek 1913: 13: *abstoßen* 2. - 'piacra vinni, eladni (árúkat)'. Freckay 1912: 11, 51, 518, 573, illetve 605. az asztalosmesterség szakszavaként 'lecsisszent', a börgyártásban 'takarít', 'lehámlik, lekoszlik' jelentéseket ad meg. Mivel Madzsar magyarázata szerint itt fizették ki a beszállítókat, az *Abstossmagazin*, avagy *Abstosstation* felvásárlási raktárnak vagy felvásárlási pontnak fordítható. Ez ma a konszignációs raktárnak feleltethető meg.

nek, mint Szeged vagy Újvidéknek nagy katonai raktáraiban gyűltek össze az *Abstossmagazinok készletei*.⁶⁰

Tehát voltak „nagy katonai raktárak”, ahova beszállítottak az *Abstoßmagazinokból*. Az amúgy is meglevő katonai élelmezési fő- és fiókraktárak (*Militärverpflegshauptmagazin* és *-filialmagazin*) mellett a háború idejére létrehoztak ideiglenesen kialakított tábori raktárakat (*Feldmagazin*), melyeknek négy funkcionális típusa volt: az erődített raktár (*Festungsmagazin*), vételezési raktár (*Fassungsmagazin*), utánpótlási raktár (*Nachschubsmagazin*) és főraktár (*Hauptmagazin*). (Ugyanakkor a begyűjtés nem azért kellett, mert a katonák központilag lettek volna elszállásolva. A raktárakból a gabonát és a szénát újra széthordták.⁶¹)

Az említett rendelet tizennégy nyomtatott oldalt tesz ki, amelyhez még tizenkét melléklet tartozott.⁶² A hosszú, láthatólag végiggondolt, de összetett szabályozást a terepen aligha lehetett betartani. Hasonlóképpen vonatkozik ez a megállapítás a már később, a napóleoni háborúk idején megjelent instrukciókra.⁶³ Ezek az amúgy világos szabályzatok életszerűen elgondolva (tekintetbe véve a korabeli alfabetizációt is) nehezen lehettek betarthatók, amit mutat eleve az is, hogy többször ki kellett adni őket. E tény már önmagában is képes jelentős részben megmagyarázni azt, amiről (szabálykövetés és működtetés viszonyáról) a továbbiakban szó lesz.

FVI visszaemlékezéseiben a szegedi események érdekes szerkesztésben adatnak elő. Röviden belekezd a szegedi visszaélések leírásába,⁶⁴ de pár mondat után hirtelen vált, és átugrik egy jóval korábbi kisszentmiklósi ügyre. A szegedi és (a történetben) kisszentmiklósi ügy kapcsán egyre több szervezeti szereplő bukkan föl: a szállítási felügyelő,⁶⁵ a vármegye kisszentmiklósi raktári biztosa,⁶⁶ a szegedi katonai élelmezési raktárhoz beosztott katonák, akik között főszerepet kap az élelmezési igazgató (*Verpflegsverwalter*), végül maga FVI, először a háború során történt szegedi ügy idején tartományi biztosként, majd gyorsan visszaugorva az időben főszolgabíróként. FVI tartományi biztosként megtarthatta addigi vármegyei tisztségét (főszolgabíró) és évi 400 forintos jövedelmét, s ezenkívül feltehetőleg a katonai kincstárból kapott évente 1200 forintot és hat katonai ló naponkénti porcióját, napi kenyéradagot, a sátrak és más tábori felszerelések beszerzésére való költséget és az úti díjakat.⁶⁷

60 Farádi Vörös 1927: 69. Vö. Beiträge 1872: 98. A beszállítás és átvétel nehézségeiről: XIII, Hauptstück. XXIV. Abschnitt. Benehmen bey Eintreffung der Transporte. Hkth [Hofkriegsrath] A 268. 1782.03.06. In: Hübler 1820: 470.

61 Farádi Vörös 1927: 72.

62 MNL OL A 39 1787: No. 16498.

63 Domokos 1804: 3–5.

64 Farádi Vörös 1927: 69. Itt és a továbbiakban jelen időben fogalmazunk, amikor FVI helyébe „a szöveg” volna helyettesíthető (tehát amikor FVI irodalomelméletileg a szövegszerző elbeszélő én), és múlt időben, amikor nem (tehát amikor FVI a hadbiztos).

65 A szó jelentésére és előfordulására: [Perger–Sztrokay (szerk.)] 1847: VIII., 80.

66 Bartal (szerk.) 1901: 148.

67 Madzsar 1927: 28.

Maga az ügy annyi volt, hogy Szegeden megkereste őt egy kunsági szállítási felügyelő, és elpanaszolta, hogy fuvarosait nyolc napja várakoztatják, miközben a később érkezettektől már átvették a gabonát. Madzsar szerint az efféle visszaélések, mint a szállító parasztok önkényes várakoztatása, az ajándékért való előnyben részesítés, a mérésnél való csalás stb. nagyon gyakoriak voltak.⁶⁸

Ezek után váratlanul következik – visszaugorva az időben – a (nem is rövid) kisszentmiklósi kitérő. Azt hihetnők, csapongás, szerkesztési hiba, de ha jó okát tudjuk vélelmezni a szerkesztés ezen módjának, akkor indokoltabb történetfűzési szándékosságot feltételezni. És van jó ok a vélelemre: a történet rezon (államérdek) és morál ütközéséről szól. FVI pártfogója és feljebbvalója, Lovász Zsigmond alispán úgy vélte, hogy a kisszentmiklósi vármegyei raktári biztos nem adta meg neki a kellő tiszteletet („*ki néki nem igen sok complementumokat tsinált*”),⁶⁹ és arra gyanakodott, hogy az illető csal. Be akarta vitetni Temesvárra, de FVI fokozatosan érvényesítette saját felfogását. Egyrészt azt, amit ma úgy mondunk, hogy védte a mündér (a helyreállított magyar közigazgatás) becsületét (tudniillik amikor a vasra vert gyanúsítottat csak az éjszaka leple alatt kívánta a városba bevinni). Másrészt azonban ellenkezése nem öncélúan tekintélyelvű volt. Úgy vélte, hogy kellő bizonyíték híján a gyanúsítottat elengednék, így ők, a helyi hatóság szegényben maradnának, és még lovat is adnának az „imposztor” alá. Ez a történet idáig önfényezés (*self-fashioning*) volna, de az emlékiró továbbmegy. Pártfogója felszólításaként fogalmazza meg saját hivatását: „[...] *eötsém ! te fiatal ember vagy, tanuljad ki az [raktári biztos] impostorságait [gazságait, csalárdságait]*⁷⁰ *és addig ne nyugodgyál, míg azokat ki nem tanulod.*”⁷¹

Valamivel később (megyegyűlés és szüret után) FVI visszatért a helyszínre. Az arrogánsnak tartott raktári biztost – mai szóval – felmentette a munkavégzés alól, és átvette tisztét. Szervezetszociológiai tankönyvbe való, ahogy leírta, miként fogtak össze a beosztottak a betolakodó FVI ellen. (FVI ezt a felmentett raktári biztos aknamunkájának tartotta, ma inkább a szervezetek személyzetéből kialakuló informális hálózat önvédelmi reflexének tulajdonítanók.)⁷²

FVI viselkedési taktikája egyszerű volt. Eleinte adta a bambát, mindent megcsinált, amit kértek tőle. Amikor a raktárból a természetbeni javadalmazást átvevő – FVI beállításában a biztos által bujtogatott – altisztek elszemtelenedtek, fordított

68 Farádi Vörös 1927: 69. 2. jegyzet.

69 Farádi Vörös 1927: 70.

70 Az impostura jelentésére lásd Bartal (szerk.) 1901.

71 Farádi Vörös 1927: 71. Később – a szegedi történet egy másik pontján – kétféle hivatásról beszél: „[...] *én azt teszem most itten, amit a deputatio rendel, ha magam emberségére bízták volna, hogy én magam vizitállyam vagy az én előlülésem alá rendeltetett volna a kiküldettség, akkor már úgy vittem volna a dolgot, amint Istenem értenem adta, de most másoktól függök*”. Farádi Vörös 1927: 75.

72 Talán az ilyen esetek miatt alakulhatott ki az a mai üzleti életben is élő, a kívülállóok számára legalábbis méltánytalannak látszó szokás, hogy a szervezetből eltávolított személyt azonnal megfosztják a volt kollégáival való kapcsolattartás lehetőségétől.

egyet a helyzeten. Elkezdte a szabályzatot betartani, ragaszkodott a kétheti vételezéshez, és nem biztosított szállítóeszközt. Ennek hatására az erőviszonyok megfordultak, hiszen – sugallja a szöveg – ettől kezdve a katonák elégedetlenségének célpontjai a velük közvetlenül érintkező személyek és felettesik lettek, s mint írja: „[...] tudom a jövő kiadó nap nem fogják a szénát annyira ótsálni [becsmélni], sem a portiókat hatszor, hétzer visszavetni, még magok fogják a kisebb portiókat a magok könnyebbségére keresni.”⁷³

A történet első felvonásának vége felé FVI megmutatja a félreállított raktári biztosnak, hogy mindent átlát, de közben ki is szól kései olvasóihoz. Mint írja, megéri, hogy a csalásnak az az oka, hogy a raktárban nincs kellő fegyelem, a vételezők ki-be járnak, a raktári biztos képtelen akkora tömeget kezelni – egyszerre akár 2–3 katonai alegységet, úgynevezett káplárságot, ami gyalogosszárad esetén feltöltöttségtől függően 25–30 közlegényt, tehát előbbi esetben 50–60, utóbbi esetben pedig 75–90 katonát jelentett.⁷⁴ Ekkora személyzet ellátása nem kis feladat, aminek föltétele volt az ellátandó és az ellátásukat végző katonák fegyelmezése is. Nem közömbös, hogy a raktári biztos a vármegye alkalmazottja volt (ahogy maga a raktár is odatartozott, és nem katonai élelmezési raktár volt). Szó szerint két szerveződési rend (katonai és polgári) határán vagyunk. Bármilyen feszültség csak nehezítette a katonák kiszolgálását, és ugyanakkor (szó szerint) szemmel tartását.

Amíg az egyik ügyfelet kiszolgálták, addig a másik tömte a zsebét, vagy „*kezével vagy lábával megnyomja a mérőben zabot, vagy búzát*”. (A szöveghely meglepő, ha mai szokás szerint súlymérésre gondolunk. Itt a mérő valószínűleg eredeti, térfogategység értelemben szerepel. Ebben az esetben van értelme annak, hogy a vételezők igyekeztek a térfogategységre jutó tömeget [sűrűséget] növelni. Ha súlyt mértek volna, akkor a kiadónak lett volna érdeke a mérleget megnyomni.)

Az illegális tartalékképzésre már csak azért is szüksége lehetett a raktári biztosnak, mert hihetőleg a rágcsálók és a raktárba berepülő madarak is fogyasztották a terményt. FVI maga írja, hogy a biztosnak a beszállított terményt „*bővebben kell bé venni*”, mert hiányok keletkeztek, és nem jött volna ki a számadás.⁷⁵ A visszaemlékező ezen túlmenően a biztos díjazását (évi 150 forint) is kevesellte,⁷⁶ és nem tekintette ösztönző erejűnek.

73 Farádi Vörös 1927: 72–73. Az ócsál az 'ócsárol, becsmérel' 17–18. századra datált alakja. Farkas et al. 1970: 1065.

74 A káplárság (*Korporalschaft*) a századokon belüli egység. A század annyi káplárságra oszlott, ahány káplár volt. Egy magyar gyalogosszárad esetében egy században 6 káplár és az 1800-as évek elején előírás szerint 160–180 közlegény volt, tehát a káplárság 25–30 közlegényt jelentett. Persze a létszám függött a feltöltöttség mértékétől is. Nagy-Luttenberg István szíves közlése.

75 Farádi Vörös 1927: 75, illetve uo. 1. jegyzet.

76 Farádi Vörös 1927: 74. Az *Abstoßmagazinok* felállításáról szóló idézetben a háború idejére ideiglenesen kialakított raktárakhoz (*Feldmagazin*) rendelt biztos napidíjaként 1 forint 30 krajcár említetik. Ez az akkori rendszerben 1,5 forint vagy 90 krajcár. Danyi Pál ártörténeti adatsora szerint a korabeli 1 konvenció forint a 2023. évi (névértéken) 8000 forintnak felel meg. Ugyanezen adatok alapján az 1788 körüli években a paritás körülbelül ±10%-os sávban ingadozott.

Ezzel az aprósággal azért kell foglalkozni, mert a szegedi történet reprízének végén FVI azt írja: „*Azt is jól tudom és megismérem, azon bajokért, feleletekért és gorombaságokért, mellyeket [a raktári biztosnak] a katonaságtul kell szenvedni, többet érdemel 150 forint fizetésnél [...]*.”⁷⁷ Ez az említett összeg 9000 krajcár. Ha a biztos heti hat nap szolgálatot teljesített volna, akkor javadalma 450 forint körül lett volna. Arra kell következtetnünk, hogy a szolgálat csak heti két napra szólt. Ha ez így van, akkor ítéletet kell alkotni arról, hogy a napidíj sok vagy kevés. Heti két fizetett nappal számolva havi kilenc nap után járhatott díjazás, és 13,5 konvenció forintot tehetett ki. Ez egyrészt – az önellátásnak a korban jóval nagyobb arányát is figyelembe véve – akár elegendő lehetett volna is, viszont a szolgálat szakaszossága nagyon megnehezíthette a család ellátására fordítandó egyéb tevékenység végzését. Ezek alapján családos ember számára a díjazás ilyen föltételekkel – FVI meglátásával összhangban – szűkösen mondható.

Kérdés, vajon a 150 forintos készpénzjövödelmen felül volt-e egyéb természetbeni juttatás. Az sem zárható ki, hogy a fizetésbe eleve belekalkulálták, hogy a tisztviselő „ügyeskedik”: „*[...] de ellenben azt is tudom, hogy anélkül, hogy a parasztot nyúzza és a portiokat minden félében irgalmassan veszi be, jutalmát a discretus bevétel által megnyeri.*”⁷⁸

A *Visszaemlékezésekből* kiderül, hogy játszottak a mértékegységekkel. Ezenkívül FVI egy példát említ a „discretus bevétel”-re (amikor az élelmezési igazgató maga szervezi a gabona őrlését).⁷⁹ Végül FVI az ügyet úgy rendezte el, hogy a célszerűséget az igazság kiszolgáltatása elé helyezte: „*Ime által adom a kultsokat, folytassa az ur a hivatalát minden nagy huzás, vonyás nélkül s ne adgyon az ur alkalmaztosságot a panaszra, hogy mint feő biráját [főszolgabíró] ne kényszerítsen az ur az igazság kiszolgáltatására, mert akkor igaz birája leszek, most megelégedve vagyok tapasztalásommal.*”⁸⁰

A történet végső lezárásaként FVI elmondja, hogy egy küldöttség tagjaként még visszatért a helyszínre. Szövegezése egyrészt azt sugallja, hogy a raktári biztos ugyan továbbra is csalt, de mértéket tartott, másrészt jelzi, hogy a csalárdások egyik oka az ellenőrző személyzet felkészületlensége volt: „*[...] a comissariusnak mindgyárt jó kedve lett; azt felelvén, hogy a többit, ha még annyian lesznek is, kinullázom; tsak az urat feő biró uramat kérem ne használja tudományát. Tsakugyan a kiküldöttség minden tettét és manipulációját [számadását] helyben hagyta [elfogadta].*”⁸¹

Ezen a ponton tér vissza FVI a szegedi történethez. Annak elbeszélése továbbra sem folytonos,⁸² de itt nem a történéseket megértetni hivatott emlékezés szakítja

77 Farádi Vörös 1927: 75.

78 Farádi Vörös 1927: 75.

79 Farádi Vörös 1927: 91.

80 Farádi Vörös 1927: 75.

81 Farádi Vörös 1927: 75.

82 Farádi Vörös 1927: 75–79, 88–95.

meg a narratívát, hanem a kronologikusan közbeékelődő eseménysor.⁸³ Tartalmilag a történet három részre oszlik. Az első a szegedi (a rendi nemzeti öntudatú FVI által nem mellesleg megemlítetten: német⁸⁴) élelmezési igazgató („*Ferfleks Ferwalter*”)⁸⁵ sikeres, de nem eredményes leleplezése. FVI egy megjelölt pénzérme segítségével rábizonyította a pékre és az igazgatóra a csalást, ám jelentése visszhangtalan maradt: „[...] *küldöttem stafetaliter [sürgősen] a felsőbb commissariatumnak [biztoságnak], de onnéd semmi választ nem vettem. Később megint sürgettem a választ, de erre sem kaptam semmi feleletet és többé nem sürgettem, hanem gondoltam magamban, hogy a magazinalis [itt: katonai élelmezési raktár] tisztnek valami ollas imposturát elkövettek, melly miatt nékem semmit nem váloszolnak.*”⁸⁶

Az 1789 tavaszán (tehát hónapokkal a karánsebesi – mai katonai kifejezéssel – baráti tűz és megfutamodás⁸⁷ után) kezdődő második rész az egész elbeszélésnek talán a csúcspontja. Már a feladat is rendkívüli: „[...] *parancsolatot kaptam, hogy Szegedre menyek és ottan a mihadiai reterada*⁸⁸ *útán minden honnéd öszve hordot naturalekat szározon, vizen a kirendeltt helyekre vitessem.*”⁸⁹ Ha FVI fellengzősebben, de a valósághoz hívebben fogalmazott volna, akkor Augiász istállójának kitakarításaként írta volna le megbízatását.

Első olvasásra meglepő módon ezt az alkalmat arra használta fel, hogy megfejtse korábbi eredménytelenségének okát. Ennek érdekében barátságot színlelt, az élelmezési igazgatót leittatta, és titkait kitudta. Taktikája sikerült, sok bort ittak, és FVI bírta jobban a szeszt. A megtört *Verpflegsverwalter* felvilágosította FVI-t, hogy a helyi tisztviselők – Granovetterrel szólva⁹⁰ – sűrű kapcsolati hálójával⁹¹ létezik a „gyenge” kapcsolatok is, amelyek azonban egészen Budáig értek (a város ekkor már a Helytartótanács és az azzal 1785–1791 között egyesített Magyar Kamara székhelye⁹²): „[...] *vagy gondolod-é? hogy a mi Hoffratunk [udvari tanácsosunk] és az elsőbkek el élhetnének Budán vagy más nagy városokban a tsekély fizetések-*

83 Mivel FVI többféle szövegváltozatot készített (Halmos–Tamás 2022: 24), felvethető (és Madzsar jegyzetei is ezt mutatják), hogy az eseményekkel majdnem egyidejű részletes és pontos naplót vagy jegyzeteket vezetett, melyeket később megszerkesztett. Egy negyven évvel később lezárt szövegről joggal feltételezhető a szerkesztés.

84 Farádi Vörös 1927: 88.

85 Farádi Vörös 1927: 78. A *Verpflegsverwalter* beosztás magyar megfeleltetésére lásd Ballagi (Bloch) 1854.

86 „*Mivel ezen ember ellen esztendő előtt tett vizsgálásom és vádolásom semmi következéseket nem szültt [...].*” Mindez még 1788 októberének közepe előtt történt. Farádi Vörös 1927: 79–80.

87 1788. szeptember 20–21. Bánlaky 2001.

88 Farádi Vörös 1927: 62. 1. jegyzet. A mehádiai (ma Mehadia, Románia) visszavonulást Madzsar 1788. augusztus 28–29-re datálta.

89 Farádi Vörös 1927: 88.

90 Granovetter 1988.

91 „*A midőn te valamennyünket a cancellariaban [irodában] lévőket legazembereztél, megmérert zsákokat is bépésettél, mindnyájan megjöttünk, a contrallorral [Kontrollerrel, azaz ellenőrrel] tanátskoztunk, mi tévők legyünk? [...] A postamester jó barátom, azt arra kértem, hogy [...]. [...] ki is kérésemet tellyesíteni ígerte.*” Farádi Vörös 1927: 89.

92 Felhő–Vörös 1961: 31, 146, 353.

bül? ha mi azokat és ők minket nem segítenének?” – adta FVI az élelmezési igazgató szájába a megvilágosítást.⁹³

Amikor hajnalban az élelmezési igazgató rájött, hogy részegen („*jól meg kotsakosodott*” és „*jó pikkos lévén*”⁹⁴) fecsegett, könyörgőre fogta a dolgot, hogy FVI ne tegye őt tönkre, mert avval neje és hét gyermeke is szerencsétlenné válna. Ugyanúgy FVI (tartományi biztosként) a továbbiakban – „*lányomnak mondom, hogy a menyem is értsen belőle*” alapon – elmagyarázta az – állítása szerint – rettegő élelmezési igazgátónak, hogy „*tsak arra kell vigyáznam, hogy a provincialis [tartományi biztossági] embereinket se nagyon tsalják, sem várakozással, vagy más környüllállásokkal ne terhelyék*”.⁹⁵ Majd föltette a költőinek ható kérdést, vajon „*mi vitte arra a gondolatra, hogy én eötet s gyermekeit szerentsétlenné fogom tenni?*”⁹⁶

Az emlékirat szerint az élelmezési igazgató mintegy gyónásként⁹⁷ válaszolt és mondta el, miként hatástalanították FVI jelentését (*relatio*). A történet elolvasható, a lényeges számunkra, hogy a bécsi és a pozsonyi mérő közötti különbséggel játszottak.⁹⁸ Ám ennél érdekesebb, amit FVI a „gyónt” szövegből már közvetített-ként ad tovább. Ez ugyanis a hadseregellátás belső üzeme. A *Verpflegsverwalter* az ellátás kulcspozíciójával rendelkezvén (ő határozta meg, melyik molnár hány zsák gabonát kap kincstári őrlésre) az egész vertikumot kézben tartotta. Két szekérral, szekerenként két-két cseh⁹⁹ lóval és egy-egy kocssal, valamint megfelelő munkaszervezéssel csökkentette az üresjáratok számát: „*Egy szekérbén két lovat fogat, egy szekereére 30–35 zsák gabonát reá rakat, a legközelebb lévő malmokba a maga szekeren hordatya a gabonát. Zsák számra fizetik a fuvort, 1–1–2 xkat [krajcárokat] a mint a malom távul léte a gabonásháztul. Vannak több napszámassak rendelve, kik amint jött egyik szekere, mindgyárt a napszámassak a zsákokat fel rakták: a kotsis sem az életes háznál, sem a malomnál le sem szállott, midön a szekere a malomba vitte a gabonát, ottan a molnár legények és napszámassak hamarsággal a gabonával megtöltött zsákokat le vették s már a lisztes zsákok a parton állottak, azokat is hamar fellrakták; és igy két szekere a malomba vitt gabonás és vissza hozott lisztes zsákokért bért kapott; és annyit nyert, hogy némelly hosszabb napokban a 4 lóvaival 40 forint bért is fizettetett magának. A molnárak a fel és lerakást nagyon siettették; mert tőle függött*

93 Farádi Vörös 1927: 90.

94 Farádi Vörös 1927: 89.

95 Farádi Vörös 1927: 91.

96 Farádi Vörös 1927: 91.

97 „Ezen alkalmaztságokkal még többet gyónt [...]” Farádi Vörös 1927: 91.

98 „[...] mivel az Estereiger [österreicher, ’osztrák] mérő, a mellyel mi a zsákokba mérjük a zabot, árpát és egyebet, kisebb, mint a pos. [pozsonyi] mérő, mi pedig p: mérővel vették bé [...]” Farádi Vörös 1927: 89. Egy bécsi (*wiener Metzen*) és az – 1756-tól azzal azonos értékű – alsó-ausztriai mérő (*niederösterreichische Metzen*) űrmértékegységű búza metrikus térfogat-mértékegységben 61,486 literre, tömegmértékegységben 46,11 kilogrammra, egy pozsonyi mérő (*pressburger Metzen*) búza pedig 62,08 literre és 46,56 kilogrammra váltható. A két típusú mérő közötti különbség több mint fél liter (5,94 deciliter), illetve majdnem fél kilogramm (450 gramm) volt. Bogdán 1991: 328–329, 339–344, 611.

99 Vagy morva lovak: kifejezetten tehervontásra kitenyészett fajták.

*a molnárnak az aerarialis [kincstári] gabonát kinek, kinek ki osztani; az aerarialis örlésen, a holy font számra tartozik adni a lisztet, a molnárok nem sokat nyernek, azon malmokra tehát, a honnéd eő hordatta a lisztet, kevesebb örlést vetett, mint sem másokra, azért sörényebbek is voltak a fél s lerakásban.*¹⁰⁰

Értelmezve a számokat: Bogdán István a 18–19. század fordulójára vonatkozóan az egyes gabonafajták „mérő súlyának” (pozsonyi mérőnkénti tömeg kilogrammban kifejezve) országos átlagaként a következő értékeket adta meg: a búzát kerekítve 47, a kétszeresé (a búza és a rozs vegyes vetése) és a rozsé 42, az árpáé 35, a zabé 26, a kukoricáé 40, a kölesé pedig 44 kilogramm.¹⁰¹ A búzából, kétszeresből és kukoricából egy zsákba másfél mérőt, árpából és zabból pedig két mérőt számoltak (bár volt, hogy a zab esetében is másfél mérőt számoltak egy zsákba). Bogdán adatai alapján másfél pozsonyi mérő búza zsákonként kerekítve 71, a kétszeres 63, a kukorica 60, az árpa 53, a zab pedig 39 kilogrammot nyomott (az árpa és a zab esetében két pozsonyi mérővel kalkulálva előbbi 70, utóbbi pedig 52 kilogramm volt). Ezzel kalkulálva (ha a zsákba 1,5 pozsonyi mérő búzát töltöttek) a szekérre FVI adatai alapján körülbelül 2,1–2,5 metrikus tonna búza került.

A nyári hónapokban indított fuvarok során egy négyökrös szekérre nagyjából 15 bécsi mázsát (à 56 kilogramm), tehát körülbelül 0,85 metrikus tonnát számoltak, a tavaszi hónapra viszont – feltehetően az esőzések következtében felázott utak miatt – csak 10 bécsi mázsát (bő fél tonnát szekerenként). Ezek alapján az FVI adataiból számított 2,1–2,5 tonna/shaker elég soknak tűnik – legalábbis az általa említett két igáslóval számolva. Az más kérdés, ha ezek csak rövid távolságra sík terpen (jó útviszonyokkal) fuvaroztak (tehát közel voltak a malmok). A 30–35 zsák az adott helyzethez való viszonyulást is jelzi. Mi lehetett az üzlet az egészben? A szervezés. Komoly információs rendszert kellett kialakítani. Ha akkor vitt gabonát, amikor volt elhozni való liszt is, vagy fuvar költséget takarított meg, vagy pedig csökkentette a forduló idejét. Tudnia kellett, mit mennyi idő alatt örölnék meg, és a molnárokkal is együtt kellett működnie. Ha nem, akkor elakadt volna a rendszer.

FVI úgy közvetítette az élelmezési igazgató „gyónását”, hogy a kincstári örléssel fontra¹⁰² kellett elszámolni. Ez több tekintetben is érdekes. Egyrészt ezek alapján a nem kincstárit még nem így tartották nyilván. Másrészt a mértékegységek közötti váltások a csalások lehetőségét hordozták. Mivel a raktár pozsonyi mérőben vette át a gabonát, de bécsi mérőben mérte ki a zsákokba, így mérőnként körülbelül fél kilogramm (egy font) többletük keletkezett. A kérdés, vajon hol tárolhatták – az idők során vélhetően hatalmasra nőtt – többletet. Kézenfekvő, hogy

100 Farádi Vörös 1927: 91–92. A „*zsák számra fizetik a fuwort*” fordulat értelmzésünkben azt jelenti, hogy a fuvardíj elszámolási egysége a zsák.

101 Bogdán 1980: 539.

102 Egy bécsi font (*wiener Pfund*) – egy alsó-ausztriai fonttal (*niederösterreichisches Pfund*) feltehetőleg megegyezően – 1756-tól metrikus tömegmértékegységben kerekítve 0,56, egy pozsonyi font (*pressburger Pfund*) pedig 0,558 kilogrammra váltható. Bogdán 1991: 444, 448, 623. A kettő közötti különbség nagyjából 2 gramm.

ugyanott, csak a raktározás módja miatt a nem bennfentesek nem jöttek rá a turpisságra. (Esetleg elképzelhető, hogy a katonai raktár és a befogadó raktár jogilag elkülönült, de térbelileg nem. A Lackenbacherek példáján tudjuk, hogy ez milyen gondokat okozhatott.¹⁰³) Harmadrészt a mérő és a font nemcsak különböző dimenziójú (térfogat, illetve súly), hanem ráadásul eltérő léptékű egységek is (mintha például a fajsúlyt literenkénti tonnában kellene megadni), ami kerekítéssel kapcsolatos csalfaságokat tesz lehetővé. Arról nem is beszélve, hogy a gabonát nem zsákolva tárolták (a zsák nagyobb érték volt, mint ma, tehát föltehető, hogy mindenki ragaszkodott a zsákjához). Ez kiderül abból, hogy vételezéskor a katonák nyomkodták a zsákokat. Ha már lezárt zsákokat kaptak volna, akkor ennek nem lett volna értelme.¹⁰⁴ Az is elgondolható, hogy a nem kincstári termény egy része „supererogatum”¹⁰⁵ lehetett. Ezért az együttműködésre hajlandó molnárok – vagyis akik segítettek a fel- és lerakásban, azaz a szekerek fordulójának rövidítésében – kevesebb kincstári gabonával terheltek.

Jelenleg ott tartunk tehát az áttekintésben, hogy Pintér Tamásnak lehet igaza, FVI belezüllött a rendszerbe. De hátravan még a történet harmadik része, Geneyne vezérőrnagy és éllemezési alfelügyelő („*generalis Genge, ki a katonaság részéről az életés házok directora volt*”) látogatása.¹⁰⁶ FVI ismét csak az éllemezési („*életés házi*”) tiszték jelzéseinek (például számárfület mutattak az ellenőrök háta mögött¹⁰⁷) említését közvetítve, de azoktól távolságot nem tartva tudatja, hogy az éllemezés vezetői nem konyítanak az általuk ellenőrizendő rendszer sajátosságaihoz. A *Verpflegsverwalter* feltárja előtte a nagy titkot: az ellátási szervezet valójában bünszövetkezet, amelyik kegyetlenül megtorolja, ha valaki tagjai közül árulásra vetemedik: „*Ekkor azt is meg mondá [az éllemezési igazgató], hogy eöket ritka ember tudgya visgálni, magok tudgyák tsinyokat és senki nem egy könnyen vádolhatja idegen, ha tsak magok közül nem való. De ha a bé vádoltatot bé zárattatik, hogy [inkább: amikor] valami kitétel már reá bizonyodik, az bizonyossan még fogságában el vész, de még annak az embernek is, aki közüllök valakit fel adott, akár mi módon el kell veszni.*”¹⁰⁸

FVI hozzáteszi, maga is tapasztalt leszámolás jellegű esetet; le is írja azt, ám a figyelmes olvasó számára az általa felhozott ügy nem sziklaszilárd bizonyítéka annak, hogy a bünszövetkezet – ha létezett – meggyilkolta volna esetleges árulóit.

103 Halmos–Tamás 2023: 313.

104 A gabonát még a Kádár-kori termelőszövetkezetekben is csonka gúla alakú halmokba rakták, lemérték a gúla éleit és magasságát, s ebből akár táblázat segítségével is kitudható volt a halom térfogata.

105 Farádi Vörös 1927: 89, 95. A kifejezés többletjelisést jelent. FVI szóhasználatában a *superfluitással* rokon értelmű. Kóvér György szerint a kifejezés által megjelölt jelenségkör még nincs alaposan feltárva. Kóvér 1999. Megjegyzendő, a kifejezés az erkölcsfilozófiában helyeslő töltettel rendelkezik, míg a nagybirtok gazdaságtörténetének szakszavaként inkább negatív értelmű.

106 Farádi Vörös 1927: 92.

107 Farádi Vörös 1927: 93.

108 Farádi Vörös 1927: 93.

Mielőtt azonban elintézhették FVI-t mint valamiféle hajdani konteóbajnokot, az emlékiratszerző ismét egy körrel beljebb visz a dolgok megértését illetően. Mint leírja, megjelent nála a péterváradi élelmezési igazgató, és segítséget kérte egy kár megállapításánál. Az eset különlegessége az, hogy – legalábbis a beszámoló szerint – a kár II. József közvetlen utasításának eredményeként keletkezett: „[...] *minek utánna Joseff császár rendelésébül portiokbul nagy széna kazalok Futakon leginkább rakattak volna s azon kazalok ugy bé nem födethettek, hogy egész télen által tetemes károk a portiokbul tsinált kazalokban ne estek volna és mivel ezen kárnak megbetsüllésére commissio [bizottság] rendeltetett, mellynél én is ki vagyok nevezve, azért kért, hogy a kárnak betsüllésében rajta segítenék, mert a betsü után azt, a mi még a portiokból fog hibázni, köteles léssen meg fizetni.*”¹⁰⁹

A dolgok végül kezdik elnyerni értelmüket. Mint a dolgozat elején említettük, az élelmezési rendszert a háború idejére központosították. Ez rendben lett volna, de az uralkodó még bele is szólt a rendszer működésébe. Elgondolása nem volt rossz, de – legalábbis FVI bemutatása alapján – életidegen volt. (Tegyük hozzá, egy igazi hivatali rendszerben legalábbis nem illik a hivatali létra köztes fokain átnyúlni.) FVI-tól a háború idejére kinevezett tartományi biztosként elvárattott, hogy hatékonyan költse az uralkodó pénzét.¹¹⁰

A visszaemlékező, túl azon, hogy nem tartotta sokra az élelmezésért felelős kollégáit („Ezen dologhoz sem *Kriegs commissarius*, sem más katonatiszt, a ki ifjúságaiul fogva tsak katona [volt] és mezei gazda nem volt, nem értett”),¹¹¹ maga is gazdálkodó lévén, felelősséget érzett a hátország működéséért.¹¹² Végül megbízásának értelme alapvetően az ellátás folyamatosságának biztosítása kellett hogy legyen. Ezt expressis verbis nem írta le, de az egész történetnek csak akkor van értelme, ha FVI-nek ilyen szellemiséget tulajdonítunk. Ebbe a hivatásfelfogásba illeszkedik az is, hogy a bürokratikus elvektől távol eső jelenségeket is el kellett tűrnie – ha az ellátási szervezet állam (vagy ha tetszik: rablótanya) az államban, akkor azt is.

A történetnek mintegy lezárásaként FVI elmondja, bár megvesztegetni nem hagyta magát,¹¹³ az elszámolási rendszert méltatlannak tartotta.¹¹⁴ Ezek azok a részek, amelyeket az erkölcsi bírálók, így például Pintér Tamás a leginkább kifogásolhatóknak tarthatnak. Jelen dolgozat arról szól, hogy meg kell keresni a viselkedések összefüggéseit. A legsúlyosabbnak FVI azon állítása tekinthető, hogy a pusztákat

109 Farádi Vörös 1927: 93–94. A portióra: Bartal (szerk.) 1901: 505. Futak ma Futog, Szerbia.

110 Vö. Halmos–Tamás 2022: 38. Megjegyzendő, hogy Marczali Henrik fordítása szerint különben az uralkodó fejét véteti. Marczali ugyanis a *Visszaemlékezések*ben eredetileg németül szereplő mondatban a *Copf* betűsört *Kopfként* írta át. Marczali 1915: 16. A *Kopft* ('fej') nem volt szokás *Copfként* írni. A *Copf*inkább a *Zopf* 'hajfonat' régi írásmód szerinti alakja. Tehát az uralkodó valószínűleg arra gondolhatott, hogy elkapja a – bibliai képpel élve – rájuk bízott táalentumokat nem megfelelően forgatók grabancát.

111 Farádi Vörös 1927: 94.

112 Farádi Vörös 1927: 91.

113 „*De én semmit tőlek el nem vettem.*” Farádi Vörös 1927: 94.

114 A kifogásolható viselkedésről szóló szöveghelyek: Farádi Vörös 1927: 94–95.

járván ingyen kapott szénát, zabot. Kérdés, vajon miként kellett volna a porciót elszámolni. Ha FVI lova csak helyben fogyasztott, akkor a mennyiség igencsak korlátozott lehetett. Ha az ár e kis mennyiség esetében nem érte volna el az FVI lakóhelyére való szállítás költségét – és ez minden további nélkül elképzelhető –, akkor megkérdendő, veszített-e (a közt is beleértve) bárki is.

Ezzel szemben FVI is méltatlankodott. Ha nem vette föl havi ellátmányát, azt pro bono aerarii kezelték (mintha a kincstár javára lemondott volna róla), azaz *supererogatum*nak tekintették, viszont az alkalmankénti, hivatali okok miatti (*competentiája* fölötti) többletvételezését készpénzben fizettették vele vissza. Így aztán „*azon időtül fogva, a mi ulta a magazinalis tisztekkel jól éltem, már soha semmi supererogatumot ki nem tettek, tsak a hónap végével jöttek, hogy quietáljam [nyugtázzam] a competentiámat [illetményemet]. Már a quietantiát [nyugtát] is készen hozták, mellyet aláírtam; külömben a belgrádi táborban ki vett szénáért zabért sokat kellett volna fizetnem. Ellenben ha fell számláltam volna azon portiokat, mellyeket a tábor előtt ki nem vettem, semmi vagy igen kevés külömbség lett volna.*”¹¹⁵

Ezzel lezárjuk FVI nagy és vitatott kalandjának ismertetését.

Összefoglalásként

Legelőbb is meg kell állapítani, hogy FVI műve formailag emlékirat, de sok szempontból egy másik műfajba tartozik: *tükör*nek mondhatnók. Valójában hivatalnok-i példatár, a meghatalmazott tisztviselő jó gyakorlatát bemutató. Nem egyszerű hivatalnok, magas rangú tisztekkel is tárgyal. Ezt már egy a történetünkön túli részben írta le, még ha tagadó formában is: „*Ha nékem itten szovam nintsen és egyedül tsak azt kívánnyák, hogy kívánságokat tellyesésem, én itt felesleg vagyok, azért el megyek és tsak tessék nékem a gyülekezet végzését által adni, én kívánságaikat a vármegyékre el küldöm azzal a parantsolattal, hogy telyesétsék, de sikerérül nem felelek.*”¹¹⁶

Önállóságát tanúsítják váratlan ügyrendezési megoldásai. Abból kiindulva igyekezett a helyzeteket kezelni, hogy alárendeltjeit nehezen tudná pótolni úgy, hogy az élelmezés ügymenete ne álljon le. Az ellátásnak folyamatosnak kellett lennie. A feladat, hogy mai nyelven mondjuk, olyan volt, mintha guruló autón kelle-ne kereket cserélni. A „mission impossible” érdekében igyekszik készségeket elsajátítani, majd ezek által hatalmat szerezni beosztottjain, hogy azt a közjó érdekében használhassa föl. Az efféle útmutatók őspéldája József pátriárkának mint Egyiptom helytartójának bibliai története, melyet a középkorban nemes ifjak udvari szolgálá-

115 Farádi Vörös 1927: 95. Belgrád a hajdani Nándorfehérvár (ma Beograd, Szerbia).

116 Farádi Vörös 1927: 111.

latra való felkészítésére használtak.¹¹⁷ Érdeemes József történetét ideáltípusnak tekinteni, FVI szereplését pedig ahhoz hasonlítani. Ezt végzi el az 1. táblázat.

1. táblázat. Farádi Vörös Ignác és József pátriárka történetének összehasonlítása

	József pátriárka a fáraó felkentjeként	FVI
Készség	az Úr adta	maga szerezte
Hivatás	Izrael (Jákob) istene kiválasztotta	feljebbvaló kívánsága
Távlati cél	az igaz isten akaratának érvényre juttatása	az uralkodó szolgálata
Közeli cél	élelmezési válság elkerülése	provincia népének védelme
Érdek	az istenkirály (Fáraó) érdekének képviselete	a hadiszervezet működtetése
Eszköz	Egyiptom parasztjainak rabszolgává tétele	hatalomszerzés a beosztottak fölött
Trükk	színlelés	színlelés
Erő	testvérei és azok háznépe	köznemesei rokonság
Korlát	korlátlan	a rendi nemzet tekintélyének védelme

Forrás: Farádi Vörös 1927; Halmos 2019.

Az emlékirat jellemzése és FVI mentális elhelyezése után megkíséreljük összefoglalni, mi az FVI által elmondott történet tanulsága. Idézzük föl az eseményeket!

Történt, hogy egy szállítási felügyelő panasza nyomán az 1788. őszi, még aktív időszakban FVI csöbe húzta a katonai élelmezési raktárban szolgálókat (mai szóval: géhásokat¹¹⁸). FVI elindított egy színlelt vesztegetési játékot, majd ennek során leleplezte az ellenoldalt, az élelmezési igazgatót és beosztottjait. Ezek azonban ekkor még egy ellentrükkel elvették FVI jelentésének az élet. Ám a következő tavasszal FVI-nek nem kis idő alatt sikerült az élelmezési igazgató bizalmába férkőznie, leitatnia, és egzisztenciális függésbe hoznia. FVI nem jelentette fel a társaságot, azonban elvárta, hogy ne rabolják beszállítóik idejét, és biztosítsák a katonák élelmezését.¹¹⁹

A dolgozat elején Perjés Gézára hivatkozva említettük, hogy a hadsereg élelmezésében részt vevő kereskedők („vállalkozók”¹²⁰) helyzete az akkori századfordulóra megváltozott, a hadsereg finanszírozása és ellátása elváltak egymástól. Ezzel szemben FVI történetei arról szóltak, hogy a haszonszerzés mozgatóerejét nem lehetett kiiktatni a rendszerből.¹²¹ Annak erőforrás-pazarló megoldásai miatt a hivatalnoki szervezet vett át vállalkozói szerepeket. Ez természetesen a hivatalnoki és a vállalkozói viselkedés normáinak ütközésével járt.

117 Halmos 2019: 83. A hivatkozott műben a megállapítás alapjául szolgáló utalás feloldása kimaradt, itt pótoljuk: Thiebaut (ed. and transl.) 1998.

118 A „gehás” szó érzékletes értelmezéséhez: F. Tóth 1966: 5.

119 Farádi Vörös 1927: 58.

120 Perjés Géza a francia „munitionnaire”, „entrepreneur des vivres” kifejezéseknek felelteti meg.

121 Ezek a motívumok tökéletesen kivehetők az élelmezési igazgató 4 ló + 2 szekér + 2 kocsis kis vállalkozásában, miközben a szegedi katonai élelmezési raktár vezetője.

Miről is volt szó tehát a történetben? Az ellátásban részt vevők együttműködéséről, az együttműködés, az engedelmesség és felügyelet kicsikarásáról egy olyan rendszerben, aminek az a lényege, hogy a katonákat ellássa, mindegy, hogyan, végső soron pedig, hogy háborút nyerjen; arról, miként ítélte és írta meg ezt FVI, illetve miként ítéljük meg azt, aki ezt megírta. Másként szólva: ahogy korábban is (és bizony, később is), volt (és van) az üzleti életnek egy olyan, nem is kicsiny homályos zónája, ahol sem a piaci, sem a testületi szerveződés nem hatékony.¹²² Ezért nem véletlen, hogy ez a terület van leginkább kitéve a korrupciónak és a korrupció gyanújának.¹²³ Egy biztos: a politikai közösség céljai (adott esetben a közösséget megtestesítő uralkodó államrezonjának erőszakkal való kivitelezése) az üzleti élet terében az intézmények (adott esetben a szabad verseny) romlásaként, a szó régi értelmében vett korrupciójaként jelennek meg.

Pintér Tamás, FVI ténykedésének megítélését segítő, a korrupció következő definícióját használta: „Önkéntes, szándékos, jogtalan megállapodás két szereplő között, melynek értelmében egy hivatali döntésért valamifajta, akár anyagi, akár természetbeni juttatás vagy annak ígérete az ellenszolgáltatás.”¹²⁴

Az idézett tettet a köznyelvben a (meg)vesztegetés szóval fejezik ki. A közgazdasági irodalomban (Oliver Williamson értelmezésében) inkább az opportunistá cselekedet szakkifejezésnek felel meg, amikor valaki saját alkalmi előnyeire váltja megbízója távlatos céljait.¹²⁵

Kérdés azonban, vajon a történet valóban a szándékletika alapján ítélendő-e meg. FVI maga – egy korábban már idézett szöveghely alapján – más mércét adott meg.¹²⁶ Azt tekintette feladatának, hogy a rendszer egésze működjék. Aki volt vezetői beosztásban akár az üzleti életben, akár a közigazgatásban, tudhatja, az elsődleges szempont a vállalkozás (ami, mondjuk ki, üzem) működtetése, nem pedig a kívülállók erkölcsi együttérzésének elnyerése. Az élet nem állhat meg. Egy üzleti gépezetben nem lehet egyik pillanatról a másikra rendet rakni, nem lehet a rendet a szervezet alkotóelemeinek azonnali és teljes kicserélésével újjászervezni. Magánbűnösök alkalmazásával kell közkerölcsös üzleti testületet működtetni. Ez adott esetben járhat a szándékletika szempontjából nemkívánatos módszerekkel, hogy például valaki, a másik gyengéjét kihasználva, hatalmat szerez ama másik fölött, miként FVI tette azt a „*Ferfleks Ferwalter*” leitatásával.

Megemlíthető egy másik szempont is. Ezek az ügyek nehezen elbírálhatók. Héjja Julianna kiváló tanulmányából kiderül, az ügy számos esetben a gyanúba

122 Williamson 1979.

123 Sok beruházási, ingatlanfejlesztési tevékenység cselekvési módja közel áll az összemérhetetlen kérdésekről alkudozó politikai cselekvés „logikájához”. A részben a hadseregszállítási korrupció kérdéséről szóló tanulmányunk: Halmos–Tamás 2023.

124 Pintér 2021: 78.

125 Vö. Halmos–Tamás 2022.

126 Farádi Vörös 1927: 91.

fogott halála után zárult le. A büntetőjogi felelősségre vonás tehát nem történhetett meg. Az erkölcsi szintű válasz sokszor csak a vádlott hozzátartozóinak ellehetetlenítését jelentette, aminek méltányossága igencsak kérdéses.¹²⁷

Eleve kétséges, vajon lehetne-e az FVI által vázolt helyzetre egy kanti értelemben általános törvénnyé tehető szabályt megadni. Valószínűleg nem. Ha lehetne, akkor nem kellene vezetés, kormányzás. Lényegében egy Coase-teoréma szerinti (egy externáliákat és tranzakciós költségeket kiküszöbölő) világban lehetne élni. Ám ez egy jellegzetes „ha a nénikémnek kereke volna...” típusú föltevés.

Bár FVI története nagyon tanulságos, és jól jelzi a szándékletika és a hatalmat nem nélkülöző igazgatási gyakorlat dilemmáját, ellene vethető, hogy önmagában nem meggyőző. Megeshetett, hogy FVI esetleg a benne munkáló műveltségi elemek segítségével alakította az utódjai okulására szánt történeteit. Természetesen meg kell vizsgálni a levéltári iratok alapján, milyen gyakorlatok valószínűsíthetők a hadseregellátás terén. Mivel ezt a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* előző kötetében megtettük,¹²⁸ most nem térünk ki erre a kérdésre. Nagyon rövidre fogva annyi kimondható, hogy a bajok mikroszinten, a mindennapi élet (már amennyiben ezt a háborús életre lehet mondani) terén, a minőség bizonytalanságánál és a mértékek vitathatóságánál kezdődnek. A szellem, az elvek, a mindent szabályozni kívánó rendeletek, az eszközüvegek által kikényszerített lojalitás megkísérel szilárd-ságot vinni az élet mocsarába, de az utóbbit legföljebb kiismerni és – egy képzavarral élve – hámba fogni lehet. Ez olvasható ki FVI emlékiratából is.

Manapság a közvéleménynek korrupciónól üzetember és hivatalnok helytelen kapcsolata, megvesztegetés, a hivatallal rendelkező üzletfél nem megengedett jutalmazása, lefizetése jut az eszébe. Ez a közkeletű értelmezés történelmi példánkban már csak azért sem alkalmazható közvetlenül, mert gazdaság, üzlet és hivatal nem váltak úgy el egymástól, mint ma.¹²⁹ Mint említettük, korrupción abban a korban az intézmények, a normák elbizonytalanodását és bizonytalanságát, a bizalom hiányát, a gyanakvást, a szolidaritás gyengülését és hiányát, végső soron a romlást értették. Csakhogy ez a romlás nem morális kérdés, hanem sokkal inkább egy bizonyos tevékenység racionalitása. S ha ez így van, akkor végrehajtóik is szerepüknél fogva korruptak. Ilyen a jellemárcuk. Durkheimmel szólva ez egy anómikus világ. De a háborúk és a hadviselés természetéből kifolyólag miként is lehetne ez másként?!

Amit tanulásként leszűrhetünk, az bizonytalanság és bizalmatlanság viszonyának pár vonása:

127 Héjja 2015.

128 Halmos–Tamás 2023.

129 A vállalkozó, üzletember történeti értelmezésének tengernyi irodalma van. A témában megnyilvánuló legutóbbi magyar nyelvű szerzők közül Klement Juditot, Madarász Aladárt és Valentiny Pált emeljük ki. Klement 2019; Madarász 2014; Madarász–Valentiny 2015.

– Az együttműködés és a bizalmatlanság a pillanatnyi erőviszonyoktól függ. Erre az ideáltipikus példa Trifonov kereskedő és az alezredes története Dosztojevszkij *Karamazov testvérek* című regényében.¹³⁰

– A tartós együttműködést külső erők (ebben az esetben zsarolás) kényszerítetik ki.

– Mindennek erkölcsi megítélése a külső szemlélő horizontjától függ. Ez a bizonytalanság lehet az oka, hogy az utólagos elszámoltatás módja nem a számvéveszéki eljárás, hanem az erkölcsi vagy jogi keretbe bújtatott (rosszabb esetben közvetlen) leszámolás.

Ezek az utólagos leszámolások leginkább a sikertelen hadjáratok után következtek be. Egy tisztújítás során maga FVI is részese lett egy ilyen leszámolásnak. Amikor a helyi közéletben kívánt pástra lépni, büntetőeljárást indítottak ellene.¹³¹ A bűnbakkereső leleplezésekre jó irodalmi példákat találni Jókai Mór és mások műveiben. Ez viszont már egy másik történet, amelyről más alkalommal fogunk szólni.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 39 Kancelláriai levéltár, Acta generalia

Aurelius Augustinus 2020: *De civitate Dei*. Liber IV, iv. §. Wikisource. https://la.wikisource.org/wiki/De_civitate_Dei/Liber_IV – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.

Ausführliche 1791: *Ausführliche Geschichte des Krieges zwischen Rußland, Oesterreich und der Turkey, und des daraus entstandenen nordischen Krieges*. 4. Wien. <https://onb.digital/result/103C7158> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.

Babos Kálmán 1865: *Közhasznú magyarázó szótár a magyar irodalmi művekben, magán és hivatalos iratokban, hírlapokban, folyóiratokban és társalgási nyelvben gyakrabban előforduló idegen szavak megértésére és helyes kiejtésére*. Pest. <https://mek.oszk.hu/16400/16495/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.

Ballagi (Bloch), Moritz 1854: *Neues vollständiges Wörterbuch der deutschen und ungarischen Sprache [...]. Deutsch–ungarischer Theil*. Pest. <https://books.google.hu/books?id=mPNJAA-AAcAAJ> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.

¹³⁰ Nevezhetjük Trifonov-effektusnak is: „az összeg, valahányszor a felettesek ellenőrizték, utána – immár négy év óta egyfolytában – mindig eltűnt egy időre. Az alezredes mindannyiszor kölcsönadta egy igen megbízható embernek, Trifonovnak, egy öreg özvegy kereskedőnek, aki nagy szakállt és aranykeretes szemüveget viselt. Az elment a vásárra, megforgatta a pénzt, ahogy kellett, és rögtön teljes egészében visszaadta az alezredesnek, sőt azzal együtt [...] kamatot is. Ezúttal [tudniillik a parancsnok személyének változása után] azonban Trifonov egy vasat sem adott vissza, mikor megjött a vásárból. Az alezredes máris rohant hozzá. »Nem kaptam én magától soha semmit, és nem is kaphattam« – ez volt a válasz.” Dosztojevszkij 2004: I. 144.

¹³¹ Farádi Vörös 1927: 146–148.

- Ballagi Mór – György Aladár 1887: *Kereskedelmi szótár. I. Német–magyar rész; II. Magyar–német rész.* Budapest. <https://mek.oszk.hu/14100/14172/pdf> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Bartal Antal (szerk.) 1901: *A magyarországi latinság szótára.* Budapest. https://adt.arcanum.com/hu/view/Books_20_NyelvkonyvekSzotarak_1133_Magyarorszag_iatinsag_szotara_284/ – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Beiträge 1872: *Beiträge zur Geschichte des österreichischen Heerwesens. Erstes Heft: Der Zeitraum von 1757–1814. Mit besonderer Rücksichtnahme auf Organisation, Verflebung [sic] und Taktik.* Wien. <https://ia600707.us.archive.org/19/items/beitrgeszurgeschoibancoog/beitrgeszurgeschoibancoog.pdf> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Bogdán István 1991: *Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 4. Levéltár- és történeti forrástudományok 7.) Budapest. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv4_07/?pg=0 – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Csengery, Anton 1844: Die Militärerhaltung Ungarns, deren geschichtliche Entwicklung und Verhandlungen über dieselbe in den Reichsdeputationen und auf den Landtagen 1839/40 und 1843. *Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn* (4.) 1. 180–208. <https://books.google.com/py/books?id=PrUAAAAAcAAJ> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Danyi Pál 2023: Magyar pénzürtékindex – árák és devizák alapján 1754-től. In: *Ártörténet.hu. Pénz- és ártörténeti szakportál.* Budapest. <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-toll> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Domokos Lőrincz 1804: *A' magazinalis commissariusok' instructioja.* Nagyvárad. http://real-rmtak.hu/822/1/Magazinalis_commissariusok.pdf – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 2004 [1879–1880]: *A Karamazov-testvérek.* I–II. Ford. Makai Imre. Budapest.
- Eötvös József 1972 [1847]: *Magyarország 1514-ben.* Budapest. <https://mek.oszk.hu/04700/04774/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- F. Tóth Pál 1966: Fapuskások. 8. *Petőfi Népe* (21.) 134. (1966. június 8.) 4–5. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BacsKiskunMegyeiNepujtag_1966_06/?pg=56 – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Farádi Vörös Ignác 1927: Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései. In: *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822. évekről.* Szerk. Madzsar Imre. Budapest, 57–174. <http://real-eod.mtak.hu/7956/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Farkas Vilmos et al. 1970: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 2. H–O. Budapest. https://adt.arcanum.com/hu/view/MNYTESZ_Hun_2/ – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961: *A helytartótanácsi levéltár.* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 3.) Budapest. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv1_03/?pg=0 – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Feuchtwanger, Lion 1990 [1925]: *Jud Süß.* Ford. Tandori Dezső. Budapest.
- Frecskay János 1912: *Mesterségek szótára.* I. *Ötven iparág leírása; II. Ezen iparágak összesített magyar–német és német–magyar szótára.* Budapest. <https://mek.oszk.hu/11100/11134/pdf/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Harmat Mór – Schustek Adolf 1913: *Kereskedelmi szótár. A magyar és német kereskedelmi levelezés szókincse és szólásmódjai.* II. *Német–magyar.* Budapest.

- Hof- und Staats-Schematismus 1788: *Hof- und Staats-Schematismus der röm. kais. auch kais. königlich- und erzherzoglichen Haupt- und Residenzstadt Wien, derer daselbst befindlichen höchsten und hohen unmittelbaren Hofstellen, Chargen und Würden, niedern Kollegien Instanzen und Expeditionen, nebst vielen andern zum allerhöchsten Hof; der Stadt und den k. k. Erbländern gehörigen geistlichen, weltlichen und Militär-Bedienungen, Versammlungen, Stellen und Aemtern. Mit einem dreyfachen Register versehen auf das Jahr 1788.* Wien. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=shb&datum=1788&zoom=2> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Horváth Mihály 1839: Gondolatok a történetírás teóriájából. *Athenaeum* (3.) 22. 338–341. hasábk. <http://real-j.mtak.hu/7049/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Humboldt, Wilhelm von 2006 [1821]: A történetíró feladatáról. Ford. Rajnai László. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet.* 2. Budapest, 9–21. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/gyurgyak-janos-kisantal-tamas-szerk-tortenetelmelet-ii-osiris-tankonyvek-2006/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Hübler, Franz 1820: *Militär-Ökonomie-System der kaiserlichen königlichen österreichischen Armee.* III. Wien. https://library.hungaricana.hu/en/view/MilitarOekonomieSystem_03/ – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Idegen 1854: *Idegen szavak tára. A társalgási és tudományos nyelvben, valamint a honi hírlapokban előforduló idegen szavak magyarítása- és helyes kiejtésére vezérlő segédkönyv.* Pest.
- [Joseph der Zweyte] 1782a: *Instruction für das Militär-Haupt-Verpflegs-Amt. No. 2.* Wien. <https://onb.digital/result/105181FE> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- [Joseph der Zweyte] 1782b: *Instruction für die Militär-Verpflegs-Aemter und Feld-Directionen. No. 3.* Wien. <https://onb.digital/result/105181E5> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- [Joseph der Zweyte] 1782c: *Instruction für das in Kriegs-Zeiten aufgestellte Ober-Landes-Commissariat. No. 3.* Wien. <https://onb.digital/result/105181DC> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- [Joseph der Zweyte] 1789: *Nr. 980. Instruction für die Militär-Verpflegs-Beamte in Kriegs- und Friedens-Zeiten.* Wien. <https://onb.digital/result/102F1F40> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- [Perger János – Sztrokay Antal (szerk.)] 1847: *Törvénytudományi műszótár.* 2. kiadás. Buda.
- Schematismus 1790: *Schematismus Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. Pro Anno 1790.* Buda. <https://books.google.hu/books?id=Np5jAAAAcAAJ> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Schmitt, Carl 1992 [1922]: *Politikai teológia.* Ford. Paczolay Péter. Budapest.
- Schmitt, Carl 2009 [1922]: *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität.* Neunte Auflage. Berlin. https://www.duncker-humboldt.de/_files_media/leseproben/9783428488056.pdf – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Scott, Walter 1980 [1820]: *Ivanhoe.* Ford. Szinnai Tivadar. Budapest. <https://mek.oszk.hu/03600/03643/html/01.htm> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Szent Ágoston 1859: *Szent Ágoston hippói püspöknek az Isten városáról írt XXII. könyve.* Ford. a pesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája. 1. Pest. <https://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kto4022402/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Werböczy István 1990: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű kiadás.* Ford. Csiky Kálmán. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akerlof, Georg 1970: The Market for Lemons. Qualitative Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics* (84.) 3. 488–500. <https://doi.org/10.2307%2F1879431> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Bánlaky József 2001 [1928–1942]: *A magyar nemzet hadtörténelme*. Budapest. <https://mek.oszk.hu/09400/09477/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Bogdán István 1980: Gabonaféléink térfogatsúlya a XVIII/XIX. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle* (22.) 3–4. 527–590. https://adt.arcanum.com/hu/view/AGRARTORTSZLE_22/?pg=532 – utolsó letöltés: 2023. március 23.
- Engels, Jens Ivo 2016: *A korrupció története a korai újkortól napjainkig*. Ford. Kurdi Imre. Budapest.
- Fiscal-Military é. n.: Fiscal-Military Project Bibliography. In: *The European Fiscal-Military System 1530–1870*. <https://fiscalmilitary.history.ox.ac.uk/files/fiscalmilitary-systemproject-bibliographyversion4pdf-o> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Godsey, William D. – Maťa, Petr (eds.) 2022: *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State. Contours and Perspectives 1648–1815*. Oxford.
- Granovetter, Mark 1988 [1982]: A gyenge kötések ereje: A hálózatelmélet felülvizsgálata. Ford. Molnár Attila. *Szociológiai Figyelő* (4.) 3. 39–60.
- Halmos Károly 2006: Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Budapest, 399–408. <https://www.szaktars.hu/kortars/view/steinert-agota-szerk-evkes-szinek-tanulmanyok-fabri-anna-tiszteletere-hatvanadik-szulesnapjan-2005/?pg=399> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Halmos Károly 2019: József pátriárka történetei. In: Havran Dániel – Klement Judit – Nagy Dániel Gergely (szerk.): *MA 70. Eszmék – történetek – elméletek. Tanulmányok Madarász Aladár tiszteletére*. Budapest, 69–91. <http://mek.oszk.hu/19200/19257/19257.pdf> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Halmos Károly – Tamás Máté 2022: Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság. A hadsereg-ellátásról. *Korall* (23.) 89. 23–44. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2022.03.002> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Halmos Károly – Tamás Máté 2023: A hadsereg, a kereskedő és a szerződés. A hadseregellátás intézményi működése a 19. század eleji Habsburg Monarchiában. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022. Területi egyenlőtlenség – Intézményi változás*. Budapest, 273–315. http://real.mtak.hu/162788/1/Gazdtort_Evkonyv_2022.pdf – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Hankiss Elemér 1979: A korrupció. In: Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák*. Budapest, 73–142.
- Hausner Gábor 2019: Perjés Géza a katonai vezetők kiképzéséről és a hadtörténet-oktatás szerepéről. *Hadtudományi Szemle* (12.) 2. 21–34. <https://doi.org/10.32563/hsz.2019.2.2>
- Hayek, Friedrich A. von 1945: The Use of Knowledge. *The American Economic Review* (35.) 4. 519–530. <https://www.jstor.org/stable/1809376> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Héjja Julianna Erika 2015: „Hütlenségi és visszaélési botrányos tények”. Vármegyei tisztviselői kihágások, felelősségre vonás, fegyelmi eljárás a 19. század első felében. *Századok* (149.) 5. 1068–1077. <http://real-j.mtak.hu/6281/5/2015-5.pdf> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Hobsbawm, Eric 1974: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*. Ford. Tandori Dezső. Budapest.

- Hochedlinger, Michael 2013 [2003]: *Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683–1797*. London – New York.
- Hochedlinger, Michael 2019: Das Stehende Heer. In: Hochedlinger, Michael – Maťa, Petr – Winkelbauer, Thomas (Hrsg.): *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. 1. *Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*. (MIÖG. Ergänzungsband 62. Teilband 2.) Wien, 655–763.
- Iwasaki, Yoko 2008: *The Methodological Application of Modern Historical Science to Qualitative Research*. (IDE Discussion Papers 143.). <https://ideas.repec.org/p/jet/dpaper/dpaper143.html> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Karácsony András 2016: *A jogtudomány teológusa. Carl Schmitt politikai teológiája – Politika, politikaelmélet és jog*. Gödöllő–Máriabesnyő. <https://www.szaktars.hu/attraktor/view/karacsony-andras-a-jogtudomany-teologusa-carl-schmitt-politikai-teologiaja-2016/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Klement Judit 2019: A vállalkozó elméletben és gyakorlatban. In: Havran Dániel – Klement Judit – Nagy Dániel (szerk.): *MA 70. Eszmék – történetek – elméletek. Tanulmányok Madarász Aladár tiszteletére*. Budapest, 131–139. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/75117> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Kövér György 1999: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. *Aetas* (14.) 1–2. 285–293. <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00011/1h-15.html> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Kövér György 2011: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* (65.) 3. 219–242. https://epa.oszk.hu/01900/01977/00252/pdf/EPA01977_soproni_szemle_2011_3_219-242.pdf – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Lázár Balázs 2020: A császári-királyi hadsereg ellátási rendszere a Magyar Királyságban az 1751. évi szabályzattól 1815-ig. *Történelmi Szemle* (62.) 4. 549–564. https://epa.oszk.hu/00600/00617/00188/pdf/EPA00617_tortenelmi_szemle_2020_04_549-564.pdf – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Lukács György 2002: *A bosevizmus mint erkölcsi probléma*. Marxists Internet Archive. <https://www.marxists.org/magyar/archive/lukacs/bmep.htm> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Madarász Aladár 2014: Hogyan született a vállalkozó? *Külgazdaság* (58.) 7–8. 3–29. <https://kulgazdasag.eu/article/366> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Madarász Aladár – Valentiny Pál 2015: Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalat történet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok „paradigmatereztésre”. *Korall* (16.) 61. 5–42. <http://real.mtak.hu/34298> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Madzsar Imre 1927: Bevezetés. In: Madzsar Imre (szerk.): *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*. Budapest, 1–54. <http://real-eod.mtak.hu/7956/> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Marczali Henrik 1915: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok* (49.) 1–2. 1–33. http://real-j.mtak.hu/13672/1/Szazadok_1915.pdf – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Perjés Géza 1963a: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 29.) Budapest.
- Perjés Géza 1963b: Élelemellátás, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti kétszáz esztendőben (Hadtáptörténeti tanulmány). *Hadtörténelmi Közlemények* (ú. f. 10.) 1. 216–281. https://adt.arcanum.com/hu/view/HadtortenelmiKozlemenyek_1963/?pg=217 – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.

- Pintér Tamás 2020a: Egy hadbiztos az 1788–1791. évi török háborúban. Farádi Vörös Ignác a fronton. In: Bíró Gyöngyvér – Mohai Aletta (szerk.): *Móra Akadémia szakkollégiumi tanulmánykötet*. (Szakkollégiumi Füzetek 8.) Szeged, 113–129. https://acta.bibl.u-szeged.hu/74071/1/moraakademia_008_113-129.pdf – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Pintér Tamás 2020b: Diadal vagy kudarc? II. József török háborújának értékelése a magyar és a nemzetközi szakirodalom tükrében. In: Hamerli Petra – Varga Tímea – Rab Virág (szerk.): *XIII. Nemzetközi és XX. Országos Grastyán Interdiszciplináris konferencia előadásai*. Pécs, 115–133.
- Pintér Tamás 2021: *Hadbiztos, politikus, gazda – avagy „a középségben megmaradni”*. Farádi Vörös Ignác életútja és személyisége a visszaemlékezései tükrében. MA-szakedolgozat, kézirat. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Pintér, Tamás 2023: Deutsch-ungarische Zusammenarbeit im Schatten des letzten Türkenkrieges: Geschichte der Freundschaft von Ignác Farádi Vörös und Kapitän Rabach. In: *Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek*. Pécs, 27–44.
- Redlich, Fritz 1964–1965: The German Military Enterpriser and His Work Force. A Study in European Economic and Social History. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft* 47–48.
- Soós István 2021: Das Königreich Ungarn in der Donaumonarchie (1699–1790). In: Schmitt, Oliver Jens (Hrsg.): *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800*. (Handbuch zur Geschichte Südosteuropas 2.) Berlin–Boston, 695–781.
- Székfi Gyula 1939: *Magyar történet*. (Hóman Bálint – Székfi Gyula: Magyar történet IV.) Budapest.
- Szijártó M. István 2020: Hadseregellátás Magyarországon a kései rendiség idején. Bevezető megjegyzések. *Történelmi Szemle* (62.) 4. 523–526. http://real.mtak.hu/120976/1/TSZ_2020_4_Bevezeto.pdf – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.
- Thiebaux, Marcelle (ed. and transl.) 1998: *Dhuoda: Handbook for her Warrior Son. Liber Manualis*. (Cambridge Medieval Classics 8.) Cambridge.
- Williamson, Oliver E. 1979: Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations. *Journal of Law and Economics* (22.) 2. 233–261. <https://doi.org/10.1086/466942>
- Z. Varga Zoltán 2000: Önéletírás-olvasás. *Jelenkor* (43.) 1. 87–93. <https://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/2000-1.pdf> – utolsó letöltés: 2023. augusztus 31.

Hitelek a szomszédból

Két 19. századi pesti vállalkozónő üzleti hálózatának összehasonlítása¹

A vállalkozói világot szeretjük a lehetőségek és a nagy sikerek birodalmaként látni. Az ünnepektől sikersztorik árnyékában azonban számtalan bukott vállalkozó, szertefoszott álom és veszélybe került megélhetés bújík meg. Ha nincs már visszaút, következik a csőd, amely messzemenő következményekkel járhat a vállalkozókra, családjukra, közösségekre. Persze ezen következmények súlya, kockázata nagyban függ a személyek társadalmi-gazdasági helyzetétől, így vagyontól, összeköttetéseitől is.

Ebben az esettanulmányban két csődbe ment 19. századi vállalkozónő csődjével foglalkozom, akik vállalkozása az 1869-es „kis válság” idején bukott meg. A tanulmány fő célja, hogy bemutassa a két vállalkozó eltérő helyzetéből fakadó különbségeket, ehhez pedig elsősorban a hálózatelemzést hívom segítségül. Fontos megemlíteni, hogy a munka előképeként tekinthetők Halmos Károly, Klement Judit és Kövér György kutatásai. Halmos Károly a Gregersen és a Neuschloss család hálózatait kutatta részben csődperek alapján, Steinberger Manó ügyében pedig ugyanígy a '69-es csődperek alapján vizsgálódott, Kövér György egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszerét mutatta be, Klement Judit pedig a malomipar szereplőivel foglalkozott.²

Megemlítendő továbbá a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2020-ban megjelent kötete is, amely a *Hálózat & Hierarchia* alcímet viseli. A könyv szerzői közül ehhez az íráshoz is fontos inspirációként szolgált Tózsza-Rigó Attila, aki a 16. századi bécsi polgárok hálózatait mutatta be, Kovács Evelin, aki debreceni üvegesmesterekkel foglalkozott, Papp Viktor pedig az ügyvédek gazdasági szerepét vizsgálta a budapesti ügyvédek századvégi részvénytársasági pozícióinak hálózatelemzése útján.³

1 A tanulmány az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport keretében, a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány (PADME) támogatásával készült.

2 Halmos 1987; Halmos 2005; Halmos 2020; Kövér 2002; Klement 2012a; Klement 2012b.

3 Tózsza-Rigó 2020; Kovács E. 2020; Papp 2020.

Főszereplőink

Első főszereplőnk, Szandrovits (született Weisz) Rozália férje, József halála után kezdett önálló vállalkozásba. Elmondása szerint nem nyereségvágy, sokkal inkább a túlélési ösztön hajtotta a saját üzlet nyitása felé. Az 1869-es csődper idején harmincas éveiben járó asszonynak ugyanis négyévesforma kisfiáról, Antalról kellett gondoskodnia. Kevéske megtakarítására és némi hitelre alapozva nyitotta meg kis üzletét a Hajós utca 12. szám alatt, ahol késztermékeket és saját maga által varrt ruhákat árult.⁴ Az első hitelt hamarosan újabbak követték. Az üzlet – talán a közeli hírhedt Hermina téri bolhapiac által jelentett verseny miatt⁵ – nem tudott megállni a saját lábán. Persze Rozália helyzetét az sem könnyítette meg, hogy úgy vágott bele az üzleti életbe, hogy sem írni, sem olvasni nem tudott.⁶ Az adósságszpirál végül 1869 őszén vált végképp fenntarthatatlanná, így Rozália 1869. október nyolcadikán beadta csődnyitási kérvényét.⁷

Rozália anyagi körülményeiről jó képet ad a csődper során összeállított csődleltár. Ebből tudjuk, milyen szerény körülmények között élt Antallal Hajós utcai üzletének hátsó részében. A funkcionális sötétbarna bútorok, a család ruhái és eszközei a varrógépek kivételével nem képeztek igazi értéket.⁸ Rozália számára ez valódi válságszituáció volt, hiszen nemcsak megélhetése volt fenyegetve, de ha bebizonyosodott volna, hogy rosszhiszemű csődről, tehát manipulációról van szó, akár gyermekét és személyes szabadságát is elveszíthette volna. Emiatt nem csoda, hogy csődperre során nagyon tudatosan, olykor ferdítésekkel mutatta be helyzetét.⁹

Szandrovits Rozália csekély vagyona arra sem volt elég, hogy a csődeljárás költségeit fedezze. Emiatt Rozália üzletfelei nem lettek kártalanítva, a több mint egy évig tartó csődper végül eredménytelenül zárult.¹⁰ Ezt Rozália már nem várta meg, ismeretlen helyre menekült a per következményei elől,¹¹ ezzel végleg eltűnt szemünk elől. A családról majd csak 1934-ben hallunk legközelebb, amikor az ekkor már hetvenéves Antal újraházasodott. Ebben az időben csupán mintegy tízperces sétatávra lakott a Hajós utcai üzlettől.¹² Rozália már nem élt.

4 BFL IV. 1343.j III/35 866/1870. Csődbírósági jegyzőkönyv. 1870. január 8.

5 A Hermina téren 10 forintból bárki be tudott magának vásárolni egy évre elegendő levetett ruhát. A tér hírhedségét a zsigb vásár mellett a kétes kávézók adták. Báttaszéki 2018: 23–27.

6 BFL IV. 1343.j III/35 54200/1870. Véleményes jelentés. 1870. november 19.

7 BFL IV. 1343.j III/35 60934/1869. Csődnyitási kérvény. 1869. október 8.

8 BFL IV. 1343.j III/35 67784/1869. Csődleltár. 1869. november 9.

9 Rozália vallomásaiban tudatosan játszott rá az elhagyott gyenge nő szerepére, nehézségeit felnagyította, lehetőségeit kisebbitette. Elhunyt férjét, aki a hivatalos iratokban tetőfedőként (*imbricarius*) szerepel, a csődper során a Dunai Gőzhajózás kormányosaként mutatta be. Rozália tudatos kommunikációjáról lásd Kovács K. 2022.

10 BFL IV. 1343.j III/35 56096/1870. Jegyzőkönyv. 1870. december 3.

11 BFL IV. 1343.j III/35 977/1871. Jelentés. 1871. január 9.

12 Házassági anyakönyv. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-62VH-XRP?i=39&wc=92QL-929%3A40678301%2C54933001%2C1077272602&cc=1452460> – utolsó letöltés: 2023. március 3.

Másik hősünk, Iszer Friderika szinte minden tekintetben különbözött Rozáliától. Friderika jó családból származott, neki anyagi biztonság jutott osztályrészlül, jó neveltetést kapott, ráadásul életútja jól követhető a levéltári iratokból. Friderika Matilda 1843. március 5-én született a római katolikus Tarone Ferdinánd pesti városkapitány¹³ és Lőw Karolina gyermekeként.¹⁴

Friderika fiatalon, 1860 környékén ment hozzá a nála tizenöt évvel idősebb Iszer Gyula pesti kereskedőhöz.¹⁵ Friderika talán még be se töltötte a tizennyolcadik életévét. A pár első gyermeke, Friderike 1860. augusztus 12-én született.¹⁶ Őt egy kisfiú, Ernő Nándor követte 1867. szeptember 1-jén.¹⁷ A pár harmadik gyermeke, Iszer Sarolta Antónia éppen vizsgált csődperünk derekán jött világra, 1869. július 16-án.¹⁸ Friderika tehát várandósan keveredett csődügyébe.

Iszer Friderika ekkor már jó egy éve nem volt aktív részese az üzletvitelnek. Sógora, a sudár testalkatú, gesztenyeszín hajú, több nyelven beszélő¹⁹ Iszer Lajos már több éve működő, ruhaneműket árusító üzletébe társult be,²⁰ azonban ebből ki akart szállni. Mivel vagyonát befektette a cégbe, olyan szerződést kötött sógorával, hogy amíg az nem tudja visszafizetni a vagyonát, addig Friderika továbbra is felelősséggel tartozik a cégért. Mivel Iszer Lajos az üzlet pangására hivatkozva csődöt jelentett, ez Friderikát is magával rántotta.²¹

Friderika anyagi helyzete alapvetően stabil volt. Élvezte apja támogatását, ráadásul férje is köztisztelőnek örvendett. Iszer Gyula saját boltja a pesti Stáció (a mai Baross) utcában várta a vásárlókat, a csődöt sikeresen elkerülte. Pontos tevékenységi köre ismeretlen. Gyula emellett választmányi tag volt a Pesti Népbanknál.²² Nem tudjuk, hogy miért nem a testvérek vitték közösen Lajos cégét is, mindenesetre így Friderika vett részt a csődper elsimításában. Mint majd látni fogjuk, Friderika számára a csődhelyzet nem jelentett egzisztenciális krízist, így ő különösebb probléma nélkül vészelté át ezt a vészterhes folyamatot. Hitelezőivel sikerült peren kívüli megegyezést kötnie, így a csődper végig sem futott. A megállapodás után Friderika élete visszatért a rendes kerékvágásba.

13 A városkapitányi cím a város rendőrségének vezetőjét illette.

14 MNL OL X 2016. A0061. Szentistvánváros római katolikus születési anyakönyvi kivonatai. 3. 8.

15 OSZK Kisnyomtatványtár. Iszer Gyula gyászjelentése.

16 MNL OL X 2016. A0062. Szentistvánváros római katolikus születési anyakönyvi kivonatai. 5. 55. A Friderike névalak apja gyászjelentéséből származik. Az anyakönyvi formula Friderika Karolina volt, a könnyebb megkülönböztetés végett használok a gyászjelentésben található formát.

17 MNL OL X 2005. A0202. Erzsébetváros római katolikus házassági anyakönyvi kivonatai. 15. 23.

18 MNL OL X 2016. A0062. Szentistvánváros római katolikus születési anyakönyvi kivonatai. 5. 558.

19 BFL VII.106. 806/1893. Fogolytörzskönyv. 1893. június 2.

20 Az üzlet legalább 1854 óta várta a vásárlókat egy 1869-es közlemény alapján, amelyet *Az Üstökös* című lapban találhatunk. Mivel Iszer Lajos születését 1843 kórét tehetjük, így nyugodtan kijelenthetjük, hogy a boltot nem maga indította. Apróhirdetés. *Az Üstökös*, 1869. november 27. 389.

21 BFL IV. 1343.j III/4. 7464/1869. Csődnyitási végzés. 1869. január 30.

22 Közgazdaság. *Pesti Napló*, Esti kiadás, 1870. március 23. 2.

Hálózatok felülnézetből

A két főszereplőnk közötti masszív különbségek azonnal egyértelművé válnak, amint ábrázolom pénzügyi tranzakcióik szociogramját. Az ilyen hálózatok elemzése során nemcsak a kapcsolatok pusztá léte, de azok iránya is fontos információforrás, ezért az ábrázolás során irányított gráfokkal találkozunk.²³ Ezen a ponton fontos tisztázni, hogy a csődper mint forrásanyag jelentős limitációkkal jár, ebből pedig következik ábrám egy nagyon fontos jellemzője. Mivel a csődperanyag érthető módon a csődbukott helyzetére koncentrált,²⁴ pusztán a csődper alapján lehetetlen a hálózat egyéb elemei közötti kapcsolatot rekonstruálni. A hálózatok emiatt centralizáltak, a valóságban ennél minden bizonnyal változatosabb hálózatokról beszélhetünk. Így hiba lenne főszereplőink exponált helyzetéből, hálózati presztízséből²⁵ következtetni társadalmi presztízsükre.

Ettől még kutatásom nem érvénytelen, ugyanis egyéb források bevonásával szereplőink üzletfeleiről igen sok részletet ki lehet deríteni. Így bár a közöttük fennálló kapcsolatokról nem tudunk sokat, mégis alkalmasak hálózataink a kvalitatív kutatásra, hiszen a hálózat elemeit adó szereplők foglalkozása, földrajzi helyzete, felekezeti hovatartozása is rekonstruálható.

Mindkét ábrán a vállalkozói hálózatokat ábrázoltam, ahol a gráfok pontjai jelképezik a hitelezőket, a pontok mérete pedig az általuk biztosított hitellel vagy a hitelre adott javak értékével arányos. Fontos, hogy a két ábra egymáshoz képest nem méretarányos. Szandrovits Rozália legnagyobb hitelezője, Klein József, aki 578 forintot bocsátott Rozália rendelkezésére zálogjegy formájában,²⁶ messze eltörpül Iszer legnagyobb hitelezője mellett. A Salcher Mátyás és fiai cég ugyanis 11 919 forint értékben adott be váltókövetelést Iszer Friderika csődtömege ellen.²⁷

Jól látszik, hogy Iszer Friderika hálózata sokkal kiterjedtebb, csődperében huszonkét entitás, cégek és magánszemélyek adtak be keresetet Friderika ellen. A pontok jól elkülönülnek, az üzletfelek között a peranyag alapján első ránézésre nem tűnik fel klaszter. Rozália hálózata jóval szerényebb, nála kilenc félből áll a csődület, a hitelezők alkalmi testülete.²⁸ Rozália esetében ugyanakkor megfigyelhető egy négyelemű klaszter, amelyet érdemes alaposabban szemügyre vennünk.

Bienenfeld Johanna és Silberspitz Ignác között a kapcsolat nem is lehetne közelebbi, ugyanis házastársakról van szó, akik üzletüket együtt vitték. Igaz, Silberspitz Ignác tanárként található meg a forrásokban,²⁹ de a Retek utcai cím megjele-

23 Takács 2011: 6.

24 A csődper lefolyásáról és a keletkezett iratokról lásd Halmos–Klement 2013.

25 Takács 2011: 10.

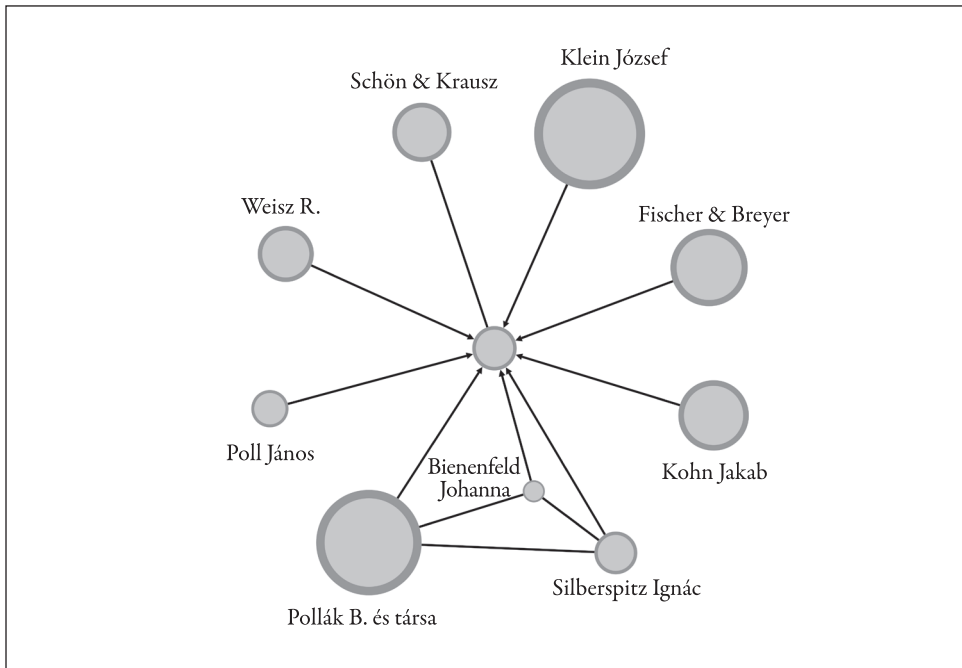
26 BFL IV. 1343.j III/35. 63719/1869. Csődkereset. 1869. október 22.

27 BFL IV. 1343.j III/4. 17936/1869. Csődkereset. 1869. március 10.

28 Halmos–Klement 2013: 141.

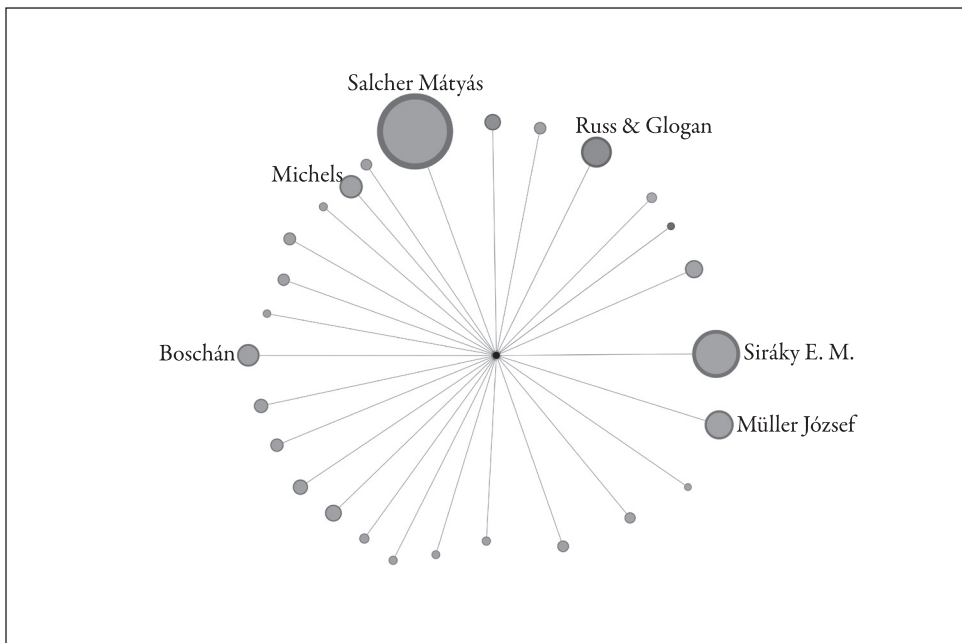
29 Gebrüder Pollak (Hrsg.) 1866: 267.

1. ábra. Szandrovits Rozália hálózata

Forrás: Saját szerkesztés Szandrovits Rozália csödperanyaga alapján, BFL IV. 1343.j III/35.

2. ábra. Iser Friderika hálózata

Forrás: Saját szerkesztés Iser Friderika csödperanyaga alapján, BFL IV. 1343.j III/4.

nik a csődperanyagokban is mint közös üzletük. Ők már a csődper előtt üzleteltek a szintén hitelező Klein Józseffel. Klein a Rozália által Silberspitzéknél zálogba helyezett, de vissza nem váltott zálogcikkeket vásárolta meg. A klaszter utolsó tagja Pollák Bernát nagykereskedő. Az ő kapcsolata igencsak ellenséges Silberspitzékkal, ugyanis a csődper után Pollák mellékpert indított a szóban forgó zálogcikk miatt.³⁰ A nézeteltérés oka, hogy Pollák Bernát már korábban megszerezte Rozália zálogjegyeit azzal a be nem váltott ígérettel, hogy a jegyekért cserébe elsimítja tartozásainak ügyét.³¹ Amikor beadta keresetét a zálogcikkekre, elutasításra talált, hiszen Silberspitzék már túladtak rajtuk. Ezt Pollák nem tűrte, jogi útra terelte az ügyet. A klaszter tehát egyszerre mutat kooperációt és konfliktust.

Hitelek a szomszédból

A hitelezők csoportosításának egyik lehetséges szempontja a földrajzi elhelyezkedésük. Ennek megállapításához a különböző címjegyzékekre és a peranyagokra támaszkodhatunk. Rozália kilenc hitelezőjének kétharmadát lehetséges cím alapján beazonosítani. Az alacsony elemszám miatt a három hiányzó hitelező is nagyban átrajzolhatná a hálózatról alkotott képet, de mivel földrajzi helyzetük alapján alapvetően hasonló hitelezőkből álló csoportról beszélhetünk, ennek nincs komoly kockázata.

Szandrovits Rozália vallomásának antagonistája, Pollák Bernát az Alsódunasor 14. alatt lakott.³² Ismerjük Bienenfeld Johanna lakhelyét (Retek utca 9.) és Silberspitz Ignác üzletét (Nagymező utca 7.).³³ Poll János rövidáruboltja a mai Mérleg és Bálvány utca sarkán állt, a Göttergasse 3. alatt.³⁴ Rozália üzletétől legtávolabb eső hitelezője egy bizonyos Weisz R. volt, akitől varrógépeit vásárolta hitelbe évekkel a csőd előtt. Weisz a Deák utca 6. szám alatt lakott, varrógép-raktára 1867-ben még a Harmincad utcában, 1869-ben már a Régi Posta utcában³⁵ volt megtalálható. Szandrovits Rozália hitelezői közül a legnehezebb Kohn Jakab beazonosítása, ugyanis ez meglehetősen gyakori név volt. Az 1867-es címjegyzék tíz férfit is jegyzett ezen a néven, akik közül többen is jó eséllyel lehettek Rozália hitelezői. Volt közöttük rövidáru-kereskedő (Háromholló utca 13.), két szabó (Váci út³⁶ 3. és Fe-

30 BFL IV. 1343.j III/35 56096/1870. Jegyzőkönyv. 1870. december 3.

31 BFL IV. 1343.j III/35 866/1870 Jegyzőkönyv. 1870. január 8.

32 Gebrüder Pollak (Hrsg.) 1866: 248.

33 BFL IV. 1343.j III/35 7329/1870. Jegyzőkönyv. 1870. február 10.; BFL IV. 1343.j III/35 67784/1869. Csődleltár. 1869. október 26.

34 Gebrüder Pollak (Hrsg.) 1866: 214.

35 Gazdasszonyoknak. A varrógépekről. *Családi Kör*, 1867. február 10. 139; Apróhirdetés. *Borsszem Jankó*, 1869. március 14. 116.

36 Ma Bajcsy-Zsilinkszy út.

kete Sas utca 4.) és két közelebbi megjelölés nélküli kereskedő (Váci út 18. és Dorottya utca 8.).³⁷ Közülük bárki lehetett a szóban forgó kereskedő.

Ami bizonyos, hogy Rozália üzleti partnerei egy földrajzilag meghatározott körből kerültek ki. Mivel sem írni, sem olvasni nem tudott, a nemzetközi levelezés számára nem volt lehetséges, így üzletkötései, kölcsönei közvetlen környezetéhez kötöttek. Hajós utca 12. alatti üzletéből lényegében bármelyik hitelezőjét fel tudta keresni egy rövidebb sétával. Rozália vélhetően legalábbis részben szimpátiaalapon az ismerős arcokhoz fordult segítségért. Egyelőre elégedjünk meg egy ilyen naiv magyarázattal, hamarosan úgyszólván árnyaljuk majd a képet.

1. táblázat. Szandrovits Rozália hitelezői

Név	Székhely	Tevékenység	Hitelezett összeg (Ft, kr)
Bienenfeld Johanna	Pest, Retek utca 9.	n. a.	20
Klein József	Pest, Váci út 8.	szabó	578
Kohn Jakab	Pest	szabó	324,03
Pollák Bernát	Pest, Alsódunasor 14.	kereskedő	544,03
Poll János	Pest, Göttergasse 3.	kereskedő	115
Silberspitz Ignác	Pest, Nagymező utca 7.	tanár / ruhakereskedő	50
Weisz R.	Pest, Deák utca 6., Harmincad utca (raktár)	varrógép-kereskedő	20
Fischer & Breyer	n. a.	n. a.	366,66
Schön & Krausz	n. a.	n. a.	252,68

Forrás: Saját szerkesztés a periratok, hirdetések és címjegyzékek alapján

Iszer Friderika messze nem küzdött olyan korlátokkal, mint Rozália. Mivel jó neveltetésben részesült, így számára nem okozott problémát üzletfeleivel írásban tartani a kapcsolatot. Amikor az ő hálózatát vesszük szemügyre, nem kerületekben, hanem országokban kell gondolkodnunk. Az ő hitelezői köre pesti, bécsi, szász-oroszországi és cseh kereskedőkből, gyárakból és cégekből állt. Csődperében előkerülő huszonnyolc hitelezője közül huszonegyet, hitelezőinek háromnegyedét sikerült azonosítani.

Legtöbb hitelezője, majdnem az egész hálózat kétharmada Bécsben működött. A bécsi partnerek nemcsak számosságukban, de a nyújtott hitelek összegében is vezetnek a listát. A bécsi partnerek átlagosan 1706,52 forintos követeléseket nyújtottak be a csődper során, de közülük messze kiemelkedik a kiugró összegű kölcsönt adó Salcher Mátyás és fiai cég, amely önmagában közel akkora nagyságrendet képvisel, mint Rozália összes pesti hitelezője együtt.

Második helyen a pesti üzletfeleket találjuk. Az öt partner felé fennálló tartozás aránya a csődtömegben jócskán meghaladta a hitelezők súlyát, hiszen a gigászi Salcher-követelés dacára is a pesti partnerek átlagos követelése volt a legnagyobb

37 Gebrüder Pollak (Hrsg.) 1866: 214.

a 2789,09-es átlaggal. Közülük is kiemelkedett Siráky E. M., azaz Siráky Ede Menyhért, aki 7105 forintot követelt Friderikától. Ezzel ő volt a legnagyobb pesti hitelező, és az egész csődületet figyelembe véve is az övé volt a második legnagyobb kölcsönösszeg.

2. táblázat. Iszer Friderika hitelezői

Név	Székhely	Tevékenység	Képviselő	Hitelezett összeg (Ft, kr)
Boschán József & Söhne	Bécs	pamutgyáros	Mattyasovszky	2741,54
Filipp Michels Söhne	Bécs	zoknigyáros	Schmidt	206,32
Genersich Károly	Bécs	textilkereskedő	Soltész	362,96
Gölles János	Pest	savanyúvíz-kereskedő	–	794,52
Grünblatt & Epstein	Bécs	gyáros	Málits	434,90
Hager & Reinwein	Bécs	gyáros	Málits	425,70
Hartel Henrik Keresztély	Waldenburg	harisnyagyáros	Málits	687,04
Hille & Hampel	Bécs	szalaggyáros	Málits	1337,86
Hönig Ignác	Bécs	harisnyakereskedő	Málits	1508,03
Kolhofer József	Bécs	gyáros	Málits	394,71
Konetschny & Schober	Bécs	anyagkereskedő	Málits	878,53
Löhnert Ferenc	Schönlinde	gyáros	Pollák	1161,49
Müller József	Pest	cérnagyáros	Burián	3866,05
Ornauer Henrik	Bécs	pamutfonal-kereskedő	Málits	1071,80
Pogátsy Mátyás	Pest	ruhakereskedő	Málits	179,88
Pohl Ferenc	Bécs	kereskedő	Málits	613,32
Pollak Adolf	Bécs	sapakészítő	Málits	1765,78
Russ & Glogan	Téplice	gyáros	Málits	682,92
Russ & Glogan (váltóforgatás)	egy bécsi váltó forgatva			1064,64
Salcher Mátyás & Söhne	Bécs	gombkereskedő	–	11919,16
Siráky E. M.	Pest	papírkereskedő	–	7105
Tarone Nándor	Pest	városkapitány	Zelenka	2000
Thoma Ádám	Asch	kötöttárugyáros	–	206,32
Waltner & Nathe	Bécs	szalaggyáros	Málits	856,56
Weiszhart Ferenc	Bécs	n. a.	Málits	982,32
Wolf Blumberg	Bécs	gyapjúkészítő	–	1161,49
Wolfradt & Wolff	Berlin	nagykereskedő	Unger	513,5
Wolfrum I.	Bécs	kereskedő	Málits	303,95

Forrás: Saját szerkesztés a csődperitok, hirdetések és címjegyzékek alapján

38 Mivel itt nemzetközi kapcsolatokról van szó, ezért bizonyos neveket a csődperitok a korszak gyakorlatának megfelelően magyar alakban közölték. A táblázatos formában emiatt az elsődleges forrás írásmódját használtam, míg a folyó szövegben az adott kereskedők nevének általuk használt formáját, így reflektálva a kettőségre.

A maradék öt hitelezőt, akik különböző városokból – Aschból, Berlinből, Schönлиндéből, Teplicéből és Waldenburgból – üzleteltek Iszer Friderikával, két csoportra érdemes bontanunk. Asch (ma Aš), Schönlinde (ma Krásná Lípa) és Teplice Csehországban találhatóak, míg Berlin és Waldenburg Poroszországban.

3. táblázat. Iszer Friderika hitelezői székhelyük elhelyezkedése szerint

Terület	Hitelezők száma	Hitelezők aránya (%)	Követelések összege (Ft, kr)	Követelések aránya (%)	Átlagos követelés (Ft, kr)
Pest	5	18	13 945,45	27,9	2 789,09
Bécs	18	64	30 717,46	61,5	1 706,52
Csehország	3	11	4 088,87	8,2	632,1
Poroszország	2	4	1 200,54	2,4	600,27

Forrás: Saját szerkesztés a csődperiratok, hirdetések és címjegyzékek alapján

Iszer Friderika tevékenysége tehát a Monarchia határain túlra is kiterjedt. Nem meglepetés, hogy mekkora előnyt jelentett számára Szandrovits Rozáliához képest az írástudás, ez is rámutat arra, hogy Rozália valójában milyen limitált lehetőségekkel rendelkezett. Iszer Friderika esetében szintén figyelemre méltó, hogy partnerei között mennyire felülreprezentáltak a bécsi üzletfelek. Miért nem volt több pesti partnere? Erre a kérdésre választ adhat egy következő dimenzió vizsgálata.

Foglalkozások, címerek

Szó esett már Rozália partneri körének földrajzi determináltságáról. A pusztaszim-patián túl azonban még egy dolog motiválhatta Rozália döntését: üzletfelei ugyanis hozzá nagyon hasonló területeken tevékenykedtek. Weisz R. varrógép-kereskedő volt, Rozália lehetőségei pedig nagyon korlátozottak voltak: a környéken kellett találnia olyan kereskedőt, aki hitelre ad el neki varrógépet. A többi partnere vagy kereskedő, ráadásul rövidáru-kereskedő volt, vagy mint ahogy Kohn esetében már valószínűsítettük, szabó. A címjegyzék alapján egyedül Silberspitz Ignác tanárként való bejegyzése³⁹ meglepő, de a csődperből tudjuk, hogy valójában ő is aktív szerepet vállalt feleségével közös üzletükben.

Szinte látjuk, ahogy Rozália betér a környéken az övéhez hasonló üzletkebe, hogy új anyagokat, árucikkeket vásároljon. Ebből az is következik, hogy Rozália üzletét végtére konkurenciája tartotta a felszínen. Azonosítható partnerei valamilyen szinten mind a textilüzlethez kötődtek. Elképzelhető, hogy kölcsöneiket mesterségbeli összetartás is motiválta, Rozália összeköttetések híján azonban nem is tudott volna szűken vett szakmai közösségén kívülről kölcsönökhöz jutni. Ne fe-

39 Gebrüder Pollak (Hrsg.) 1866: 267.

ledjük, a korszak bank- és hitelrendszere még igencsak fejletlen volt, ami szintén akadályozta Rozália üzletmenetét.

Friderika esetében célszerű megtartani a korábban már bevezetett földrajzi tagolást. Vegyük szemügyre először a pesti partnereket. A már említett Siráky Ede Menyhért számos területen aktív volt, de üzleti tevékenységét az 1855-ben megnyitott Háromkorona (ma Hercegprímás) utca 14. alatt található papíriüzletével indította.⁴⁰ A Nógrád megyei nemesi családból származó⁴¹ kereskedő élénk társasági életet élt, és számtalan szerteágazó területen megjelent. Választmányi tag volt 1867-től a „Haza” Életbiztosító Banknál, 1868-tól az Első Magyar Zsirany és Husárú Gyártársaságnál és az Első Magyar Vonalozó Könyvnyomda és Kereskedelmi Könyvgyári Részvénytársaságnál.⁴² Később részt vett az Első Magyar Általános Kőszénbányászat Társulat, a Pesti Népbank, az Országos Gőzhajó Társulat és a Magyar Gyógyszerészeti és Művegyészeti Vállalat munkájában is.⁴³ Üzleti karrierje csak 1883-ban szakadt meg, amikor papírkereskedő cége csődbe ment.⁴⁴ Ahogy látszik, a textilparhoz nem sok köze volt, ellenben a szociális hálója jelentős lehetett ilyen kiterjedt aktivitással.

Gölles János a kereskedőélet másik felét képviselte. Míg Siráky szerteágazó tevékenységét társasági pozíciója szülhette, Gölles inkább az ügyeskedő kategóriába tartozott. Elsőként 1846-ban jelenik meg a forrásokban, amikor vegyi üzemet állított fel, ez azonban már 1852-ben csődbe ment.⁴⁵ Az 1860-as évek elejétől savanyúvízzel kereskedett, részt vett egy Vas megyei vegyeskereskedés eladásában, de a hetvenes években már gumiponyvát is árult.⁴⁶ Mindent megtett a profitabilitás eléréseért, de a textilparhoz neki sem volt sok köze.

Iszer Friderika egyik szakmabeli hitelezője Pogátsy Mátyás nagykereskedő volt, akinek ruhaboltja a Bécsi utca és a Harmincad utca sarkán állt.⁴⁷ Ugyanakkor ő adta a legkisebb összegű kölcsönt Friderikának, hiszen 180 forint körüli összegről adott be követelést a csődbíróságnak. Emlékeztetőül: a pesti átlagos követelés mértéke 2789,09 forint volt! Müller Józsefről csak a csődperanyag alapján tudjuk, hogy cérnagyáros volt,⁴⁸ tehát az ő jelentékeny, 3866,05 forintos hitele az egyetlen nagyobb kölcsön, amit Friderika pesti szakmabelitől kapott.

40 Apróhirdetés. *Budapesti Hirlap*, 1855. szeptember 1. 2500.

41 Reiszig 1988: 619.

42 Rövidhír. *Pesti Napló*, 1867. szeptember 15. 215; Rövidhír. *Pesti Napló*, 1868. június 13. 135; Közlemény. *Budapesti Közlöny*, 1868. november 10. 3384.

43 Közlemény. *A Hon*, 1869. július 24. 3; Rövidhír. *Pesti Napló*, 1871. március 10. 3; Nyugtázás. *Anyagi Érdekeink*, 1871. április 16. 172; Közgazdasági Rovat. *A Hon*, 1871. október 3. 3.

44 Nagy fizetéseképtelenség. *Pesti Napló*, 1883. március 1. 2.

45 Sándor 1959: 338.

46 Apróhirdetés. *Politikai Ujdonságok*, 1862. április 9. 238; Apróhirdetés. *Gazdasági Lapok*, 1871. május 21. 598.

47 Apróhirdetés. *Vásárnapi Ujság*, 1875. december 19. 807.

48 BFL IV. 1343.j III/4. 23358/1869. Általános bejelentés. 1869. április 3.

Bécset, Csehországot és Poroszországot azért kezelhetjük együtt a foglalkozás tekintetében, mert akiket sikerült azonosítani, azok kivétel nélkül kötődnek a textiliparhoz. Csupán öt szereplő esetében nem ismerjük a pontos tevékenységi kört, tehát a hitelezők háromnegyedének egészen pontosan körül tudjuk határolni a tevékenységi körét.

Öt hitelezőtől szerzett be Iszer Friderika különböző alapanyagokat. Konetschny és Schober 1857-ben még selyemkereskedőként szerepel a forrásokban, három évvel később pedig már a berlini selyem, pamut és gyapjú mellett skót és angol pamutot és vásznat is árusítottak bécsi üzletükben.⁴⁹ Wolf Blumberg iparos gyapjút és pamutot állított elő, üzlete Bécsben volt, de Teplicében is zajlottak gyártási folyamatok.⁵⁰ Ornauer Henrik pamutfonalat állított elő bécsi gyapotmalmaiban.⁵¹ Josef Boschan és fiai (Boschán József & Söhne), Friedrich és Wilhelm pamutgyárat vezettek Bécsben. Mindkét fiú később nemesi címet is kapott.⁵² Összesen 5894,54 forinttal tartozott Iszer Friderika ezekért az alapanyagokért.

A második nagyobb csoportot a különféle alsóneműt árusító kereskedők, iparosok és gyárak jelentik. Adam Thoma aschi kötöttáru gyáratól⁵³ főleg zoknit és harisnyát szerzett be üzlete számára Iszer Friderika. Hartel Henrik Keresztély, vagy anyanyelvén Heinrich Christo Härtel waldenburgi gyára 1777 óta gyártott harisnyát, 1819 óta Härtel név alatt.⁵⁴ Ignaz Hönig bécsi harisnyakereskedő volt, igazi szakértője területének: a harisnya- és ruházatgyártás történetéről publikált.⁵⁵ Genersich Károly, aki egyébiránt 1857-től császári és királyi szállító volt keleti szőnyeg és pokróc területen,⁵⁶ divatcikkekkel kereskedett, Friderikának harisnyákat adott el. Pohl Ferenc fehérneművel és rövidáruval kereste a kenyerét.⁵⁷ Ezt a sort Philipp Michels zárja, aki kezdetben háziipari körülmények között készített zoknikat, majd alsóneműket, később pedig a terjeszkedés nyomán pesti képvisellettel is rendelkezett.⁵⁸ Ezekért a termékekért Iszer Friderika összesen 4211,75 forinttal tartozott.

A különféle anyagú, színű és szélességű szalagok alapvető kiegészítői voltak a korszak női öltözékeinek.⁵⁹ Kerülhetek ruhára, fejre vagy fejfedőre, igazán sokoldalú kellék volt. Nem csoda, hogy Iszer Friderika három különböző forrásból is

49 Gottfried (Hrsg.) 1857: 318; Bernold (Hrsg.) 1860: 54.

50 Fiala 1868: 390.

51 Gottfried (Hrsg.) 1857: 444.

52 Családfakutatósi eredmények: <https://www.geni.com/people/Friedrich-von-Boschan/600000009542696334> és <https://www.geni.com/people/Wilhelm-Ritter-von-Boschan/600000009544925219> – utolsó letöltés: 2023. október 9.

53 Hickmann 1864: 121–122.

54 Heilmann 2018: 30.

55 Lásd Hönig 1873a és Hönig 1873b.

56 Zsigmond 2015: 85.

57 Gottfried (Hrsg.) 1857: 429.

58 Marschner 1994; Janszky (szerk.) [1891]: 92.

59 Lásd például a *Divatcsarnok szépirodalmi, művészeti és divatközlöny* leírásait.

beszerzett szalagokat üzletébe. Adolf Pollak eredendően sapkakészítő⁶⁰ volt, mégis főként szalagok miatt – mégpedig vélelmezhetően kalapra illő szalagok miatt – érintkezett Friderikával. A Waltner & Nathe cég nemcsak kereskedett a szalagokkal, hanem bécsi gyárukban elő is állították a változatos díszítőket, hasonlóan a Hille & Hampel céghez.⁶¹ A Hille & Hampel egyébként a korszak igazi szalagnagyhatalma lehetett, ugyanis eredetileg Senovban alapították, 1862-ben terjeszkedett Lipovába, majd Bécs külvárosába.⁶² A különféle szalagokért Friderika 3960,2 forint értékben tartozott.

Ehhez a csoporthoz sorolható a Salcher Mátyás és fiai (Matthias Salcher & Söhne). Matthias Salcher 1803-ban született egy kis kelet-tiroli faluban, Maria Luggauban. 1818-tól dolgozott nagybátyja passzui szövőüzemében, majd 1821-ben telepedett le Bécsben. 1829-ben önálló vállalkozást indított, ahol különféle szöveteket és szalagokat állított elő. 1845-ben kezdett gombkészítésbe, amihez különleges gépeket vásárolt, majd ezeket maga fejlesztette tovább. 1858-ban üzemet létesített Harlandban, 1859-ben alapította meg azt a céget, amellyel Iszer Friderika is üzletelt. Mind a négy fia a családi vállalatban dolgozott. Jótékonyági tevékenységéért 1879-ben, halála évében megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét.⁶³ Ez a vállalat vált Iszer Friderika legjelentősebb hitelezőjévé. Gombokkal, szalagokkal és szövetekkel is el tudta látni Friderika boltját, így pedig érthetővé válik a közel 12 ezer forintos tartozás is.

Iszer Friderika esetében tehát azt látjuk, hogy pesti kapcsolatai elsősorban társasági kapcsolatok lehettek. Siráky Ede, a később még tárgyalandó Tarone Nándor és Gölles János feltételezhetően nem szakmai alapon támogatták kölcsönrel Friderika üzletét. Míg tehát a pesti kapcsolatok 60%-a nem nevezhető szakmai jellegűnek, a városon túlmutató kapcsolatokban már csak a szakmai szempontok diktáltak. Iszer Friderika státusza tehát csak Pesten jelentett versenyelőnyt, társadalmi helyzetét nemzetközi viszonylatban már nem tudta gazdasági előnyre váltani.

Jelentős eltérés a két hálózat között az előállítók aránya. Szandrovits Rozália csak és kizárólag kereskedőkkel, viszonteladókkal tudott üzletelni. Iszer Friderika ezzel szemben egyenesen a gyártóktól vásárolhatott, bár az ő hálózatában is találunk nyolc kereskedőt. Ketten még kisipari körülmények között állították elő portékájukat, de hét esetben Friderika egyenesen a gyártótól rendelt. Ez a lehetőség nem független az írástudástól, de azt is mutatja, hogy Friderika tőkeerős vállalkozásban működött közre, olyan mennyiségben tudott vásárolni, ami megérte a gyárak számára is a kapcsolattartást. Friderika tehát haladt a korrallal, és előszeretettel üzletelt a nagy mennyiségben gyártani tudó, így bizonyára fajlagosan olcsóbb cégekkel is.

60 Gottfried (Hrsg.) 1857: 33.

61 Fiala 1868: 212, 181.

62 Hille 2012.

63 Resch 2005: 363–364.

Családi kapcsolatok

Somorjai Szabolcs és Szilágyi Adrienn korábban kimutatták, hogy a 19. század elején a tehetősebb családok igyekeztek függetleníteni magukat a költséges és rugalmatlan hitelpiacról, és a familián belüli befektetésekkel a család hosszú távú stratégiáit figyelembe véve bővítették a családtagok pénzügyi mozgásterét.⁶⁴

Íszer Friderika vállalkozásának alapját is a családi kapcsolatok jelentették. Férje kereskedő, sógora üzlettárs és kereskedő volt. Azt nem tudtam rekonstruálni, hogy miért pont így alakult Friderika vállalkozása, de az biztos, hogy szerzett családja meghatározta az általa vett irányt. Ezt a vállalkozást azonban támogatta édesapja, Tarone Nándor is. A csődper során 2000 forintnyi váltókövetelése állt fenn,⁶⁵ de ez nem jelenti azt, hogy adott esetben korábban ne támogatta volna további összegekkel is lányát.

Pedig Tarone Nándor nem a kereskedelem világából jött. Bár Friderika anyakönyvi kivonatában még Ferdinánd alakban látjuk nevét, unokái keresztelőjének idején és a Fiumei úti temetőben levő sírkövén is a Ferdinánd 19. században elterjedt magyarosított változatával, a Nándorral találkozunk.⁶⁶ Tarone Nándorról tudjuk, hogy 1843 és 1850 között biztosan városkapitány, azaz mai fogalmaink szerint rendőrkapitány volt.⁶⁷ Ezek után eltűnik a szemünk elől, majd 1867-ben egy új, nem kevésbé tiszteletre méltó állásban találjuk: ekkor már a Mértékhitelítő Iroda (*Maass- und Gewicht-Zimmentirungs Amt*) igazgatója.⁶⁸ Ezt a posztját valószínűleg egészen haláláig betöltötte, a legutolsó feljegyzésünk munkásságáról 1893-ból származik,⁶⁹ ami alig két évvel előzte meg halálának időpontját. Tarone Nándor számos jótékonyági együletben is feltűnt. 1885 és 1894 között a Józsefvárosi II. számú tankerület szegény tanulóit ruhával segélyező egylet másodelnöke volt.⁷⁰ Köztisztviselőként álló hivatalnok volt tehát, aki részt vett a városi közösségi életben, és ahogy láttuk, aktív résztvevője volt lányá, Friderika családi életének is unokái keresztapjaként.

Rozália történetét ismerve nem meglepő, hogy szerzett családja nem vett részt az üzletvitelben. Az ő esetében a család mint motiváció jelenik meg, hiszen férje halála után gyermeke érdekében kezdett vállalkozásába. Más rokon nem is merül fel a csődperanyagban, talán egyedül a rejtélyes varrógép-kereskedő, Weisz R. személyére érdemes kitérnünk. Igaz, Rozália lánykori neve szintén Weisz volt, de egy-

64 Somorjai–Szilágyi 2018.

65 BFL IV. 1343.j III/4. 21481/1869. Csődkereset. 1869. március 24.

66 MNL OL X 2016 A0061. Szentistvánváros római katolikus születési anyakönyvi kivonatai. 3. 8; MNL OL X 2016 A0062. Szentistvánváros római katolikus születési anyakönyvi kivonatai. 5. 1860–1870. 55; Ladó-Bíró 2005: 92.

67 MNL OL X 2016 A0061. Szentistvánváros római katolikus születési anyakönyvi kivonatai. 3. 8, 339.

68 Gebrüder Pollak (Hrsg.) 1866: 350.

69 Toldy 1919: 213.

70 Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1885–1886: 122; Janszky (szerk.) [1894]: 228.

általán nem volt ritka ez a vezetéknév, az 1867-es címjegyzékben kétszáznál is több Weisz szerepel.⁷¹ Ráadásul ha sikeres kereskedőcsaládból származott volna, bizonyára nem lett volna problémája az írással és az olvasással. Bár nem kizárható, valószínűtlen, hogy a varrógépügynök és Rozália között a névazonosság túlmutató kapcsolat állt volna fenn.

Rejtett kapcsolat?

Szandrovits Rozália esetében már kitértem a Pollák–Bienenfeld–Silberspitz–Klein négyesből álló klaszterra, és megállapítottam azt is, hogy Iszer Friderika viszonyrendszerében a résztvevők alapján nem figyelhetünk meg klasztert. Ami az üzleti kapcsolatokat illeti, ez megállja a helyét, azonban a csődperekben a hitelezők részvétele gyakran képviselőkön keresztül valósult meg.⁷² Ha pedig őket is felveszem a már jól ismert gráfunkra, markáns változásokat kapunk. A következő ábrán azokat a jogi képviselőket nem tüntettem fel, akik egyetlen ügyfél nevében jártak el. Így hamar kiderült, hogy a résztvevők elsöprő többségét egyetlen ügyvéd képviselte: Málits György. Persze ezek az ad hoc jellegű kapcsolatok általában nem jártak hosszú távú megbízásokkal, különösen Pesten kívüli cégek esetében, de az kétségtelen, hogy Málits egy átlagos ügyvédhez képest messze felülválasztott volt csődperünkben.

A Málits Györgyöt jelképező felső tömör fekete pont Iszer Friderikához mérhető jelentőségű pontot képez a hálózatban. Málits tizenhat hitelezőt is képviselt a csődper során, ez az összes hitelező 55%-át jelenti. Ráadásul nincs egyértelmű kapcsolat a szereplők között. Málits képviselte a pesti Pogátsyt, a waldenburgi Heinrich Härtelt,⁷³ a teplicei Russ & Glogant⁷⁴ és tizenhárom bécsi hitelezőt. De hogyan találhatta meg ennyi, különböző országokban, városokban működő kereskedő és vállalat pont a Deák utca 9. alatt⁷⁵ dolgozó ügyvédet?

Málits György számtalan csődperben dolgozott ügyvédként. Olykor tömegmondnoknak jelölték ki, amikor a csődbukott vagyonának egybentartásáért felelt, olykor perügyelőként örködött az eljárás jogszerűsége felett.⁷⁶ Az ilyenkor a csőd esetekről kötelezően kifüggesztendő és számtalan újságban is megjelenő értesítőket Málits nevét is közreadták. Ilyen értesítőket 1867-től kezdődően, de még 1905-ből is találhatunk.⁷⁷

71 Gebrüder Pollak (Hrsg.) 1866: 289–290.

72 Halmos 2017: 182.

73 BFL IV. 1343.j III/4. 21777/1869. Csődkereset. 1869. március 27.

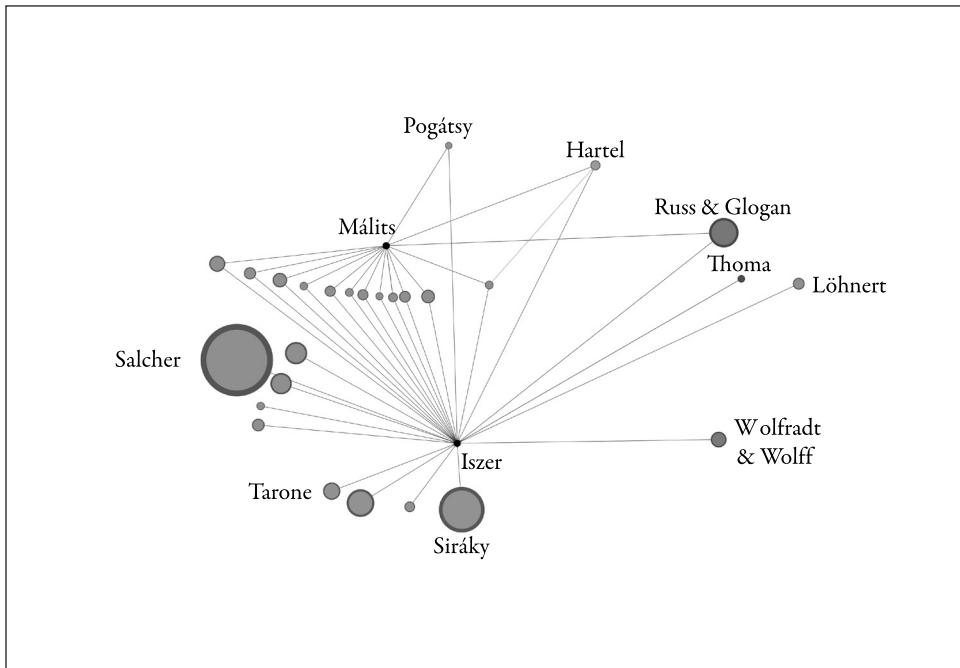
74 BFL IV. 1343.j III/4. 21231/1869. Csődkereset. 1869. március 22.

75 Gebrüder Pollak (Hrsg.) 1866: 230.

76 Halmos–Klement 2013: 143.

77 Csődértesítő. *Budapesti Közlöny*, 1867. július 11. 1072; Csődértesítő. *Budapesti Közlöny*, 1905. január 11. 6.

3. ábra. Friderika hálózata a jogi képviselők figyelembevételével

Forrás: Saját szerkesztés Iszer Friderika csődperanyaga alapján, BFL IV. 1343.j III/4.

Elképzelhető, hogy ez az ingyenreklám jutott el Friderika csődperének résztvevőihöz is, ugyanakkor Málits közel sem az egyetlen ilyen ügyvéd volt, így exponált pozíciójára ez továbbra sem ad magyarázatot. Ha tehát nem a független tájékozódás útján jutott el ez az információ Friderika hitelezőihöz, akkor egyéb módon kellett mind a tizenhat hitelezőnek arra jutnia, hogy Málitscal érdemes dolgozniuk. Ennek folyamatát sajnos nem tudom rekonstruálni, de ha mégoly alkalmi lehetett is, a hitelezők jelentős csoportjának eljárása koordinált volt. Így a csőd peren kívüli megállapodással végződött.⁷⁸

Hasonló hálózatelemzéseknél gyakori elemzési szempont a szereplők felekezeti hovatartozása is.⁷⁹ Akár a közös istentiszteletek, misék is adhattak keretet a hitelezők szerveződésének, a vallás pedig határokon átívelő kapcsot jelenthet. De nem ebben az esetben. Igaz, a szereplők vallási, felekezeti hovatartozását csak a hitelezők töredékénél sikerült azonosítani, ez igen színes képet mutatott. A két római katolikus főszereplőnk hitelezői között katolikus, de evangélikus és izraelita vallású szereplőket is találhatunk, az azonos vallású szereplők pedig nem alkotnak klasztert, ezért ez a szempont sem magyarázza az általános üzleti gyakorlatot sem Rozália, sem Friderika esetében. Ahogy Málits kitüntetett pozícióját sem.

78 BFL IV. 1343.j III/4. 62065/1869. Csődmegszüntetési kérvény. 1869. október 14.

79 Lásd például Halmos 2005.

Összefoglalás

Bár arra nem találtam megnyugtató magyarázatot, hogyan kerülhetett ilyen központi szerepbe Málits György Iszer Friderika csődperre során, a hálózatelemzés segített rávilágítani a két főszereplőnk közötti társadalmi, gazdasági különbségekre. Láttuk, hogy mennyire eltérő szakmai és társasági szempontok befolyásolták Rozália és Friderika üzletének sorsát, mennyit számított a családi háttér, és hogy mennyire eltérő tapasztalatot eredményeztek ezek a különbségek Rozália és Friderika számára.

Ahogy láttuk, Szandrovits Rozália eleve tetemes hátránnyal indult az üzleti életben. Az a tény, hogy sem írni, sem olvasni nem tudott, a fizikai térhez, a személyes találkozókhöz kötötte üzleti gyakorlatát. A pár saroknyi hálózat számára nem jelentett érdemleges konkurenciát, így könnyű szívvel adtak neki Rozália szempontjából hatalmas összegeket. Még akkor is, ha ez például Pollák Bernátnak bizonyára aprócska summának számított csak. Az írástudás hiányát pótolhatta volna egy pártfogó, Rozália azonban társadalmi helyzetéből fakadóan sem számíthatott ilyen támogatásra. Jól mutatja ezt a magáraulaltságot, hogy amikor segítségre lett volna szüksége, csak egyik hitelezőjéhez tudott fordulni, Pollák Bernáthoz. Ahogy láttuk, később ezt is megbánta.

Iszer Friderika számára a csődhelyzet nem volt több pusztán kényelmetlenség-nél. Nyilván így sem volt kellemes élmény beengedni a csődletározó becsüsköket otthonába, de míg Rozália számára a csődper élet-halál kérdése volt, Friderikának csak púp a hátán. Számíthatott apja, a városkapitány támogatására, anyagilag támaszkodhatott férje továbbra is jól menő üzletére, de még a közös vállalkozást csődbe vivő sógorára is. Ezért aztán Friderika tartozásainak összege hiába volt sokszorosa Rozáliáénak, elbirta ezt a terhet. A hátországra támaszkodva tudott tárgyalni hitelezőivel, akikkel végül sikerült is megállapodásra jutnia. Bármennyire érdekes lenne, ez a megállapodás nem rekonstruálható, de 1869 őszének végére Friderika élete visszatért a rendes kerékvágásba.

Ez azonban nem tartott sokáig. Férje, Gyula szűk két évvel a csőd lezárása után negyvennégy évesen, szívbajban halt meg 1872. augusztus 13-án este 10 órakor.⁸⁰ Friderika tizenkét év házasság után egyedül maradt gyermekeivel, Friderikével, Ernővel és Saroltával. A legkisebb gyermeke még csak három-, legidősebb tizenkét éves volt ekkor. Friderika hamarosan újraházasodott. Második férje, Haidekker János szintén kereskedő volt.⁸¹ Friderikának második házasságából további hat gyermeke született. Hetvenöt éves korában, Budapesten halt meg 1917-ben.⁸² A források alapján sohasem tért már vissza az üzleti életbe.

80 OSZK Kisnyomtatványtár. Iszer Gyula gyászjelentése.

81 MNL OL X 2016. A0064. Szentistvánváros római katolikus születési anyakönyvi kivonatai. 6. 2.

82 Halálozások. *Vasárnapi Ujság*, 1917. április 22. 266.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1343.j III/4. Visszaállított Városi Törvényszék iratai. Csődiratok (1861–1871)

IV. 1343.j III/35. Visszaállított Városi Törvényszék iratai. Csődiratok (1861–1871)

VII. 106. A jogszolgáltatás területi szervei. Pesti (1875-től Budapesti) Királyi Törvényszéki Fogház iratai. Fogolytörzskönyvek és -nyilvántartások (1893)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

X 2005. A0202. Erzsébetváros római katolikus házassági anyakönyvi kivonatai. 15. (1895)

X 2016. A0061. Szentistvánváros római katolikus születési anyakönyvi kivonatai. 3. (1843–1852)

X 2016. A0062. Szentistvánváros római katolikus születési anyakönyvi kivonatai. 5. (1860–1870)

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Kisnyomtatványtár. Iszer Gyula gyászjelentése. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/269349#> – utolsó letöltés: 2023. március 3.

Báttaszéki Lajos 2018: *Fővárosi zsánerképek*. Budapest.

Bernold, Emanuel (Hrsg.) 1860: *Commerzialschema für den Österreichischen Kaiserstaat*. Wien. *Budapesti Czim- és Lakjegyzék 4. 1885–1886*. Budapest, [1885].

Fiala, Ferdinand 1868: *Allgemeines Österreichisches Handels- und Fabriks-Adressenbuch*. Wien.

Gebrüder Pollak (Hrsg.) 1866: *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1867*. Pest.

Gottfried, B. F. (Hrsg.) 1857: *Handels- und Gewerbe-Adressenbuch und allgemeiner Wohnungs-Anzeiger*. Wien.

Hickmann, Anton L. 1864: *Industrial-Atlas des Königreiches Böhmen*. Prag.

Hönig, Ignaz 1873a: Wirkwaren. In: Exner, Wilhelm Franz (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der Gewerbe und Erfindungen Österreichs von der Mitte des XVIII. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Wien, 295–299.

Hönig, Ignaz 1873b: Bekleidung. In: Exner, Wilhelm Franz (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der Gewerbe und Erfindungen Österreichs von der Mitte des XVIII. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Wien, 295–299.

Janszky Adolf (szerk.) [1891]: *Budapesti Czim- és Lakjegyzék 7. 1891–1892*. Budapest.

Janszky Adolf (szerk.) [1894]: *Budapesti Czim- és Lakjegyzék 8. 1894*. Budapest.

Toldy László 1919: *Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1883-ban tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei*. Budapest.

A Hon, 1869–1871.

Anyagi Érdekeink, 1870.

Az Űstökös, 1869.

Borsszem Jankó, 1869.

Budapesti Hírlap, 1855.

Budapesti Közlöny, 1867–1905.

Családi Kör, 1867.

Divatcsarnok, 1860.

Gazdasági Lapok, 1871.

Pesti Napló, 1867–1883.

Politikai Ujdonságok, 1862.

Vasárnapi Ujság, 1875.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Halmos Károly 1987: Gregersen Gudbrand 1869-es csődpere. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) Salgótarján, 305–320.
- Halmos Károly 2005: Hálózatok és hierarchiák a 19. századi üzleti életben. *Aetas* (20.) 1–2. 44–51.
- Halmos Károly 2017: A csődök társadalma. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc, 177–185.
- Halmos Károly 2020: Kinek mi köze hozzá? Csődper és fenytőeljárás Steinberger Manó ellen. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat & Hierarchia*. Budapest, 273–290.
- Halmos Károly – Klement Judit 2013: Értékek a romok között. A csődperekben ránk maradt iratfajtaokról és forrásértékükről. *Korall* (14.) 54. 141–152.
- Heilmann, Luisa 2018: Ein Versandbuch und ein Lohnbuch erzählen. *Museumskurier* (18.) 42. 30–31.
- Hille, Andreas 2012: Firma Hille & Hampel. *Unser Niederland*, 2012. március.
- Klement Judit 2012a: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Budapest.
- Klement Judit 2012b: Vállalatok hálózatban. Vállalati kooperáció a 20. század elején a budapesti gőzmalomiparban. *Korall* (13.) 50. 82–106.
- Kovács Evelin 2020: Debrecenben letelepedett üvegesmesterek kapcsolathálója a 18. század második felében. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat & Hierarchia*. Budapest, 215–244.
- Kovács Kristóf Lajos 2022: Egy tizenkilencedik századi öltönyvarrónő vallomása. Szandrovitcs Rozália és a nők váltóképesége 1869-ben. In: Bolgár Dániel – Koloh Gábor – Kulcsár Beáta (szerk.): *Hitel és hit. Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére*. Budapest, 71–88.
- Kövérc György 2002: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszer. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In: Kövérc György: *A felhalmozás íve*. Budapest, 53–61.
- Ladó János – Bíró Ágnes 2005: *Magyar utónévkönyv*. Budapest.
- Marschner, Erhard 1994: „Michel”. In: *Neue Deutsche Biographie*. 17. Melander–Moller. Berlin, 441–442. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd138361312.html#ndbcontent> – utolsó letöltés: 2023. július 3.
- Papp Viktor 2020: Gyenge kötésekkel a gazdaságban. A budapesti ügyvédek részvénytársasági pozícióinak hálózatelemzése (1890–1910). In: Kövérc György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat & Hierarchia*. Budapest, 291–326.
- Reiszig Ede 1988 [1911]: Nógrád vármegye nemesi családai. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország Vármegyéi és Városai. Nógrád vármegye*. Budapest, 568–628.
- Resch, Andreas 2005: „Salcher”. In: *Neue Deutsche Biographie*. 22. Rohmer–Schinkel. Berlin, 363–364. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd139609016.html#ndbcontent> – utolsó letöltés: 2023. július 3.
- Sándor Vilmos 1959: A budapesti malomipar kialakulása (1839–1880). In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 13. Budapest, 315–422.

- Somorjai Szabolcs – Szilágyi Adrienn 2018: A Harruckern-örökösök pénzügyi lehetőségei. Rokonsági hitelezés a 19. század első felében. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018. Hitel – Bank – Piac*. Budapest, 161–184.
- Takács Károly 2011: *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése*. Budapest. https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/7380/0010_2A_08_Kapcsolathalo_elemzes_szerk_Takacs_Karoly.pdf?sequence=1&isAllowed=y – utolsó letöltés: 2023. július 3.
- Tózsza-Rigó Attila 2020: A bécsi üzleti elit a 16. század utolsó harmadában. A bécsi polgárok társadalmi és üzleti hálózatai. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat & Hierarchia*. Budapest, 169–194.
- Zsigmond Károly 2015: *A Generációk és utódaik*. Marosvásárhely.

Fúziótól „fúzióig”

Az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság története érdekcsoportok, piacok és a kormányzati politika viszonyrendszerében

„Éljen soká a vállalat,
Legyen boldog jövője,
Bátran kiszállhat a síkra
'Budapest' és 'Fiume'”

– szavalta szerzeményének utolsó versszakát Türkő Imre 1866. november 24-én délelőtt a Stabilimento Tecnico di Fiume újpesti fiók-hajógyárának telephelyén, miközben a sólyárol lecsúszó BUDAPEST személyszállító gőzhajó feltörte a Duna vékony jégrétegét. A keresztelőt ezúttal rumospalackkal végezték, míg az első pohárköszöntőt Földváry Mihály mondta el, gróf Wass Sámuel és Robert Whitehead pedig angolul csatlakoztak hozzá.¹ A Középdunai Gőzhajózási Társaság reprezentatívnak szánt eseménye aligha nevezhető jelentősnek, azonban a benne foglalt motívumok, valamint a jelen lévő személyek miatt egy történet nyitányának is beillik.

Problémafelvetés

A hazafias önreprezentációt hangsúlyozó vállalatok jól ismert jelenségei a dualizmus kori Magyarországnak.² Bár eddig kevés tanulmány született a témában, a feltárt – elsősorban a kis- és nagykereskedelmi vállalatokra, és kevésbé a termelővállalatokra vonatkozó – adatokból kitűnik, milyen kevés példát látunk tulajdonosok és menedzsment közötti törésre, vizályra ezekben a cégekben.³ Vajon a hazafias vál-

1 *Pesti Napló*, 1866. november 25. 2. A beszámolóban a teljes költeményt közölték. Az ünnepségről bővebben Szekeres 1961: 494–495. Az ünnepség az újpesti lóvasúti indóház vendéglőjében folytatódott közel háromszáz magyar és olasz nemzetiségű munkás részvételével. *A Hon*, 1866. november 25. 3. Türkő (más névalakban Tüzkő) Imre dunapataji illetőségű kádármester, utóbb hajógyári munkás hazafias politikai aktivitását, életrajzát illetően lásd Toldi 2016: 15–16; Toldi 2023.

2 Hazafias vállalatnak nevezem azokat a vállalatokat, melyekben aktív pártpolitikusok meghatározó tőkével vannak jelen, és a vállalat vezetése nagy hangsúlyt fektet a nemzeti önreprezentációra. Ilyen az Adria Tengerhajózási Rt., az Atlantica Tengerhajózási Rt., a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt., illetve horvát részről a Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt., a biztosítók közül pedig az EMÁBIT. Pelles–Zsigmond 2021; Tamás 2020.

3 Vass 2003.

lalatokon belül általában is olyan erős a csoportkohézió és a bizalom a vállalatvezetés iránt, hogy baj esetén sincs szakadás? Ha pedig mégis keletkezik valamiféle törés akár a tulajdonosok és a menedzsment, akár a tulajdonosok között a menedzsment teljesítményét illetően, vajon mi mentén polarizálódnak a vállalaton belüli csoportok? Avagy másként feltéve a kérdést: a hazafias retorika mögötti csoportidentitások, csoportérdekek képesek-e felülírni az egyén anyagi érdekeit? Vizsgálatom tárgya, az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság (EMGT) több tekintetben is releváns eset, ugyanis öt hajózási társaság egyesüléséből jött létre, és hároméves fennállása során mindössze a piaci viszonyok terén álltak be jelentős változások. Mindezek végül 1873 nyarán végeletesen polarizálták a vállalat belső életének résztvevőit. A tanulmány célja ennek a polarizációnak a feltárása, ugyanis hipotézisem szerint a vállalati hazafias önreprezentáció mögötti pszichológiai *buy-in*⁴ nemcsak csoportkohézió képzésére alkalmas, hanem szélsőséges esetben az egyén vagy csoport racionálisnak tekintett pénzügyi érdekeit is felülírhatja.

Az EMGT esetében több levéltárban lelhető fel kevés, ám összességében meglepően informatív és jól hasznosítható forrásanyag, melyet kiegészítve a sajtóban megjelent – az EMGT iránt egyébként pozitív értelemben elfogult – híradásokkal, meglehetősen átfogó képet lehet alkotni a vállalat belső életéről. Ebből következik, hogy több aspektusból kívánom vizsgálatomat véghez vinni. Az 1873-as válság előtti évek és az EMGT bukástörténetének emlékezetét érintő áttekintés után először megvizsgálom az öt jogelőd társaság tulajdonosi hátterét, ismertetem röviden vezető személyiségeiket és általuk a társaságok közötti befektetői, illetve üzletpolitikai átfedéseket. A Budapest Főváros Levéltárában fellelt részvényesi minta segítségével, a részvényjegyzés területi mintázata alapján következtetek a részvénytulajdonosok és vállalatvezetők közötti viszony jellegére. Ugyanitt a menedzsment munkájáról fellelhető sajtóanyagokat is felhasználtam. A második alfejezetben a menedzsment meghatározó szereplőinek munkássága alapján bemutatom, milyen üzletpolitikai alapokon épült fel és működött az EMGT, valamint a dunai szállítványozási piacon milyen pozíciók elérésére törekedett. A harmadik alfejezetben az EMGT bányászati tevékenységén mutatom be azt, hogy egy jól megválasztott szakember-igazgató, földrajzilag is távol a pesti vezérigazgatóságtól, milyen és mekkora hozzáadott értéket tudott adni a vállalatnak. Esetében a helyi viszonyok ismerete, az üzleti lehetőségek megragadása és az akadályok legyőzése mellett személyes motivációi és különutas vezetői magatartása is figyelmet kap. Végül az utolsó alfejezetben kívánom bemutatni Ivánka Imre személyén és elnöki működésén keresztül, hogy az 1873-as válság után miképpen próbált egyensúlyozni a bajba jutott vállalatot egyre jobban megbénító feszültségben, amely a Franco–Magyar Bank

4 Vagyis a részvényesek az anyagi befektetéseik mellett érzelmi elköteleződésük révén is kötődhetnek a vállalathoz. Ezt az érzelmi elköteleződést nevezem pszichológiai *buy-in*nek. Douglass North az intézmények kapcsán a motiváció és a környezet tanulmányozását javasolja azon esetekben, amikor a racionális egyéni haszonfüggvények kínálja értelmezés nem kielégítő. North 2010: 42–49.

körül tömörülő befektetői csoport és a Ráth Károly körül csoportosuló névtelen, illetve nevesített részvényesek között alakult ki. A csoportok identitását ugyanis a fúzió utáni évek sikertelensége mellett a hazafias érzület formálta. Alfejezeteimben tehát ennek a csoportformáló erőnek keresem az eredőit.

1866 után hatalmas gazdasági fellendülés figyelhető meg; 1866 és 1873 között a bankok összesített részvénytőkéje 305%-kal, a vasúttársaságoké 185%-kal, a többi iparvállalaté pedig (beleértve az építőipart is) 973%-kal nőtt Bécsben.⁵ Az alapítási láz az 1869-es kis válság ellenére sem csillapodott az 1872-es tetőpont előtt. A gazdasági konjunktúrára a vállalatok a tőzsdei részvénykibocsátások jelentős növelésével válaszoltak, piaci pozíciójuk megszilárdítása érdekében. Jellemző, hogy a bankok után a vasút volt az a szektor, amely a legtöbb részvényt bocsátotta ki.⁶ Az ekkor alapított részvénytársaságok egyik jellemzője a halasztott részvénybefizetés volt, vagyis a részvény névértékét több részletben fizették be,⁷ a pesti tőzsdén jegyzett részvények száma pedig ennek megfelelően 1866 és 1872 között jelentősen, 28-ról 115-re emelkedett.⁸

Az államháztartást azonban egyre növekvő mértékben terhelték a vasúti kamatbiztosítás miatti kiadások. Kevésbé ismert, hogy az államháztartási kiadások növekedéséből a dunai gőzhajózási társaságok is kivették a részüket, mindenekelőtt maga az első Dunagőzhajózási Társaság (DGT / Erste Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft, DDSG) az 1857-ben államilag garantált szubvenciója révén, melynek 1867 utáni újratárgyalása éveken át húzódott. Az 1873-as krach után az 1866 és 1873 között alapított 731 vállalatból utóbb 442, vagyis 63,5% felszámolás alá került.⁹ Érdeemes megjegyezni, hogy az 1873-as válság előtti évtizedben Magyarországon a vízi úton bonyolított áruszállítás még nagyobb volumenű volt, mint a vasúti áruszállítás, vagyis a pénzbőség és a dunai szállítmányozási szektor volumene kínáló alkalmat adtak a DDSG-vel a versenyt felvenni képes hajózási társaság megalakítására.¹⁰

Az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság rövid, ám szerteágazó története főbb vonalaiban jól feldolgozott témának nevezhető, mégis már megszűnésének idején megoszlott a kortársak véleménye arról, mi is történt a vállalattal, amely rövid működés után tevékenysége megszüntetésére kényszerült. Az 1874. évi *Compass* a DDSG-be való beolvadásnak nevezi az eseményt, a *Budapesti Közlöny*ben viszont felszámolásról (liquidatio) olvashatunk, ami bármennyire pontos is jogtechnikai értelemben, valójában el is fed fontos tényeket. „A mind erősebb versenyben s a hatalmasabbá váló Dunagőzhajózási társaság nyomása alatt azonban ez

5 Baltzarek 1973: 71–73.

6 Baltzarek 1973: 77. Jóllehet a vasúttársasági részvénykibocsátások mögött jelentős banki jegyzések álltak.

7 Kövér 1986: 19.

8 Kövér 1986: 7. A magyarországi csódhullámot illetően lásd Halmos 2005; Kövér 2018: 182–200. Az 1864-ben alapított pesti tőzsde korai éveiről lásd Mérő 1988: 32–37.

9 Somary 1902: 33.

10 Kövér 1982: 82–83.

a vállalat csakhamar összeomlott, s 1874-ben összes hajókészletét *átvette* a Dunagőzhajózási társaság” – írta Gonda Béla könyvében, mutatva, mennyire vitatott volt az esemény alig egy generációval később.¹¹ Éles váltás a második világháború után következett be a bukás megítélésében. A bukástörténet eddigi legpontosabb leírása mind a jogelőd társaságokat, mind az EMGT-t illetően egyértelműen Jankó Béla művében olvasható.¹² Jankó nemcsak a jogelőd társaságok fúziójáról ad meglehetősen pontos áttekintést és a befektetett tőkét illetően elszámolást, hanem az EMGT ingó- és ingatlanállományának DDSG általi felvásárlásáról is. Megítélése szerint „a magyar társaságok elbukásában a Dunagőzhajózási társaság versenye mellett nagy szerepet játszott a rossz vezetés, a szervezetlenség, a vontató géphajók és uszályok kedvezőtlen aránya, egyes évek rossz terméseredményei, a gabona egyirányú forgalma, továbbá az 1870-es francia–német háború utórezgéseként kitört gazdasági válság. Főként azonban a magyar kormány elzárkózása mindennemű támogatás elől.”¹³

Bár Jankó értékelésével kevésbé lehet, de érdemes vitába szállni, az EMGT történetének bemutatásával nemcsak a vállalatról, hanem az 1870-es évek elejének kapitalizmusáról, benne az egyéni és csoportérdekek közötti kölcsönhatásokról is kaphatunk képet. Ugyanakkor nem törekszem minden nevesített résztvevő bemutatására, hiszen az szétfeszítené a tanulmány kereteit. Csak az általam kulcsfontosságúnak tekintett személyekről nyújtok rövid életrajzot, és róluk is ott, ahol erre szükség mutatkozik. A nevesített résztvevők listája és szerepvállalásuk az EMGT történetében ugyanakkor reményeim szerint további adatokkal szolgálnak a korszak gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásaihoz. A tanulmányban előforduló gőzhajók nevét mindig nagybetűvel szedem, és azon névalak szerint, ahogy a hajókra felfestették, valamint a félreértések elkerülése végett csak az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság esetében használom az EMGT mozaikszót, a jogelőd társaságok esetében vagy a teljes, vagy a rövidített névalakot alkalmazom.

Kihívó születik: formálódó érdekcsoportok egy nagyvállalati fúzió mögött

Nem könnyű beelátni a nagyvállalatok belső viszonyaiba, hiszen ahhoz nem elegendő elolvasni a közgyűlési jegyzőkönyveket. Bármilyen tulajdonosi szerkezetben működik is a vállalat, belső konfliktusok, érdekellentétek mindig lesznek. Ezek fakadhatnak az érdekcsoportok közötti ellentétekből, de a konfliktus keletkezhet a menedzsment tevékenysége miatt is. Különösen nehéz a vizsgálat, ha több vállalat egyesüléséből létrejövő nagyvállalat belső erőviszonyairól szeretnénk képet alkotni.

¹¹ Gonda 1898: 29–30. (Kiemelés tőlem – T.-Sz. B.)

¹² Jankó 1968: 57–87.

¹³ Jankó 1968: 87.

1. táblázat. Az EMGT I jelölőd társaságainak a fúzió szempontjából fontosabb cégadatai 1870 végén

Hajózási társaság neve	Alapítás éve	Nominális részvénytőke (Ft)	Főkönyvi vagyontelér értéke (Ft)	Vagyontelérbeli adósságállomány értéke (Ft)	Gőzhajók száma (db)	Társasági elnök, alelnök	Igazgatósági tagok	Részvény tőzsdei ára 1870. június 1-jén (Ft)	Részvény tőzsdei ára 1870. december 31-én (Ft)
Magyar Lloyd Gőzhajózási Társaság	1869	10 000 000	2 226 183	809 677	15	gróf Károlyi Ede elnök, Kobén Ignác Izidor és Strasser Alajos alelnökök	Gold Zsigmond, Lányi Jakab, Luczenbacher Pál, Wellesz András	200/97	200/90
Első Magyar Gőzhajózási Társaság	1865	1 000 000	1 182 143	188 594	12	Bartal György (1865–1866), Hajós József (1866–1869), Ivanka Imre (1869–1870) elnök	Houchard Ferenc (1865–1868), Szathmári Károly (1868–1870), vezérigazgatók	200/83	200/80
Pesti Tűhergőzhajózási és Rakománykölcsönző Részvénytársaság	1868	1 200 000	1 583 816	352 482	8	Trefort Ágoston elnök	Fröhlich Frigyes, utóbb Andreas Emil vezérigazgatók	200/n. a.	200/n. a.
Pest–Bécsi Vontató-Gőzhajózási Társaság	1869	2 400 000	966 083	484 987	4	Holitscher Fülöp elnök	14 fős igazgatóválasztmány	100/50	100/55
Országos Gőzhajózási Társaság	1869	1 270 400	1 450 342	488 235	3(+5)	gróf Zichy Jenő elnök, Türr István és gróf Wass Sámuel alelnökök	Luczenbacher János (1869), Houchard Ferenc (1869–1870) vezérigazgatók	100/54	100/41

Forrás: A *Budapesti Közlekvény* 1870. június 2. 2.344; december 11. 8732; A *Hon* 1870. június 2. 4; december 13. 3; az *Ellenőr* 1870. november 23. 3; 24. 6; 26. 3; 28.2; december 31. 4. és a *Pesti Napló* 1870. június 2. 3. adatközlési alapján

Ehhez a vizsgálathoz természetesen szükséges áttekintést adni a jelen esetben szereplő jogelőd társaságokról.

A táblázatban felsorolt jogelőd társaságok jól láthatóan különböző hátterű, bár nem annyira elkülönülő profilú vállalatok voltak. Az Első Magyar Gőzhajózási Társaság kivételével mindegyik az áruszállításra helyezte a súlyt, és bár voltak személyi átfedések a társasági vezetők, illetve a részvénytulajdonosok között, az öt fuzionáló cég öt különböző utat járt be a vizsgált évek alatt.¹⁴ Az 1865-ben alapított Középdunai Gőzhajózási Társaság a legismertebb közülük, egyben erről a vállalatról lelhető fel a legtöbb megbízható adat. Az alapítók és főreszvényesek között nem kisebb személyiségek találhatók, mint Ivánka Imre, gróf Széchényi Ödön, Trefort Ágoston, Wass Samu, Stein Náthán vagy Wahrmann Mór. A vállalat 1867 novemberében nevet váltott, és felvette az Első Magyar Gőzhajózási Társaság elnevezést (1. táblázat).¹⁵ A társaság hazafias vállalként pozicionálta magát, amit nemcsak a főreszvényesek között felbukkanó, 1848-as múlttal rendelkező aktív politikusok száma jelzett, hanem a Deák-párti politikai állásfoglalást hordozó hajónevek is.¹⁶ Az Első Magyar részvényesek közül többen a Pesti Tehergőzhajózási és Rakmánykölcsonzó Részvénytársaság főreszvényesek is voltak (például Brachfeld Jakab, Gschwindt Mihály), valamint az is a részvényesek közötti csoportkohéziót jelzi, hogy a Pesti Tehergőzhajózási és Rakmánykölcsonzó Részvénytársaság hajónevei szintén a Deák-párt politikai üzeneteire utaltak.¹⁷ A Hajózálog Társaság, avagy Vontató és Hajózálog Társaság néven is hivatkozott vállalat 1869 februárjában 500 forintról 200 forintra csökkentette részvényei névértékét.

A Pest–Bécsi Vontató–Gőzhajózási Társaság neve félreértések forrása lehet, ugyanis az elsőt e néven 1868 szeptemberében alapították 500 000 forint részvénytőkével, azonban már novemberben eladták a DDSG-nek.¹⁸ Az előbbitől független, azonos nevű második társaságot 1869 tavaszán alapították, és a 14 fős igazgatóválasztmány felhatalmazásából kormányzó igazgatók vezették.¹⁹

Talán az Országos Gőzhajózási Társaság volt az Első Magyar Gőzhajózási mellett a „legpolitikusabb” jogelőd vállalat: Türr és Wass mellett részvényesek között találhatjuk Pilisy Bélát, Pulszky Ferencet, Ráth Károlyt és nem utolsósorban Zichy

14 Az 1860-as évek hajózási társaságairól Jankó Béla műve az egyetlen, minden esetlegessége ellenére is átfogó szakirodalom, ezért szükséges egy rövid áttekintést adni legalább az érintett hajózási társaságokról. Jankó 1968: 57–78.

15 A névváltással egybekötött új részvénykibocsátás során a részvényesek részvénytulajdonuk arányában részvényjegyzési előjogot kaptak. *Budapesti Közlöny*, 1867. november 13. 2375.

16 Például BUDAPEST (1867), FIUME (1867), HONVÉD (1867). A hazafiasság, pontosabban a hazafias DDSG-ellenesség a Középdunai Gőzhajózási Társaság német elnevezésében mutatkozott meg igazán: Ungarische DDSG für die Mittlere Donau. Az 1867-es névváltás erre erősített rá azzal, hogy a DDSG-ellenességet lecsérélte az „elsőségre”.

17 Például ALKOTMÁNY (1870), HALADÁS (1869), IPAR (1869), UNIO (1870).

18 Elnöke Brüll Gusztáv, alelnöke Gregersen Gudbrand volt. *Budapesti Közlöny*, 1868. szeptember 24. 2813; *Pesti Napló*, 1868. október 2. 3. és november 13. 3; Tirscher 1868: 229–230.

19 *Budapesti Közlöny*, 1869. április 23. 1208. és június 11. 1817.

Jenőt is. Ambícióból sem volt hiány, ugyanis 3 millió forint értékben terveztek részvénykibocsátást, melyből végül 1 millió forint lett. Angliából, Fiuméből, illetve a fiumei fiók-hajógyárból rendeltek maguknak gőzhajókat. Nehéz megállapítani, pontosan hányat vásároltak Angliából, az általam átnézett híradások alapján legalább 18 gőzhajó állt építés alatt, ám ennél többre adtak le megrendelést.²⁰ Az ügy anyagi súlyát jelzi, hogy az Országos Gőzhajózás 325 313 forintot költött gőzhajókra, mely összegből az angol megrendelések 60%-ot tettek ki.²¹ Az összeszerelésre az újpesti öböl volt kijelölve, ugyanakkor néhány Angliában épült hajót megpróbáltak felhozni az Al-Dunán. A leszállított öt vontató gőzhajót azonban az angol fél nem adta át Turnu Severinben a kiküldött magyar legénységnek, mivel az Országos Gőzhajózás csak a foglaltot fizette ki értük. A magyar és angol legénység között pisztolylövésekkel tarkított verekedés tört ki, így a román hatóságok közbeléptek, és zár alá helyezték a gőzhajókat.²² A lefoglalt gőzhajók ügye elhúzódott, ezért az angol legénység ismét megpróbálta erőszakkal visszavenni őket, de a november óta fizetést sem kapó magyar legénység visszaverte a támadást.²³ Nem sokkal később az Országos Gőzhajózás rendezte a tartozást és a kirótt bírságot, majd átvette a gőzhajókat.²⁴

A Stabilimento Tecnico di Fiume fiókvállalataként 1868-ban alapított Első Magyar Pest–Fiumei hajógyár Részvénytársaságot a fúzió koordinátorai már kezdetektől bevonták az előkészítésbe, és a részvénykonverziót is a társaság részvételével tervezték meg.²⁵ A hajógyár sorsa azonban a gyors sikerek után látványos és méltatlan bukás lett 1871-ben, ezért nem vett részt az EMGT-fúzióban.²⁶

Az öt közül a legfontosabb vállalat története 1868. augusztus 10-én kezdődött, amikor a pesti váltótörvényszék felvette cégjegyzékébe a Magyar Vontató-Gőzhajózási Társaságot.²⁷ Az 1 200 000 forint alaptőkével tervezett vállalat elnökévé Rósa Lajost, elnökhelyettesévé Kohén Ignác Izidort választották meg, míg a vezérigazgató Wellesz András, a kormányzó igazgatók pedig Gold Zsigmond, Strasser Alajos és Luczenbacher Pál lettek. A személyi összetételből tisztán látható, hogy a még meg sem alapított Franco–Magyar Bank egyfajta „mellékprojektjéről” van

20 *Pesti Napló*, Esti kiadás, 1869. március 15. 4; *Politikai Újdonságok*, 1869. július 28. 355; *A Hon*, 1870. január 23. 3.

21 *Budapesti Közlöny*, 1869. november 17. 3951.

22 *A Hon*, 1870. október 27. 3.

23 *Ellenőr*, 1870. december 24. 3.

24 *Pesti Napló*, Esti kiadás, 1870. december 17. 2. A gőzhajók név szerint: CSALLOKÖZ, ERDÉLY, FUTÁR, KOLOZSVÁR, VERSENY. Ezek a gőzhajók szerepelnek az 1. táblázatban zárójelben (+5)-ként.

25 Alaptőke 450 000 forint, elnöke gróf Károlyi Ede, választmányi tag volt Andreae Emil, Fuchs Gusztáv és Trefort Ágoston is. *Budapesti Közlöny*, 1868. július 22. 2140.

26 *Budapesti Közlöny*, 1871. szeptember 6. 4589. Az ideiglenes tömeggondnok Holländer Bernát lett. Bár az EMGT még ekkor is hajlandó lett volna bevenni a Pest–Fiumei hajógyárat, a kért kormánygaranciát végül nem kapta meg. *Budapesti Közlöny*, 1871. július 14. 3628; *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1871. augusztus 3. 257.

27 *Budapesti Közlöny*, 1868. szeptember 30. 2882.

szó, melyet Luczenbacher Pál gőzhajózási vállalkozására építettek.²⁸ A „próba” kifejezetten jól sikerült: az 1869. február 11-én tartott közgyűlésen felolvasott üzleti beszámoló szerint az alig féléves működés során 151 937 forint 27 krajcár tiszta nyereséget ért el a vállalat.²⁹ A vezetők a gyorsan jött sikeren felbuzdulva meglátták a nagyobb méretben rejlő potenciált: a frissen alapított Franco–Magyar Bank égisze alatt Magyar Lloyd néven egyesíteni kell az egyes hajózási társaságokat! Perspektívában pedig nem ismertek határt: „*A Magyar Lloyd célja, hogy az egész Duna hajókázható vonalán állandó közlekedést tartson fenn, s hogy ezenkívül a magyar hajók járatát a Fekete- és Középtengeren át a Szezi-csatornára is kiterjessze.*”³⁰ A még meg sem alakult Magyar Lloyd ajánlatot is tett az Első Magyar Gőzhajózási Társaságnak a fúzióra, melyet Ivánka Imre és társai akkor még elutasítottak, ellenben a Pesti Tehergőzhajózási és az Országos Gőzhajózási Társaság már a Lloyddal közös üzletvitelben nyitotta meg a szezont.³¹ Még meg sem száradt a tinta a cégbejegyzés papírján, a Lloyd már tárgyalásokat folytatott egy szénbánya megvételéről és a Magyar Vontató-Gőzhajózási Társasággal való fúzió keresztülviteléről.³² Az erőből végrehajtandó Lloyd-fúzió kevésbé kifinomult terve végül nemcsak drágának, hanem sikertelennek is bizonyult, ezért a társaságok igazgatói hosszú és fárasztó egyeztetésekre kényszerültek egy méretben még sokkal nagyobb fúzió érdekében.³³ Ezek révén született meg az EMGT, ám a tárgyalásokról sajnos nagyon kevés és többnyire bizonytalan információ lelhető fel.

A megegyezést jelentősen befolyásolta, hogy a Pest–Fiumei hajógyár bukása mellett a Pest–Bécsi Vontató közgyűlése visszamondta az EMGT-fúzióban való részvételt 1870 decemberében.³⁴ Ez azonban nem akasztotta meg a folyamatot, így az EMGT alakuló közgyűlést Ivánka Imre elnöklete alatt 1871. február 18-án megtartották, valamint áprilisban a részvénykibocsátást is elvégezték. A részvénytőke 5 millió forintban lett megállapítva további 3 millió forint elsőbbségi kötvénnyel együtt. Az előbbi teljes egészében a jogelőd társaságok részvénykonverzióját fedezte, ezért sürgetővé vált a vagyonelemek (7,4 millió forint) átírása. Az EMGT ambiciózus beruházási terveket dédelgetett, ám az összesített, áthozott adósság körülbelül 2,3 millió forintot tett ki, ezért a kibocsátott elsőbbségi kötvé-

28 Jankó 1968: 61; Kövér 1986: 65. A Franco–Magyar Bankról lásd Kövér 1986: 37–48; Kövér 2012: 305–308. Kohén Ignác Izidorról, a Franco–Magyar Bank kulcsfigurájáról lásd Kövér 1986: 30–37; Kövér 1987.

29 *Budapesti Közlöny*, 1869. február 18. 478.

30 *Anyagi Érdekeink*, 1869. április 25. 240.

31 *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1871. március 9. 82. Ivánka és társai korábban ugyanígy leszavazták a fúziót az Országos Gőzhajózási Társasággal is. *Pesti Napló*, Esti kiadás, 1869. május 1. 3–4.

32 1869. június 28-án a Magyar Vontató-Gőzhajózási Társaság beolvadt a Magyar Lloydba. *Budapesti Közlöny*, 1869. augusztus 6. 2524. A Franco–Magyar Bank a részvényeket 75 forint felülfizetéssel vásárolta meg. *Pesti Napló*, Esti kiadás, 1869. április 21. 4.

33 Lásd még *A Hon*, 1869. december 23. 3.

34 *A Hon*, 1870. december 13. 3. Strasser Sándor és Löwy Ármin támogatta, Holitscher Fülöp és az igazgatók egy része ellenezte a már előkészített fúziós tervet.

nyeket ezen áthozott adósság „konverziójaként” is fel lehet fogni.³⁵ A fúzió folyamata azonban – amelyről sajnos nem rendelkezünk forrásokkal – nem jelentette a vállalati üzletmenet megszakadását.³⁶ Sőt, a Pest–Bécsi Vontató feltehetően a rendkívül sikeres kezdés hatására döntött úgy 1871. április 6-i közgyűlésén, hogy mégis szándékában áll beolvadni az EMGT-be, ami pedig érthető módon ismét megbolygatta a fúzió menetét.³⁷ A folyamat 1871 őszének végére lezárult, mikor az EMGT igazgatósági irodája átköltözött a Stein-házból a Thonet-udvar első emeletére.³⁸ Az elnök Ivánka Imre, az alelnök Strasser Alajos, a vezérigazgató pedig Fröhlich Frigyes lett, akit 1871 novemberében Holl Albert váltott.³⁹ Az igazgatótanács tagjai lettek: Fischl Gusztáv, Fuchs Gusztáv, Gaál Péter, Harkányi Frigyes, Hodossy Imre, Kármán Lajos, Kiss Károly, Lenz Alfréd, Pilisy Béla, Schönwald Hermann, Schweiger Márton, Gelléri-Szabó János, Tavasz Endre, Wiener Lipót és Wolfinger Adolf. A DDSG 32 millió forint tőkéjével szemben ekkor az EMGT 8 millió forint tőkéje állt, ami nem nevezhető rossz kezdésnek.

2. táblázat. Az EMGT jogelőd társaságok végleges részvénykonverziója 1871 végén

EMGT jogelőd társaság neve	EMGT jogelőd társaság részvényének névértéke (Ft)	EMGT jogelőd társaság részvényének beváltási értéke (Ft)
Magyar Lloyd Gőzhajózási Társaság	200	150
Első Magyar Gőzhajózási Társaság	200	160
Pesti Tehergőzhajózási és Rakmánykölcsonzó Részvénytársaság	200	200
Pest–Bécsi Vontató–Gőzhajózási Társaság	100	100
Országos Gőzhajózási Társaság	100	90

Forrás: *A Hon*, 1871. november 1. 4.

35 A kötvényeket vásárló biztosítóintézetek (a trieszti Generali Biztosító, EMÁBIT, Pesti Biztosító Intézet) mindegyike 50 000 forint értékben jegyzett. A kötvényeket nagy lelkesedéssel vásárolták a magánszemélyek is. *Budapesti Közlöny*, 1871. május 6. 2394; szeptember 12. 4661; *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1871. május 11. 159.

36 1871 februárjában az EMGT gőzhajói megkezdtek a szolgáltatukat. *Budapesti Közlöny*, 1871. február 26. 1027.

37 *Budapesti Közlöny*, 1871. május 11. 2433; augusztus 12. 4172.

38 *Budapesti Közlöny*, 1871. november 19. 5845. Ekkor már egyeztetések folytak a Győri Gőzhajózási Társaság csatlakozásáról is, amire azonban végül nem került sor. *Budapesti Közlöny*, 1872. január 30. 182.

39 Holl Albert 1864-től 1870 februárjáig a DDSG pesti főügynöke volt. Utóda Kosztka József egykori honvéd alezredes lett. *Fővárosi Lapok*, 1870. február 4. 118. MNL OL Z 852 3. kötet. Igazgatósági körlevél Nr. 354. (1870. február 1.).

A konverziós értékben megjelenő különbszet mértékében élvezeti jegyeket bocsátottak ki az adott társaság részvényeseinek, melyek utóbb beválthatók lettek EMGT-részvényre.⁴⁰ Az egyes társaságok részvényesei ugyanis áthozott társasági eszközeik és adósságállományuk, illetve részvényeik névértékének befizetési arányában részesültek EMGT-részvénycsomagokból. A hátrányukra meghozott döntés célja az volt, hogy az EMGT részvényei teljesen befizetett, névértéküknek megfelelő részvények legyenek, ugyanakkor a hátrányt szenvedő társaságok részvényeseinek is legyen lehetőségük érvényesíteni a névérték-különbszetet élvezeti jegy formájában. Az 1. és 2. táblázat alapján tehát megállapítható, mely társaságok voltak problematikusak a halasztott névérték-befizetés és/vagy az áthozott adósságállomány miatt. Ha korlátozottan is, de szerencsére van lehetőség megvizsgálni egy szűk mintán, kik voltak az EMGT részvényesei.

Az EMGT 1874 után rendhagyó módon végrehajtott felszámolása folytán a BFL cégiratai között fennmaradt 152 személy 671 darab eredeti EMGT-részvénye, ami a 25 000 darabos mennyiség 2,68%-a. Részvényesek területi szórását vizsgálni aligha lehet egy ekkora mintán, azonban mégis lehetőséget ad arra, hogy megnézzük, milyen háttérű befektetők vettek részvényeket, illetve kik voltak a „tipikus részvényesek”. A minta alapján a fellelt legnagyobb egyéni befektetők között több, az 1870-es években ismert személy neve található.⁴¹

3. táblázat. Legalább 10 darab részvénnel rendelkező személyek a mintában

Legalább 10 db részvénnel rendelkező személyek	Fellelt részvények száma (db)
Farkas László*	52
Löwy Ármin	40
Zimmern testvérek és társa**	30
Botka Imre	26
Dungyerszky Lázár	25
Frankl G. és fia	19
Tratzler Antal	18
Vajda János	18
gróf Károlyi Sándor	15
Pozsonyi Általános Hitelbank	15

⁴⁰ Így szereztek EMGT-részvényt Pollak I. fiai (2) és Weinfeld M. (1), akiknek részvényeikhez csatolták az Országos Gőzhajózási Társaság által kiadott élvezeti jegyet. A részvénykonverziót 1872. január 31-ig tervezték elvégezni. *Budapesti Közlöny*, 1871. december 28. 6522. Az Országos Gőzhajózási Társaság részvényeit megpróbálták hamisítani is. *A Hon*, 1872. január 20. 4. A Társaság javára írandó, hogy tizenegy pesti telek tulajdonjogát apportálták az EMGT-be (igaz, betáblázva), mely telkeket az EMGT 260 000 forintért értékesítette a Pesti Építő-Társaságnak 1872 őszén.

⁴¹ Mintán kívül az általam fellelt legnagyobb egyéni részvényes G(a)ál Péter (1823–1903) bajai ügyvéd, országgyűlési képviselő volt 160 részvénnel, és feltehetően kötvényt is jegyzett. *Ellenőr*, 1873. szeptember 25. 2.

Legalább 10 db részvényt rendelkező személyek	Fellelt részvények száma (db)
Pilisy Béla	12
Wahl Albert	12
báró Morpurgo Marco	10
Reinitz L(ajos?)	10
Vétsey Sándor	10

* A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum értékpapír-gyűjteményében fellelhető részvény is Farkas László nevére szól, vagyis Farkas László feltehetően a legnagyobb befektetők egyike lehetett. MMKM Gy. 2017.17.

** Talán a Zimmermann és társa pesti drót- és szitagyáros és kereskedő cégről van szó.

Forrás: BFL VII.2.e 1540. részvényeket tartalmazó dobozai

A minta több figyelemre méltó adatot is tartalmaz. A Pozsonyi Általános Hitelbank mellett egy másik vidéki pénzüzet is a befektetők között található: a Bajai Takarékpénztár (6).⁴² Jakob Herzl (2), a Franco–Magyar Bank áruosztályának vezetője is szerepel a mintában,⁴³ valamint a Strasser és König cég részéről Strasser Sándor (5). Vétsey Sándort több pénzüzet élén is megtalálhatjuk, így az Angol–Magyar Bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, illetve az EMÁBIT és a Pannónia Biztosító Intézet élén is. Maderspach Sándor (3) személyében fumei vonatkozásra is szolgáltat bizonyítékot a minta, igaz, rajta kívül más, fumei kapcsolatokkal rendelkező személy nem lelhető fel benne.⁴⁴ Nemkülönben figyelemre méltó, hogy a mintában összesen 11 olyan részvényjegyzés található, ahol a részvényen a férj és a feleség neve együtt szerepel, vagy a nő tulajdonos önmagában.⁴⁵ Végül megtalálható a dobozokban 11 darab beváltatlan Első Magyar Gőzhajózási Társasági részvény is három tulajdonos neve alatt.⁴⁶ Sajnos csak nagyon aprólékos vizsgálat révén lehetne nagyon töredékes ismeretet szerezni arról, vajon az egyes jogelőd társaságokból mely személyek mekkora részvény mennyiséget konvertáltak, illetve kik konvertáltak több jogelőd társaságból részvényeket, és mekkora mennyiségben.

A részvényesek területi szórásának vizsgálatához szükség volt a személyek beazonosítására, melyhez az Arcanum keresőjét használtam.⁴⁷ Bár ez több esetben nem volt lehetséges, vagy feltételezéseken alapul, a személyek körülbelül felét meg-

42 A Pozsonyi Általános Hitelbank és a Bajai Takarékpénztár is olyan részvénytulajdonosok, akik a sorszámok alapján több részletben jegyezték (volna) részvényt. Felmerül a gyanú ugyanakkor, hogy az ilyen esetek valójában több jogelőd társaságtól származó részvények különböző időpontban történt beváltását jelentik.

43 Kövér 1986: 28; Kövér 2012: 306.

44 Maderspach Sándor (1842–1901) Maderspach Károly bányavállalkozó fia, János és Livius öccse. Triesztben tanult tengerésztisztnek, Fiumében telepedett le, ahol pedig a Fiumei Kereskedelmi és Iparkamara tisztviselője és városi képviselő is lett. A család barátja volt Wein János. Személyének azonosítását illetően köszönöm Ordasi Ágnes szíves segítségét.

45 Előbbire példa Tóth István és Simon Antónia (4), utóbbira a kalocsai Mészáros Szabadhegyi Polixéna úrinő (1), illetve feltehetően családtagok Kornis Antal (1) és Kornis Mária (1) részvénytulajdonosok.

46 Tulajdonosok: Deutsch József (1), Haas Jakab (8), valamint Morgenstern Antal és társa (2).

47 Mindenekelőtt az 1876-os *Központi értesítő*, a *Compassok*, valamint természetesen az országos napilapokat.

találtam. A minta szereplői kevés kivétellel Duna menti településeken laktak, valamint három nagyobbak mondható területi tömörülés látszik kirajzolódni: 1. Pest és környéke, 2. a Duna jobb partján az Adony és Szekszárd közötti sáv, 3. a bal parton pedig Kalocsa–Baja vidéke. Pesten és környékén az azonosítható részvényesek között nem meglepő módon döntően nagykereskedőket, pénzváltókat, fuvaros vállalkozókat és értelmiségieket találunk.⁴⁸ A Fejér vármegyei részvényesek döntően uradalmakhoz kötődtek, a Tolna vármegyeiek inkább az árutermeléshez és a kereskedelemhez, a kalocsaiak ügyvédek, a bajaiak földbirtokosok voltak.⁴⁹ Adonyi illetőségűek ketten is voltak: Paitsits János vegyeskereskedő (3) és Ravasz Ignác uradalmi tisztartó (2). A részvényjegyzés mikéntjére világít rá a mintában egyébként nem szereplő két soltvadkerti részvénytulajdonos esete, ahol Schnell Károly evangélikus lelkész 5 darab (!) részvényt jegyzett, míg az evangélikus iskola tanára, Brunner Mátyás 1-et.⁵⁰ Hozzájuk hasonlóan feltűnő, hogy Ravasz Ignác mellett Szitter János (1) sáregresi gazdatiszt is a Zichy-uradalomhoz kötődött, vagyis példájuk alapján elképzelhető, hogy Zichy Jenő alkalmazottai körében ösztönözte a részvényjegyzést.⁵¹ A Kalocsa–Baja-vidék, vagy más megfogalmazásban Pest vármegye dunamelléki térségének súlyát az EMGT közgyűlésében természetesen nem ők adták, hanem Ivánka Imre politikai támogatói és ellenfelei, név szerint Földváry Mihály és Szabély Antal.⁵² Mindezek az adatok megerősítik a Gründerzeit részvény-

48 Nagykereskedők: Fischl testvérek (2), Kohner Henrik (7), Löwy Ármin (40), Mandl H. L. és társa (5), Weisz Adolf (2). Pénzváltók: Baron testvérek (5), Frankl G. és fia (19), Leitner Nándor F. (4). Fuvaros vállalkozók: Freund Adolf (1), Löbl Wolf (2). Értelmiségiek: Falvai Antal (1) tanár, Lonkay Antal (2) újságíró, Simonyi Antal (7) fényképész, Verzár Manó (1) allevéltáros, Wein János (5), a Fővárosi Vízművek első igazgatója.

49 Kalocsaiak: Olay Lajos (4), Szabadhegyi László (1). Bajaiak: Borsodi Latinovits István (5), Pankovits Ernő (5). Kiskunhalasról pedig Vári Szabó István (1). A Paks–Kalocsa–Tolna–Baja négyszög, illetve a dunaszekcsői és mohácsi részvényesek feltehetően nagyrészt az Első Magyar Gőzhajózáson keresztül kerültek az EMGT-be. *Pesti Napló*, 1869. február 2. 4. Lásd még 52. jegyzet. Erősíti ezt a feltevényt, hogy a Középdunai Gőzhajózási Társaság alapítása utáni első 1848 részvényjegyzéséből Pesten 446 darabot, Baján 247, Szekszárdon és Vácott 93-93, Kalocsán 92, Dunaföldváron 91, Esztergomban pedig 73 darabot jegyeztek. *Pester Lloyd*, 1865. május 9. 2.

50 *Budapesti Közlöny*, 1879. november 26. 9388.

51 Feltételezésem szerint az Országos Gőzhajó részvényeiről lehetett szó, melyek konverziója által lehettek EMGT-részvényesek. A nem Zichy-alkalmazottak, például Finkmán Justus (1) előszállási ménesmester esetében ez a feltételezés gyengébb lábakon áll.

52 Ivánka Imrét 1861-ben és 1865-ben Pest vármegye dunapataji, 1869-ben Csongrád vármegye tápéi, 1872-ben Hajdú vármegye nádudvari választókerületében választották meg országgyűlési képviselőnek. A dunapataji választókerületben erős társadalmi beágyazottsággal rendelkezett, például a Földváry család tagjaival ápolta kapcsolata révén. Az 1860-as években a Dunamelléken a '48-as múlt nagyon erős csoportképző erőként azonosítható, ugyanakkor Ivánka helyi pártbeli ellenzéke (például Szabély Antal kalocsai vízéptő mérnök és lapkiadó, illetve 1869 után Földváry Mihály Solt felső járási főszolgabíró) nem volt gátja a későbbi üzleti és (balközép) pártbeli együttműködésnek. Lásd bővebben Toldi 2023. Az 1. jegyzetben hivatkozott Türkő/Tüzök Imre például 1865-ben Ivánka, 1869-ben azonban már kihívója mellett korteskedett. Toldi 2016: 16.

jegyzési lázában égő kisbefektetők és a tőkéjüket mindenáron kihelyezni kívánó pénzintézetek közismert képét.⁵³

Felmerül tehát a kérdés, hogy a csoportérdekek és érdekcsoportok, illetve a menedzsment között milyen viszony alakult ki. Részvényesek meglehetősen sokféle úton kerülhettek be az EMGT közgyűlésére, az eltérő érdekek, szemszögek, illetve az érdekcsoportok határait felrajzolni az eddig feltárt ismeretek fényében aligha lehet. A menedzsment munkájáról néhány hír és három per alapján szerezhethünk ismeretet. Az EMGT sajtójaként (is) működő *A Hon*, valamint az *Ellenőr* rendszeresen foglalkozott a társaság ügyeivel, és többször is meglehetősen részletesen ismertette a társaság közgyűlésein elhangzottakat.⁵⁴ Például az *Ellenőr* írta meg, hogy Petényi Gyula EMGT-tisztviselő részvényeket „sikkasztott” és zálogosított el, hogy a ruletten elveszített 5 000 forint tartozását rendezze.⁵⁵ A menedzsmentet minden bizonnyal Houchard Ferenc javaslatai és feltehetően az Első Magyar Gőzhajózási Társaság tapasztalatai alapján szervezték meg.⁵⁶ Beszédes adat ugyanakkor, hogy a Budapesti Kereskedelmi Kamara 1870–1872-es évekről szóló jelentésében ez áll: „Az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulat az évi jelentéshez oly forgalmi kimutatást szolgáltatott, melynek adatai oly szembeütnőleg helytelenek voltak, hogy jobbnak láttuk azokat e jelentésben egészen figyelmen kívül hagyni, bármennyire sajnálatos is, hogy éppen egy hazai társulattól nem nyerhettünk megbízható adatokat.”⁵⁷

A vállalat működéséről, vagyis a menedzsment munkájáról a perek árulnak el további információkat. Például Heybl János pozsonyi szén- és mészkereskedő beperelte az EMGT-t, mert a társaság nem fizette ki a járandóságát, miután mint ügynököt átvette a Pest–Bécsi Vontató-Gőzhajózási Társaságtól.⁵⁸ Heybl nem vette kézhez szerződését az új társaságtól utazási körülményekre (jégzajlás) hivatkozva, ugyanakkor megállapítást nyert, hogy a társaság valóban igényt tartott tevékenységére, amit Heybl szerint Holl Albert vezérigazgató személyesen szóban igazolt. Az ügy egészen a Kúriáig jutott, és Heybl János győzelmével végződött. Más szempontból revelatív az EMGT által Weisz Jakab tolnai kereskedő ellen indított per a

53 További adalék ehhez, hogy az ismert részvénytulajdonosok nevét a budapesti viriliszjegyzékben közölte és legalább 900 forint adót fizető személyekkel összevetve a következő virilisz részvényeseket találjuk: Balitzky Sándor, Huszár Károly, Lonkay Antal, Luczenbacher János, Ráth Károly, Simonyi Antal, Strasser Alajos, Wahrmann Mór, Weisz Bernát Ferenc. Vélelmezett kapcsolat Weber Jánosné EMGT-részvényes, akinek feltételezett férje, Weber N. János szerepel a viriliszlistán. *Pesti Napló*, 1873. augusztus 5. 2, 6.

54 P. Szathmáry Károly például valószínűleg, Fenyvessy Adolf pedig biztosan EMGT-részvényes volt.

55 *Ellenőr*, 1872. február 11. 2. A rendőri vizsgálatot valószínűleg azért kerülte el, mert bátyja, Petényi Ottó rendezte a tartozást. Petényi Gyula a fúzió előtt az Országos Gőzhajózási Társaságnál volt tisztviselő, ahova az Első Magyar Gőzhajózási Társaságtól való elbocsátása után vették fel. *Pesti Napló*, Esti kiadás, 1869. május 1. 3–4.

56 Javaslataira lásd Houchard 1865: 14–16.

57 Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1874: 121. Ugyanakkor a kamarai jelentés a 62–63. oldalakon meglehetősen pontatlan adatokat közöl a fuzionált gőzhajózási társaságok részvénytőkéről, a Magyar Lloyd esetében pedig az alapítás éve is téves.

58 BFL VII.2.c – 1874 – I.0652. A per már az EMGT feloszlása után indult.

hajóvontatási díj elmaradt kiegyenlítése miatt.⁵⁹ Weisz kifogásolta, hogy a nyilvánosan elérhető forgalmi árszabásban foglaltaknál magasabb árakat számoltak fel neki utólag, az EMGT pedig a kijelölt napon nem tudta felmutatni főkönyvét, így a Törvényszék nem tudta megállapítani a felülárazást. Némileg bonyolultabb ügy volt a Moguth István károlyvárosi kereskedő ellen indított per, melyben az EMGT szintén elmaradt követelést akart behajtani.⁶⁰ Dokumentumok hiányában a periratok tartalma inkább vádaskodás jellegű, mindenesetre a vontatott hajók rakományainak súlya körüli eltérő állítások miatt feltételezhető hűtlen kezelés vagy megvesztegetés is. Úgy tűnik, az adminisztráció nem volt az EMGT-menedzsment erős oldala.

Felmerül tehát a kérdés, hogy a Jankó Béla által említett „rossz vezetés” érdeklődésre számot tartó téma volt-e a közgyűléseken. A válasz röviden az, hogy nem. Hosszabban pedig az, hogy az 1873. szeptember 24-én tartott közgyűlésen az akkor már nagy bajban lévő vállalat felállított egy tizenöt fős bizottságot⁶¹ annak kivizsgálására, hogy vajon hol keresendők a vállalat bajai. A november 15-én tartott közgyűlésen felolvasott jelentés szerint technikai jellegű hibák és pazarlás (például túl sok szenet használtak el egyes kapitányok, feleslegesen lettek javításra küldve kazánok stb.) juttatták a vállalatot a csőd szélére. A menedzsment részletes válasziratban utasította vissza, hogy akár a szemenlítés, akár a technikai jellegű kiadások szükségtelen pazarlás lett volna. Voltak-e vajon méretgazdaságossági vagy szervezeti előnyei a fúzióknak? A vontatóhajók és uszályok már Jankó Béla által is említett kedvezőtlen aránya helyett célszerűbbnek látszik az áruszállítási piacon betöltött pozíció felől feltenni a kérdést: hol és hogyan lehetett előnyös az EMGT-fúzió?

Az EMGT és a piac: áruszállítás, közlekedés és járatszervezés

Bár az EMGT mögött a Franco–Magyar Bank állt, a jogelőd társaságok főrésztvényeseinek és vezetőinek befolyását a Bank képviselőivel szemben láthatóan nem szabad lebecsülni. Az EMGT vállalati stratégiájának kialakításában nagy szerepet játszott két tapasztalt menedzser, akik már a Középdunai Gőzhajózási Társaság alapító közgyűlé-

59 BFL VII.2.c – 1873 – I.0146. Weisz Jakab talán azonos Weisz J. részvénytulajdonossal (3 darab EMGT-részvény).

60 BFL VII.2.c – 1872 – I.0533.

61 A bizottság tagjai: Brachfeld Jakab, Fenyvessy Adolf, Földváry Mihály, G(a)ál Péter, Huszár Károly, Houchard Ferenc, Mauthner Ignác, Andrae Emil, Polyák Béla, Radocza János, Ráth Károly, Sebők Imre, Szakácsy István, Wolfner Gyula, Weisz Bernát Ferenc. Póttag: Havas Sándor. A bizottság jelentése és a rá adott igazgatósági válasz lelőhelye: BFL VII.2.e 1540. 150. doboz.

sén is részt vettek: Houchard Ferenc⁶² és Szathmári Károly.⁶³ Houchard vegyes, vagyis személyszállító és vontató gőzhajtótípus alkalmazását javasolta, ami szembement a DDSG által kialakított gyakorlattal.⁶⁴ Érvéle szerint kezdő hajózási vállalkozások számára a vegyes üzemeltetésnek több előnye van, mint hátránya. Javasolta hajójáratok indítását az Eszék–Mohács–Pest–Esztergom-vonalon, mivel Luczenbacher Pálnak a SZENT ISTVÁN (1860) gőzhajóval elért tapasztalatai szerint a legprofitábilisabb szakasz az Esztergom–Vác–Pest, Eszék pedig egy feltörekvő áruforgalmi csomópont.⁶⁵ Szintén figyelemre méltó, hogy hajóépíttetésben a fiumei hajógyárral kötendő szerződést sürgette részben a pesti hajógyári lehetőségek, részben azonban a „nemzeti kötelesség miatt” is.⁶⁶ Houchard (és Szathmári) Fiumében meggyőzte a Stabilimento Tecnico di Fiume vezetőit, hogy az újpesti öbölben hozzák létre fiókhajógyárakat.⁶⁷

Houchard-hoz hasonlóan Szathmári Károly is Fiume városában látta azt az áruforgalmi potenciált, mely révén a dunai áruszállítás továbbfejleszhető.⁶⁸ Ennek kulcseleme Eszék városa, amely nemcsak gabonakereskedelme, valamint gyárai miatt volt jelentős, hanem elhelyezkedésénél fogva is ideális átrakodóhely.⁶⁹ Szathmári ugyanakkor óva intett mindenkit, hogy az Al-Duna irányába tereljék a magyar gabonakivitelt, mivel a romániai, különösen pedig az odesszai orosz gabona lehetetlenül erős versenytársa lenne a magyar gabonának.⁷⁰ Szathmári nézetei terjesztésére egy 180 oldalas könyvet is írt alaposan alátámasztva, mekkora külkereskedelmi és ezáltal szállítmányozási potenciál rejlik az alföldi gabonában. A feltehetően Fényes Elektől vett adatai alapján a Pest, illetve Győr irányába szállított gabona legnagyobb elosztóhelyei Baja, Palánka, Újvidék, Zenta, a Ferenc-csatorna mentén pedig Verbász, Kula, Cservenka, Szenttamás, Sztapár és Zombor.⁷¹ Szempontjaiból logikusan következett, hogy számára Baja kereskedelmének fejlesztése és bekötése

62 Houchard Ferenc (1822–1905) a Selmeci Bányászati és a Trieszti Hajózási Akadémián tanult gőzhajókapitány, 1848–49-es százados, szolgált az Österreichischer Lloydnál, a DDSG-nél és a Luczenbacher testvéreknél, utóbb a BCSÁV igazgatója is lett (melyet Ráth Károly és Türr István alapított 1871-ben). Lásd még *Hazánk s a Külföld*, 1865. május 28. 337–338. és június 4. 355–356.

63 Szathmári Károly (1824–1876) ügyvéd, 1848–49-es honvéd, újságíró, az Alföld–Fiumei Vasút központi bizottmányának titkára. Életrajzára lásd 'Szathmári Károly' szócikk. In: A Pallas Nagy Lexikona: 455.

64 Houchard 1865: 5–7. A DDSG már az 1840-es évek elejétől kezdve különválasztotta a személyszállítás és az áruszállítás céljára építendő gőzhajótervezést, mivel sokkal praktikusabb és gazdaságosabb üzemeltetést lehetett ezáltal elérni.

65 Houchard 1865: 7–8. Ezt árnyalja, hogy a hivatkozott járat Luczenbacher-érdekeltségeket kötött össze, amit Houchard feltehetően nem vett figyelembe.

66 Houchard 1865: 17–18. Szó szerint: „[...] ekkor éppen nem csupa hazafias rajongás, de nemzetgazdasági okos számítás és takarékoságnál fogva legfőbb kötelességünkké vál: Fiume mellett szavazni.”

67 *Hazánk s a Külföld*, 1865. augusztus 6. 511. Ez a fiókhajógyár jutott csödbe 1871-ben.

68 Az Alföld és Fiume áruforgalmi összekapcsolásának vasúti terveit illetően lásd Gergely 1982.

69 Szathmári 1864a: 8–9.

70 „Tálálkozni az alföldi vasúttal Eszékenél: ez lehet a fiumei pálya építőinek legháladosabb végcélja és legnyereségesebb számítása.” Szathmári 1864a: 21.

71 Szathmári 1864b: 127–128. Szathmári megjegyzi, hogy adatai hiányosak, ezért maradhattak ki olyan jelentős települések, mint Dunaföldvár, Magyarkanizsa vagy Óbecse.

a magyar vasúthálózatba kiemelt jelentőséggel bírt.⁷² A Szathmári Károly által közölt adatokból és áruszállítási kalkulációkból egyértelműen kiviláglik, mekkora jelentősége volt a Ferenc-csatornának és környékének, ám ő is elismerte, hogy jelentős összegű földmunkákra és infrastrukturális fejlesztésekre van szükség ahhoz, hogy az áruszállítás idő- és költségarányosan hatékonyabbá váljon.⁷³ Itt érdemes egy kis kitérőt tenni a Ferenc-csatorna és az EMGT története kapcsán.

Türr István és üzlettársai 1870. augusztus 1-jén átvették a kincstártól a Ferenc-csatorna üzemeltetését részvénytársasági formában, melyben a kincstár a megszűnő jövedelem pótlására 200 000 forint értékben részvénytulajdont szerzett.⁷⁴ 1873 márciusában a kormányzat további tőkeemeléssel segítette a vállalatot; növelte benne az állami tulajdoni arányt, elősegítve ezzel a csatornaépítéssel kapcsolatos munkálatok és a baja–bezdáni tápcsatorna befejezését a zsilippel együtt 1875-ben.⁷⁵ A vállalat cégirataiban a közgyűlésre részvényeiket letevő neveket átnézve a legkorábbi kimutatás 1878-ból származik. Az EMGT-ben szerepet vállaló személyekkel összevetve biztosan csak gróf Károlyi Sándorról és Luczenbacher Pálról tudható, Türr Istvánról pedig valószínűsíthető, hogy rendelkeztek EMGT-részvénnel.⁷⁶ A fentebb megvizsgált EMGT-részvénytulajdonosi mintában fellelhető néhány olyan szereplő neve is, akik a Ferenc-csatorna környékén rendelkeztek birtokkal.⁷⁷

Houchard és Szathmári meglátásai tehát alapvetően formálták a Középdunai Gőzhajózási, 1867-től Első Magyar Gőzhajózási Társaság vállalati stratégiáját. Nemcsak a társaság gőzhajóit építették ennek megfelelően, hanem a járatszervezésben is tetten érhető ez a szemlélet. Példa erre az 1867-ben bevezetett dunaföldvári járat, az „*un. kofahajó, mert este a kofák jönnek haza Pestről rajta*”,⁷⁸ ugyanis az Első

72 Baja fekvése révén nemcsak Pest, hanem Eszék is kedvező áron elérhető távolságra található. Szathmári 1864b: 48–49; Szathmári 1864c: 29–30.

73 Az általa közölt 1861-es adatok szerint a Ferenc-csatorna közvetlen közelében csak a gőzhajón feladott gabona összesített mennyisége 64 482 mérő volt, míg a csatorna melletti településekről vízi úton összesítve 1 520 317 mérő gabonát indítottak Pestre vagy Győrbe. Szathmári 1864b: 127–128.

74 1870. évi XXXIV. törvénycikk 15. §. Az elvégzendő munkák támogatására pedig államszegélyben részesült, valamint a kormány az általa kinevezett személyen keresztül képviseltette magát az igazgatótanácsban. Türr István vízügyi érdeklődéséről és az ezzel kapcsolatos befektetői tevékenységéről lásd Gonda 1925: 90–92; Pete 2011: 194–201.

75 1873. évi XVII. törvénycikk. A vállalat sikerét jelezte Ferenc József 1872. májusi ünnepélyes látogatása, amikor Budáról Bezdánig a DDSG FRANZ JOSEF (1853) gőzhajón utazott, a csatornán pedig az EMGT saját gőzhajóján, a BEZDÁN fedélzetén. *Budapesti Közlöny*, 1872. május 4. 815; május 11. 852; május 14. 872. Az EMGT-nek volt még egy másik gőzhajója SZENTTAMÁS néven. 1873-ban mindkettőt eladták a Ferenc-Csatorna Rt.-nek. *Ellenőr*, 1873. szeptember 25. 1.

76 Kimutatás az 1878. május 1-jei közgyűlés résztvevőiről. BFL. VII.2.e. 6484. doboz.

77 Mindenekelőtt Dungserszky Lázár (25), akinek Bácsföldváron, Szenttamáson és Turián voltak birtokai. Németh (szerk.) 1893: 63–64. Dungserszky 1917-ben halt meg, tehát ekkor még pályafutása elején járt. Köszönöm Kövér Györgynek, hogy felhívta erre a figyelmemet. Továbbá Gertinger Adolf (2) zombori pénzügyi hivatalnok, aki az 1840-es években a Ferenc-csatorna igazgatója volt.

78 *Budapesti Közlöny*, 1867. október 26. 2180. Feltehetően ez az egyik legkorábbi említése a kofahajó szlengszónak. Később a korszakban ugyanakkor előfordult, hogy a pest-budai helyi és váci helyközi hajójáratokra használták. A társaság részvényesei között többen dunaföldvári illetőségűek voltak. Lásd 49. jegyzet.

Magyar Gőzhajózás közvetlenül a dunaföldvári parton létesített hajóállomást, és nem a solti révnél lévőt használta, mint a DDSG. A DDSG még abban az évben reagált, és a dunaföldváriak igényei szerint alakította át a menetrendjét.⁷⁹ Feltételezhető, hogy a menetrendet a helyi és környékbeli kistrésvényesek kezdeményezése folytán alakították ki.

A fuzionált társaságok közül az Első Magyar Gőzhajózás foglalkozott igazán személyszállítással, a jogelőd társaság és az EMGT menetrendjeit összevetve pedig szembetűnő a Pest és vonzáskörzete között bevezetett járatok száma. Az 1867-ben indított Pest–Bezdán-járat⁸⁰ mellett 1869-ben az Első Magyar Gőzhajózás Pest és Kalocsa között, illetve a Pest–Vác–Esztergom-vonalon üzemeltetett napi járatokat.⁸¹ Ezzel párhuzamosan a DDSG gőzhajói a Pest–Vác–Esztergom-vonalon, a Pest–Soroksár–Ráckeve–Tass-vonalon, a Pest–Szentendre–Dunabogdány-vonalon, illetve Pest–Buda és Óbuda között helyi közlekedésben jártak. A Pest–Apatinviszonylat feltehetően a kalocsai járat meghosszabbításaként a DDSG Pest–Mohács-járatára ellenében jött létre.⁸² A fúzió után megmaradt a Pest–Esztergom és a Pest–Bezdán/Baja-vonal, 1870 őszére azonban ez utóbbi meghosszabbodott egy eszéki és egy vukovári állomással.⁸³ Az EMGT eszéki ügynöksége alá tartozó Eszék–Drávafok helyi járat mellett üzemelt egy Eszék–Vukovár-járat, Pestről pedig egyaránt járt gőzhajó külön Eszékre, és külön Vukovára. 1871 augusztusában azonban az EMGT feladta eszéki és vukovári járatait, és csak Bezdánig, illetve Mohácsig működtette gőzhajóit.⁸⁴ 1871 másik nagy újítása volt, hogy az EMGT elindította járatait a Ferenc-csatornán is Bezdán és Bácsföldvár között dunai átszállással, de ezek a következő év végén véglegesen meg is szűntek.⁸⁵ Megállapítható tehát, hogy az EMGT fennállása alatt csak két vonalon (Pest–Esztergom, Pest–Bezdán/Mohács) volt végig menetrendszerű közlekedés, míg sem az eszéki, vukovári járatok, sem a Ferenc-csatorna járatai nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Bár a pest-budai rakodóhelyek és hajóállomások vizsgálata a DDSG és az EMGT közötti viszony természetét illetően ígéretesnek tűnik, ezzel a témával nem foglalkozom tanulmányomban.

Az EMGT üzletpolitikáját, járatszervezését összevetve a már ismertetett részvényesi mintában kirajzolódó súlypontokkal felsejlik egy összefüggés az EMGT

79 Az EMGT bukása után is megmaradt a járat, sőt, kifejezetten népszerűnek számított. *A Hon*, 1872. május 22. 3. 6; *Fővárosi Lapok*, 1872. június 13. 580; *A Hon*, 1879. október 25. 6.

80 *Pesti Napló*, 1867. március 28. 4. A Pest–Bezdán-járatot nevezték kofahajónak a Pest–Dunaföldvár viszonylaton.

81 *Politikai Újdonságok*, 1869. február 24. 12.

82 *A Hon*, 1869. július 9. 3.

83 *A Hon*, 1870. október 6. 6; *Ellenőr*, 1871. május 18. 4.

84 *Budapesti Közlöny*, 1871. augusztus 6. 4070. A mohácsi EMGT-hajójárat viszont igazodott a Mohács–Pécsi Vasút menetrendjéhez.

85 *Szegedi Híradó*, 1871. augusztus 11. 2; *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1872. március 21. 103; *A Hon*, 1872. március 30. 6; *Ellenőr*, 1873. március 16. 4.

részvényesei és az EMGT piaca, illetve üzletfelei között: az EMGT ott volt aktív, ahol a részvényesei területileg tömörültek, és viszont, a részvényesek területi tömörülése kihatott az EMGT üzletpolitikájára.

Az EMGT a közép-dunai járatai és üzletpolitikai súlypontja mellett meglepő módon al-dunai távlatokban is gondolkodott. 1873 őszén a közgyűlés megbízásából a vállalat nehéz helyzetének vizsgálatára felállított tizenöt fős bizottság jelentésére adott válaszból kiderül, hogy két EMGT-gőzhajó is megfordult a Vaskapuzoroson túl.⁸⁶ Ugyanitt választ kapunk a kérdésre, hol vásárolt szenet a vállalat a gőzhajói számára: Pozsonyban, Táton, Pesten és Orsován.⁸⁷ Vagyis nemcsak nem ragaszkodtak a saját bányájuk termelésének kizárólagos használatához, hanem feltehetően a vásárolt szén minősége sem élvezett prioritást. Ez pedig el is vezet a kérdéshez, miszerint miért investál egy feltörekvő gőzhajózási társaság szénbányászatba.

Személyes motivációk és üzleti ambíciók az EMGT szénbányászatának példáján

Műszaki szakemberek különösen a 19. század első felében Németországból, illetve a Habsburg Monarchián belül az osztrák és cseh–morva területekről érkeztek Magyarországra. Szerepük kulcsfontosságú volt az iparostársulatok, később részvénytársaságok vezetésében, ugyanakkor számukra lehetséges karrierút volt az is, hogy a nagyvállalati hierarchiában való feljutás helyett a mérnök-vállalkozó „bevásárolja” magát a nagyvállalatba. Ehhez szaktudás és szerencse mellett egy piaci szegmens ismerete sem ártott, különösen, ha jelentős kezdőtőkeigényű piaci területről érkezett az illető. A szénbányászat éppen ilyen terület volt.⁸⁸

A Franco–Magyar Bank és a Magyar Lloyd vezetői nem tétlenkedtek: már 1869 júniusában 300 000 forint vételáron megvásárolták a Pécsi Brikettgyár Részvénytársaságot, melynek többségi tulajdonosa Riegel Antal volt.⁸⁹ Riegel a pécsvidéki–mecseki szénbányászat ismert, már az 1840-es években aktív vállalkozója volt, aki

86 BFL VII.2.e 1540. 150. kisdoboz. 1873. november 15-i rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyvének melléklete. A két vontató gőzhajó az ALKOTMÁNY (1870) és a HUNGÁRIA (1855) voltak.

87 1 vámmáza szén rakodással együtt Pozsonyban 70 krajcár, Táton 40 krajcár, Pesten 62 krajcár, Mohácson (saját szén) 48 krajcár, Orsován 62 krajcár volt. Az általános 5–6 krajcáros hajórakodási költséget feltételezve Mohácson is, a Pécsi Brikettgyár költségszámítása helytállónak tűnik. Lásd a 4. táblázat adatait.

88 Az 1854. évi általános bányatörvény értelmében kőszénbányászathoz bányahatósági engedély volt szükséges, a kutatáshoz a földbirtokos engedélye (aki egyben kárpótlási igénnyel is felléphetett a vállalkozóval szemben), bányaműveléshez pedig bányabirtok-adomány a bányahatóság részéről az adott bányatelekre. Ezen bányatelek saját nevet kaptak. Az 1854-es bányatörvény tehát egymáshoz láncolta a földbirtokost és a bányavállalkozót, amiből pedig egyenesen következett, hogy a bányavállalkozók földtulajdonlásra törekedtek. Lásd bővebben Litschauer 1886.

89 *A Hon*, 1869. július 2. 4. A részvényesek a 100 forintos névértékű részvényre 142 forintot kaptak, az igazgatóság tagjai pedig fejenként további 1000 forint bónuszt.

támogatta a Mohács és Barcs irányú vasútvonalak építését,⁹⁰ ám a DDSG-vel később konfliktusba került, és a DDSG bányatelkével szomszédos bányabirtokát is eladta nekik 1855-ben. A bányabirtokok feletti konfliktusok meglehetősen gyakoriak voltak. Riegel Antal például 1856 óta volt a Pécsi Székeskáptalan bányabérlője, a felek pedig már 1857-től perben álltak egymással.⁹¹ A rossz viszony a DDSG-vel vagy a peres állapot a Székeskáptalannal azonban nem változtatott a legnagyobb ügyfél személyén, amely pedig a DDSG volt.⁹² A perek lezárulta után Riegel ismét új bányavállalkozásba fogott, és 1868. március 9-én megalapította a Pécsi Brikettgyár Részvénytársaságot.⁹³ Riegel a 400 000 forint alaptőkéjű vállalatba apportálta saját bányabirtokait (György-bánya és György-bányatelkek), valamint brikettező-üzemet épített.⁹⁴ A Pécsi Brikettgyár elnökének Koppély L. M.-et, elnökhelyettesnek Fröhlich Frigyeszt, vezérigazgatónak pedig Riegel Antalt választották meg.⁹⁵ Ugyanakkor ez az időszak a DDSG számára is nagy jelentőséggel bírt. 1868-ban átadták a Pécs–Barcsi Vasútnak a Déli Vasút barcsi és a Mohács–Pécsi Vasút üzögi állomásait összekötő nyomvonalát, ezáltal elérhetővé váltak az ausztriai és horvátországi piacok. Babics András révén ismert, hogy a DDSG szisztematikus bányaterület-felvásárlásokba és bérlésekbe kezdett 1864 után, valamint növelte brikettgyártó kapacitását.⁹⁶ Vagyis egyre feszültebb lett a viszony a DDSG és a bányavállalkozók között.

A Pécsi Brikettgyár felvásárlása után Riegel Antal a Magyar Lloyd bányai igazgatója lett, és energikus vezetőhöz méltó módon azonnal fejlesztésekbe kezdett. A Lloyd tulajdonába került, Mecseksomogy határában található György-aknát, valamint az Alojzia- és Richárd-bányatelkeket egy segédvárna építésével össze akarta kötni a Székeskáptalantól bérelt Paulus-, Johannes-, Andreas-bányatelkekkel.⁹⁷ A Budai m. kir. Bányakapitányság azonban nem járult hozzá a segédvárna építéséhez,⁹⁸ és a Székeskáptalan sem támogatta azt. A Székeskáptalannak feltehetően nem volt nagy bizodalma a Lloyd-féle bányavállalatban, mivel csak abban az eset-

90 Egyben a Mohács–Pécsi Vasút két építési fővállalkozójának egyike is volt. Pogány M. 1980: 92. Életére lásd Biró 2004.

91 PEL II.5.a. 74. csomó 174–175. tételek. Riegel Antalt érintő további peres iratokra lásd a 123–143. tételeket.

92 Adósságai miatt végrehajtást kértek a bányabirtokaira, ám a halasztást kérő levélből kiderül, hogy Riegel a kibányászott szénét a DDSG-nek értékesítette. PEL II.5.a. 74. csomó 168. tétel. Lásd még *Sürgöny*, 1861. november 23. 4; 1862. november 18. 4. Adósságait végül sikerült rendeznie bányatelkeinek elárverezése nélkül is.

93 *Budapesti Közlöny*, 1868. március 28. 912. Bányászokat is toborzott. *Pécsi Lapok*, 1868. március 19. 91.

94 Riegelnek több brikettezéssel kapcsolatos bejegyzett szabadalma is volt. *Budapesti Közlöny*, 1867. szeptember 18. 1777.

95 Igazgatósági tagok voltak továbbá Fuchs Gusztáv, Grabovszky György, Kohén I. I. és Zsigmondy Vilmos.

96 Babics 1952: 29–31, 57–58. A DDSG-t képviselő Danitz Antal ügyvéd iratai között a környékbeli kisbirtokosokkal kötött adásvételi szerződések is találhatóak. MNL OL Z 1482 F/47 A-1/1. csomó.

97 Az Alojzia- és Richárd-bányaterületek a Miesbach-örökség részleges megvétele révén kerültek a Lloydhoz. Babics 1952: 32–33. Bővebben lásd 103. jegyzet.

98 PEL II.5.a. 74. csomó 11. tétel. A Budai m. kir. Bányakapitányság határozata a segédvárnáról, 1870. december 8. Az 1854-es bányatörvény 192. és 194. §-a alapján ilyen esetben, vagyis a földbirtokos és bányavállalkozó közötti ellentét esetén a bányahatóság joga volt döntést hozni.

ben támogatta volna a segédtárna építését a saját területén, ha a Lloyd ötven évre előre vállalja a segédtárna fenntartási költségeit.⁹⁹ A felek mindenesetre gyorsan megegyezésre jutottak, mivel nem sokkal később a Bányakapitányság engedélyezte a segédtárna építését a saját tulajdonú bányaterületekre.¹⁰⁰ Mivel a Lloyd nemcsak a Pécsi Brikettgyártól vett át bányatelkeket, melyek egyébként határosak voltak a Székeskáptalan birtokaival, hanem utóbbtól bérelt is, így a felek rövidesen elvégezték a határkőbejárást is.¹⁰¹ A Lloyd és a helyi erők közötti kapcsolat kulcsfigurája Riegel Antal mellett feltehetően Zsigmondy Vilmos lehetett. Zsigmondy Vilmos (1821–1888), a sikeres és szakmailag elismert bányamérnök a Drasche Henrik által 1868-ban alapított Kőszénbánya és Téglagyár Pesten részvénytársaság igazgatója volt, mikor felbukkant a Pécsi Brikettgyár igazgatóságában.¹⁰² A Kőszénbánya és Téglagyár alapvetően az esztergom–dorogi és az észak-mecseki szénvagyon kiaknázásában volt érdekelt, miután Drasche a Miesbach-örökség egy részének eladása révén racionalizálta szénbányászati tevékenységét.¹⁰³

A bányászat jelentős bevételi forrása volt az EMGT-nek, a György-aknán kívül azonban saját tulajdonú és bérelt telkein kezdetben bányaművelés még nem folyt.¹⁰⁴ A György-aknát rövidesen gépesítették, műhelyeket és munkaházakat építettek, a szénkitermelés elérte az 1 200 000 vámmázsát, valamint 70 000 vámmázsa téglát is előállítottak, illetve a Székeskáptalantól bérelt telken egy bánya (Henrik-tároló) megnyitását dolgozták.¹⁰⁵ Szerencsére fennmaradt a Pécsi Brikettgyár Riegel Antal által 1867-ben írt évi üzleti terve, mely szerint a vállalat Pest-Budára és Triesztbe tervezte eladni a kitermelt szenet, előbbi helyre vízi úton, utóbbiba pedig vasúton szállítva.¹⁰⁶ A pest-budai értékesítést illetően pontos költségrészletezést is adott egy vámmázsa szénbrikettre számolva:

99 Troll Ferenc kanonok levele a Székeskáptalan részére, 1870. december 21. PEL II.5.a. 74. csomó 10. tétel.
100 PEL II.5.a. 74. csomó 9. tétel.

101 Határbejárású jegyzőkönyv és egyezmény a Lloyd és a Székeskáptalan között, 1871. március 4. PEL II.5.a. 74. csomó 1. tétel.

102 *Budapesti Közlöny*, 1868. október 1. 2892. Az igazgatóság másik két tagja Drasche Gusztáv és Kohén I. I. voltak, vezérigazgató pedig Görgei Artúr. Drasche és Kohén 1870. áprilisában kiléptek, helyükre Wellesz Andrást választották be. *Budapesti Közlöny*, 1870. május 1. 1785. Zsigmondy a Magyar Lloydban részvénytulajdonos is volt. *Pesti Napló*, Esti kiadás, 1869. június 10. 4.

103 Babics 1967: 34–36. A Drasche Henrik és a Magyar Lloyd közötti 1869. június 14-én aláírt adásvételi szerződés másolata szerint az Alojzia- és Richárd-bányatelkekért 120 000 forintot, a Székeskáptalantól 1854. november 1-től bérelt telkekért ingóságokkal együtt 180 000 forintot fizetett a Magyar Lloyd. A 300 000 forint vételárból 50 000 forint Lloyd-részvény volt, míg az összeg kiegyenlítését a Franco–Magyar Bank vállalta magára két év alatt nyolc részletben teljesítve 50 000 forint azonnali kifizetése mellett. MNL OL Z 1482 A-7. 3. iratköteg. Lásd még Sándor 1954: 128–129.

104 1869-ben nagyjából 350 000 vámmázsa szenet termeltek ki. *Anyagi érdekeink*, 1871. január 16. 109–110. Egy vámmázsa 50 kilogrammnak felelt meg.

105 *Ellenőr*, 1872. május 12. 3–4. Az 1,2 millió vámmázsa szén nincs összhangban a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara által közölt adatokkal. Vö. 1. ábra. Mindemellett tervben volt egy bányavasútvonal építése is.

106 MNL OL Z 1359 F-75. Az üzleti terv „A” része a széntermelés és értékesítés, „B” része a brikettelés költségeit illetően szolgál részletekkel. Szathmári Károly már 1864-ben feltételezte, hogy a trieszti vasúti kap-

4. táblázat. A Pécsi Brikettgyár szénbrikettjének költsége pest-budai szállításra, 1867

Tevékenység	Költségvonzat (kr/vámmázsa)
Felszínrehozatal	9
Brikettezés	12
Szállítás a bányától Üszögig és Mohácsig	16
Be- és kirakodás Üszögön és Mohácson	2,5
Szállítás Mohácstól Pest-Budáig	12
Kirakodás pest-budai raktárba	1,5
Tárolás pest-budai raktárban	2
Összesen	55

Forrás: MNL OL Z 1359 F-75. Riegel Antal bányavállalata, 1867–1869

A trieszti értékesítések esetében az összes költségre vámmázsánként 71 krajcárt, eladási árra pedig 90 krajcárt adott meg, vagyis a kalkulált profit 19 krajcár volt. A pest-budai értékesítés esetében az eladási ár 62 krajcár, tehát a profit 7 krajcár volt, ugyanakkor a kalkuláció szerint a trieszti szénértékesítést a pest-budai értékesítés háromszorosára tette. A fenti tételek részletezéséből kiderül, hogy Riegel nem tervezte bevinni szabadalmait a Pécsi Brikettgyárba, ugyanis a vállalat a brikettezésért vámmázsánként 1,8 krajcárt fizetett. Ezek a számok aligha változhattak a vállalat EMGT általi felvásárlása után.

Mindemellett érdemes megvizsgálni, kik vásároltak szenet a DDSG-től. Danitz Antal pécsi ügyvéd iratai között az 1870. évi mappában több olyan szénvásárlással kapcsolatos levél maradt fenn, amelyet hajózási társaságok írtak a DDSG-nek.¹⁰⁷ Az Országos Gőzhajózási Társaság igazgatói¹⁰⁸ 1870. október 24-i levelükben 35 000 vámmázsa szénre adtak megrendelést vámmázsánként 40 krajcár áron Mohácsra leszállítva.¹⁰⁹ A teljesítést három hónapra lebontva kérték, vagyis októberre 8000 vámmázsa, novemberre 15 000 vámmázsa és decemberre 12 000 vámmázsa szenet. Ennél informatívabb a Pesti Tehergőzhajózási és Rakmánykölcsonzó Részvénytársaság kormányzói által írt 1870. február 14-i levél, melyben egész évre 250 000 vámmázsa szenet rendeltek szintén havi bontásban.¹¹⁰ A mappában ezenkívül fellelhetők további, kevés információt tartalmazó levelek is.¹¹¹ A Pesti Tehergőzhajózási-

csolat létrejöttével a pécsvidéki szénnek nagy piaca lesz ott éppúgy, ahogy az alföldi vasúti kapcsolat elkészültével is. Szathmári 1864b: 178–179.

107 MNL OL Z 1482 A-1/1. 1870. évi mappa. Danitz Antal 1863 januárjától látta el a DDSG jogi képviselőjét.

108 Luczenbacher János és Petényi Gyula egyaránt aláírták a levelet.

109 Vagyis a 2100 tonna szén vételára szállítási költséggel együtt 14 000 forintra jött ki a mohácsi kirakodást is beleértve.

110 Február 5000, március 20 000, április 25 000, május-június egyaránt 30 000, július-augusztus egyaránt 20 000, szeptember-november havonta 30 000 és december 10 000 vámmázsa szén (összesen 15 000 tonna). A levél aláírói: Fuchs Gusztáv, Gruber Jakab és Schreiber Mór. Vételár szállítási költséggel és kirakodással együtt 100 000 forint.

111 Például az Első Magyar Gőzhajózási Társaság, illetve a nagybecskereki Popovics és Barakó vállalkozás részéről.

hoz hasonlóan a Nagybecskereki Gőzhajózási Társaság is a szénvételek egy részét pesti, titeli és szegedi teljesítésre kérte, a tolnai Geiss és Rossmayer cég pedig havi 15 000 vámmázsa szénre adott le megrendelést három gőzhajója részére. Ezekből az adatokból megállapítható, hogy a DDSG pécsvidéki szénét előszeretettel és nagy tételben vásárolták más hajózási vállalkozások is, vagyis a Magyar Lloyd, illetve az EMGT bányászatának üzleti terve valós igények kielégítését célozta. Az értékesítést nehezítette, hogy szállítani csak a Mohács–Pécsi Vasút és a Pécs–Barcsi Vasút közös üzletigazgatóság kezelésében lévő vasútvonalakon lehetett, vagy szekéren Mohácsig.

1872-ben Hnilitschka Antal DDSG-bányaigazgató-helyettes bejelentést tett a Bányakapitányságnál, miszerint az EMGT vágárai föld alatt átlépték a határt, és körülbelül 60 öl (31,58 méter) hosszan a DDSG bányaterületén bányásztak szénre.¹¹² A DDSG kártérítést igényelt, sajnos azonban ennél több irat a tárgyban nem maradt fenn. Jelentősebb ügyre utal a Danitz Antal által Martin Cassian vezérigazgató megbízásából 1873. szeptember 29-én a m. kir. Törvényszéknek írt levél másolata, mely szerint a DDSG végrehajtást kér az EMGT biztosítási alapjának terhére.¹¹³ Az EMGT ugyanis nem fizette ki „több ezer” mázsa, a Mohács–Pécsi Vasút által szállított szén fuvardíját, a Törvényszék pedig a nevezett összeget (8249 forint 42 krajcár) 1873. december 16-án meg is ítélte. Pikantériája az ügynek, hogy amíg az ősz folyamán az EMGT a felozlás lehetőségét mérlegelte, a Franco–Magyar Bank a saját követeléseit biztosítandó zálogjogot jegyeztetett be a mohácsi EMGT szénraktárkészletének „egy részére”, sőt érvényesítette is azt.¹¹⁴ Párhuzamosan az EMGT bányagazgatásával, Riegel Antalnak volt még egy figyelemre méltó tevékenysége. Az EMGT cégiratai között fennmaradt Görgy István EMGT-jogtanácsos ügyvédi véleménye a Riegel Antal által felvásárolt mecseksomogyi telkek ügyében.¹¹⁵ Eszerint Riegel 1870 és 1872 között 3497 forint 94 krajcár értékben 32 telket vásárolt össze, melyeket „*maga pedig óvatos ember, mintegy tévedésből a maga nevére íratta át*”. Feltehetően saját elhatározásból cselekedett így, mivel az ügyvédi vélemény szerint szándékában állt a telkeket az EMGT-re átírni, amennyiben a meglévő 1856 forint 36 krajcár „*maradék követelése együtt kielégítettik*”. A szerződéskötésbe banális hiba csúszott, valamint az EMGT vonakodott kiadni a „maradék követelést”, ezért az ügy elhúzódott 1874 januárjáig. Riegel 1872 szeptemberében Barber Ágostonnal és Grün Zsigmonddal közösen megalapította a Pécsi Kőszénbánya Társaság Victoria, Barber, Grün és Riegel céget, vagyis a nevezett telkek tulajdonjogai valószínűleg ide kerültek, és a megbukott EMGT helyett

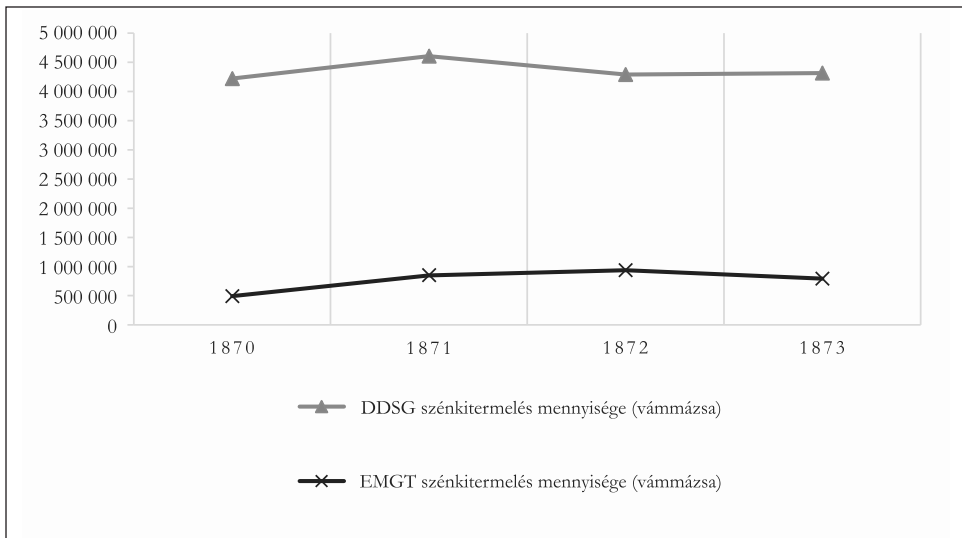
112 MNL OL Z 1482 A-1/1. 1872. évi mappa. Az 1854-es bányatörvény 196. és 198. §-ai alapján jogosan tett panaszt.

113 MNL OL Z 1482 A-1/2. 1873. évi mappa.

114 MNL OL Z 1482 A-1/2. 1874. évi mappa. Az EMGT mohácsi szénkészletének fennmaradó részét a DDSG az 1874. január 5-én kapott végzést használva maga foglalta le.

115 BFL VII.2.e 1540 5639. doboz. Görgy István EMGT-fejléces papírra írt ügyvédi véleménye, 1874. január 26.

1. ábra. A DDSG és az EMGT szénkitermelése, 1870–1873

Forrás: A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentései, 1873–1875

a Victoria Kőszénbányán keresztül vezetett az útjuk a DDSG-be.¹¹⁶ Riegel Antal és a leendő EMGT vezetőinek egymásra találása kölcsönös előnyökre épült, és minden akadály ellenére a felek nemcsak motiváltak voltak a közös siker érdekében, hanem lojálisak is. Pontosán azt kapták, amire szükségük volt: Riegel Antal egy nagyvállalati ernyőt, szabad kezűt a helyi üzemvezetésben és biztos(nak tűnő) egzisztenciát, míg az EMGT egy agilis, kiváló helyismerettel és szaktudással rendelkező menedzsert.

A Franco–Magyar Bank a Magyar Lloydon keresztül 600 000 forintot költött két bányavállalat megvételére. A Pécsi Brikettgyár esetében a vételár meglehetősen túlzónak tűnik (a vállalat értékének másfélszerese!), ami mögött feltehetően a Magyar Lloyd azon eltökélt szándéka állt, hogy mindenáron megvesse a lábát a pécsvidéki bányaterületen, míg a Miesbach-örökség egy részének megszerzésével a terjeszkedést célozta meg. Az EMGT számára a bányászati portfólió kiépítése nemcsak a fuzionáló és nem fuzionáló hajózási társaságok (például a nagybecskerekiek) szükségleteinek kielégítését, illetve nemcsak a DDSG-vel való verseny felvállalását jelentette, hanem egy szolid bevételi forrást is. Sőt, leginkább az utóbbit.

A DDSG szénkitermelése körülbelül 4,5-szer nagyobb volt, mint az EMGT szénkitermelése, és mindkét vállalat jelentős mennyiséget értékesített a piacon.

¹¹⁶ *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1872. szeptember 15. 3074; Babics 1952: 33–34; Sándor 1954: 126. Riegelt feltehetően 1872/1873-ban választották be a Baranyamegyei Takaré- és Hitelbank igazgatótanácsába. *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1873. június 8. 2191.

Mindenesetre a DDSG bányabirtoka 1874-ben az EMGT-telkek és -bérletek átvételével elérte a 17 222 721 négyzetmétert,¹¹⁷ Riegel Antal pedig az újabb kudarc után az észak-mecseki szénterületek felé fordította figyelmét, ahol a nagymányoki szénterület kiaknázására és a szénnek a dombóvár–bátaszéki vasútvonal révén történő értékesítésére törekedett.¹¹⁸

„Politikus” nagyvállalat: Ivánka Imre támogatói és belső ellenzéke

Neil Fligstein tanulmányában kísérletet tett a piaci intézmények politikai értelemben vett vizsgálatára. Metaforájában két dimenziót különít el: 1. a modern kapitalista államok a piac stabil intézményi feltételeit akarják megteremteni, ám ennek politikai programja folyamatos kihívásnak van kitéve, illetve 2. a piac belső viszonyait meghatározza a vállalatokon belüli hatalmi küzdelem és a vállalatok közötti küzdelem a piaci pozíciókért.¹¹⁹ Fligsteint követve Ivánka „szakpolitikusi” szerepvállalása és a gőzhajózás mint „nemzeti ügy” vizsgálatára teszünk rövid kísérletet több, egymáshoz egyébként nem szorosan kapcsolódó forrástípus mentén.

A Franco–Magyar Bank üzletemberei mellett Ivánka Imre¹²⁰ rendelkezett a legnagyobb befolyással az EMGT-ben. Ivánka Imre érdeklődése a gőzhajózás iránt az 1860-as évek elejéig nyúlik vissza. 1862-ben írt röpiratában azzal vádolta a DDSG-t, hogy *„a gőzhajó társaság [a DDSG – T.-Sz. B.] minden hivatala, minden ügynöksége, minden hajója egy-egy germanizáló fókusz, melyben egyes magyar hivatalnokok és szolgák inkább megtűretnek, semhogy szívesen alkalmaztatnának.”*¹²¹ Hiába változnak az idők, és *„most már érdemesnek tartja az Első szabadalmazott Gőzhajó Társaság igazgatósága a nemzeti lobogót használni a parton,*¹²² *mert ne ámttassátok magatokat, az árbócra felvont lobogó nem jelent semmit, a hajó nemzetiségét a hajó hátulján, a kormány felett lengő lobogó jellegzi.”*¹²³ Hazafias retorikájában később is központi elem maradt mind a hazafias hajónevek, mind a nemzeti lobogó ügye, sőt, Ivánka a Lónyay Menyhért- és Széchenyi Béla-féle – e néven ténylegesen is az első – Első Magyar Gőzhajózási Társaságban is részt vállalt.¹²⁴ Jelen volt a Középdunai Gőzhajózási Társaság alapításánál is, melynek 1867-es átszervezése után elnökévé válasz-

117 Babics 1952: 33. Arány szerint a bányabirtok 83,13%-a saját tulajdon volt ekkor.

118 Babics 1967: 41–42.

119 Fligstein 1996: 657.

120 Ivánka Imre (1818–1896) a tullni utásziskolában végzett katonatiszt, 1848-ban honvéd ezredes. 1861-ben és 1865–1892 között országgyűlési képviselő, utóbb a Magyar Északkeleti Vasút vezérigazgatója. Ivánka az alföldi csatornaépíttetés ügyében is exponálta magát. *Gazdasági Lapok*, 1863. november 29. 753–754.

121 Ivánka 1862: 3.

122 Kiemelés az eredeti szövegben.

123 Ivánka 1862: 4.

124 A vállalat angol befektetői társasággal tervezett fúziót, és szerb kőszénbányákat akart megvenni, de a nagy tervekből végül nagyon kevés valósult meg, és azt is a DDSG vásárolta fel 1864-ben. Jankó 1968: 63–65. *Pesti Napló*, 1864. április 23. 1. Az elsőséget illetően lásd még a 16. jegyzetet.

tották 1869-ben, az 1871-es fúzió után pedig EMGT-elnök lett egészen 1873 decemberéig. Ivánka sem vesztegette az idejét, ő terjesztette be vitára az EMGT kérvényét a Képviselőház 1871. december 2-i ülésén, miszerint a DDSG-nek kiadni tervezett kizárólagos lánchajózási szabadalom helyett a lánchajózás engedélyét vagy egy külön erre hivatott társaságra ruházzák át, vagy maga az állam építse ki az ehhez szükséges infrastruktúrát a köz javára.¹²⁵ Ivánka a számára kedves nemzeti lobogóhasználat ügyében is sikert ért el 1873 tavaszán, miáltal minden gőzhajózási társaság számára rendeletileg kötelezővé tették gőzhajóikon a magyar lobogó használatát.¹²⁶

Az eddig feltárt összefüggések alapján nyilvánvaló, hogy Ivánka politikailag nagyon erősen beágyazott, a hajózás területén széles befektetői és üzemeltetői kapcsolatrendszerrel rendelkező politikus-vállalatvezér volt. A fúzió után az EMGT-n belüli támogatottsága két pilléren nyugodott: a Franco–Magyar Bank bizalmán és véleményem szerint a nagykereskedők, illetve a Kalocsa–Baja környékén élő részvényesek bizalmán. Ez az egyensúly borult fel 1873 őszén. A fellelhető adatok alapján az 1873-as válság miatt megnőtt az EMGT adósságállománya, miközben a bevételek meredeken estek. Természetesen ez a vállalatok és bankok többségét, így a DDSG-t és a Franco–Magyar Bankot is érintette, ugyanakkor a következmények súlyosabb formában jelentkeztek annak a nagyvállalatnak az esetében, amely a részvényeseinek osztalékot soha nem fizetett, és komoly szervezeti problémákkal küzdött. Érdemes összehasonlítani a két vállalat részvényeinek tőzsdei árfolyam-alakulását.¹²⁷

5. táblázat. A DDSG bécsi és az EMGT pesti tőzsdei részvényárfolyamának alakulása, 1871–1873

Gőzhajózási Társaság részvényének névértéke (Ft)	Részvényjegyzés napja	1871 (Ft)	1872 (Ft)	1873 (Ft)
DDSG (Bécsben) 500	június 1.	606	601	600
	december 31.	638	620	508
EMGT (Pesten) 200	június 1.	77	85,5	60
	december 31.	63*	79	7,5

* December 29-i adat a december 31-i adat hiányában.

Forrás: A *Budapesti Közlöny* megfelelő lapszámai

125 *Budapesti Közlöny*, 1871. december 12. 6227.

126 *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1873. április 27. 102.

127 Az 1873-as krach pusztításáról a pesti tőzsdén lásd Mérő 1988: 37–39.

6. táblázat. A DDSG és az EMGT részvényárfolyamának alakulása a bécsi, illetve a pesti értéktőzsdén 1873-ban

Gőzhajózási Társaság részvényének névértéke (Ft)	Részvényjegyzés napja						
	május 1. (Ft)	május 15. (Ft)	június 16. (Ft)	augusz- tus 1. (Ft)	szeptember 30. (Ft)	október 31. (Ft)	december 1. (Ft)
DDSG (Bécsben) 500	671	608	598	568	530	500	510
EMGT (Pesten) 200	84,5	78	48	40	18	13	10

Forrás: A *Budapesti Közlöny* megfelelő lapszámai

Az 5. táblázat alapján a DDSG jól láthatóan szolid, részvényei árát magasán tartó nagyvállalat volt, így a válság tulajdonképpen „csak” névértékére vetette vissza részvénye árfolyamát. Az EMGT ezzel szemben hiába oldotta meg az 1871-es fúzió során, hogy minden részvény 100%-ban befizetett értékű legyen, a tőzsde ritka alkalmakat kivéve mégsem értékelte 100 forintnál magasabbra. Az adatok értelmezéséhez hozzátartozik, hogy a júniusi jegyzések már a tavaszi vállalati eredmények és éves közgyűlési beszámolók alapján beállt értékeket, míg a december végiek mindig az éves teljesítményt tükrözik – szemben az általában magas kora tavaszi értékekkel, melyek inkább az az évi üzleti várakozásokat fejezik ki. A 6. táblázat alapján látható, hogy az 1873. május 9-i bécsi „fekete péntek” után hogyan alakult a két vállalat részvényárfolyama. Mindemellett érdemes egy pillantást vetni azon EMGT-fő részvényesek és -vezetők nevére, akik az EMGT-fúzió idején, esetleg előtte a budapesti tőzsde tanácsosai is voltak, hiszen ők pozíciójuknál fogva szélesebb és mélyebb üzleti ismeretek birtokában voltak.

7. táblázat. EMGT-részvénytulajdonos tőzsdetanácsosok listája 1871 körül

EMGT-részvényes neve	Tagság ideje a Tőzsdetanácsban
Baronyi (Baron) Benedek	1868–1907
Fröhlich Frigyes	1864
Gold Zsigmond	1868–1904
Gruber Jakab	1865–1873
Gschwindt Mihály	1868–1883
Holitscher Fülöp	1866–1874
Holländer Bernát	1868–1877
Kohén Ignác Izidor	1865–1869
Lányi Jakab	1865–1879
Schreiber Mór	1868–1874
Schweiger Márton	1870–1901
Strasser Alajos	1864–1888
Tschögl János	1867–1869
Währmann Mór	1864–1889
Weisz Bernát Ferenc	1864
Weisz Berthold	1874–1900

Forrás: Engel–Bartha 1914: II. 347–351.

Jankó Béla értékelésében is szerepelt, hogy az EMGT felozlásának egyik oka a kormányzati segítség elmaradása volt. Az államsegély igénybevétele már 1871-ben felmerült, ugyanis Weisz Bernát Ferenc Pest város 1872. január 24-én tartott közgyűlésén napirendi pontban indítványozta, hogy a közgyűlés „a Magyar Egyesült Gőzhajózási Társulatnak kérvényezett állami segélyezését elvben legmelegebben pártolja, annak mielőbbi elintézését [...] szükségesnek találja és mindezek iránt felterjesztést az Országgyűléshez intézend”.¹²⁸ Vajon valóban elzárkózott a kormány, miközben ismert, hogy korábban mind a Pest–Fiumei hajógyárnak, mind az EMGT-nek, sőt, még a Balatontavi Gőzhajózási Társaságnak is nyújtott kisebb kölcsönt? A probléma kulcsa itt is a DDSG-hez való viszony, nevezetesen a magyar állam által a DDSG részére kötelezett szubvenció. Kerkapoly Károly pénzügyminiszter azon az állásponton volt, hogy „egyébiránt egyszerre, egy folyón két társasággal viszonyba lépni, egyiknek [a DDSG – T.-Sz. B.] garantiát fizetni, s a másiktól [az EMGT – T.-Sz. B.] részvényt vásárolni: oly eljárás volna, mely minden kritikán alól állana. Fölfogásom szerint tehát, az egyiknek föltétele: a másikkal való viszonyinak felbontása, mi megtörténvén, szívesen hozzájárulok egy ilyennemű előterjesztésnek a ház elé hozásához.”¹²⁹ A szubvenció újratárgyalása ekkor már évek óta húzódott, mivel a DDSG különböző ellentételezéseket szeretett volna elérni. Az egyeztetések ismeretétől e tanulmányban eltekintek, ugyanakkor megjegyzendő, hogy a DDSG a Pécs–Barcsi Vasúton szállítandó szénre haszongaranciát igényelt, míg Kerkapoly azzal zsarolta a DDSG-t, hogy csak a megállapodás aláírása után engedélyezi a DDSG által megépíteni tervezett mecsekszabolcsi szárnyvasutat.¹³⁰ A megállapodás (1873. évi XIV. tc.) az EMGT szempontjából már későn született. Az EMGT-küldöttség Kerkapolyt olyan javaslattal kereste meg, hogy a magyar állam vásároljon 300 000 forintnyi újonnan kibocsátott elsőbbségi kötvényt, így a részvények névérték-leszállítása mellett ki tudná fizetni a Franco–Magyar Bank felé fennálló 400 000 forint tartozását.¹³¹ A már korábban nyújtott 500 000 forint hitel mellett Kerkapoly úgy vélte, az EMGT ezzel a további hitellel nem lenne kiségtve, meg-

128 Pest város 1872. január 24-i közgyűlésének 2530. napirendi pontja. BFL IV.1302.06.0028 (mikrofilm). 1873. szeptemberében Radocza János kérte a közgyűlés segítségét az államsegély elérése érdekében az akkor már válságos helyzetben lévő EMGT részére. Pest város 1873. szeptember 17-i közgyűlésének 37798. napirendi pontja. BFL IV.1302.07.0298 (mikrofilm).

129 Kerkapoly felszólalása az 1872. március 6-i ülésen. KN 1869–1872, XXII.: 453. ülés 176. Kerkapoly később is ehhez tartotta magát. A DDSG jövedelembiztosításának megszüntetéséről folytatott országgyűlési vitát illetően lásd még KN 1872–1875, VI.: 116. ülés (1873. március 21.) 203–221.

130 A tervezett szárnyvasút egyébként nagyban megkönnyítette volna az EMGT-szénbányák piacszerzését is, hiszen minimálisra csökkentette volna a közúti fuvarozás költségét. A megállapodás aláírása után a vasútvonal már 1873-ban el is készült.

131 MNL OL K 27 1873. szeptember 5-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. 3. napirendi pont. Az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulat ügyeiről, tájékoztatás a társulat 1872. évi zárszámadása tárgyában. Ekkor már a Franco–Magyar Bank is elindult a bedőlés felé tartó úton.

mentéséhez jelentős összegre lenne szüksége, és még akkor sem biztos, hogy a társaság nem jutna csőd közelébe később.¹³²

Ivánka Imre ekkor már egy ideje a lehetséges megoldáson dolgozott, mely végül a részvényes érdekcsoportok közötti töréshez vezetett. Ivánka feltehetően a közgyűlés felhatalmazása nélkül kereste fel báró Wodianer Mórt, a DDSG elnökét saját ötletével, vagyis a DDSG és az EMGT fúziójának ajánlatával.¹³³ Az általa megálmodott Osztrák–Magyar Egyesült Dunagőzhajózási Társaság meglehetősen illuzorikus ötlete egyebek mellett azt tartalmazta, hogy az elsőbbségi kötvényeket átvinnék az új társaságba az EMGT-részvényesekkel együtt, akik öt EMGT-részvényért kapnának egy DDSG-részvényt. Az augusztus 26-i hivatalos válasz természetesen teljesen elutasító volt, Ivánka azonban nem hátrált meg. „*Figyelmeztetem a t. részvényes urakat, hogy az esetre is, ha a közgyűlés a társulat fusióját vagy fölöslátását határozná el, e határozat érvényesítésére legalább is még egy rendkívüli közgyűlésnek megtartása szükséges, és így »meglepetésről« szó nem lehet*” – írta a következő közgyűlés meghívójában.¹³⁴ Az EMGT alapszabálya értelmében (65. § b pont) a felöslást két egymást követő közgyűlésen kell kimondani, hogy érvényes legyen, ez a helyzet pedig polarizálta a viszonyokat a közgyűlésben. Ráth Károly vezetése alatt kialakult egy csoport, amely mindenáron meg akarta akadályozni mind – az egyébként realitását veszített – fúziót, mind pedig a felöslás kimondását. Ráthtal és társaival szemben állt a Franco–Magyar Bankhoz lojális csoport, akik az Ivánka-féle fúzióban feltehetően tőkájük konverzióját, ez esetben tehát veszteséggel járó megmentését látták. Könnyen elképzelhető továbbá, hogy Ivánka a Franco–Magyar Bank vezetőinek a jóváhagyásával tárgyalt Wodianerrel Bécsben.¹³⁵ Ráth és társai a szeptember 24-i közgyűlés előtt saját értekezletet tartottak, ahol Weisz Berthold¹³⁶ javaslatára egy bizottság felállításában állapodtak meg. Ez lett a már többször hivatkozott tizenöt fős bizottság. A feszült hangulatú közgyűlésen ismertették a DDSG

132 Az EMGT által Kerkapolynak bemutatott emlékirat is 3 millió forint további tőkebefektetés mellett látta volna biztosítottnak a nagyvállalat fennmaradását. Lásd még Kövér 1986: 65–66.

133 *A Hon*, 1873. szeptember 9. 1; *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1873. szeptember 11. 290–292. Az egyeztetés pikantériája, hogy Wodianer a Magyar Általános Hitelbank alelnöke is volt, amely éles konkurenciában állt az EMGT mögött álló Franco–Magyar Bankkal. Ugyanakkor a Hitelbank jegyzett EMGT-kötvényeket. Köszönöm Kövér Györgynek, hogy felhívta a figyelmemet erre az aspektusra.

134 *Vasuti és Közlekedési Közlöny*, 1873. augusztus 28. 277. A DDSG részvényenként 47 forintot ajánlott, ami nagyjából megfelelt az akkori tőzsdei árnak (lásd 6. táblázat). A DDSG rendkívüli közgyűlési jegyzőkönyve szerint 1950 darab DDSG-részvény jegyzése is felmerült, vagyis a legnagyobb EMGT-részvényesek DDSG-részvénytulajdonosokká válhattak volna. *Sitzungsprotokoll der ausserordentlichen Generalversammlung der DDSG* 1874: 15.

135 Kövér György felveti, hogy a mobilbankok, mindenekelőtt az Angol–Magyar és a Franco–Magyar alapításai egyszerűen csak azt a célt szolgálták, hogy felfuttatva őket nagy nyereséggel túladjanak rajtuk. Kövér 2002: 220.

136 Apjával együtt mindketten részvényesek voltak. Lásd 48. jegyzet. Mellékszál, de talán említést érdemel, hogy nem sokkal előtte az EMGT fennmaradásában érdekelt részvényesek az esztergomi érseknél voltak audiencián, aki támogatásáról biztosította őket. *Pesti Napló*, 1873. szeptember 23. 2.

válaszát¹³⁷ a vállalat felvásárlását illetően, valamint ennek elkerülésére döntés született 25 000 darab 100 forintos elsőbbségi részvény kibocsátásáról. Természetesen a döntés hatására az addig is rosszul teljesítő EMGT-részvények ára zuhanni kezdett a tőzsdén (6. táblázat).¹³⁸ A csoportok közötti viszályt jelzi az *Ellenőr* beszámolójának egy részlete: „Huszár [Károly – T.-Sz. B.] óhajtaná, hogy a Franco Bank szavazógépe (egy hang: csöcseléke) a jövő közgyűlésről maradjon el. (Szavazzunk!)”¹³⁹

Az 1873. november 15-i rendkívüli közgyűlés után a december 27-i rendkívüli közgyűlés is írásba foglalta a feloszlás szándékát. Ráth és társai a szavazást a közgyűlés megóvásával kívánták megakadályozni, melynek bejelentése után kivonultak a teremből. Összevetve az óvás aláíróit a bizottság tagjaival szembetűnő, hogy a póttaggal együtt tizenhat fős bizottságból nyolcan aláírták az óvást.¹⁴⁰ A szavazás szerint 2523 darab „igen” és 20 darab „nem” szavazat mellett született meg az érvényes döntés a feloszlásról, vagyis a szavazás előtt a teremből kivonulók részaránya jelentős volt. Az összes jelen lévő részvény számát nehéz megállapítani, mivel még az óvás után is érkeztek részvényesek a közgyűlésre.¹⁴¹ Nem meglepő módon ez a közgyűlés sem volt mentes a vádaskodásoktól, ugyanis *A Hon* közlése szerint a jelenlévők közül többen a megszűnés megszavazására lettek felbérelve.¹⁴² Ivánka Imre a szavazás után nem vállalta tovább az elnökséget, és a végfelszámoló bizottságnak sem lett tagja. A feloszlás kimondása a csődeljárás elkerülését és az azzal járó idővesztés megspórolását jelentette, egyszersmind jelentősen megkönnyítette a DDSG általi önfelvásároltatás folyamatát, egyben a társasági vagyoni feletti rendelkezést is kevesebb kööttség terhelte.¹⁴³ A DDSG és az EMGT végfelszámoló bizottsága 1874 márciusára állapodott meg az adásvétel részleteit illetően.¹⁴⁴ A DDSG 1874. április 14-i rendkívüli közgyűlésén ismertetett vagyonleltár szerint az EMGT vagyona a kötvényekkel együtt 7 130 466 forintot tett ki, melyből 947 000 forinttal részesedtek a bányatelkek, építmények és készletek, illetve 3 458 100 forinttal a ha-

137 Az ajánlatot és a rá adott választ a Mellékletben közlöm. Lásd még a 134. jegyzetet.

138 Elsőbbségi részvény a jegyzett tőke 50%-áig kibocsátható részvényfajta, melynek több típusa lehetséges. Itt feltehetően a likvidációs elsőbbség számított, vagyis aki megváltotta részvényére az elsőbbséget, az felszámolás esetén előnyt élvezett. Korányi 1997: 230–231. Az EMGT elsőbbségi részvényéről bővebben *Buda-pesti Közlöny*, 1873. október 5. 3924.

139 *Ellenőr*, 1873. szeptember 25. 2.

140 Aláírók: Brachfeld Jakab, Földváry Mihály, Gál Péter, Huszár Károly, Ráth Károly, Szakácsy István, Weisz Bernát Ferenc és a póttagg Havas Sándor. Houchard Ferenc aláírásában bizonytalan voltam, ugyanakkor a Ráth-csoport tagjaival együtt ő is elhagyta a közgyűlést a szavazás előtt. Az óvást aláírók között volt még Harkányi Frigyes és Tavaszy Endre is. BFL VII.2.e 1540. 150. doboz.

141 A közgyűlés jegyzőkönyve sem könnyíti meg a helyzetet, ugyanis 7770 darab részvény volt letéve a pénztárban 6014 szavazat értékben, ebből megjelent 312 személy 4121 részvennyel. A jegyzőkönyv szerint ez a szám utóbb 5162 részvény után járó 4074 szavazattal rendelkező 473 személyre nőtt. BFL VII.2.e 1540. 5676. doboz.

142 *A Hon*, 1874. január 9. 3. Az újság közölte is az 1 forint fejében bérszavazónak álló 32 fő nevét – ezáltal tovább gyarapítva a nevesíthető kisérszvényesek listáját.

143 Halmos–Klement 2013.

144 *Pesti Napló*, 1874. április 16. 3. A szerződést a március 20-i EMGT-közgyűlésen fogadták el.

jóállomány.¹⁴⁵ Előállt tehát egy olyan helyzet, ahol a „hűségesek” és a „kivonulók” két rossz közül választhattak, és a „hűségesek”, vagyis a „DDSG-fúzió” hívei győztek.¹⁴⁶ Mit nyertek a „hűségesek”?

A március 19-én aláírt szerződés szerint a vételárat 4 405 100 forintban állapították meg, viszont ennek fejében a DDSG átvállalta az EMGT elsőbbségi kötvényeit, valamint a magyar állam felé fennálló 5 13 000 forint hitel visszafizetését is.¹⁴⁷ Továbbá bennefoglaltatott még a vételárban a DDSG által előlegként a végfelszámolás költségeinek fedezésére átadott 190 000 forint. A kevesebb eljárásbeli köztötségre szolgált példákat a fennmaradt könyvelés, melyben például Holl Albert személyzeti kiadás címén 5050 forintot kapott két részletben, ami egy nagyságrenddel nagyobb, mint a többi személy juttatása.¹⁴⁸ A részvényesek minden részvény után kaptak egy DDSG élvezeti jegyet, mely tulajdonosának semmilyen jogot nem biztosított, csak a 6%-ot meghaladó felülosztalékból részesedhetett élvezeti jegyenként egytized (!) értékben – ha volt felülosztalék.¹⁴⁹ Hiába volt szinte teljesen értéktelen, a részvényesek 1877 végéig a 25 000 részvényből 1587 darab kivételével mindegyikért felvették az élvezeti jegyeket.¹⁵⁰ A beváltott, felülbélyegzett elsőbbségi kötvények visszaváltása nagyon vontatottan haladt, míg végül a kötvénytulajdonosok per útján elérték, hogy a DDSG a teljes hátralévő mennyiséget köteles legyen visszaváltani 1905-ben.¹⁵¹ Vagyis a DDSG a szénbányáért és

145 Sitzungsprotokoll der ausserordentlichen Generalversammlung der DDSG 1874: 13–14.

146 Az EMGT esetében a hirschmanni dilemma abban áll, hogy a vállalat egészen egyszerűen annyira rossz teljesítményt nyújtott a javulás és az állami biztosíték elnyerésének minden reménye nélkül, hogy az már a részvényesek vállalat iránti lojalitását veszélyeztette. Hirschman 1995: 62–65. Hirschmannal ellentétben éppen fordítva alkalmazom a két megjelölést, mivel így kevésbé értelemzavaró a tanulmány *egészét* illetően. Hirschman szavai szerint ugyanis „Kivonulással rendszerint a szervezet hűséges – azaz nem közömbös – tagjai fenyegetőznek; vagyis azok, akik minden követ megmozgatnak, mielőtt rászánnák magukat arra, hogy kivonuljanak, vagy egy másik termékhez, illetve szervezethez pártoljanak át.” Hirschman 1995: 90.

147 A 3 millió forint elsőbbségi kötvényből 18 700 forint híján a teljes mennyiség megvolt még. Kauf-Vertrag 1874: 4. Az adásvételi szerződésből nyomtatott formában található példány a BFL-ben és a Pécsi Egyházmegyei Levéltár fondtörökében is. A teljes vagyon könnyen összesíthető: a bányatelkek, építmények és készletek (947 000 forint), illetve hajóállomány (3 458 100 forint) együtt kiadja a vételárat, az állami hitel és a kötvények együtt pedig kevés híján a 8 millió forintos tőkét. A hiányzó kb. 100 000 forint feltehetően kisebb értékű ingóságokat takart.

148 Például Kohén 335 forintot kapott utazási költségtérítés címén, míg Riegel Antal 944 forint 56 krajcárt, ami talán a „maradék követelésének” egy része lehetett.

149 A DDSG forgalmi igazgatósága által 1909-ben írt jelentés szerint addig mindössze két alkalommal fizettek felülosztalékokat: 1879-ben jegyenként 4 forintot és 1880-ban jegyenként 1 forintot. Ugyanakkor a sikeres években (1858-tól 1872-ig) 6,6–7,4% közötti osztalékokat fizettek. BFL VII.2.e 1540 5639. doboz. Az élvezeti jegyek egyébként nem névre, hanem bemutatóra szóltak. Ugyanebben a dobozban lelhető fel, hogy a Magyar Általános Hitelbank is vásárolt 5 darab EMGT-részvényt, melyekért cserébe végül 1879-ben elfogadták a DDSG élvezeti jegyét.

150 *Budapesti Közlöny*, 1877. december 30. 10 650. Fennmaradt Wahl Albert levele, aki 12 darab részvény után igényelte az érték járó élvezeti jegyeket. Mivel a mintában megtalálható Wahl mind a 12 részvénye, ebből következik, hogy a Törvényszékre 1587 részvény híján leadott teljes részvénytöredékből származik, és onnan került a levéltárba. BFL VII.2.e 1540. 5676. doboz.

151 *Budapesti Közlöny*, 1904. november 26. 8.

bányatelkekért, a hajóállományért,¹⁵² az esztergomi és mohácsi telkekért, az egy darab vejtepusztai házért (!),¹⁵³ illetve a készletekért és egyéb ingóságokért alig fizetett valamit, és azt is inkább csak 1905-ben. Mindehhez még a DDSG az EMGT személyi állományát sem vette át – automatikusan.

Következtetések

Nincs egyértelmű definíció arra, mit tekintünk hazafias vállalatnak. Céлом volt a tanulmányom problémafelvetésében adott rövid körülírást tartalommal megtölteni, ezért (is) törekedtem minél több szempont érvényesítésére és minél több forrás-típus felhasználására. A körülírás tartalommal való megtöltése után úgy tűnik, hogy a hazafias vállalat befektetői, menedzserei és ügyfelei között nagyon erős csoportkohézió fedezhető fel. A társaságban több aktív pártpolitikus és országgyűlési képviselő is felbukkant, a társaság pedig nemcsak a sajtót használta hazafias vállalati üzenetek terjesztésére, hanem saját gőzhajóállományának nevezéktanát is. Az EMGT mindezen hazafias sajátosságai jogelőd társaságaiból eredtek. Figyelemre méltó a hazafias önreprezentáció „emelkedése” az Ivánka Imréhez kötődő Középdunai Gőzhajózási Társaság DDSG-ellenességet hordozó elnevezésétől az elsőséget felvevő Első Magyar Gőzhajózási Társaság nevéig (ahol az elsőség egyben utalás a DDSG nevében foglalt elsőségre is), a fúzió után pedig a hazafias önreprezentáció non plus ultrája lett az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság név használata.

A Houchard és Szathmári üzletpolitikai elgondolásai és a jogelőd társaságok tapasztalata alapján létrehozott nagyvállalat rendkívül széles befektetői réteget tudott megszólítani, ám a nagyvállalat mögötti igazi szervezőerőt a Franco–Magyar Bank adta. Az általa létrehozott Magyar Lloyd mai fogalmaink szerint inkubátorvállalat volt, amely agresszív, ám felelőtlenül bőkezű befektetési politikája miatt rövid időn belül katalizátorszerepben találta magát. Hovatovább a jogelőd vállalatok korai együttműködése és fogékonyáguk a fúzió iránt felveti a gyanút, hogy a kartellezés egy korai megjelenéseként is értelmezhető ez a történet.¹⁵⁴ A fúziós stratégia velejárójaként létrejött az EMGT-ben egy a Franco–Magyar Bankhoz lojális érdekcsoport, illetve megfigyelhető a kisértvényesek Duna menti területi tömörülésében egy Fejér és Tolna vármegyei csoportosulás egy Kalocsa–Baja-tengelyen mérhető tömbbel. A menetrendi közlekedés kialakítása és e tömb területi elhelyez-

152 45 gőzhajó (ebből 38 vontató, 5 személyszállító, 2 propeller), 79 vas- és 56 fatestű uszály, 45 állóhajó, 26 szénszállító dereglye, vagyis megfigyelhető némi csökkenés az 1871-es állapothoz képest.

153 Bizonyosan a Harta gőzhajóállomás melletti fogadóról van szó. *Budapesti Közlöny*, 1867. november 13. 2375. Köszönöm Toldi Lórántnak, hogy felhívta a figyelmemet erre. Az ingatlan feltehetően Dunapataj község felajánlása révén került az EMGT tulajdonába az 1873-ban tervezett helyi kikötő létesítése céljából. Toldi 2016: 78–79.

154 Természetesen vállalati fúzió során a vállalatok önálló jogi személyként megszűnnek, vagyis kartellról kizárólag fúzió előtt lehet beszélni. Lásd Baumgarten–Meszlény 1906: 40–41, 78–82.

kedése felveti annak lehetőségét, hogy a menedzsment nagy figyelmet fordított e részvényesek utazási igényeinek kielégítésére.

Részvénytársaságok esetében örök kérdés, hogy kinek a kezében van az irányítás: a közgyűlés által választott igazgatótanács vagy a kinevezett vezérigazgató kezében? Az EMGT-ben szemmel láthatóan nagyon erős volt a közgyűlés szerepe szemben a feltehetően nepotista módon megszervezett, gyenge teljesítményt nyújtó menedzsmenttel. A részvényesek között sok olyan befektető azonosítható, akik valamilyen formában kereskedelemről vagy szállítmányozásból éltek, vagyis a vállalat és kisorvényesei között ügyfélviszony is tetten érhető. A vállalkozók törekedtek arra, hogy diverzifikálják befektetéseiket, minimalizálva ezzel a saját üzleti kockázatukat, és abban a szektorban forgatva tőkéjüket, melyben egyébként is aktívak. Természetesen ez a pénzügyi tudatosság és kockázatkerülő magatartás csak egy szűk kör sajátja volt, hiszen az EMGT részvényesei közül többeket nyilvánvalóan nem a pénzügyi tudatosság és a kockázatkerülő befektetői magatartás vonzott be. Ivánka Imre befolyását és központi szerepét az EMGT történetében széles szakmai és politikai kapcsolatrendszere mellett éppen a Franco–Magyar Bankhoz lojális részvényesek és a dunamelléki térség részvényeseinek bizalma adta. Ez a bizalom bomlott meg 1873-ban, amikor Ráth Károly vezetésével kialakult egy részvényeseket tömörítő jelentős belső ellenzék. Ennek ellenére a három évig fennálló EMGT meglepően integratív társaság képét mutatja. A fiumei hajógyári kapcsolat bukásával szemben áll ugyanis Riegel Antal EMGT-bányai igazgató sikeres tevékenysége, a stratégiai együttműködés a Ferenc-Csatorna Részvénytársasággal, valamint a kisorvényesek igényei szerint (is) szervezett hajójáratok működtetése. Riegel Antal tevékenysége kiemelten jelentős volt, hiszen a bányászati üzem jellegéből fakadóan a területi terjeszkedés és a költséghatékony üzem irányába törekedett. Törekvésének igazi haszna azonban hosszabb távon jelentkezett volna. Az EMGT a Duna menti térségek üzleti hálózataiban elért meglepően mély integrációja révén nem lehetetlen, hogy előnyben volt a DDSG-vel szemben, ugyanakkor a részvényesek aktivitása is átlagon felülnek tűnik – ami a Franco–Magyar Bank szemszögéből nem feltétlenül volt pozitív jelenség.

Honnan szerezték ismereteiket a részvényesek a vállalatról, ha a menedzsment a tizenöt fős bizottság jelentése alapján legalábbis mindent megtett, hogy tisztázza magát a válságos helyzetben? A válasz minden bizonnyal ott keresendő, hogy a részvényesek nem egyszerűen befektetők voltak, hanem ügyfelek is, sőt, tőzsdei belső információkhoz is hozzáférhettek. Vagyis a problémafelvetésben ismertetett hipotézisem alapján hiába rendelkezett az EMGT részvényesi közönségének jelentős része meglehetősen helytálló ismeretekkel a vállalat helyzetét illetően, sokan ennek ellenére is minden eszközt megragadtak annak érdekében, hogy megakadályozzák a vállalat feloszlását. Az ismertetett, bank–iparvállalat közötti dinamikák tehát eltérő módszertan alapján vizsgálva is megerősítik a Pogány Ágnes és Tomka Béla által megfogalmazott hierarchikus kapcsolatrendszert, ugyanakkor a tanulmány alapján az is

látszik, hogy egy bank képes teljesen felforgatni egy piaci szegmens, jelen esetben a dunai gőzhajózás viszonyait egy észszerűbb, koncentráltabb struktúra elérése érdekében. A Pogány Ágnes által leírt öt modell¹⁵⁵ közül az EMGT-re legjobban mégis az osztálykohéziós modell illik, ugyanis a vállalat befektetői és irányítói a már ismertett törésvonalak mellett is nagyjából azonos képzettségű, hasonló társadalmi státuszú és még inkább hasonló politikai szimpátiát mutató személyekből tevődtek össze. Másként mondva: a hazafias érzelmek és a '48-as szellemiség egy nagyvállalat szintjén is képes volt csoportkohéziót képezni megadva a szükséges bizalmat a vállalat vezetésének.¹⁵⁶

Bebizonyosodott, hogy a DDSG üzleti modelljének másolásával nem lehet sikert elérni, ugyanakkor az EMGT története több szempontból is figyelemre méltó. Az EMGT bukása ellenére szimbolikus téren győzelmet aratott a DDSG felett, hiszen a DDSG-ről kialakított negatív kép cementálódott azáltal, hogy egy aktív pártpolitikusok (és feltehetően hazafias érzelmű kisorosítottak) által képviselt hazafias nagyvállalat bukásának nyertese a bécsi székhelyű nagyvállalat lett. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy hiába voltak sokan aktív pártpolitikusok az EMGT részvényesei között, az EMGT politikai lobbitevékenysége csak szimbolikus sikereket tudott elérni. Az a Jankó Béla révén meggyökeresedett nézet sem tartható, miszerint a kormányzat mereven elzárkózott volna az EMGT megmentésétől, hiszen a kormány meglehetősen sok pénzt hitelezett a Pest–Fiumei hajógyárnak és az EMGT-nek, illetve investált a Ferenc-Csatorna Rt.-be még 1873-ban is. Nemkülönböztében a biztosítók és a pénzintézetek is jelentős szerepet játszottak az EMGT finanszírozásában, sőt, egyes esetekben a részvényesek között is felbukkannak a képviselők (például a Generalitól Marco Morpurgo, az EMÁBIT-től Ormody Vilmos, a PMKB-től Rósa Lajos).

Úgy tűnik, az adósságállomány és a gyenge minőségű menedzsment valóban kéz a kézben vihette sárba az EMGT-t, amihez azonban a korszak legnagyobb gazdasági válsága is kellett. Ivánka Imre minden bizonnyal menteni akarta a menthetőt a DDSG-vel kötendő fúzió erőltetésével, ami a Franco–Magyar Bank részéről maximális támogatást, az érdekcsoportok egy részétől pedig maximális elutasítást eredményezett.¹⁵⁷ Jogtechnikai értelemben az öt társaság fúziójából a csőd elkerülése érdekében feloszlás és DDSG élvezeti jegyekben mért „fúzió” született. A „hűségeselek” azt kapták jutalmul, amit a „kivonulók” büntetésből.¹⁵⁸ Nem lehet azon-

155 Pogány Á. 1997: 59.

156 Köszönöm Halmos Károlynak, hogy megosztotta velem ilyen irányú gondolatait.

157 Egyébként meglehetősen hasonló ívet járt be a Franco–Magyar Bank másik érdekeltje, az Első Magyar Waggongyár Rt. is. Történetét illetően lásd Berlász 1957: 388–391.

158 A DDSG élvezeti jegyre beváltott részvények nagy száma alapján feltehetően a „kivonulók” jelentős része is élt a lehetőséggel.

ban úgy tenni, mintha nem jött volna létre semmi maradandó, hiszen a DDSG gőzhajóinak – köztük a BUDAPEST személyszállító gőzhajónak – a farán immár magyar lobogó lengett...

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1302 Pest Város Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei (1867–1873)
6. (1872. évi) és 7. (1873. évi) kötetek

VII.2.c Törvényszéki iratok. Polgári peres iratok (1872–1950)

1872. I.0533 Moguth István-per

1873. I.0146 Weisz Jakab-per

1874. I.0652 Heybl János-per

VII.2.e Törvényszéki iratok. Cégbírószági iratok (1876–1949)

1540. Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság

2081. Ferenc-Csatorna Részvénytársulat

Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum (MMKM) Archívuma

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944)

Z 852 Első Dunagőzhajózási Társaság Magyarországi Forgalmi Igazgatósága. Igazgatósági iratok (1846–1944)

Z 1359 Első Dunagőzhajózási Társaság Pécsi Bányai igazgatósága. Bányai igazgató (1851–1946)

F-75 Riegel Antal bányavállalata (1867–1869)

Z 1482 Első Dunagőzhajózási Társaság Pécsi Bányai igazgatósága. Jogügyi iratok (1831–1948)

A-1/1-2 Danitz Antal ügyvéd iratai (1862–1878)

A-7 Koch Ferenc pereinek iratai Maléter Rudolf ügyvéd hagyatékából (1876–1892)

Pécsi Egyházmegyei Levéltár (PEL)

II.5.a. Székeskáptalani uradalom iratai (töredékek), 18–20. század

A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara főjelentése az 1872-dik évről. Sopron, 1873.

A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara főjelentése az 1874-ik évre. Sopron, 1875.

Az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társulat Alapszabályai. Pest, 1871.

Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése, 1870–1872. Pest, 1874.

Főjelentése a Soproni Kereskedelmi és Iparkamarának az 1873-ik évre. Sopron, 1874.

Houchard Ferenc 1865: *A Középdunai Gőzhajótársaság igazgató-választmányához a vállalat érdekében.* Pest.

Ivánka Imre 1862: *Gőzhajózás a magyar Dunán.* Pest.

KN 1869–1872, XXII.: *Az 1869. évi április hó 20-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója.* XXII. Pest, 1872.

KN 1872–1875, VI.: *Az 1872. évi szeptember hó 1-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója.* VI. Buda, 1873.

Sitzungsprotokoll der ausserordentlichen Generalversammlung der DDSG, 1874. április 14. Wien.

Szathmári Károly 1864a: *A tervezett zimony-fumei vasút és Magyarország érdekei.* Pest.

Szathmári Károly 1864b: *Az Alföld és Fiume. Nemzetgazdasági, különösen közlekedési szempontból.* Pest.

Szathmári Károly 1864c: *Baja szab. város szerepe Magyarország kereskedésében és lehető összekapcsolása az alföldi vasúttal*. Pest.

A Hon, 1869–1879.

Anyagi Érdekeink, 1869–1871.

Budapesti Közlöny, 1867–1904.

Ellenőr, 1870–1873.

Fővárosi Lapok, 1870–1872.

Gazdasági Lapok, 1863.

Hazánk s a Külföld, 1865.

Pécsi Lapok, 1868.

Pester Lloyd, 1865.

Pesti Napló, 1864–1874.

Politikai Újdonságok, 1869.

Sürgöny, 1861–1862.

Szegedi Hiradó, 1871.

Vasuti és Közlekedési Közlöny, 1869–1873.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Pallas Nagy Lexikona. XV. Budapest, 1897.

Babics András 1952: *A pécsvidéki kőszénbányászat története*. Budapest.

Babics András 1967: *Az észak-mecseki kőszénbányászat története*. Budapest.

Baltzarek, Franz 1973: *Die Geschichte der Wiener Börse*. Wien.

Baumgarten Nándor – Meszlény Artur 1906: *Kartellek, trustók. Keletkezésük, fejlődésük, helyzetük a gazdasági és jogrendben*. Budapest.

Berlász Jenő 1957: A Ganz-gyár első félszázada 1845–1895. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XII*. Budapest, 348–459.

Biró József 2004: Riegel Antal bányamérnök és bányavállalkozó (1819–1900). *Pécsi Szemle* (7.) 1. 46–51.

Engel Emil – Bartha László 1914: *A Budapesti Tőzsde története 1864–1914*. Budapest.

Fligstein, Neil 1996: Markets as Politics: A Political-Cultural Approach to Market Institutions. *American Sociological Review* (61.) 4. 656–673.

Gergely András 1982: *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: a fumei vasút*. Budapest.

Gonda Béla 1898: *A magyar hajózás*. Budapest.

Gonda Béla 1925: *Türr tábornok*. Budapest.

Halmos Károly 2005: Hálózatok és hierarchiák a 19. századi üzleti életben. *Aetas* (20.) 1. 44–51.

Halmos Károly – Klement Judit 2013: Értékek a romok között. A csődperekben ránk maradt iratfajtaokról és forrásértékükről. *Korall* (14.) 54. 141–152.

Hirschman, Albert O. 1995: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek*. Budapest.

Jankó Béla 1968: *A magyar dunai gőzhajózás története 1817–1947*. Budapest.

Korányi G. Tamás 1997: *Értékpapírjogi kézikönyv*. Budapest.

Kövér György 1982: *Iparosodás agrárországban*. Budapest.

- Kövér György 1986: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest.
- Kövér György 1987: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 1*. Salgótarján, 321–329.
- Kövér György 2002: *A felhalmozás íve*. Budapest.
- Kövér György 2012: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Budapest.
- Kövér György 2018: *A növekedés terhe*. Budapest.
- Litschauer Lajos 1886: *Az 1854. évi május hó 23-án kelt általános Bányatörvény*. Budapest.
- Mérő Katalin 1988: *Az értéktőzsde szerepe és jelentősége a tőkés Magyarország gazdasági életében (1864–1944)*. Budapest.
- Németh József (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.
- North, Douglass C. 2010: *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. Budapest.
- Pelles Márton – Zsigmond Gábor 2021: *A fumei magyar kereskedelmi tengerészet története, 1868–1921*. Második, bővített kiadás. [Gencsapáti].
- Pete László 2011: *Olaszország magyar katonája. Türr István élete és tevékenysége 1825–1908*. Budapest.
- Pogány Ágnes 1997: Bankárok és üzletfelek. A Magyar Általános Hitelbank és vállalati ügyfelei a két világháború között. *Replika* (25.) 55–66.
- Pogány Mária 1980: *Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1873)*. Budapest.
- Sándor Vilmos 1954: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Budapest.
- Somary, Felix 1902: *Die Aktiengesellschaften in Österreich*. Wien.
- Szekeres József 1961: Az újpesti hajóépítés története. I. (1863–1911). In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XIV*. Budapest, 483–531.
- Tamás Gábor 2020: Hálózat vagy hierarchia? Egy biztosítótársaság hálózata a 19. század közepén. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat & Hierarchia*. Budapest, 245–272.
- Tirscher Pál 1868: A hajózás és forgalom a Dunán és mellékfolyóin 1865/8-ban. *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények* (5.) 195–231.
- Toldi Lóránt 2016: Ellenállók... – Politika és paraszti társadalom egy dunamelléki községben (1848–1920). In: Schill Tamás (szerk.): *Dunapataj a 19–20. században. Történelem – Néprajz*. Dunapataj, 11–274.
- Toldi Lóránt 2023: (Fél)polgárok hadiállapotban. Ivánka Imre volt 48-as honvédtiszt és választói az 1860-as évek elején. *Századok* (157.) 4. 733–760.
- Vass Gergely 2003: Bankárok és menedzserek. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. igazgatótanácsa a századelőn (1892–1912). *Korall* (3.) 14. 135–158.

MELLÉKLET

Ivánka Imre ajánlata az EMGT–DDSG egyesülését illetően a DDSG hivatalos válaszával együtt, 1873. augusztus

Ivánka Imre ajánlata	DDSG hivatalos válasza
Az új társulat vegye fel e címet: „Osztrák és Magyar Egyesült Dunagőzhajózási Társulat”	nincs válasz
Mint lobogó használtassék a törvény által szentesített közös tengeri kereskedelmi lobogó; ha ez nem eszközölhető, akkor Magyarországon a magyar, Ausztriában az osztrák, külföldön a közös kereskedelmi lobogó.	nincs válasz
Az igazgató- és kormánytanácsba vétessék fel megfelelő számú magyar. Magyarországon belül használtassék hivatalosan mindkét nyelv, különösen a nyomtatványokban.	nincs válasz
Fordítottassék arra kellő figyelem, hogy a budapesti igazgatóságnál, s a Magyarországon közlekedő – különösen személyszállító – hajókon oly egyének alkalmaztassanak, akik a magyar nyelvet bírják.	[Ez a] pont létezik üzletünkben régóta, és így tettelesen, mint oly kérdés, amely most lenne megoldandó, figyelembe nem vehető.
A Magyarországon létező igazgatóság rendeztessék be akként, amint az megfelel azon körülménynek, hogy az üzlet súlypontja Magyarországon fekszik; s ennek megfelelőkig a közgyűlések tartassanak felváltva Bécsben és Budapesten.	[Ez a] pont lényegesen változtatná alapszabályainkat, a melyek igazgatósági testületünknek tagjai közt a hatáskört megállapítják; mi a viszonyoknak és szükségnek a lehetőségig máris megfeleltünk, és alig mehetünk ennél tovább.
Mindazon szállítási és árszabási kedvezmények, amelyekben részesítettik és részesítettetni fog a bécsi piac, érvényesek egyszersmind a budapesti piacra nézve is.	Mint üzlettársulat kötelezettséget nem vállalhatunk szállítási díjakra és azok alábbszállítására nézve, melyeknél a társulat kárt szenvedhetne, állomásokat sem tarthatunk fenn örökké, amelyek veszteséget tüntetnének fel. Ellenben biztosítjuk önöket, hogy oly állomások, a melyek az üzletre nézve kedvezőknek mutatkoznak, általunk ápolatni fognak, és hogy árszabályainkban a vasutak és evezőhajózás által korlátolva lévén, minden oly üzletet meg fogunk kötni, a mely részünkre nyeresémet hoz, és kárt nem okoz, akár hol jelentkezzék ez.
Kölcsönös egyetértéssel állapíttassanak meg előzetesen azon állomások, amelyek ezentúl is fenntartandók.	
Az üzlet vétessék át az 1872-ki mérleg alapján, az 1873-ik év kiadásai és bevételei már közösöknek tekintendők.	nincs válasz
Az egyesülendő társulat átveszi az elsőbbségi kölcsönt, ad 1 millió készpénzt a függő adósságok rendezésére és a[d 5 db] magyar egyesült gőzhajózási részvényért 1 [db] cs. k. szab. dunagőzhajózási részvényt.	nincs válasz
Az alkalmazottak átmennek az egyesült társulat szolgálatába.	Végre megjegyezzük, hogy semmi kötelezettséget nem vállalunk az iránt, hogy az önök alkalmazottjait átvegyük.

Forrás: *Ellenőr*, 1873. szeptember 7. 2.

„Az összes érdekelt állami tényezők kikerülni akarták azt a versenyharczot”

Osztrák–magyar állami és vállalati együttműködés a dualizmus kori tengeri kereskedelem területén¹

A magyar kereskedelmi tengerhajózás megteremtése régóta dédelgetett vágya² volt államférfiaknak és gazdasági szereplőknek egyaránt, de realitássá csak a kiegyezéssel rendezést és ezen belül a Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság felállítását (1870. október 3.) követően válhatott. Mivel hagyománya lényegében nem volt, a magyar tengeri kereskedelem szervezeti kereteit a dualizmus viszonyrendszeréhez alkalmazkodva, úgynevezett közös érdekű ügyként, újonnan kellett kigondolni. Közvetlenül a kiegyezést követően még nyitott kérdés volt tehát, hogy az újradefiniált államban kialakítandó gyakorlat a gazdasági és politikai integráció irányában fog-e hatni, vagy éppen ellenkezőleg.

A magyar kereskedelmi tengerészet a kiegyezést követően a már három évtizede működő, osztrák államsegéllyel támogatott vállalat, az Osztrák Lloyd keretébe integrálódott oly módon, hogy a cég felvette az Osztrák–Magyar Lloyd nevet, a magyar állam pedig szerződést kötött vele. A vállalat ennek értelmében a magyar költségvetésből is szubvencióhoz jutott, cserébe a magyar kivitel érdekében teljesítenie kellett bizonyos járatokat, illetve szerződés rögzítette, hogy mely járataival és milyen gyakran kell kiszolgálnia Trieszt mellett a magyar kikötővárost, Fiumét is. Ez a szisztéma két évtizeden keresztül működött, de egy idő után nem szolgált a felek megalégedésére, elsősorban mivel a magyar állam intenzívebben szeretne volna fejleszteni Fiume forgalmát. 1891-től ezért, mint azt az alábbiakban még részletebben is tárgyalom, a magyar állam felbontotta szerződését a Lloyddal, és saját, államilag segélyezett kereskedelmi vállalatot fejlesztett a fiumei központtal működő, eredetileg angol tőkéből felállított Adria tengerhajózási részvénytársaságból.

1 A tanulmány kis eltérésekkel megjelent angol nyelven is: Eszik 2022.

2 Noha Gonda Béla, a Kereskedelemügyi Minisztérium osztályfőnöke, a Vaskapu-szabályozás, illetve a fiumei kikötő bővítési munkálatainak felügyelője és a Magyar Adria Egyesület alapítójaként a tengerészet fíradhatatlan hazai népszerűsítője úgy fogalmazott, hogy „a világhatalomra való törekvés már Árpádházi nemzeti királyainkban megérlelte a meggyőződést, hogy a magyar birodalmat ki kell terjeszteni a tengerig”, a globalizálódó világpiacra való kijutás valós igénye a reformkorban öltött először formát konkrét tervekben. Szimbolikus kezdetként kijelölhető Kossuth elhíresült, *Tengerhez magyar! el a tengerhez!* című, 1846-ban megjelent cikke, konkrétumként pedig a Széchenyi István nevéhez köthető első közlekedésfejlesztési tervzet nevezhető meg (1848), amelynek Budapest-központú vasúthálózat-koncepciója négy fővonalat határozott meg, köztük a fiumei összeköttetést. Gonda 1906: 3; Kossuth 1846; Széchenyi 1848.

A „szakítást” és a nemzeti tengerhajózás megteremtését, Trieszt és Fiume versengését a kortársak közül is sokan, és azóta is gyakran értékelték a rivalizáló állam-építések konfliktusaként: arról volna szó tehát, hogy a birodalom osztrák fele nagyhatalmi ambíciókat dédelgetve birodalomépítő,³ míg magyar fele nemzetállami aspirációktól hajtva nemzetépítő stratégiát követett, s a két program számos ponton állt egymással ellentmondásban.⁴ Ebben a narratívában a közös flotta fenntartására irányuló kísérlet vége egyúttal a korabeli függetlenségi politika győzelme-ként jelenik meg. E politikai közösség egyik tagja, Törs Kálmán egy parlamenti felszólalásában egész egyszerűen így foglalta össze pártja ez irányú nézeteit: „[...] a mi államiságunknak, mint minden közös ügy, a közös Osztrák–Magyar Lloyd is negatívója volt.”⁵ A probléma politikai tekintetben tehát a kortársak egy része számára is úgy jelent meg, mint az önálló magyar állam megteremtéséért folytatott küzdelem egy fejezete.

A kérdést egy a kiegyezés 150. évfordulójára rendezett konferencián kicsit eltérő formában feltette Pieter M. Judson is, amikor hozzászólásában azt firtatta, nem jelent volna-e meg a dualista Monarchia nagyobb gazdasági erővel és tekintéllyel, ha minden energiáját egy egységes kereskedelmi flotta létrehozására irányította volna.⁶ Joggal remélhetjük tehát a tengeri kereskedelem szervezésének vizsgálatától, hogy betekintést nyújt a politológiailag nehezen meghatározható államalakulat,⁷ az Osztrák–Magyar Monarchia működésébe, a politikai és gazdasági tárgyalások, alkuk, érdekütközések és -egyeztetések bonyolult rendszerébe.

A gazdaságirányítás fontos részterületeként a tengeri kereskedelem megszervezése és működtetése a dualista állam működő- és kompromisszumképességének, kreativitásának és teljesítőkétségének indikátora lesz számunkra, ilyen értelemben vizsgálódásom egyértelműen az Osztrák–Magyar Monarchia historiográfiájában

3 A Habsburg Monarchia globális integrációjáról, informális tengeri birodalmának kiépítéséről lásd Frank 2011.

4 Lásd például Komlosy 2014. A Habsburg Birodalom történetére nézve az elmúlt három évtized historiográfiai tendenciáit és az ezeket összefoglaló, egyben a történelmi gondolkodást megújító nagyszabású kísérletet, vagyis Pieter M. Judson „New History”-ját legutóbb Laurence Cole értékelté kimerítően. Cole 2018.

5 Törs Kálmán hozzászólása „az osztrák–magyar Lloyd gőzhajózási vállalattal fennálló és az 1888. évi XXI. tczikkkel beiktatott hajózási és postaszertződés megszüntetéséről” szóló törvényjavaslat tárgyában. KN 1887–1892, XXV.: 1891. június 24., 514. országos ülés, 68.

6 Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének szervezésében megrendezett *Konfliktus és együttműködés. 150 éves az osztrák–magyar kiegyezés* című konferencián, 2017. november 30-án.

7 Eisenmann 1904, különösen a 493. oldaltól. Mind a kortárs elemzők, mind a történészek számára kihívást jelentett a dualista berendezkedés meghatározása. Varga Bálint összefoglalója szerint ugyanis „az, hogy az 1867-ben megalkotott közös állam milyen politológiai kategóriába sorolható, már a kortársak számára sem volt problémamentes. Magyarországon egyértelműen amellől foglaltak állást, hogy Ausztria és Magyarország két önálló állam, amelyek a szuverenitásuk egy relatíve kis részének önálló gyakorlásáról lemondtak, és azt közösen gyakorolják. Ausztriában a vélemények szélesebb skálája volt megfigyelhető: a legradikálisabb álláspont, a nagyosztrák centralista perspektíva szerint Magyarország egy a többenél szélesebb önkormányzattal bíró tartomány csupán Ausztriában; más vélemények pedig a magyar és a nagyosztrák álláspont között szórodtak.” Varga 2017: 5.

bekövetkezett birodalmi fordulat (*imperial turn*) hatásait viseli magán.⁸ Szervesen kapcsolódik ugyanakkor ahhoz a gazdaságtörténeti hagyományhoz is, amely a Habsburg Monarchia gazdasági közösségét működőképessé, sőt, a magyar gazdaság növekedési lehetőségei tekintetében előnyösnek értékeli.⁹ Azt azonban a mára már elfogadottá vált pozitív értékelések is leszögezik, hogy, Katus László szavaival, „nehézségek és problémák a gazdasági közösség tényleges működésében természetesen bőven adódtak. A két eltérő természetföldrajzi adottságú, gazdasági szerkezetű és fejlettségi szintű ország külkereskedelmi érdekeit nem volt könnyű összeegyeztetni”.¹⁰ Ebből persze nem következik feltétlenül, hogy ez a fentebb vázolt módon az eltérő államépítések konfliktusából adódott, vagyis hogy az erősödő nacionalizmust, nacionalizmusokat okolhatjuk érte, mint ahogy az sem, hogy az eltérő érdekek mindenképpen káros versengéshez vezettek volna. Nincs okunk például feltételezni, hogy valóban „a nagy vetélytárs, Trieszt öröme” szolgált volna az az 1885-ös eset, amikor a fiumei kikötő nem bírta kapacitással a nagy tömegben érkező termékek raktározását és kivitelét, így a Magyar Államvasutak kénytelen volt szállítási zárlatot elrendelni, ami megkárosította a főként alföldi mezőgazdasági termények és az Erdélyből érkező fa exportjából élőket, és általános bizalmatlanságot keltett Fiumével szemben.¹¹ Kétségtelen azonban, hogy a külkereskedelem területén hangsúlyosan megmutatkoztak a két állam adottságainak különbségei, és az Adria tengerhajózási társaság önállósítása idején már axiómának számított, hogy a Lloyd a magyar gazdaságot nem szolgálhatja, mivel „*Austria kiviteli vele a maga iparcikkjeit és behozat magának nyers terményeket, melyek a mi nyers terményeinkkel versenyeznek. A mi tehát rá nézve a behozatalnál előny, az ránk nézve hátrány és egyenesen károsítja a magyar mezőgazdaságot, a mennyiben a mi áruink árát tetemesen csökkenti.*”¹²

A birodalom- és a nemzetépítés konfliktusának sajátos vetületét, a nagyhatalmi ambíciók meglétét, illetve hiányát tette meg értelmezési keretül James Callaway tanulmánya, amely az információért és ezáltal a szállításból származó jövedelmekért folytatott harcoként írja le a magyar és az osztrák kereskedelmi hajózás egymáshoz való viszonyát, illetve rajtuk keresztül a magyar állami szervek és a közös külügyminisztérium kapcsolatát. Callaway érvelése szerint Ausztriát a piacszerzés mellett a tengeri nagyhatalmi státusz elérése is motiválta az újabb és újabb irányok

8 Gyáni 2017; Cole 2018.

9 Lásd erről például Klement Judit historiográfiai összefoglalóját: Klement 2012: 14–20. E gazdaságtörténeti hagyomány máig alapvető monográfiája angol nyelven: Berend–Ránki 1974.

10 Katus 2007: 25.

11 Kaján 1997: 94.

12 A függetlenségi párti Helfy Ignác országgyűlési felszólalása 1888. április 13-án, „az osztrák–magyar Lloyd gőzhajózási vállalattal kötött hajózási és posta-szerződésről” szóló törvényjavaslat tárgyában. KN 1887–1892, IV.: 1888. április 13., 87. országos ülés, 194.

felvételében, míg hasonló ambíciók hiányában az Adria kizárólag a profitábilisnak ígérkező járatok fenntartásában volt partner.¹³

A rivalizációdiskurzus tehát több tekintetben is megalapozottnak tűnik, és átszövi a kérdés kortárs interpretációit és historiográfiáját. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy három szempont felvetésével mégis árnyaljam ezt a képet.

A flották megkettőzése kapcsán amellet fogok érvelni, hogy a létrejött rendszer nem szakítás, hanem egy alaposan átgondolt megoldás volt, amelynek keretében nem csupán a magyar és az osztrák külkereskedelmi érdekek kettéválasztása, de a két birodalomfél gazdasága közötti bonyolult munkamegosztás is létrejött. A tengerhajózást koordináló állami szervek, illetve az állítólag folytonosan rivalizáló két nagyvállalat, a trieszti Lloyd és a fiumei Adria Magyar (Királyi) Tengerhajózási Rt. iratanyagai alapján látható, hogy a kereskedelmi flották sajátos megkettőzése egy két évtizedesnél is hosszabb tárgyalássorozat folyamán formálódott ki, s ez a dualizmus a továbbiakban is, folyamatos tárgyalások eredményeképp rugalmasan alakult a nemzetközi környezet változásainak, illetve a magyar és a Lajtán túli gazdaság érdekeinek függvényében. A vállalatok állami segítyezését szabályozó szerződések megújításai pedig, hasonlóan a gazdasági kiegyezés újratárgyalásaihoz,¹⁴ értelmezhetők az Osztrák–Magyar Monarchia belső konfliktusait felszínre hozó, s így veszélyesen destabilizáló pillanatoknak, de érthetjük őket úgy is, hogy rugalmas, kiigazítható elemként épültek be a kiegyezéses szisztémába, amire égető szüksége volt a más tekintetben merev rendszernek.

Másodszor, a valóban meglévő érdekkonfliktusokat más megvilágításba kívánom helyezni, amikor az államilag támogatott nagyvállalatok sajátos működését vizsgálom meg közelebbről. A nemzeti aktivisták által kialakított, majd a historiográfia egy részében tovább élő diskurzus ugyanis nem számol kellőképpen a ténnyel, hogy a kérdéses nagyvállalatok nem csupán a két államfél presztízszberuházásaiként működtek, és nem kizárólag reprezentációs funkciót töltek be, hanem egyúttal részvénytársaságok is voltak, amelyeknek a kapitalista versenyben helyt kellett állniuk, profitot kellett termelniük, és a nyereségből ki kellett elégíteniük részvényeseik igényeit. A versengés tehát olykor nem a nemzeti, hanem az üzleti érdekek ütközése miatt alakult ki. Noha a gazdaságirányítás mozgatórugóinak vizsgálatakor lehetetlen szétszálazni a nemzetépítő és a nemzetgazdaság felvirágoztatását célzó szándékokat, talán nem haszontalan hangsúlyozni, hogy egy alapvetően liberális és piackonform¹⁵ gazdasági szisztémában kell elhelyeznünk kutatásunk szereplőit.

Végül kitérek egy olyan részterületre, amely a két tengerészlet közötti együttműködés pozitív példaként értelmezhető: a tudástermelés és -transzfer területére.

13 Callaway 2018: 191.

14 Kövér 2002: 255.

15 Kövér 2002: 255.

Konfliktus és megoldáskeresés

Ritkán volt a magyar országgyűlésben akkora egyetértés, mint a Lloyd-szerződés felmondásának tárgyalásán 1891-ben. Az ellenzék már régóta követelte az előnytelen megállapodás hatályon kívül helyezését, most igazát ünnepelhette, s a kormányoldal is megkönnyebbülten vette tudomásul, hogy elhárultak a politikai akadályok a változtatás elől. A törvényjavaslat előadója a következőképpen foglalta össze a Lloyddal való együttműködés húsz közös évét, illetve az új rendezés leglényegesebb pontjait: *„A régebbi Lloyd-szerződéseknek megkötése is nem annyira közgazdasági, mint politikai és hadászati szempontokból történt. [...] Ha a magyar kormány ennek daczára az osztrák társasággal az új szerződést 1888-ban ismét meghosszabbította, ez [...] a politikai és hadászati indokoknak nyomása alatt történt és történt továbbá azért is, mert az összes érdekelt állami tényezők kikerülni akarták azt a versenyharczot, mely esetleg az osztrák és a magyar társaság közt kifejlődhetik és mely valószínűleg mindkettőnek tevékenységét megakasztotta volna. Midőn tehát újabban [...] lehetségessé vált ezen politikai és hadászati szempontok megóvása és a káros versenynek kizárása mellett a Lloyd-szerződés felbontása, a kereskedelmi minister úr felhasználta az alkalmat, hogy az összes idevágó függő kérdések végleg rendeztessenek.* Ezen rendezés olyképen történt, a mint azt a monarchia két állama között fennálló politikai solidaritás érzete parancsolja és *mindenképen szerencsésnek mondható. Az alapelv az, hogy mindegyik állam maga segíyezze a maga hajózási társaságát, de hogy a kettő egymás ellen soha versenyharczot ne folytasson. Ennek kikerülése végett mindegyiknek kijelöltetett a maga forgalmi területe, a melyen belül természetesen, mindenekelőtt azon államot képviseli, a melytől segíyezést nyer, de azonkívül a monarchia másik államának érdekeit is gondozza.*”¹⁶

A hosszú idézetre szolgáljon magyarázatul, hogy számos fontos elemet tartalmaz, amelyek részletesebb kifejtése is indokolt. Feltűnő mindenekelőtt, hogy közgazdasági tekintetben abszolút védhetetlennek tartja a Lloyddal való együttműködést, noha a legutolsó, 1888-ban megkötött szerződésről szóló törvény vitájában a kormánypárt még igyekezett hangsúlyozni a keletre irányuló külkereskedelmi forgalom jelentőségét. Igaz, ezt az úgynevezett mérsékelt ellenzék soraiban ülő politikus, Apponyi Albert már akkor is igen nagy bátorságként értékelte.¹⁷ Még fontosabb számunkra, hogy ebben az érvelésben egyértelmű prioritást élvez a „politikai solidaritás”, vagyis a két birodalomfél együttműködésének fenntartása akár anyagi veszteségek árán is. Az indoklásban gyors egymásutánban háromszor is felmerül a versenyhelyzet elkerülésének szempontja, mind a múltra, mind a jövőre

16 Neményi Ambrus előadó „az osztrák–magyar Lloyd gőzhajózási vállalattal fennálló és az 1888. évi XXI. tczikkal beiktatott hajózási és postaszerződés megszüntetéséről” szóló törvényjavaslat tárgyában. KN 1887–1892, XXV.: 1891. június 24., 514. országos ülés, 66. (Kiemelések tőlem – E. V.)

17 Apponyi Albert hozzászólása „az osztrák–magyar Lloyd gőzhajózási vállalattal kötött hajózási és posta-szerződésről” szóló törvényjavaslat tárgyában. KN 1887–1892, IV.: 1888. április 13., 87. országos ülés, 205.

vonatkoztatva. Az újonnan kialakított rendezés legfontosabb rendelkezése a tengeri kereskedelmi utak felosztása volt a két társaság között, amelynek értelmében keleti irányba az ismét Osztrák Lloyd néven működő vállalat, nyugatra pedig az Adria közlekedett. Ez a felosztás elvben megfelelt a két birodalomfél exportigényeinek, hiszen a keleti piacok az iparcikkeket, míg a nyugatiak a mezőgazdasági (nyers) termékeket vették föl elsősorban.

Végeredményképpen a Lloyd társaság, amely korábban 408 200 forint állami segély fejében összesen 343 080 tengeri mérföldre terjedő járatokat teljesített magyar érdekekben, a következő évben minden magyar állami segély nélkül több mint 400 000 mérföldnyi ilyen járatokat indított. Cserébe az Adriát is kötelezték némi hozzájárulásra, ezentúl körülbelül 100 000 tengeri mérföldet teljesítő járatokat kellett vállalnia Trieszt érdekében. A szerződésben meghatározott viszonylatokon az osztrák Lloyd Trieszt mellett Fiumét is köteles volt kiszolgálni, egyeztettek a tarifákat, az egyes járatokban a magyar áruknak fenntartott raktér nagyságát (a teljes tér egyharmada), illetve a braziliai járatok közös berendezését is szabályozták oly módon, hogy a két társaság felváltva teljesített szolgálatot ezen a viszonylaton. Hadigazgatás szempontjából azonos feltételrendszer vonatkozott a két társaságra, azonos mértékben részesültek a posta- és a katonai szállítmányokban is.¹⁸

Az egyezményben tehát a paritás és a munkamegosztás alaposan kidolgozott rendszerét láthatjuk. A rendezés alapvetően Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter koncepciója szerint jött létre,¹⁹ de voltak előzményei. Korábban már két alkalommal is újratárgyalták a tengeri kereskedelmi közösséget, mindkétszer jelentősen kiigazították az eredetileg meghatározott szisztémát. Magyarország már 1878-ban megtagadta az ázsiai járatok segélyezését, és csak a földközi-tengeri szolgálatra adott támogatást. 1888-ban új járatábrázlat készült, amelyből az Adriai-tenger part menti forgalma kikerült, ugyanis addigra már a magyar állam saját társaságot támogatott a rövidebb járatokon, későbbi nevén a Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt.-t. Kötelezték továbbá a Lloydot, hogy szén szükségletének legalább egy részét, minimum évi 22 000 tonnát hazai (értsd: magyarországi) forrásból szerezzen be. Az egyezkedések az 1891-es egyezmény megkötésével sem értek véget, 1898-ban ismét új helyzet állt elő, amikor a keleti, korábban a Lloydnak fenntartott területeken jelent meg magyar társaság, a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. A tengeri kereskedelem ügye tehát a dualizmus időszakában öt alkalommal került revízióra, átlagosan minden évtizedben az aktuális igényekre szabták.

18 Corpus Iuris Hungarici, 1891. évi XXIX. tc.

19 Baross javaslatait mindössze két ponton módosította az osztrák kereskedelmi minisztérium: nem járult hozzá ahhoz, hogy két év „felmondási idővel” vessenek véget az addigi állapotoknak, ebből következően ahhoz sem, hogy amennyiben ennyi idő alatt nem sikerül a Lloyd szolgálatait pótolni, újra érvénybe lépjen a korábbi szerződés. Baross két, talán túlzó óvintézkedésére mondott tehát nemet, egyebekben a szétválás módjával egyetértett. MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1890. november 26-i és 1891. január 15-i ülés, az Osztrák–Magyar Lloyd Gőzhajózási Vállalattal fennálló közös szerződéses viszony megszüntetése tárgyában.

Az újraszabályozásra minden esetben a magyar tengerészet szintlépése miatt volt szükség.

Az 1891-es, gyakran szakításként interpretált átalakulás meglepően gördülékenyen ment. Amikor a Lloyd az államsegély felemelését kérte, az osztrák kereskedelmi miniszter, ismerve a magyar fél elégedetlenségét, felajánlotta a szerződés felbontásának lehetőségét.²⁰ Baross azonnal lépett, Bécsbe utazott tárgyalni, osztrák kollégájával hamar egyezsége jutott. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy ha mindkét fél teljes megelégedésére szolgált a flották megkettőzése, miért ragaszkodott a birodalom számos politikusa mégis két évtizeden keresztül a közös vállalat fenntartásához.²¹ A magyar kormánypárt tagjai, akik korábban kétszer is megszavazták a Lloyd-szerződés meghosszabbítását, maguk is úgy érezték, hogy erre a kérdésre felelniük kell. A szerződésviták során a leggyakrabban hangoztatott érv az volt, hogy átmeneti időszakként mindenképpen szükség van erre a megoldásra, mivel a magyar állam még nem képes önálló külkereskedelmi flotta építésére, nem áll rendelkezésre hozzá a megfelelő infrastruktúra (mind a fiumei kikötő, mind a hozzá vezető vasút kiépítése folyamatban volt, utóbbi készült el hamarabb, már 1873-ra). Az Osztrák–Magyar Monarchia két évtizeden át fennálló közös kereskedelmi tengerhajózási vállalata így mintegy inkubátoraként működött a magyar tengerhajózásnak, védett, már kialakult kereteket biztosított a megerősödésre, cserébe a magyar államfél támogatása nélkülözhetetlen segítség volt az olykor súlyos pénzügyi válságokba sodródó Lloyd számára. Ebben a helyzetben mindkét birodalomfél gazdasága szenvedett időnként kisebb-nagyobb hátrányokat, de összességében a kettős Monarchia, rugalmas hozzáállásának köszönhetően, helytállt a nemzetközi versenyben és a gőzhajózásra való átállásban egyaránt.

A különböző adottságú gazdaságok eltérő külkereskedelmi igényeire egy ponton a külön-külön tengeri hajózás kiépítése volt a válasz, de az már a kortársak között is csak interpretáció kérdése volt, hogy ezt az eredményt a kibékíthetetlen ellentéteknek, vagy a remek tárgyalókészségnek tulajdonították. Az eltérő igények bizonyos nézetek szerint kizárták, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia működésében a gazdasági integráció tovább teljesebben, mások szerint viszont „*nem csak hogy nem szükséges, hogy a két kikötő közt káros verseny álljon fenn, hanem azon érdekek helyes felismerése mellett, melyeket Trieszt és Fiume saját anyaországukkal szemben képviselnek, azonnal kitűnik, hogy ennek a két kikötőnek az a feladata, hogy egymást kölcsönösen kiegészítsék*”.²²

20 Kaján 1997: 96.

21 Andrassy Gyula közös külügyminiszterként 1872-ben például nyomatékosan felszólította párttársait, hogy ériék el a Lloyd további támogatását. Ahogy visszatért Bécsbe, a javaslat népszerűsége máris csökkent. MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1872. január 21-i ülés, az Osztrák–Magyar Lloyd Gőzhajózási vállalat támogatása pótszerződéssel tárgyában.

22 Alpha 1889: 532.

Fiume hajóforgalmának adatait vizsgálva Pelles Márton kimutatta, hogy a Lloyd fontos tényező maradt Fiume áruforgalmában a szerződéses viszony felmondása után is. Egy átmeneti csökkenést követően újra egyre gyakrabban kötöttek ki az osztrák vállalat hajói Fiumében, sőt, 1899-re a dinamikus bővülő külkereskedelmi tevékenység következményeként a forgalom megduplázódott az utolsó segélyezett év adataihoz képest.²³ Ez a mutató igen meggyőző: szakításról szó sem volt.

A versengés természete – az állam magánvállalatai

A magyar és az osztrák kereskedelmi flották bonyolult viszonyában találunk példákat egymás segítésére, a birodalom szolgálatában való munkamegosztásra vagy jó személyi kapcsolatokra is, de megmutatkoznak az érdekütközések is. Az Adria és a Lloyd konfliktusai jól tükrözik azokat a korlátokat, amelyekbe a nemzeti hajózási vállalatok részben a dualista berendezkedés, részben a szabadkereskedelmi viszonyok okán ütköztek.

Mindkét cég államilag segélyezett nagyvállalat volt, ezek pedig sajátos kettős szerepben voltak kénytelenek működni. Legtöbbször ezek a szerepek könnyen összeegyeztethetők voltak, hiszen az állam és a részvényesek érdeke is azt diktálta, hogy a lehető legprofitábilisabban működjen a társaság. Akadtak azonban kivételek, amikor ezek a cégek az állami segélyezés fejében gazdaságilag kevésbé jövedelmező feladatokat is kénytelenek voltak ellátni.

Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. üzleti jelentéseiben gyakorlatilag nincs olyan év, amikor az igazgatótanács ne hangsúlyozná a cég áldozatos munkáját, vagyis a kevésbé nyereséges, de az államsegélyről szóló szerződésben rögzített járatok fenntartását. Értelemszerűen minél nagyobb volt az állami támogatás, annál jobban meg volt kötve a vállalatirányítás keze. Az Adria 1890. évi üzleti jelentése már a Baross Gáborral folytatott új szerződési tárgyalások tükrében fogalmaz: „Igaz, hogy e szerződés súlyos kötelezettségeket ró ránk, de ezeknek elfogadása elől nem zárkozhatunk el, már azért sem, mert társaságunk mint államilag segélyezett vállalat, – nézetünk szerint – nem helyezkedhetik tisztán a nyereségszerzési álláspontra, hanem kötelességszerű tekintettel kell lennie a hazai tengeri kereskedelem érdekeire is.”²⁴

Az állami befolyás a szubvenció mértékének megfelelően nőtt vagy csökkent, de minden esetben szerződés szabályozta a határait. Így például az Adria 1887. március 27-ével életbe lépett alapszabály-módosításának értelmében a cég igazgatóságában három (a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, a Pénzügy-, illetve a Közmunka- és közlekedésügyi) minisztérium képviselői is helyet foglaltak, közülük az elsőnek jóvá kellett hagynia az éves mérlegeket még a közgyűlés megtartása

²³ Pelles 2016: 159.

²⁴ BFL VII. 2.e. 828. doboz. Üzleti jelentés, üzleteredmény-számla és zármérleg az 1890-iki üzletévrre.

előtt, valamint az engedélyéhez kötötték az 5%-nál nagyobb osztalék kifizetését.²⁵ A Lloydról való leválás pillanatában előkészített új szerződés 85%-kal megnövelte az éves államsegélyt, egyúttal alapszabály-módosítással tovább növelte a minisztériumi szintű ellenőrzést. Az újjászervezett kereskedelmi tárca például ezentúl már két főt delegálhatott az igazgatótanácsba, az elnök kinevezését pedig a miniszter jóváhagyásához kötötték. Természetesen a kötelezően előírt járatok száma is jelentősen, 50%-kal gyarapodott.²⁶

Érdekesebb, hogy találunk az ellenkezőjére is példát, amikor az üzleti érdekek írták felül a nemzeti vállalat jelleget, és a gazdaságirányítás külkereskedelmi elképzelései vagy más céljai háttérbe szorultak. Mivel szerződések rögzítették a vállalatok kötelességeit, ezek egyúttal azt a határt is pontosan kijelölték, ameddig az államnak beleszólási joga volt a vállalat működésébe.

Az államilag szubvencionált nagyvállalatok torzították ugyan a versenyt, mivel behozhatatlan előnnyel indultak a tisztán a piacról élő vállalatokkal szemben, maguk azonban a piac feltételeinek megfelelően alakították tevékenységüket. Ilyen sajátos helyzet részletes dokumentációja olvasható a Kereskedelemügyi Minisztérium levéltárában a parthajózással kapcsolatban. A parthajózás államsegélyben részesített vállalata a Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Részvénytársaság, népszerű nevén az Ungaro-Croata volt. A Fiume környéki, korábban hajóépítésből és hajózásból élő kikötővárosok – elsősorban Zengg (Senj, Horvátország) – hátrányos helyzetbe kerültek, és hanyatlásnak indultak a 19. század második felére, amikor is két párhuzamosan zajló, egymással összefüggő változás is sújtotta őket. Egyrészt a kiegyezést követően a magyar állam infrastrukturális beruházásai Fiumébe csatornáztak be majdnem minden kereskedelmi tevékenységet, s miután Fiume vasúti összeköttetésbe került Budapesttel, kikötőjének fejlesztésébe pedig csillagászati összegeket öltek, tetemes előnyre tett szert a szomszédos kikötőkkel szemben. Emellett ekkor zajlott a vitorlahajózás végleges háttérbe szorulása a gőzhajózással szemben. A gőzhajóflotta nemcsak kiszámíthatóbb, nagyobb teherbírású és gyorsabb volt, de roppant tőkeigényes is.²⁷ Éppen ezért világszerte csak az állami támogatással működő hajózási vállalatok maradtak életképesek.

Zengg ennek a modernizációs folyamatnak a vesztese lett, és veszteségeit senki sem igyekezett csökkenteni. A városban működő Kereskedelmi és Iparkamara, a városi előljárók, a helyi sajtó olyan válságdiskurzust alakítottak ki, amelyben a probléma etnicizálódott is. A modernizáció elmaradásáért a magyar államot tették felelőssé, amely a tenger melléki horvátságot hátrányosan megkülönbözteti, Fiumét elbitorolja, és a magyar nemzetépítés szolgálatába állítja. A szubdualizmus viszonyai között megszületett ugyanaz a beszédmód, amelyet a Lloyd kritikája kapcsán

25 BFL VII. 2.e. 828. doboz. Függelék az „Adria” magyar tengeri hajózási részvénytársaság alapszabályaihoz.

Az 1886. évi június hó 16-iki és 1887. évi március hó 26-iki közgyűlések által határozott módosítások.

26 BFL VII. 2.e. 828. doboz. Üzleti jelentés, üzleteredmény-számla és zárméreg az 1890-iki üzletévré.

27 Ljubović 2012.

már láthattunk: a birodalom népei közül az uralkodó nemzetek *unfair* versenyben a maguk érdekei mentén irányítják a birodalmi gazdaságot, akadályozzák ezáltal a kisebb nemzetek kibontakozását.

Az Ungaro-Croata versenyét kiállni nem képes zenggi hajózási vállalatok agóniájáról azonban más képet festenek a levéltári iratok. Ezek szerint 1892. szeptember 27-én a Horvát Tengermelléki Gőzhajózási Társaság (Hrvatsko primorsko parobrodarsko društvo), egy zenggi kezdeményezés levelet írt a helyi Kereskedelmi és Iparkamarának a Kereskedelemügyi Minisztériumhoz való továbbítás céljából, amelyben elpanaszolta, hogy mihelyt a hajózást megkezdte, az Ungaro-Croata azonnal „minden kritikán alul” leszállította viteldíjait, Zenggből Fiuméba például a személy- és teherszállítás díjait is negyedére (!) csökkentette. Egy korábbi példára hivatkozva a társaság azt állította, ezt az árat csak addig tartja majd az Ungaro-Croata, amíg versenytársát el nem lehetetleníti: „[...] *mint ezt a zengg-karlopagói vonalon tették, ahol társaságunk, nem bírhatván ki az ily tulságos versenyt, szintén kénytelen volt beszüntetni a hajózást.*” Végül erélyesen fölszólítják a minisztériumot, hogy lépjen közbe, elvégre „*a magyar–horvát gőzhajózási társaságot az állam segítyezi, de bizonyára nem azért, hogy egyedül álljon fenn és minden más újonnan keletkező társaságot tönkretessen*”, vagy ha ez nem áll módjában, részesítsen más társaságokat is államszegélyben.²⁸ A társaság nem sokkal később javaslatot is tett arra nézve, hogy miért részesüljön szegélyben: jelentkezett, hogy vállalná Fiume és Zengg között a posta szállítását, vagyis közfeladatot látna el.²⁹

A továbbiakból kiderül, hogy a Fiumei Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság komolyan vette a panaszt, és tárgyalóasztalhoz ültette az érintett feleket, vagyis a két társaság képviselőit, valamint a Zenggi Kereskedelmi és Iparkamara egy delegáltját. Mivel maga a hatóság is a zenggi kérés pártját fogta, a résztvevők közül jelentős többségben voltak azok, akik az Ungaro-Croatát tisztességtelen eljárással vádolták, mindhiába. A vállalat mindenfajta kompromisszumtól elzárkózott. Batthyány Lajos, Fiume kormányzója és így egyúttal a Tengerészeti Hatóság feje, így foglalta össze jelentésében a közvetítési kudarcot: „*Miután a horvát–magyar társaság sem szerződése alapján, sem pedig közigazgatási úton [...] sem kartell-kötésre, sem tarifa felemelésére nem kényszeríthető – így a magunk részéről ezen ügyben, miután annak békés kiegyenlítésére minden lehetőt megkíséreltünk, – aligha tehetünk egyebet.*”³⁰ Batthyány a megegyezést minden erejével igyekezett előmozdítani, ugyanakkor nem rejtette véka alá, hogy a zenggi társaságot politikai hisztériakeltéssel

28 MNL OL K 228 8. tétel, 70018/1892. Zenggi Kereskedelmi és Iparkamara a magyar–horvát tengeri hajózási vállalat viteldíjainak módosítása tárgyában.

29 MNL OL K 228 8. tétel, 58602/1892. Tengerészeti Hatóság felterjeszti a zenggi horvát tengerparti gőzhajózási társaság kérvényét, melyben ez a postának Fiume és Zengg közti elszállítása fejében 10.000 frtnyi állami segítyt kér.

30 MNL OL K 228 8. tétel, 22050/1893. Lobmayer Antal horvát-szlavón-dalmát országgyűlési képviselő beadványa a magyar–horvát és a zenggi horvát gőzhajózási társaságok közt fennálló versenyviszony tárgyában.

vádolja. Utóbbi ugyanis az Ungaro-Croatát „magyarosítottnak híreztetvén” igyekezett ellehetetleníteni, hiszen a „magyar–horvát tengerparti kikötők közönsége, részint hazafiságból, részint pedig az izgatók nyomása alatt feltétlenül a zenggi horvát társaság hajóinak elsőbbséget adott”. Magyarellenes érzelmeket korbácsolt tehát, illetve azokra építve igyekezett anyagi előnyhöz jutni. Batthyány ezt politikai felelőtlenségnek tartotta, ráadásul az egész konfliktus eredőjének: az ő olvasatában a radikális díjcsökkentés az izgatásra érkezett válaszul.

Jelentése nyomán a kereskedelmi minisztérium is utánanézett jogi lehetőségeinek, mivel helyeselte volna, hogy minimumdíjszabás megállapításával korrigálják a kialakult tisztességtelen versenyt, de nem talált erre jogszerű módot. Indoklása világos: az állam a szerződésben meghatározott jogokon túl semmilyen kontrollt nem gyakorolhat: „A magyar–horvát társasággal fennálló [...] szerződés 8. és 9. §-nak azon határozatánál fogva, hogy a személy- és áruszállítási díjak »csakis a kereskedelemügyi magyar királyi miniszter előzetes jóváhagyása után léptethetők életbe és emelhetők fel« tiszteletteljes nézetünk szerint csakis a maximális díjszabások lettek a kormány jóváhagyásától függővé téve, s így minimális díjszabás felállítására a társaság a szerződés alapján nem kötelezhető.”³¹

A vitában tehát a magyar állam képviselője, a tengerészeti ügyekért felelős Fiumei Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság elnöke igyekezett közvetíteni, sőt, nyomást gyakorolni a Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Részvénytársaságra az államilag nem támogatott, horvát tőkéből fenntartott rivális társaság érdekében. Noha reflektál – elítélően – arra az értelmezési keretre, amelyben nemzetek versengéséként és konfliktusaként tűnik fel a tarifavita, ez nem befolyásolja a megoldáskeresésben követett stratégiáját. A Kereskedelemügyi Minisztérium a jelentésre adott, idézett válaszában egyáltalán nem reagál a Batthyány által vázolt háttértörténetre, a politikai izgatásra, a lojalitás nyilvánvaló hiányára. A válaszban egyedül a jogi szabályozásra történik hivatkozás. Az Ungaro-Croata egyetlen szempontjaként pedig az üzleti érdek érvényesült.

Bizonyos tekintetben hasonló konfliktusokra tér ki idézett tanulmányában James Callaway, amikor azt mutatja be, hogy az Adria, miután az osztrák kereskedelmi minisztérium ösztönzésére megvizsgálta bizonyos útvonalak kiépítésének lehetőségét, amennyiben nem találta ezeket elég jövedelmezőnek, nem volt arra rávehető, hogy más, „magasabb szempontoknak” engedelmessé váljon mégis berendezze azokat (mint történt ez a marokkói és a mexikói járatok esetében). A szerző ezt elsősorban azzal magyarázza, hogy a magyar állam teljesen máshogy értelmezte a külkereskedelem célját, más elképzelései voltak a dualista Monarchia és azon belül Magyarország globális integrációjáról. Elsősorban piacokat keresett termékei számára, és nem érdeklődött olyan nagyhatalmi stratégiák iránt, amelyek sokkal

31 MNL OL K 228 8. tétel, 84415/1893. A Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztérium a Tengerészeti Hatóságnak. (Kiemelés az eredetiben.)

inkább irányultak egy-egy területen a jelenlét megteremtésére, kapcsolatok, politikai és gazdasági befolyási övezetek kialakítására. Mindennek elfogadásával hozzátehetjük, hogy az Adria egyszerűen kapitalista nagyvállalként viselkedett, amikor visszautasította a veszteségesnek ígérkező vonalak berendezését. Nemcsak az osztrák kormány ambícióinak volt kerékkötője, a magyar kereskedelmi tárca kívánságait is csak államsegély ellenében hajtotta végre, annak elmaradása esetén több-kevésbé nyíltan az érintett járat felmondásával fenyegetett.³²

Amikor 1883-ban a Magyar Államvasutak horvátországi vonalain bevezette a magyar nyelv használatát, megsértve ezzel a magyar–horvát kiegyezést, a felháborodásra azzal a nyakatekert érveléssel reagált, hogy a MÁV a magyar állam magánvállalata, így szabadon rendelkezik a nyelvhasználatáról.³³ Ez az érvelés roppant cinikusnak tűnt eredeti kontextusában, paradox módon azonban jól írja le a tengeri hajózási vállalatok helyzetét. Utóbbiak valóban állami és magánvállalatok voltak egyszerre, és ez nemegyszer okozott szerepkonfliktusokat. Érdeemes ezért minden esetben közelebbről is megvizsgálni, vajon a nemzetépítő ambíciók ütköznek falakba, vagy a piac követelményei szorítják keretek közé egy adott társaság lehetőségeit.

Az együttműködés kiemelt területe: a tengerészeti tudástermelés

A közlekedés és szállítás biztonsága széles körű nemzetközi együttműködés nélkül nem tartható fenn. Ennek következtében magától értetődő természetességgel működött a közös munka és áramlottak az információk egy sor területen a térképésztől az egészségügyi rendelkezésekig. A forgalmat és a közlekedés biztonságát oly nagy mértékben befolyásoló időjárás-jelentések hatékony és gyors kommunikációja érdekében például a legmodernebb infrastruktúrát használták: a meteorológiai megfigyelések „*gyors közlésétételének céljából a különböző országokban fönnálló observatoriumok egymással telegrafi összeköttetésben vannak, s napi megfigyeléseik eredményeit közlik egymással; az ily időjárás-jelentések gyűjtőpontja a trieszti kereskedelmi és tengerészeti akadémia observatoriuma, mely azokat a tengerészek hasznára azonnal közhírré teszi*”.³⁴

A többnyire a konzulátusi hálózaton keresztül az osztrák kereskedelmi minisztériumba eljutó számos információt (például újonnan épített világítótornyok pozíciója, vesztegzári intézkedések, a Szezei-csatorna használati díjai stb.) azonnal továbbították a budapesti kereskedelmi minisztériumba, az ügy jellegétől függően

32 Mint a marseille-i járat esetében: MNL OL K 228 6. tétel, 1422/1894. Az Adria társaságnak a fume-marseille-i járatok segélyezésére vonatkozó kérelme.

33 Sokcevitcs 2011: 392.

34 Becher 1892.

tudomásulvétel vagy megfontolás céljából.³⁵ A napi forgalom zavartalan fenntartásához szükséges információáramlást pedig leginkább a trieszti és a fiumei tengerészeti hatóság közötti állandó kapcsolattartás biztosította, olykor más állami szervek részvételével, és a két nagyvállalat között is állandó volt a kommunikáció. A közlekedésbiztonság fenntartásához szükséges együttműködésnek vizsgált témánk szempontjából nincs relevanciája, ezért az alábbiakban az ezen túlmutató együttműködés elemeit, elsősorban a tengerészeti tudással kapcsolatos közös intézményrendszer jelentőségét kívánom bemutatni.

Trieszt Kereskedelmi és Tengerészeti Akadémiája és tengerészeti hatósága jelentette a térségben az információgyűjtés és -továbbítás központját. A legfontosabb tudnivalókat majd’ hetven éven keresztül a Triesztben évente kiadott tengerészeti évkönyv, az olasz nyelvű *Annuario Marittimo* közölte, amelyhez ugyan 1891-től csatlakozott a kétnyelvű (magyar–olasz) *Magyar Tengerészeti Évkönyv*, de utóbbi a Habsburg Monarchia magyar fennhatóságú területein sem váltotta ki nagy múltú elődjét.³⁶ Bárhogy alakultak is a nagypolitikai alkudozások, a tengerészettel kapcsolatos szaktudás számos területén a sokéves tapasztalattal bíró Trieszt nyújtott mintát a kiépülő magyar tengerészetnek. Ez a fajta tudástranzfer a tengerészeti közigazgatás megszervezésétől a tenger mellék viszonyaira szabott speciális hajók tervei- nek átadásáig³⁷ állandó motorja volt a tengeri hajózás működésének. A tengerészeti hatóság szervezeti kereteinek átvételével egy jól átgondolt, kipróbált igazgatási szisztémát sikerült pillanatok alatt megteremteni Fiume számára is, amely a sokat kritizált hivatalnokállam egyik vitathatatlanul elismerendő teljesítménye volt.³⁸ A kikötő építésének grandiózus feladatában a fiumei kikötő építészeti hivatala is rendszeresen fordult Trieszthez, a hivatal vezetője, Hajnal Antal³⁹ személyesen tanulmányozta az osztrák kikötő megoldásait,⁴⁰ és bővítési munkálatairól rendszeresen beszámolt a hazai szaksajtó.⁴¹

Tűlfeszítené tanulmányom kereteit a tengerészeti szakoktatás részletes bemutatása, két fontos fiumei intézményre azonban utalnom kell. A városban székelő, 1856-ban alapított, 1869-től császári és királyi jelzőket kapó Haditengerészeti Akadémia (k. u. k. Marine-Akademie) az Osztrák–Magyar Monarchia egyetlen

35 A Kereskedelemügyi Minisztérium levéltárában tengernyi ilyen jellegű irat található. 1893-ban például a minisztérium arról rendelkezik, hogy egy a pólai (Pula, Horvátország) Császári és Királyi Vízrajzi Intézet által megküldött könyvet hogyan köszönjenek meg a közös hadügyminiszternek, és hogyan továbbítsák a fiumei Tengerészeti Hatósághoz azzal az utasítással, hogy a tengerészeti tanodába is kerüljön belőle példány. MNL OL K 228 9. tétel, 70640/1893.

36 Ákos–Horváth 2007: 3–4.

37 A kisparthajózásra alkalmas kisebb gőzösök építésének specialistájává vált Stabilimento Tecnico számára a trieszti Tonello hajógyár készségeen adott át tervrajzokat. Stipanović 2016: 23.

38 Basch–Ritter 2000: 7.

39 Hajnal Antal (1838–1907) mérnök, 1877-től a fiumei kikötő vezető tervezője, 1889-től haláláig a magyar királyi tengerészet műszaki ügyeinek vezetője. 'Hajnal Antal' szócikk. In: Kenyeres (főszerk.) 1994.

40 MNL OL K 228 3. tétel, 49419/1889.

41 Például N. N. 1908: 493.

ilyen jellegű intézménye volt.⁴² Noha nem a kereskedelmi tengerészetet szolgálta, a tanintézmény a kereskedelmi flották számára is fontos tudásközpont volt, részint mivel ide érkezett be Pulából, a birodalom haditengerészeti bázisából egy sor hasznos kiadvány, a legújabb és legpontosabb térképek, szakkönyvek, amelyek olykor eljutottak a közép- és felsőfokú kereskedelmi szakiskolákba is.⁴³ A már említett és a hajózás szempontjából értelemszerűen elsődleges fontosságú meteorológiai megfigyeléseket is a Haditengerészeti Akadémia falai között kezdte meg Stahlberger Emil akadémiai tanár 1868-ban, felszerelést az Osztrák Tudományos Akadémia küldött a munkához. Még 1911-ben is az obszervatóriumi feladatokat is ellátó Akadémia volt megbízva azzal, hogy a pontos időt szolgáltassa a kikötőnek és a hatóságoknak, egy napi rendszerességgel délben leadott hangjel formájában.⁴⁴ A császári és királyi intézmény tehát változatos módokon szolgálta a helyi kikötőt és a magyar tengerészetet is.

A Magyar Királyi Tengerészeti Főtanoda (Nautica) 1893-ban kapott akadémiai címet, párhuzamosan azzal a fejleménnyel, hogy a tengerészeti szakoktatást egységesítették az Osztrák–Magyar Monarchiában zajló hasonló képzésekkel.⁴⁵ Nagyjából ugyanakkor tehát, amikor a kereskedelmi flották megkettőződtek, a magyar és osztrák kereskedelmi tengerészetet egységesen szabályozó rendeletek tették szükségessé a tanintézet átalakítását. Az innen kikerülő szakemberek valóban bárhol elhelyezkedhettek. Jókai Mór, igaz, egy szépirodalmi munkájában, de mégiscsak az Adria igazgatósági tagjaként épp arra panaszkodott, hogy a Nauticán végzetek nem maradnak „ittthon”, vagyis az Adriánál, szaktudásukra ugyanis nagy a kereslet máshol is.⁴⁶

Ami – a Nauticán vagy máshol képzett – tengerészeket illeti, az ő munkájukban a legváltozatosabb birodalmon belüli és azon túli nemzetközi együttműködés olyan természetes volt, mint a levegővétel. A tengerészek közötti kooperáció a nyelvi akadályokat kizárva egy jól begyakorolt jelbeszédhez hasonlított, nagyon rövid, egyezményes jelszavakkal.⁴⁷ Ez a világ ugyan nem tartozik szorosan a témánkhoz, az azonban említésre méltó, hogy míg magyar és osztrák tengeri kikötőkről beszélünk, Trieszt és Fiume valójában két egymáshoz közel eső, döntően olasz és délszláv népességű város, amelyeket ezerféle kulturális, gazdasági, családi és egyéb személyes kötelék fűzött össze. Trieszt esetében ráadásul elmondható, hogy kereskedelmi

42 Csonkaréti 2000.

43 Egy ilyen kiadvány, a *Portolano del mare Adriatico* című mű három példányának útja követhető nyomon egy levéltári dokumentumban a pulai vízrajzi intézettől a közös hadügyminisztériumon és a tengerészeti hatóságon át a Haditengerészeti Akadémiáig, amely a fiumei szakiskolákban való terjesztést is utasításul kapta. MNL OL K 228. 9. tétel, 70640/1893.

44 Réthly 1911: 112–113.

45 Nagy 2014: 128.

46 Jókai 1904: 3–4.

47 Érzékletes leírása e gördülékenyen működő, nyelvi akadályokat nem ismerő kooperációnak: Gáspár 1906: VI. 4, 32–33.

vállalatai már jóval korszakunkat megelőzően, a 18. századra jelentős nemzetközi kapcsolathálózatot építettek ki, amellyel a Habsburg-állam periferiáján egyfajta globális csomóponttá (*global hub*) tették a várost.⁴⁸

A személyes kapcsolatok tovább gyarapították a tudástranszfer csatornáit. A tengerészek között valóságos dinasztiák alakultak ki, de a szakembergárda más szintjein, például a vállalatirányítás területén is találunk személyi egyezéseket. Egy példa az Adria 1905. évi üzleti jelentésében olvasható: „*Frankfurter Albert úr, ki hosszú éveken át volt tagja ügyvezető igazgatóságunknak, az Osztrák Lloyd gőzhajózási társulat vezérigazgatói állására hivatott meg, és e meghívást el is fogadta. [...] némi elégtételt látunk veszteségünkkel szemben abban a tényben, hogy volt igazgatónk egy velünk baráti viszonyban álló nagy tengerhajózási vállalat élén érvényesítheti annyira kiváló képességeit.*”⁴⁹ Az alapvetően belső használatra készült dokumentum állítását nincs okunk megkérdőjelezni – az üzleti világban egyáltalán nem szokatlan lépést az igazgatóság szimpátiával fogadta. De van példa a trieszti és a fumei tengerészeti hatóság közötti átjárásra, sőt arra is, hogy a Lloyd alexandriai ügynöke, bizonyos Ördög Jenő miniszteri titkári rangot kap a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumban.⁵⁰

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy ami a tengerészeti szaktudást illeti, a két kikötő nagyon is támaszkodott egymásra, elsősorban Fiume Triesztre. Intézményes, üzleti és személyes szinteken intenzív kommunikáció zajlott a két kikötő között, ami nélkül Fiume bizonyosan nem válhatott volna a korszak végére jelentéktelen tengerparti városkából Európa tizedik legnagyobb forgalmat bonyolító kikötőjévé.

Zárszó

Az Osztrák–Magyar Monarchia kereskedelmi tengerészete közgazdasági szempontból bonyolult, politikai tekintetben pedig kényes ügy volt: mivel megmutatta a birodalomfelek gazdasági integrációjának korlátait, folyamatosan veszélyeztette a kiegyezési rendszer működését. 1891-től külön osztrák és külön magyar kereskedelmi flotta állt föl, így észszerűnek tűnt az az interpretáció, hogy ez a kompromisszumkereső, tárgyalásos megoldások kudarca és a széttartó erők győzelme volna. Ez az értelmezés megfelelt az erősödő nacionalizmusok gondolkodásmódjának, utólag, a Habsburg Birodalom felbomlásával pedig belesimult abba a historiográfiai hagyományba, amely épp a nacionalizmusok erősödését jelölte meg az összeomlás elsődleges okaként. Ezt az interpretációt kérdőjelezi meg a tanulmányban bemutatott gyakorlatok: az államfelek tárgyalásos praxisa, mind az egymással,

48 Andreozi 2017.

49 BFL VII. 2.e. 831. doboz. Üzleti jelentés, üzleteredmény-számla és zármérleg az 1905-ik üzletévre.

50 MNL OL K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, 1870. december 11-i ülés. A Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter jelentése.

mind a gazdasági szereplőkkel történő folyamatos egyeztetései, illetve a tengerészeti tudásátadás gyakorlata, amelyben láthatóvá vált, hogy a tengerészet azon képviselői között, akik nem elsősorban a politikai szférához tartoztak, milyen sokrétű és intenzív együttműködés alakult ki.

Sokatmondó, hogy a kérdés egyik leggyakrabban használt metaforikus megfogalmazásának nincs igazi valóságreferenciája. Noha a nacionalista diskurzus újra és újra úgy beszél a magyar (és osztrák) lobogóról, mintha ez a szimbolikus tárgy alapvetően határozná meg az állam nemzetközi elismertségét és presztízsét, mintha a nemzeti hajózási vállalat létrehozásának egyik elsődleges célja a nemzeti lobogó világtengereken való megjelentetése volna, az 1867. évi XVI. törvénycikk rögzítette, hogy a Monarchia kereskedelmi lobogója egységes, és osztott mezőkkel juttatja érvényre a dualista berendezkedést.⁵¹ Az Adria, a Lloyd és a birodalom minden más hajózási vállalata is e kereskedelmi lobogó alatt hajózott. A lobogóhasználat a diskurzív téren kívül semmilyen vitát nem váltott ki, az osztott mezős főlobogó mind a közös, mind a megkettőzött flotta időszakában használatos és elfogadott volt. A gyakran választott metafora ettől még működött és érthető volt. Tanulmányomban nem kívántam tagadni ennek a kortárs szemléletnek a létezését, de még az erejét sem. Az állami szervek tárgyalásos eljárása, az érintett hajózási vállalatok üzleti szempontjai és a tengerészeti szaktudás áramlásának vizsgálata azonban arra irányítja a figyelmet, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia bonyolult működési mechanizmusokon keresztül ki tudta alakítani a maga számára legmegfelelőbb tengerhajózási gyakorlatot. A két birodalomfél strukturális különbségeit tekintve ez kisebbfajta bravúrként is elkönnyelhető.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII. 2. e. Budapesti Királyi Törvényszék. Cégbírószági iratok (1867–1949)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 228 Kereskedelemügyi minisztériumi levéltár. Tengerészeti, hajózási és vízépitési szakosztály (1889–1911)

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944)

Corpus Iuris Hungarici: *Ezer év törvényei*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> – utolsó leltöltés: 2023. október 12.

KN 1887–1892, IV.: *Az 1887. szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. IV. Budapest, 1888.

KN 1887–1892, XXV.: *Az 1887. szeptember hó 26-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. XXV. Budapest, 1891.

⁵¹ Corpus Iuris Hungarici, 1867. évi XVI. tc.: „Mindkét fél kereskedelmi hajói egy és ugyanazon lobogót használnak, mely az eddigi jelvényekkel a magyar korona alatti országok színeit és zímereit egyesíti.”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ákos György – Horváth József 2007: *Amerre szél visz, s hullám utat ad. Avagy: magyar tengerészek a világ óceánjain, vitorlák alatt.* Budapest.
- Alpha 1889: Teendőink Fiumében. *Nemzetgazdasági Szemle* (13.) 1. 530–539.
- Andreozzi, Daniele 2017: From the Black Sea to the Americas. The Trading Companies of Trieste and the Global Commercial Network (18th century). In: Andreozzi, Daniele (ed.): *Mediterranean Doubts, Trading Companies, Conflicts and Strategies in the Global Spaces (XV–XIX Centuries)*. Palermo, 65–87.
- Basch-Ritter, Renate 2000: *Österreich auf allen Meeren. Geschichte der k.(u.)k. Kriegsmarine von 1382 bis 1918.* Graz.
- Becher Ernő 1892: A tengerészet kifejlődése s a hajózás Triesztben és Isztriában. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képbén.* VIII. *Az osztrák tenger mellék és Dalmácia.* Budapest. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/OMMonarchia-az-osztrak-magyar-monarchia-irasban-es-kepben-1/az-osztrak-tengermellek-gorcz-gradiska-trieszt-es-isztria-233A/kozgazdasagi-elet-az-osztrak-tengermelleken-2627/a-tengereszet-kifejlolese-s-a-hajozas-triesztben-es-isztriaban-becher-ernotol-forditotta-kenessey-kalman-2653/> – utolsó letöltés: 2023. július 6.
- Berend, T. Iván – Ránki, György 1974: *Hungary – A Century of Economic Development.* New York.
- Callaway, James 2018: The Battle over Information and Transportation: Extra-European Conflicts between the Hungarian State and the Austro-Hungarian Foreign Ministry. *Hungarian Historical Review* (7.) 2. 191–219.
- Cole, Laurence 2018: Visions and Revisions of Empire: Reflections on a New History of the Habsburg Monarchy. *Austrian History Yearbook* (49.) 261–280.
- Csonkaréti Károly 2000: A császári–királyi haditengerészet 1786–1867 között. *Belvedere Meridionale* (12.) 7–8. 14–30.
- Eisenmann, Louis 1904: *Le Compromis Austro-Hongrois de 1867. Étude sur le dualisme.* Paris.
- Eszik, Veronika 2022: Austrian and Hungarian Imperial Ambitions: Competition and Co-operation in Maritime Trade, 1867–1914. In: Gyáni, Gábor (ed.): *The Creation of the Austro-Hungarian Monarchy: A Hungarian Perspective.* New York, 326–344.
- Frank, Alison 2011: Continental and Maritime Empires in an Age of Global Commerce. *East European Politics and Societies* (25.) 4. 779–784.
- Gáspár Ferencz 1906: *A Föld körül. Útleírás hat kötetben, körülbelül 1200 képpel, sok színes és színezetlen műmelléklettel.* Budapest.
- Gonda Béla 1906: *A magyar tengerészet és a fumei kikötő.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2017: Transznacionális történelem, birodalmi múlt. In: Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938).* Budapest, 9–17.
- Jókai Mór 1904: *A hol a pénz nem isten.* Budapest.
- Kaján Imre 1997: Víz, víz, víz. In: Frisnyák Zsuzsa (szerk.): *Baross Gábor.* Budapest, 76–97.
- Katus László 2007: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma.* (Habsburg történeti monográfiák 1.) Budapest, 22–43.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1994: *Magyar Életrajzi Lexikon.* <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/> – utolsó letöltés: 2023. június 9.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében.* (Talentum sorozat 15.) Budapest.

- Komlosy, Andrea 2014: Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy. In: Berger, Stefan – Miller, Alexei (eds.): *Nationalizing Empires*. Budapest – New York, 369–427.
- Kossuth Lajos 1846: *Tengerhez magyar! el a tengerhez!* <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-iratai-xiii-6BA1/hirlapi-czikkei-ii-18431848-6BA6/1846-6E97/tengerhez-magyar-el-a-tengerhez-6EFD/> – utolsó leltetés: 2023. október 12.
- Kövér György 2002 [1994]: Centripetális és centrifugális gazdasági erők az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: Kövér György: *A felhalmozás éve*. Budapest, 254–261.
- Ljubović, Enver 2012: Senjska luka i Jozefinska cesta, arterija tranzitne trgovine. *Modruški zbornik* (6.) 1. 101–115.
- Nagy Adrienn 2014: Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia. *Korall* (15.) 56. 118–145.
- N. N. 1908: Triest forgalma és forgalmi létesítményei. *Vasúti és Közlekedési közlöny* (39.) 73. 493.
- Pelles Márton 2016: Üzleti és nemzeti érdekek harca a dualizmus idején. Az Osztrák Lloyd Társaság tengeri kereskedelme Fiumében (1871–1913). *Köztes-Európa Társadalomtudományi Folyóirat* (3.) 1–2. 153–163.
- Réthy Antal 1911: Geofizikai obszervatórium Fiumében. *A Tenger* (1.) 2. 112–113.
- Sokcsevits Dénes 2011: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest.
- Stipanović, Igor 2016: *Parobrodarstvo Rijeke u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije*. Kostrena.
- Széchenyi István 1848: *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről*. Pozsony.
- Varga Bálint 2017: Egy össze nem álló kép mozaikjai. Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. *Aetas* (32.) 4. 5–20.

Aszimmetrikus kooperáció alulnézetből

A Magyar–Francia Biztosító Társaság felvásárlása¹

Az együttműködés sajátos, aszimmetrikus formája, amikor egy vállalkozás felvásárolja egy versenytársát. Makroszinten vizsgálva egy ilyen tranzakciót talán nem is tekintenénk kooperációnak, különösen akkor nem, ha a felvásárlás fúzióhoz vezet. Maga az aktus általában viszonylag gyorsan, a vállalat életciklusához mérve egyetlen pillanat alatt végbemegy, majd az egyik társaság megszűnik, a másik pedig némileg megnövekedve, ritkábban a kettő együtt egy új entitásként működik tovább. Makroszinten a felvásárlást és összeolvadást Oliver M. Westall az angol tűzbiztosítások piacán vizsgálta mint a díjverseny, az összejátszás és a nem díjalapú megkülönböztetés melletti negyedik marketingstratégiát.² A fúziót mint a versenykorlátozó kooperáció alternatíváját Magyarországon Pogány Ágnes elemezte a malomipar esetében.³ Ebben a megközelítésben a történész általában az absztrakt jogi személy vállalatot tekinti aktornak, amelynek érdekeket, szándékokat és képességeket tulajdonít. A vállalat nevében persze a menedzsment cselekszik, hol jól, hol kevésbé jól képviselve annak érdekeit.

Egészen más kép tárul a szemünk elé, ha megváltoztatjuk vizsgálatunk léptékét, és mikroszkóppal tekintünk rá a felvásárlásra. Ha nem a vállalatokat, hanem a bennük dolgozó embereket, menedzsereket választjuk cselekvőnek, a vállalat életében pillanatnak tűnő tranzakció hirtelen meglepően időigényessé válik. A tárgyalássorozat hónapokig tarthat, az előkészítés és az operatív végrehajtás mindennapi teendőivel akár évekre is elnyúlhat. Ez az időszak gyakran a résztvevők egész pályafutását meghatározza. A tranzakció tartalma sem mindig annyira egyoldalú, mint ahogy az makroszinten látszik. Az eladó vállalat menedzsmentjének együttműködése elengedhetetlen, és ez komoly tárgyalási pozíciót biztosíthat neki.

Ebben a tanulmányban egy ilyen mikroszintű vizsgálat keretei között kísérletet teszek arra, hogy egy felvásárlási tranzakció részleteit megmutassam. Elemzé-

1 A tanulmány alapját képező kutatás a szerző 2021 decemberében véglegesített doktori disszertációjában a Magyar–Francia Biztosító tranzakciójáról közölt anyag jelentős továbbfejlesztése. A kutatás eredményeit bemutató előadás elhangzott 2022 novemberében az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport által *Kooperáció a vállalkozások történetében* címmel szervezett konferencián.

2 Westall 1994.

3 Pogány 2020.

sem nem kíván megfelelni a mikrotörténelem klasszikus követelményeinek. A vizsgálat ugyan mikroszintű, és megjelenik benne a cselekvő egyén, de semmiféle nagy történelmi kérdést nem feszeget. Legfeljebb egy rövid incidenselemzés, amelynek fő célja, hogy egészen közelről, új nézőpontból mutasson be egy vállalati fúziót.⁴ A mikrovizsgálatra az a levéltári anyag nyújt lehetőséget, amely a Magyar–Francia Biztosító 1893-as felvásárlásáról fennmaradt. A tanulmány a csőd közelébe került biztosító és a felvásárló, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság közötti tárgyalások során keletkezett szerződéstervezetek és egyéb dokumentumok alapján igyekszik bemutatni a tárgyalások előzményeit, főbb sarokpontjait és a tranzakció lezárása utáni operatív teendőket.

Az adásvétel rendkívül egyszerű tranzakció volt. Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság (EMÁBIT) 1893 januárjában megvásárolta a Magyar–Francia Biztosító Társaság részvénytöbbségét, aminek következtében a Magyar–Francia bő három évtizedre az EMÁBIT-csoport része lett. A vevő, az EMÁBIT (1857–1949) az államosítás előtti magyar biztosításügy legjelentősebb, fennállása nagy részében, így a tranzakció időpontjában is Magyarország piacvezető biztosítótársasága volt. Az eladók a Magyar–Francia Biztosító Társaságnak (1879–1937), az eredetileg francia alapítású, budapesti székhelyű általános, azaz mind élet-, mind kárbiztosításokkal foglalkozó cégnek a részvényesei voltak.

Az ügylet tárgyát a Magyar–Francia Biztosító minimum 67%-os többségét biztosító részvénytöbbsége jelentette, amelynek leszállításáról a felek 1892. október 31-i keltezéssel kötöttek szerződést. Az adásvétel hatálya 1893. január 1. volt, a megállapodást még januárban jóvá is hagyta a két biztosító rendkívüli közgyűlése. A tranzakció eredményeképpen a Magyar–Francia nem szűnt meg, de az EMÁBIT affiliált vállalatoként jelentős mértékben volt kénytelen korlátozni a működését. A tűzbiztosítási üzletét átszervezte és az értékesítést visszafogta, az életbiztosítási tevékenységét pedig teljesen beszüntette. Az életbiztosítási szerződésállományt az EMÁBIT 100%-os viszontbiztosításként átvette, a Magyar–Francia ügynökei pedig a továbbiakban az anyavállalat életbiztosításait árulták.

Előzmények

A magyarországi biztosítási piacon korábban is fordult már elő olyan helyzet, amikor egy csődközelbe jutott társaságot átvett egy versenytársa.⁵ Ezek azonban sokkal kisebb társaságok voltak, míg a Magyar–Francia Biztosító kifejezetten jelentős biz-

⁴ A szűken, illetve tágan értelmezett mikrotörténelem ismérveiről lásd Szijártó 2014.

⁵ A teljesség igénye nélkül néhány példa: az igen korlátozott tevékenységet kifejtő Győri Hajóbiztosító és a Tiszamelléki Tűzbiztosító 1858-ban, az Erdélyi Kölcsonös Tűz- és Jégbiztosító Egylet pedig 1866-ban olvadt bele az EMÁBIT-ba. A botrányok közepette csőd közelébe került Haza Életbiztosító és Hitelbank 1877-ben – az itt ismertetett esethez hasonlóan – 100%-ban viszontbiztosításba adta állományát a Tisza Biztosítónak.

tosítótársaságnak számított. Életbiztosítási állománya ugyan csak az ötödét tette ki az EMÁBIT-énak, a tűzbiztosítások terén ugyanakkor alig volt kisebb piacvezető versenytársánál. Ilyen volumenű tranzakcióra korábban nem volt példa. Mi vezetett egy ekkora méretű, elvileg tőkeerős biztosító bukásához?

A Magyar–Franciát 1879-ben francia, osztrák és magyar üzleti körök alapították hatalmas, 8 millió forintos névleges alaptőkével, amelynek felét be is fizették a részvényesek. Főrészvényes a Paul Eugène Bontoux vezette Société de l'Union Générale volt.⁶ Az alaptőke kétszerese volt bármely más biztosítóénak az osztrák birodalomban. A Lajtán túl kimagaslóan a legnagyobb Generali 4 milliós, a magyar piacvezető EMÁBIT 3 milliós alaptőkével rendelkezett. A tőke nagysága is jelezte az alapítók ambícióját: a Magyar–Franciának rövid időn belül a magyar piac meghatározó társaságai közé kellett emelkednie. 1879-ben ugyanakkor az új biztosító már egy viszonylag telített piacra lépett be, ezért rendkívül agresszív üzletpolitikát választott. Termékeit alacsony árakon kínálta, hatalmas ügynökhálózatot épített ki, és gyors növekedésre törekedett. Ráadásul mindezt egyszerre, az akkoriban művelt összes biztosítási ágban – a tűz-, a jég-, a szállítmány- és az életbiztosításban.

Az első évek üzleti jelentései rendszeresen a tervezett eredményektől való elmaradást emelték ki, amelynek okaiként az eredményes működést gátló piaci feltételeket és a kedvezőtlen káralakulást jelölték meg.⁷ Pedig ezekben az években legalább növekedett, és szerény nyereséget ért el a társaság. A kezdeti nagy remények szétfoslásának az első jele 1884-ben a névleges tőke csökkentése volt. Az alapításkor kibocsátott 80 ezer darab 100 forintos részvényt 20 ezer darab 200 forintos részvényre cserélték. Az alaptőke csökkentését az is indokolta, hogy időközben a főrészvényes Union Générale csődbe ment. A növekedési ambíciók feladását mutatta, hogy a nyereség túlnyomó részét – az 1885–1887 közötti három évben átlagosan 85%-át – osztalékként osztották szét a részvényesek között, miközben a bizton-sági tartalékok csak szerényen növekedtek.

A nyereség már 1887-ben is csökkent, csupán 150 ezer forint volt, a katasztrófa pedig 1888-ban következett be. Az üzleti év 2,6 millió forintos veszteséggel zárult, ez több volt, mint amennyi nyereséget a társaság fennállásának addigi 9 éve alatt összesen kimutatott. A veszteség túlnyomórészt a szállítmánybiztosítási üzlet-

6 Paul Eugène Bontoux (1820–1904) francia mérnök, nagyvállalkozó, bankár. A Habsburg Monarchiában először a vasútépítésben jelent meg: 1857-től az osztrák államvasutaknál volt gazdasági főigazgató, 1868-tól a Rothschild testvérek tulajdonában lévő Südbahn társasághoz került. Közben több saját vasúti és azt kiszolgáló vállalkozása is volt a Monarchia területén. 1874-ben vált el a Rothschildoktól, majd 1878-ban Lyonban megalapította saját bankját, a Société de l'Union Générale-t. A Bontoux-csoport az ezt követő három évben az osztrák kormányzat támogatásával számos jelentős beruházást tett a Monarchia területén: Österreichische Länderbank (1880), Magyar Vasúti Bank (1880), illetve a Magyar–Francia Biztosító Társaság (1879). Az Union Générale 1882-es csődjé a magyarországi érdekeltségeit sem hagyta érintetlenül: az időközben Magyar Országos Bankra átnevezett vasúti bank 1887-ben csődbe ment, a biztosító pedig már 1884-ben kénytelen volt névleges tőkéjét a felére csökkenteni. Forrás: Tomka 1996: 29; Magyar Compass 1884: 487–489.

7 Magyar Compass 1880: 341–342; Magyar Compass 1881: 356–357; Magyar Compass 1882: 440–442; Magyar Compass 1883: 444–446; Magyar Compass 1884: 487–489; Magyar Compass 1885: 475–477.

ből származott, de a többi üzletág is veszteségesnek bizonyult. A katasztrófális szállítmánybiztosítási eredmény okát az üzleti jelentés abban jelölte meg, hogy az üzletág vezetése nem biztosított megfelelő összegben kártartalékot. A jelentés ezután emlékeztette az igazgatóságot korábbi indítványára, amely az akkor még nagy volumenben folytatott tengeri szállítványüzlet megszüntetését szorgalmazta. A korábban nyereséges tűzbiztosítás veszteségét a bel- és külföldi tüzesetek számának elszaporodásával, a jégkárbiztosításét pedig a díjbevételek a gabonaárak hanyatlása miatti csökkenésével és a jelentős károkkal magyarázták. A díjbevételek emelkedése ellenére kedvezőtlen eredményű volt az életbiztosítási üzlet is, egy minimális nyereséget csak az amúgy is picike balesetbiztosítási ágazat hozott.⁸

A következő három év is gyenge eredményeket mutatott. 1889-ben még mindig közel 600 ezer forintos tiszta vesztesége volt a társaságnak, elsősorban a tengeri szállítványbiztosításban elszenvedett hatalmas károk, másodsorban az értékpapír-állomány értékvesztése miatt. 1890–1891-ben legalább az eredmény minimálisan pozitív lett – 35 ezer, illetve 65 ezer forint –, ugyanakkor 1889–1891 között a teljes díjbevétel 16%-kal csökkent. A nem-életbiztosítási kártartalékok értéke megfelelő-dött, és 1,2 millióval 18,8 millió forintra olvadt az életdíjtartalék összege. Ekkora veszteségekhez a társaság nem rendelkezett megfelelő tartalékokkal, így azok felémésztették az alaptőke nagy részét. 1890 júniusában, öt év alatt immár másodszor szállították le az alaptőkét, ezúttal – 15 ezer darab 100 forintos részvényből álló – 1,5 millió forintra. 5000 darab 100 forint névértékű „A” sorozatú Magyar–Francia részvényt 5 forintra bélyegeztek le, ezeknek a tulajdonosai gyakorlatilag elvesztették a pénzüket. A „B” sorozatú részvények névértékét felére, 50 forintra csökkentették. Az alaptőke végeredményben 751 200 forintra csökkent. A régi, leszállított értékű részvényeket 7512 darab új 100 forintos részvényre váltották be, majd az alaptőke 1,5 millió forintra való visszaemelése érdekében további 7488 darab 100 forintos részvény kibocsátásáról döntöttek,⁹ amelyből közel 5000 darab már a közgyűlés napjáig vevőre talált, a további 2498 darabot azonban 1892 nyaráig sem sikerült eladni. Így 1892 szeptemberében a társaságnak összesen 12 502 darab ténylegesen kibocsátott részvénye forgott a piacon. Ez a részvénytárgyi tranzakció tárgya.

8 Üzleti jelentés az 1888-ki üzleti évről. Magyar–Francia Biztosító Társaság. Magyar Compass 1889: 564–566.

9 Igazgatósági jelentés az 1889. üzleti évről. Magyar–Francia Biztosító Társaság. MNL OL Z 40 PMKB Projektumok 135. csomó.

A tárgyalások

A tárgyalások menetéről egy különleges forrás alapján alkothatunk képet. A Magyar Nemzeti Levéltár Z szekciójában, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) projektumai között található a tárgyalásokról szóló dokumentumcsomag, noha a banknak semmi köze nem volt a tranzakcióhoz. Több mint valószínű, hogy a tárgyalások egyik résztvevője, Vas E. Ferenc – 1892-ben a Magyar–Francia ügyvezető igazgatója – vitte magával az iratokat, amikor két évvel később belépett a bankhoz. Vas nyugdíjba vonulásakor – minden más iratával együtt – irattárba, onnan pedig a levéltárba kerültek a papírok. Miután a dokumentumok nem a PMKB-ról szóltak, ott a bank projektumai között talált helyet, olyan ügyletek iratai között, amelyekben a PMKB részt vett, vagy amelyek valamilyen okból felkeltették a figyelmét, és anyagot gyűjtött róluk.¹⁰

A dokumentumcsomag tartalmaz 9 darab, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő, néhány esetben datálás nélküli szerződéstervezetet, 3-3 darab – nyilván a tárgyalások során felrajzolt – mérlegskiccet és részvényérték-számítást mindkét társaságra, valamint a cég vezetőjének az 1893. év első öt hónapjára vonatkozó feladatlistáját, tulajdonképpen egy változásmenedzsment-tervet. A dokumentumok nem egy kéztől származnak, de biztos, hogy olyan ember vagy emberek készítették, akik részt vettek a tárgyalásokon, sőt, a dokumentumok egy része minden bizonnyal a tárgyalásokon született. A mérlegskicceket a bennük szereplő adatok pontossága miatt valószínűleg, a feladatlistát pedig szinte biztosan Vas E. Ferenc állította össze.

A dokumentumokból nem derül ki egyértelműen, hogy pontosan ki kivel, mikor, hol, hányszor és miről tárgyalt, ugyanakkor az egyes szerződésváltozatok közötti különbségekből legalább arra következtethetünk, hogy melyek lehettek a tárgyalási folyamat sarkalatos pontjai, kulcstémái és vitás kérdései.

A vásárlásról a tárgyalások 1892 őszén indultak meg, valószínűleg szeptember második felében, míg az első sajtóhírek a készülőben lévő tranzakcióról csak 1892 novemberében láttak napvilágot, amikor a szerződéstervezetek tanúsága szerint már a végső megállapodás is megszületett.¹¹ A tárgyalásokon – vagy azok egy részén – az eladók részéről biztosan részt vett hatvani Deutsch Sándor,¹² a Magyar–

10 MNL OL Z 40 PMKB Projektumok 135. csomó.

11 Biztosítótársaságok szövetkezése. *Pesti Hírlap*, 1892. november 4. 10.

12 Hatvani Deutsch (1897-től Hatvany-Deutsch) Sándor báró (Arad, 1852. november 17. – Nagysurány, 1913. február 18.). Az 1890-es években a hatvani Deutsch család az egyik legnagyobb hazai nagyvállalkozóként számos pénzintézet, többek között a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, a Hazai Bank, illetve a Leszámtoló Bank igazgatótanácsában is pozíciót szerzett. Biztosításban az EMÁBIT, a Magyar–Francia és az általuk alapított Nemzeti Balesetbiztosító igazgatóságában betöltött pozícióján kívül más érdekeltséget nem találunk. A család pénzintézetekben való túlterjeszkedéséről lásd Kövér 2012: 328–330.

Francia igazgatósági és az EMÁBIT választmányi tagja, Kohner Ágoston,¹³ a Magyar–Francia igazgatósági tagja, továbbá Vas E. Ferenc, illetve feltételezhetően Ferenchich Vilmos, aki Vassal együtt a Magyar–Francia ügyvezető igazgatója volt. A hatvani Deutsch család az alapítástól kezdve nagyrésztvényese volt az Első Magyar-nak, hatvani Deutsch Sándor 1885-ben apját követte a választmányban, és 1908-ig benne is maradt. A Magyar–Francia igazgatóságába Kohner Ágostonnal együtt 1890-ben, a társaság legválságosabb időszakában került. Ferenchich és Vas is ekkor lett tagja a Magyar–Francia vezetésének, előbbi 1890-ben, utóbbi 1891-ben kapott ügyvezető igazgatói kinevezést.

A vevők oldaláról valószínűleg Lévay Henrik vezérigazgató és Ormody Vilmos vezérigazgató-helyettes vehettek részt a tárgyalásokon, mindketten igazgatósági tagok. A tranzakció után Ormody lett a Magyar–Francia igazgatóságának elnöke, és közel negyven éven át, egészen 1932-ben bekövetkezett haláláig töltötte be ezt a pozíciót.

A tárgyalások 1892. szeptember 27-én jutottak abba a stádiumba, hogy egy szerződéstervezet alapján már az üzlet konkrét feltételeiről lehetett tárgyalni. Ezt bizonyára megelőzte több megbeszélés, de a dokumentum hibái arra engednek következtetni, hogy az érdemi tárgyalások nem sokkal előbb kezdődhettek meg. A tervezet szerint Kohner és Deutsch vállalkozott arra, hogy szállítja a Magyar–Francia részvényeit, az EMÁBIT pedig arra, hogy az összes olyan részvényt megvásárolja, amit Kohner és Deutsch, vagy az általuk képviselt egyéb magánszemélyek eladásra kínálnak, amennyiben az eladók 1893. január 20-ig az összes részvény legalább kétharmadát garantálni tudják. Az EMÁBIT vezetői részvénycserében gondolkodtak, a Magyar–Francia-részvények ellenértékéért meglévő, illetve a következő évben újonnan kibocsátandó EMÁBIT-részvényeket kínáltak fel. Végül erre a részvénykibocsátásra nem került sor.

Az első, szeptember 27-i datálású szerződéstervezetek a valószínűleg ezen a napon lezajlott tárgyalás előtt, illetve után születtek meg. A vázlatok alapján az eladók pozíciója nagyon erősnek tűnik. A Magyar–Francia teljes igazgatósága hivatalban maradt volna, a következő közgyűlésen az EMÁBIT jelölhetett volna két új igazgatósági tagot, Kohner és Deutsch pedig megjelölhettek két személyt, akik az EMÁBIT igazgatóságába kerültek volna be. Szeptember 27-én az egyik vitapont minden bizonnyal ez lehetett, mert a tárgyalás utáni verzióban már kipontozva szerepelt, hogy mely vezetőtestületbe delegálhatnak tagot az eladók. A két változat közötti különbség arra utal, hogy a tárgyalás egyik fókuszpontja lehetett, hogy mi legyen a tisztviselőkkel, kiket kell megtartani, kinek milyen végkielégítés jár. A második, tárgyalás utáni vázlatban néhány dátumot és a nyugdíjalap összegét pontosították, illetve a Magyar–Francia hat olyan, korábban meg nem nevezett tisztvisé-

¹³ Kohner Ágoston (1847–1907) nagybirtokos, nagytőkés. Kohner Zsigmond magánbankár fia, Kohner Adolf (1866–1937) testvére. Kempelen 1932: 418–419.

lőjét sorolták fel, akiket a vevő meg kívánt tartani. Feltüntették a nevüket, szerződésük lejáratát és éves fizetésüket. A hat személy között volt Ferenchich Vilmos és Vas E. Ferenc, a két ügyvezető is. A szerződéstervezetbe belekerült, hogy az EMÁBIT által delegált igazgatósági tagok a végkielégítésekbe nem szólnak bele. A vevő ugyanakkor kikötötte, hogy a Magyar–Francia további hivatalnokokkal az adásvétel megtörténteig már nem létesít szerződést.

1. táblázat. A Magyar–Francia megtartandó tisztviselői

Helyszín	Név	Szerződés lejár [*]	Évi fizetés pótlékkal együtt (Ft)	Garantált tantième (Ft)
Központ	Ferenchich Vilmos	1895. október 1.?	10 000	2 000
	Vas Emil Ferencz	1897. május 1.?	10 000	nincs
	Fuchs Lajos	1896. december 31.?	4 600	nincs
	Mezei Mór**	1897. december 31.?	4 000	nincs
Bécs	Reinmann A.	1895. november 1.?	4 000	nincs
Pozsony	Szalay [??]	1896. december 31.?	4 000	nincs

* A szerződések lejáratát dátuma mögötti kérdőjelek az eredeti dokumentumban szerepelnek.

** Mezei Mór (Sátoraljaújhely, 1836. január 17. – Budapest, 1925. november 20.) ügyvéd, számos vállalatban töltött be jogtanácsosi és igazgatósági pozíciókat a századforduló környékén. A Magyar–Francia Biztosítóban jogtanácsosként dolgozott.

Forrás: MNL OL Z 40 PMKB Projektumok 135. csomó. Második és harmadik szerződésvázlat

Ezeket a vázlatokat szinte biztosan az eladói oldal fogalmazta meg. Tanúságuk szerint szerzői nem tudtak arról, hogy az EMÁBIT a tranzakció után radikálisan vissza akarja vágni a Magyar–Francia működését. Mindkét változatban 15 000 darab 100 forint névértékű részvény képezi az ügylet tárgyát. A szeptember 28-án tartott következő tárgyaláson kerülhetett szóba, hogy azt a 2498 darab új kibocsátású Magyar–Francia-részvényt, amely még nem talált gazdára, már nem kellene eladni, hanem meg kell semmisíteni. Így a vevő csak a ténylegesen piacon lévő részvényeket vásárolná meg. Erre utal, hogy a szeptember 28-ra datált harmadik szerződéstervezetben a 15 000 darabot utólag piros tollal áthúzták, és 12 502 darabra javították. Nem tudjuk, hogy pontosan kik voltak jelen a korábbi tárgyalásokon. De bárkik voltak is, nem feltételezhetjük, hogy ne lett volna tudomásuk az eladatlan részvényekről, vagy ne lettek volna tudatában annak, hogy a biztosító tárcájában tartott saját részvény olyan, mintha nem is létezne, nem az alaptőke része. Sokkal valószínűbb, hogy az EMÁBIT tárgyalóbizottsága ezen a szeptember 28-i tárgyaláson hozta az eladók tudomására, hogy mi a terve a megvásárolni szándékozott vállalattal. Egészen addig a Magyar–Francia tárgyalóköldöttsége azt gondolhatta, hogy a társaság a korábbihoz hasonló üzleti volumennel és méretben fog működni, ezért szüksége lesz a másfél millió forintos alaptőkére. Az EMÁBIT számára nyitott opció lett volna, hogy megvásárolja az amúgy is gazdát kereső 2498 darab részvényt, plusz annyit, amennyit még Deutsch és Kohner szállítani tudnak, és így szerzi meg a megcélzott kétharmados tulajdonrészt. Ezzel szemben

valószínűleg 28-án vezették elő, hogy jelentősen csökkenteni akarják a Magyar–Francia működési körét, ezért lényegesen kevesebb alaptőke is elegendő lesz. Ez indokolja, hogy az eladatlan saját részvények megsemmisítése mellett döntöttek ahelyett, hogy megvásárolták volna azokat. A későbbi események, az életüzlet beolvasztása, a tűzbiztosítás áremelése és az értékesítés visszafogása igazolták, hogy az EMÁBIT-vezetőknek valóban ilyen szándékaik voltak.

Ezzel teljesen új helyzet állhatott elő. Ezt tükrözi a harmadik szövegvázlathoz tűzött cetli, amely a következő változat sarokpontjait jelölte ki. Minden bizonnyal a 28-i tárgyalás eredményeit láthatjuk benne. Egyrészt rögzítették a piros ceruzás javítás következményét, hogy az üzlet feltétele ekkortól már csak a 12 502 darab ténylegesen kiadott részvény kétharmadának, azaz 8336 darab részvénynek a garantálása. Itt jelenik meg először implicit utalás a vételárra: rögzítették, hogy a részvénycsere csak erre a pakettre vonatkozna, az efeletti részvényeket névértéken, darabonként 100 forint készpénzért vásárolnák meg. Ez arra is utal, hogy az EMÁBIT rendelkezett annyi mobilizálható forrással, amennyi ennek az akár 400 ezer forintra rúgó résznek a kifizetéséhez kellett. A tárgyalási pozíciók megváltozását jelzi, hogy a vevők kikötötték: a Magyar–Francia teljes igazgatóságának és felügyelőbizottságának le kell mondania. Megtartandó tisztviselőkről sem esett már szó, csak a végkielégítésről és annak forrásairól. Ugyanakkor a következő tervezet az eladók nevében tárgyaló Deutsch–Kohner párost is rendkívül kedvező helyzetbe hozta: ők határozhatták volna meg, hogy mely tulajdonosok kapnak EMÁBIT-részvényt, és melyek készpénzt, és ugyancsak ők jelölhették meg, hogy az elbocsátandók közül ki kapjon negyed-, és ki féléves végkielégítést. Nem egyértelmű, hogy ezek a döntési jogok Deutschék követelésére vagy az EMÁBIT ajánlata alapján kerültek a szövegbe, mindenesetre később kimaradtak a szerződéstervezetekből.

A végsőhöz közeli magyar szövegverziók októberi dátumot tartalmaznak nap megjelölése nélkül. Az utolsónak tekinthető két német nyelvű verzió – a korábbi vázlatokkal szemben – már a szerződés kötelező elemeit is tartalmazta: kik a szerződő felek, melyik a vitás kérdések eldöntésére szolgáló joghatóság. Aláírók az EMÁBIT részéről Lévy Henrik és Ormody Vilmos voltak. Ezek a végső változatok még inkább a vevő pozíciójának erősödését mutatják. A szerződéstervezetben kikötötték, hogy a Magyar–Francia rendkívüli közgyűlésén a ki nem adott részvényeket meg kell semmisíteni, az alapszabályokat az EMÁBIT által diktált módon kell módosítani, az igazgatóság és a felügyelőbizottság pedig testületileg lemond. A viszontbiztosításokon kívül minden felmondható szerződést fel kell mondania a cégnek, ez az összes alkalmazottra is vonatkozik, akik közül azokat és annyit vesz vissza az új igazgatóság, akiket és amilyen számban jónak látja. A végkielégítések tekintetében is az EMÁBIT vezetőinek sikerült érvényesíteni az akarataikat. Az elbocsátandók korábban fél-, illetve negyedéves végkielégítést minden esetben negyedévesben határozták meg, a napidíjasok, szolgák és gyakornokok kivételével, akiknek csak hatheti végkielégítés járt. Kikerült a szerződésből a hat megtartandó

tisztviselőre vonatkozó táblázat is. Közülük csak a két ügyvezető sorsát ismerjük: Vas a cég vezetője maradt, Ferencichnek felmondtak, de helyet kapott a választmányban. A vételárban is a vevő javára történt elmozdulás. A Magyar–Francia-részvények az 1892-es osztalékkuponnal együtt voltak szállítandók, de az eredetileg 5 forintra értékelt kuponért nem fizettek. Ellentételezéseként ugyanakkor az 1892-es kupon nélküli EMÁBIT-részvényeket adtak. Ez azonban már átvezet bennünket az adásvétel következő kulcskérdéséhez, hogy mennyit is ért valójában a Magyar–Francia.

A vállalat értéke és a vételár

Az iratcsomóban három különböző vállalatértékelés található, mindegyikben megtaláljuk mindkét cég mérlegét és egy-egy részvényérték-számítást.¹⁴ A mérlegek az 1891. évi zárómérlegből indultak ki, az egyes tételeket megvitatták, és esetenként módosították a tárgyalásokon. A módosítások oka és a megállapodást tükröző új összegek külön oszlopokban szerepeltek. Ez a módosított mérleg szerinti érték képezte a vállalat-, illetve a részvényérték-számítások alapját. A mérlegeken kívül két darab kétoldalas jegyzetlapot is találunk az iratok között, ezeken az egyes biztosítási tárcákra – élet-, jég- és tűzbiztosítási szerződésállományokra – és kártartalékokra vonatkozó segédszámítások találhatók.

Vállaltörténések számára nem újdonság, hogy egy vállalat hivatalos és valós mérlege között jelentős eltérések lehetnek. Ebben az esetben a valós értékek eltérő becsléseiben is komoly különbségek mutatkoztak. Mivel a vevő részben EMÁBIT-részvényekkel fizette ki a vételárat, mindkét vállalatra találunk értékelést. Az EMÁBIT valósan elfogadott értéke mindhárom verzióban azonos: a mérleg szerinti 6659 ezer forinttal szemben 9299 ezer forint. Úgy tűnik, ebben nem volt a felek között vita. A kalkulációból 3100 forint valós részvényérték következett, amely nagyjából megfelelt annak, amennyiért akkoriban az EMÁBIT-papírokat jegyezték. A Magyar–Francia értékelésében a három különböző verzió három eltérő eredményre vezetett, és ezek mindegyike eltért a hivatalos mérleg szerinti adatoktól. Utóbbiból 116 forintos, az ártértékelt mérlegekből pedig 121, 124 és 150 forintos részvényérték következett. Ezekhez az értékekhez hozzászámolták még az 1892-es év után várhatóan járó 5 forintos osztalékot. A tőzsdén ugyanakkor ennél jóval alacsonyabb áron, a tárgyalások nyilvánosságra kerülése előtt 80 forint körül jegyezték a papírt.

A mérleg szerinti és a valós értékek közötti különbségnek két forrása volt: egyrészt a mérleg tételek ártértékelése, másrészt mérlegen kívüli tételek hozzáadása a vállalat értékéhez. Vagyonoldalon a mérleg tételek közül elsősorban a különféle követeléseket értékelték át azok behajthatósági valószínűsége szerint. Minél régebbi volt egy követelés, annál kevésbé tartották valószínűnek, hogy valaha is ki fogják

¹⁴ Első, második és harmadik mérlegvázlat. MNL OL Z 40 PMKB Projektumok 135. csomó.

fizetni. Teheroldalon elsősorban a tűzbiztosítások kár-, illetve díjtartalékát módosították. A mérlegen kívüli tételek közül a vállalat értékéhez számították a befektetett tartalékok adott évi várható hozamát és az életbiztosítási díjtartalék hozamának a biztosítót illető részét pozitív előjellel, negatívvál pedig a korábbi évekre vonatkozó elmaradt adó-, költség- és várható perveszteség-ráfordítását.

A tényleges vételár végül minden értékeléstől eltért. 45 darab 1892. évi osztalékszelvényvel ellátott Magyar–Francia-részvényért 1500 forintot és 1 darab 1892. évi osztalékszelvény nélküli EMÁBIT-részvényre szóló utalványt kaptak az eladók. Ez a csomag hozzávetőlegesen 100 forint vételárnak felelt meg részvényenként, ez a biztosítóra 1250000 forint vételárat jelentett, ami 200 ezer forinttal volt alacsonyabb az utolsó mérlegben szereplő részvényesi értéknél. A vételárat az EMÁBIT eredetileg tőkeemelésből, 500 darab új részvény kibocsátásával akarta fedezni. Végül az üzlethez erre nem volt szükség: a ténylegesen megvásárolt közel 12 ezer darab részvényhez szükséges 390 ezer forint készpénz rendelkezésre állt. Azt az előző évi nyereség még a részvényenként 200 forintos – a részvények piaci értékéhez viszonyítva 7%-os – osztalék kifizetése után is csaknem teljesen fedezte. Nagyobb kérdés, hogy honnan teremtették elő a tranzakcióhoz szükséges 260 darab EMÁBIT-részvényt? Erre sajnos nem válaszolnak a forrásaink.

A tranzakció operatív lebonyolítása

A feltételek kidolgozása és a szerződés aláírása csak az adásvétel előkészítő szakaszának a végére tett pontot. A végrehajtás aprómunkája még csak ekkor kezdődött. A tulajdonosváltás jogi, személyzeti és kommunikációs következményeibe és feladataiba enged betekintést a csomagban található három további dokumentum: az alkalmazottak tájékoztatására szolgáló felhívás vázlata, a Magyar–Francia életbiztosítási állományára vonatkozó szerződés tervezete, valamint az ügyvezetői pozíciót az új tulajdonos alatt is megtartó Vas E. Ferenc feladatlistája.

A cég minden dolgozójához intézett, 1893. január 31-re datált felhívástervezet arról tájékoztatott, hogy az önhibájukon kívül elbocsátottak számára a kialakított háromhavi, illetve hatheti végkielégítés a szolgálati idő és családi állapot függvényében kiegészülhet egy 22 ezer forintos keretből. Az EMÁBIT a részvénytöbbség megszerzése után teljesen át kívánta alakítani a Magyar–Francia működését, ebbe az életbiztosítási tevékenység teljes megszüntetése is beletartozott. A lebonyolítás módjáról a két cég között megkötött szerződés tervezete tanúskodik, amely eredetileg viszontbiztosítási szerződés címen készült, de a viszontbiztosítás szót utólag kihúzták. A szerződéstervezet az életbiztosítási állomány átvételéről szólt, amit még az adásvétel előtt, 1892. december 31-én 24 órakor 100%-os viszontbiztosításba vétel formájában oldottak meg. A szerződés rendelkezett arról, hogy a Magyar–Francia viszontbiztosításba adja az érvényben lévő 12385 darab, 18,3 millió forint

tőkeösszegű biztosítási állományát, és átadja annak 4,1 millió forintot kitevő nettó díjtartalékát, valamint átruház 160 ezer forint értékben az életbiztosítás műveléséhez kapcsolódó egyéb vagyonelemeket. Az EMÁBIT ezért 500 ezer forintot fizetett a Magyar–Franciának. Arról, hogy miért pont ennyit, semmiféle számítást nem tartalmazott az iratcsomó, de ennek nem is volt jelentősége. Az EMÁBIT a biztosító megvételével valójában az életbiztosítási üzletágat is megvette, az 500 ezer forint valószínűleg a Magyar–Franciánál maradó tűzbiztosítás konszolidálásához szükséges összeg lehetett. A szerződéstervezet első pontja ugyanis arról rendelkezett, hogy a Magyar–Francia 1893. január 1-jével beszünteti az életbiztosítási üzletág művelését, és összes fix javadalmazásban részesülő vagy ilyen nélkül működő közegét, hivatalnokát, vezér-, fő- és alügynökét és mozgó ügynökét ettől a naptól fogva üzletszerzés céljából az Első Magyar rendelkezésére bocsátja. Egyidejűleg őket minden más életbiztosító társasággal való üzletkötéstől eltiltja. Az életbiztosítási állományt a cégátvétel után sem vásárolta meg az EMÁBIT, az továbbra is viszontbiztosításban maradt nála.¹⁵

A dokumentumok közül egészen különleges az a feladatlista, amelyet minden bizonnyal a Magyar–Francia leendő vezetője, Vas E. Ferenc állított össze magának, és amely ritka lehetőséget biztosít arra, hogy belepillantsunk egy 19. századi cégfelvásárlás változásmenedzsmentjének feladataiba. A lista valószínűleg valamikor az 1892-es év végén született, mert az első feladat január 3-i dátummal szerepel rajta. A szerző kihúzta az elvégzett feladatokat egészen a január 14-i rendkívüli közgyűlésig. A közgyűlés és az azt követő feladatok már nincsenek kihúzva, tehát a dokumentumon az utolsó módosítás ekkor történhetett. Azt, hogy miért hagyta abba a végrehajtás nyomon követését, nem tudjuk. A listából egyértelmű, hogy a szerző a következő négy hónapra előretekintve a vállalat első számú vezetőjeként gondolt magára. Vas a közgyűlés előtt – pro forma – Ferenc mellett a második ember volt a cégnél, és csak a közgyűlésen vált első számú vezetővé, de facto ugyanakkor nyilván tudta, hogy neki kell levezényelnie a változást. Elképzelhető, hogy a közgyűlés után új feladatlistát kellett összeállítania.

Az első néhány pont a rendkívüli közgyűlés előkészítéséről, az azt megelőző döntésekről szól. Január 7-én, szombaton tartották azt az igazgatósági ülést, amelyen a közgyűlés elé terjesztendő anyagokat, többek között az alapszabály-változtatást és az igazgatósági jelentést elfogadták. Az ezt megelőző héten ennek az előkészítése zajlott. A közgyűléshez kapcsolódott az új balesetbiztosító társaság koncepciójának, illetve az utas- és balesetbiztosítási nyomtatványoknak az elkészítése is, hiszen az új társaság alapításáról is a rendkívüli közgyűlésnek kellett döntenie. A nyomtatványok feltehetőleg nem készültek el időben, mert ez a feladat nincs kihúzva a listában. Az igazgatósági ülés után, a közgyűlést megelőző héten egyrészt a technikai előkészítéssel, másrészt személyzeti ügyekkel kellett foglalkozni. Külö-

15 BFL VII.2.e. Cg. 1876/570. Az EMÁBIT igazgatósági üzletjelentése az 1893. évről. Budapest, 1894. április 7.

nösen kényes lehetett ezek közül a „Ferenchich ügy”-ként vasárnapra feljegyzett feladat, amely feltehetőleg a korábbi rangidős ügyvezető leváltása körüli teendőket takarta.

Már a közgyűlés előtt is feladat volt a hírlapok értesítése, utána pedig a személyi döntéseknek megfelelően a cégjegyzések törlése. A Magyar–Francia közgyűlését egy nappal előzte meg az EMÁBIT rendkívüli közgyűlése, két nappal később pedig az új balesetbiztosító, a Nemzeti Baleset- és Munkásbiztosító Rt. alapító közgyűlése követte. A közgyűlés utáni héten számos, az éves biztosítási elszámolásokkal kapcsolatos feladatnak volt határideje, feltehetőleg azért, mert január utolsó hetére már egy párizsi utazást terveztek be, szinte biztosan a francia tulajdonosi körökkel történő egyeztetés céljából.

A február nagy része a kommunikációról szólt. A budapesti központi irodák meglátogatása február 1-re lett ütemezve, összhangban a már idézett január 31-i felhívástervezettel. Még ugyanaznap egy tizenkét napos körutazást tervezett a vezérigazgató a magyarországi, majd egy hétnapost az ausztriai vezérigazgatókhoz. Február végén véglegesítették a személyi kinevezéseket, márciusban pedig már elsősorban a jégbiztosítási szezont készítették elő. Ugyancsak márciusra volt ütemezve egy viszontbiztosító társaság megalapítása, amelyről csak annyit tudunk, hogy végül nem valósult meg. A társaság rendes közgyűlését április 20-ra hívták össze, annak előkészítése, a zárszámadás és az igazgatósági jelentés elkészítése a hónap első felének a feladata volt. Az EMÁBIT által elvárt új tűzbiztosítási stratégiát jelezheti, hogy a közgyűlés után a július 1-jétől használandó tűzbiztosítási díjak és kötvényfeltételek revíziója lett beütemezve egészen a hónap végéig. Majd sokatmondóan a „május 1-től: rendes munka” bejegyzéssel zárul a feladatlista, lezárva az adásvételt megelőző tárgyalásokkal együtt közel nyolc hónapos változásmenedzsment-időszakot.

Nem tudhatjuk, hogy pontosan mit és milyen ütemezésben hajtott végre a Magyar–Francia régi-új ügyvezetője, Vas E. Ferenc a fenti listából, de hogy körülbelül ezeket a feladatokat kellett elvégeznie, és körülbelül ilyen ütemezésben, az biztosra vehető. Vas a „rendes munkából” még körülbelül egy évig vette ki a részét. 1894 augusztusában a Magyar–Francia, majd októberben a Nemzeti Balesetbiztosító éléről is távozott,¹⁶ és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban kötött ki, mint vezértitkár és cégvezető. Mi pedig éppen ennek köszönhetjük, hogy iratai megmenekültek, és nem pusztultak el az EMÁBIT levéltárával együtt, bepillantást engedve egy nem mindennapi üzleti tranzakció részleteibe.

16 Cégjegyzési jogának a törlése: *Központi Értesítő*, 1894. augusztus 30. (70. sz.) 1429, illetve *Központi Értesítő*, 1894. november 4. (89. sz.) 1749.

Győztesek és vesztesek

Végül vizsgáljuk meg, hogy ki járt jól az üzlettel. Abból kiindulva, hogy a Magyar–Francia a felvásárlás nélkül valószínűleg csődbe jutott volna, a kérdést a vállalat stakeholderei közül a részvényesek, a menedzserek, a munkavállalók és az ügyfelek szempontjából válaszolhatjuk meg.

Utóbbiakkal kezdve, az ügyfelek jobban jártak, mintha csődbe ment volna a biztosító. A több évre kötött biztosítási szerződések változatlan feltételekkel érvényben maradtak, a tűzbiztosítások esetében az újraszervezett Magyar–Francia, az életbiztosításoknál pedig pro forma viszontbiztosítóként az EMÁBIT tudta garantálni a későbbi kárkifizetéseket.¹⁷

A részvényesek közül az EMÁBIT-részvényesek mindenképpen jól jártak, hiszen a vállalat értéke növekedett a 25–50%-kal alulárazott akvizícióval. Ugyanakkor a Magyar–Francia részvényesei sem jártak rosszul a 100 forintos részvényértéken megvalósult részvénycserével. Számukra csak két további alternatíva kínálkozott volna: vagy további tőkét pumpálnak a cégbe, és finanszírozzák a korábbi sikertelen működést, vagy tőzsdén értékesítik a részvényeiket. Előbbi a korábbi alap-tőke-leszállítások után érhetően nem volt vonzó lehetőség, a tőzsdén pedig 1892. szeptember–októberben mindössze 80 forinton jegyezték a Magyar–Francia részvényeit. A legalacsonyabb, 121 forintos számított részvényérték és a piaci ár közötti óriási különbség azt mutatja, hogy a piac ekkorra már teljesen elvesztette a bizalmát a biztosító menedzsmentjében. A két fél végül körülbelül félfúton állapodott meg a tőzsdei és a – legalacsonyabb – számított részvényérték között, vagyis tulajdonképpen elfelezték a bizalomhiány árát. Azt, hogy a tőzsde is lényegesen jobban bízott az EMÁBIT által menedzselt üzletben, mint a regnáló vezetésben, az mutatja, hogy november elején, amikor az üzlet híre a sajtóban még nem, de a bennfentes körökben már ismertté vált, mindkét cég árfolyama jelentősen megugrott: egy-két nap alatt az EMÁBIT-é 6%-kal, a Magyar–Franciáé 15%-kal emelkedett. Az akvizíció után a Magyar–Franciát kivezették a tőzsdéről, az EMÁBIT pedig további 10% emelkedéssel, 3640 forintos árfolyammal zárta az 1893-as évet.

Az üzlet nagy vesztesénekegyértelműen a Magyar–Francia régi menedzsmentje tekinthető. A kiinduló tárgyalási pozíciójukhoz képest – amelyet persze értelmezhetünk tárgyalástechnikai okokból tett irreálisan magas nyitólicitnek is – nemhogy EMÁBIT-pozíciót nem kaptak, de a saját helyüket sem tarthatták meg. Az 1892-es igazgatóság tizenöt tagjából csupán ketten – Beniczky Ferenc¹⁸ elnök és gróf Bronville René alelnök – kerültek be az új választmányába, az igazgatóságába

17 A mai gyakorlattól eltérően ekkor a tűzbiztosításokat is több, általában hétéves határozott tartammal kötötték meg, és a teljes tartamra előre kellett kifizetni a díjat.

18 Beniczky és micsinyei Beniczky Ferenc (Pest, 1833. január 6. – Budapest, 1905. május 14.) országgyűlési képviselő, belügyi államtitkár, főrendiházi tag, az állami színházak kormánybiztosa.

senki. A hat felügyelőbizottsági tag közül egyedül dr. Dalnoky Béla¹⁹ tartotta meg a pozícióját, illetve dr. Neményi Ambrus²⁰ került át a választmányba. A két ügyvezető közül Vas E. Ferenc maradhatott vezérigazgatóként még bő egy évig, Ferencich Vilmos távozott, de a választmányban helyet kapott.²¹ Az eladókat képviselő Kohner és Deutsch is távoztak a menedzsmentből a felvásárlás után, utóbbi az EMÁBIT és a Magyar–Francia által alapított új társaság, a Nemzeti Balesetbiztosító igazgatóságában kapott széket (1894–1909). A távozó tagok ugyanakkor – „a [megbízatásuk] lejártáig őket törvény szerint megillető állandó illetmények és esetleges nyereségjutalékok kárpótlásául és egyszersmind a lefolyt nehéz időkben önzetlenül kifejtett fáradtságos és tisztességes működésük elismerése gyanánt, melynek gyümölcset csak a jövőben várhatták”²² – kétévi illetményüknek megfelelő végkielégítést kaptak.

Az alkalmazottak sorsáról nem sokat tudunk. Az életbiztosítás megszüntetése, az állomány 100%-os viszontbiztosításba adása, valamint a tűzbiztosítás visszafogása miatt biztos, hogy végül sokan kénytelenek voltak távozni. Ugyanakkor, amennyiben alternatívának a Magyar–Francia csődjét tekintjük, a távozó tisztviselők mellett az alkalmazottak többsége is feltehetően jól járt.

Következtetések

A fentiekben láthattuk, hogy a felvásárlás valójában a két menedzsment közötti, hónapokon át tartó együttműködés eredménye, amelynek során – vállalati meghatalmazással ugyan – mégiscsak emberek tárgyaltak emberekről. A tárgyalások végeredményét az ő személyes kapcsolataik, érdekeik éppúgy befolyásolták, mint a részt vevő vállalatok absztrakt – általában a részvényesi érdekekkel azonosított – szándékai. Mikrovizsgálatomban a vállalat életében pillanatnak tűnő tranzakció hirtelen meglepően időigényessé vált. A tárgyalássorozat hetekig tartott, az előkészítés és az operatív végrehajtás mindennapi teendőivel együtt az egész tranzakció majdnem egy évet vett igénybe.

Az ügylet tartalma sem tűnik annyira egyszerűnek, mint ahogy az makroszinten látszott. Szükség volt az eladó vállalat menedzsmentjének együttműködésére, és ez eleinte erős tárgyalási pozíciót biztosított nekik. Miután kiderült, hogy az EMÁBIT nem kívánja változatlan formában működtetni a Magyar–Franciát, ez a pozíció meggyengült, de a leváltott vezetőtestületeket alaposan meg kellett fizetni. A zavartalan átmenet biztosítása érdekében az ügyvezetők együttműködésére is

19 Dr. Dalnoky Béla (1855? – Budapest, 1912. szeptember 25.).

20 Dr. Neményi (1871-ig Neumann) Ambrus (Pécel, 1852. november 15. – Budapest, 1904. december 13.) politikus, újságíró.

21 Magyar Compass 1894: 216–217.

22 Idézet az egyik októberi szövegverzióhoz fűzött kiegészítésből, amely végül ebben a formában nem került be a végleges szerződésbe. MNL OL Z 40 PMKB Projektumok 135. csomó.

szükség volt, egyiküket leváltották, de a választmányban helyet kapott, másikuk pedig levezényelte az átmeneti időszakot. A tranzakció után pedig – mivel nem következett be teljes fúzió, az EMÁBIT csak részlegesen olvasztotta magába a Magyar–Franciát – az együttműködés újabb szakasza vette kezdetét a két menedzsment között.

A mérlegvázlatok és vállalatértékelések rámutattak, hogy a vállalat hivatalos és valósnak tekinthető mérlege között jelentős eltérések lehetnek. Ebben az esetben ráadásul a „valós értékek” becslésében is komoly különbségek mutatkoztak az ellenérdekű felek között, rámutatva arra, hogy ezek éppen olyan, becsléseken és feltételezéseken alapuló fikciók, mint maga a mérleg. Hiába sikerült megegyezni egy közösen elfogadott „valós értékben”, a vételár végül jóval alacsonyabb lett, mint az bármelyik számításból levezethető lett volna. Az egyetlen ex post valósnak tekinthető vállalatérték a piaci alku folyamán alakult ki.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.2.e. Cégbírósági iratok (Cg.). Cégjegyzékek (1876-tól)

Cg. 1876/570 Első Magyar Általános Biztosítótársaság (1876–1914)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Z 40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Projektumok (1881–1948)

135 csomó, 2249. tétel A Magyar–Francia Biztosító Rt. részvénytöbbségének megvásárlása: megállapodástervezetek, levelezés, igazgatósági jelentés (1890–1892)

Magyar Compass 1880: Mihók Sándor (szerk.): *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdászati évkönyv 1880.* Budapest.

Magyar Compass 1881: Mihók Sándor (szerk.): *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdászati évkönyv 1881.* Budapest.

Magyar Compass 1882: Mihók Sándor (szerk.): *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdászati évkönyv 1882.* Budapest.

Magyar Compass 1883: Mihók Sándor (szerk.): *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdászati évkönyv 1883.* Budapest.

Magyar Compass 1884: Mihók Sándor (szerk.): *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdászati évkönyv 1884.* Budapest.

Magyar Compass 1885: Mihók Sándor (szerk.): *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdászati évkönyv 1885.* Budapest.

Magyar Compass 1889: Armbruster Jakab – G. Nagy Sándor (szerk.): *Magyar Compass. Pénzügyi évkönyv 1889–90.* Budapest.

Magyar Compass 1894: G. Nagy Sándor (szerk.): *Magyar Compass. Pénzügyi évkönyv 1894.* II. Budapest.

Központi Értesítő, 1894.

Pesti Hírlap, 1892.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Kempelen Béla 1932: *Magyar nemesi családok*. 11. *Vaal–Zsyska. Pótlék és függelék*. Budapest.
- Kövér György 2012: Osztrák credit – magyar hitel. In: Kövér György: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. (Várostörténeti tanulmányok 12.) Budapest, 309–331.
- Pogány Ágnes 2020: Kartell vagy fúzió? A budapesti nagymalmok stratégiái a 20. század első harmadában. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat & Hierarchia*. Budapest, 287–323.
- Szijártó M. István 2014: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. (Mikrotörténelem 7.) Budapest.
- Tomka Béla 1996: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1836–1947*. Budapest.
- Westall, Oliver M. 1994: Marketing Strategy and the Competitive Structure of British General Insurance, 1720–1980. *Business History* (36.) 2. 20–46.

PECSÓK LÁSZLÓ

Házassági kapcsolatok a két legnagyobb magyarországi sörgyároscsalád, a Dreherek és a Haggenmacherek között

A Dreher és a Haggenmacher család különböző háttérrel érkezett Magyarországra a 19. század közepén. Összekapcsolta őket német anyanyelvük és a hazai sörgyártásban betöltött jelentős szerepük. Házassági kapcsolat előbb nem is közvetlenül kötöttük, hanem a Dreher családdal rokon Aichok és a Haggenmacherek között kötött. Bár a Haggenmacher család második nemzedéke már beházasodott a Dreher famíliába, a tényleges üzleti kooperáció csak a gazdasági kényszer folyamányaként jött létre. Az együttműködést mindkét dinasztia harmadik generációja teremtette meg a két világháború között.

A Dreher család

A sörpincér vagy csapos Franz Anton Dreher (1736–1820) Bajorországból költözött Bécsbe, ahol előbb főzdet bérelt, majd 1769-ben a hozományából megvette az 1632 óta fennálló Kis-schwechati Városi Serházat. Fia, idősebb Anton Dreher (1810–1863) 10 éves volt, amikor apja meghalt,¹ így a nálunk Dreher Antalként ismert örökös csak azt követően vette át a gyár irányítását, miután barátjával, Gabriel Sedlmayerrel, a müncheni Spaten sörház tulajdonosával körbeutazta Európát, hogy el-sajátítsa a szakmát. A legtöbbet Angliában tanulták, a briteknél ugyanis már korábban is rendelkezésre álltak olyan technológiák, melyek segítségével lehetővé vált a sörgyártás ipari átalakítása, és amelyek Európába csak a napóleoni korszak után kerültek át.² Mindez elsősorban Drehernek és Sedlmayernek volt köszönhető, akik alapvetően változtatták meg a német sörgyártást, amivel az ipari sörfőzés aranykorának két legnagyobb egyéniségévé váltak. De nemcsak tanultak az angoloktól, ők is tanítottak nekik: 1834-ben Londonban megjelent egy könyv, amely leírja a kontinentális alsó erjesztésű sörfőzési módszert Dreher és Sedlmayer előírásai szerint.³ Maga az alsó erjesztési eljárás Németországban már a középkorban is ismert volt,

1 Kozmáné 2004: 29.

2 Pilsitz 2013: 29.

3 Urbanek 2010.

a bak sört Einbeck városában főzték először, innen került Bajorországba, ahol a város nevében szereplő beck szóból bajor dialektusban bock (magyarul bak) lett.⁴

Az európai körutazásból hazatérve a két ifjú rengeteg, német területen korábban ismeretlen újítást vezetett be a gyáraiban. A sör alkoholtartalmának meghatározására szacharométert alkalmaztak, standardizálták a malátázást, a főzéshez bevették a hőmérő használatát.⁵ A sör élettartalmának növelése érdekében kezdtek el kísérletezni az alsó erjesztésű élesztőkkel, aminek az lett az eredménye, hogy 1840 körül Dreher egy új, alacsony hőmérsékleten történő sörerjesztési technológiát fejlesztett ki, amellyel megalkotta a világ első lager, vagyis ászoksörét, a bécsi lagert.⁶

Az új sör olyan sikeres lett, hogy Dreher kiérdemelte a „Sörkirály” nevet.⁷ Új piacokat kutatva gyakran megfordult Pest-Budán, ahol találkozott a kőbányai pincében érlelt sörrel, amely megtévesztésig hasonlított az ő schwechati főzetére. Anynyira lenyűgözte annak minősége és a pincék látványa, hogy már nemcsak felvevőpiacként tekintett Pestre, hanem elhatározta, hogy sörgyárat épít a városban. 1862. október 17-én vette meg Perlmutter Jakab kis kőbányai főzdejét,⁸ hogy komoly gyárrá fejlessze, a hírek szerint 500 000 forintért.⁹ Bő egy évvel később, 1863. december 27-én azonban id. Dreher Antal szíve hirtelen leállt.¹⁰ A sors ismételte önmagát, apja halálakor ifj. Dreher Antal (1849–1921) még szintúgy kiskorú, ahogy id. Dreher Antal volt, amikor Franz Anton Dreher elhunyt. Id. Dreher Antal és az ismert nagyszombati serfőzőcsalád sarja, a Somorján született Franz Aich egymás Klára nevű húgait vették feleségül, a frigyek szoros köteléket eredményeztek a két család között. Aich Ferenc előbb a schwechati gyár igazgatója lett, majd míg ifj. Dreher Antal 1870-ben nagykorúvá nem vált, a sörgyárat rokonai, Aich és August Dieglmayer vezették. Sőt, a kőbányai üzemet napi szinten ezután is ők irányították, Aich volt a magyar gyár igazgatója, mert Dreher az ideje nagyobb részét Bécsben töltötte.¹¹ Ezt a tisztségét a későbbiekben is folyamatosan Ferenc nevű leszármazottjai töltik majd be.¹²

Ifj. Dreher Antal három sörgyárat örökölt apjától: a schwechati anyagyárat, Kőbányát és a cseh Měcholupyban (német nevén Michelob) lévő. 1870-ben megvette egy trieszti serfőzdet is, ezzel a sörbirodalom négytagúvá bővült.

1905-ben Dreher Antal bevette a cégbe két fiát, Antal Jenőt és Jenőt. Ekkor a Dreher Antal Nagy- és Kis-schwechati Serfőzdeje és négy fióktelepe Bécsben

4 Jackson 2008: 54.

5 Urbanek 2010.

6 Jackson 2008: 182.

7 Kozmáné 2004: 29–30.

8 BFL IV.1343.e 12317/1862.

9 *Sürgöny*, 1862. december 21. 2.

10 Sziklainé 2019: 16.

11 Sziklainé 2019: 17.

12 Pekár 1994b: 84.

részvénytársasággá alakult.¹³ A részvénytársaság 28 millió koronás alaptőkével rendelkezett, amely 560 darab, egyenként 50 000 koronás névre szóló részvényre oszlott.¹⁴ Két év múlva kettébontották a vállalatbirodalmat, amiből mindkét fiú egy-egy önálló részt kapott, ezért a kőbányai gyár levált az anyacégről, és önálló részvénytársaság lett belőle. Elnöke Dreher Antal középső fia, Jenő (1872–1949) lett.¹⁵

1913-ban a legnagyobb bécsi és Bécs környéki sörgyárak egyesüléséből létrejött a Vereingte Brauereien¹⁶ Schwechat, St. Marx, Simmering, Dreher, Mautner, Meichl AG, amelynek a többségi tulajdonosa a Dreher család volt. St. Marxot addig Victor Mautner Markhof, Simmeringet pedig Dreher sógora, ifj. Georg Meichl¹⁷ vezette. Az új igazgatótanácsban Dreher 60%, Mautner Markhof 30%, Meichl 10% szavazattal rendelkezett. Az egyesült sörgyárak piaci részesedése Ausztriában 35% körül volt.¹⁸

A Haggemacher család

Kőbányán a Dreher mellett még egy nagy sörgyár működött. Két malomtulajdonos, Barber Ágoston és sógora, Klusemann Károly 1854-ben vásárolt egy kis sörfőzdét Rohrbacher Károlytól. Bár az épület nem volt alkalmas az ipari sörgyártásra, a kőbányai pincerendszer és a körülötte álló beépíthető üres telkek mégis vonzóvá tették, a megvétele után pedig Barber és Klusemann¹⁹ jelentősen átépítették.²⁰

A felvásárlások után a Dreher, valamint Barber és Klusemann gyárai is óriási fejlesztéseken és bővítéseken mentek keresztül. Ennek anyagi vonzatát azonban a sógorok önállóan nem tudták vállalni, ezért befektetőket kerestek maguk mellé. A 13 részvényessel létrejövő Első Magyar Részvényserfőzde Rt. 1868. február 6-án tartotta alakuló közgyűlését.²¹ A részvényesek többsége az eredeti tulajdonosokhoz hasonlóan a malomiparban volt érdekelt,²² köztük Haggemacher Henrik, Magyarország legnagyobb magánmalom-tulajdonosa is.²³ Az ő két malmán kívül

13 BFL VII.2.e. 445/1905 Dreher Serfőzdéi Rt.

14 Dynasty Mautner Markhof.

15 BFL VII.2.e. 3258/1915 Dreher Antal Serfőzdéi Rt. 188. doboz.

16 Egyesült Sörfőzde.

17 Ifj. Dreher Antal Theodor Karl Meichl-nl tanulta a sörfőzőmesterséget. A Meichl család foglalkozott a leg-
régebb óta sörfőzéssel Ausztriában. Ifj. Dreher Antal Meichl nagyobbik lányát, Katherinát vette feleségül,
ifj. Aich Ferenc második felesége pedig Katherina húga, Maria volt. Az ifjabb Theodor Meichl Aich Annát
vette nőül.

18 Dynasty Mautner Markhof.

19 Klement 2010; Klement 2012.

20 Pilsitz 2014: 6–9.

21 BFL VII.2.e. 1978/1915 Első Magyar Részvényserfőzde Rt.

22 A malomtulajdonosok, gabonakereskedők nemcsak kiváló áruismerettel rendelkeztek a malátázás alapanya-
gául szolgáló árpát illetően, de a riválisoknál egyszerűbben, adott esetben olcsóbban is tudtak hozzájutni,
vagy épp a sörgyártásban tudták felhasználni megmaradt árukészleteiket is.

23 Halmos 2004; Klement 2010; Klement 2012.

a többi nagy malom mind részvénytársasági formában működött.²⁴ Apja, David Emanuel Haggenmacher (1800–1882) a svájci Winterthurban volt molnár. Bár ő nem maradt hű a mesterséghez, három fia mind a malomiparban kezdte a pályafutását. Elsőként a legidősebb testvér, Emanuel érkezett Magyarországra, de ő később hazatért, és más vállalkozásokba kezdett. A két kisebbik fiú, Henrik (1827–1917) és Károly (1835–1921) azonban Magyarországon futott be komoly karriert a malomiparban.²⁵ Henrik 1850 körül prágai és reichenbergi inasévek után érkezett Budára, ahol előbb egy dunai hajómalmon²⁶ helyezkedett el, de 1854-ben már pont Barber és Klusemann gőzmalmában lett főmolnár. Winterthurból házasságot, feleségül vette Liechti Mária Magdolnát. A házasság útján szerzett 200 frank hozományból 1855-ben önállósította magát, és bérbe vette a Rákos-patak duzzasztójában álló Ördögmalmot. 1861-ben pesti polgárjogot szerzett, és ugyanebben az évben a József-malom példáját követve gőzmalmot épített a Tüköry-gát (és a Tüköry serház) mellett. Két malmának együttes termelésével első helyen állt Pest-Budán. 1867-ben eladta első malmát, és ennek bevételéből vásárolta be magát az Első Magyar Részvényserfőzde részvényesei közé.²⁷ Hamarosan azonban a sörgyártásban is önállósodott, kiszállt a Részvényserfőzdeből, és saját sörgyárat alapított. 1871-ben 200 000 forintért megvette Frohner János kis serfőzdéjét Promontoron.²⁸ Frohner, a későbbi híres bécsi szállodás 1869-ban kezdett sörgyárat építeni Budafokon, de valószínűleg az 1869-es kis válság miatt az üzem nem készült el. Az épülő gyárat Haggenmacher fejezte be és helyezte üzembe 1873-ban.²⁹

Id. Haggemacher Henrik 1880-ban adta át a sörgyár vezetését legidősebb fiának, ifj. Haggenmacher Henriknek (1855–1917), aki 1899-ben vette maga mellé legifjabb öccsét, Oszkárt (1874–1942).³⁰ A körülbelül tízévente megjelenő ipartörvények ösztönözték a gyárak folyamatos fejlesztését, ami a budafoki Haggenmacher gyárban is olyan arányú gyárbővítést eredményezett, hogy egy idő után az új épületek emelésére csak jelentős mennyiségű régi létesítmény lebontásával lett volna lehetőség.³¹ Így amikor 1907-ben a Haggenmacher sörgyár is részvénytársasággá alakult, célul tűzték ki a promontori mellett egy új kőbányai gyártelep építését is. Ez az elhatározás a részvénytársaság nevében is megmutatkozott, hiszen már

24 Kirsch–Sebők 1997: 116.

25 Pekár 1993: 23–24.

26 Pekár Zsuzsa a Blum-féle hajómalmost említi, de Sándor Vilmos szerint Blumnak 1853-tól gőzmalma volt. Pekár 1994a: 35; Sándor 1959: 340.

27 Pekár 1994a: 35–36.

28 *Fővárosi Lapok*, 1871. február 21. 198.

29 Joó 1970: 92.

30 Pekár 1994b: 85, 93.

31 Fehérvári 1999: 24–26.

alapításakor a Haggemmacher Kőbányai és Budafoki Sörgyárak Rt. nevet kapta,³² pedig a X. kerületi gyártelepet csak 1912-ben adták át.³³

Kőbánya, a magyar München

A Dreher, a Részvényserfőzde és a Haggemmacher sörgyárak számítottak messze a legnagyobb ilyen típusú intézményeknek Magyarországon. Termelésük folyamatos növelésével a 19. második felében a nagy sörgyárak módszeresen szorították ki a piacról a kis sörfőzdeket. Negyven év alatt kevesebb mint hetedére csökkent a számuk, az ipari termelés eredményeként a gyártott sör mennyisége azonban még így sem csökkent, sőt drasztikus mértékben nőtt. Ezzel egy időben zajlott a sörgyártás ipari átalakulása a Monarchia osztrák felében is, ott azonban korántsem történtek ilyen jelentős arányú változások (1. táblázat). Ausztriában eleve sokkal több sörfőzde működött, mint Magyarországon, így bár az osztrákoknál 1860 és 1890 között több sörfőzde szűnt meg, mint ahány nálunk valaha is volt, a csökkenés nem érte el az 50%-ot sem. De a termelés volumene természetesen ott is jelentősen emelkedett. Azonban ellentétben a hazai adatokkal, ahol ebben az időszakban közel háromszorosára nőtt az előállított sör mennyisége, ez a szomszédban „csak” kétszeres növekedést jelentett.³⁴ 1890-ben 95 sörfőzde működött a Magyar Szent Korona országaiban, ebből azonban mindössze 13-nak a termelése haladta meg a 10 000 hektolitert. Az összes sörfőzde közül a Dreher, a Részvényserfőzde és a Haggemmacher állította elő a teljes sörtermelés 60%-át.³⁵

1. táblázat. A magyar és az osztrák sörfőzdek a 19. század második felében

Év	Magyarország			Ausztria		
	Sörfőzdek	Termelt sör (hl)	Átlagtermelés (főzde/hl)	Sörfőzdek	Termelt sör (hl)	Átlagtermelés (főzde/hl)
1851	773	384 008	497	n. a.	n. a.	n. a.
1860	490	666 115	1 359	2 824	6 908 920	2 446
1870	321	688 728	2 145	2 420	9 303 765	3 844
1880	142	427 152	3 008	2 073	10 530 226	5 079
1890	95	546 569	5 753	1 761	13 570 339	7 706

Forrás: Lukács é. n.: 18; Matlekovits (szerk.) 1898: 244–245.

32 BFL VII.2.e. 1795/1915 Haggemmacher Sörgyár, Cg. 1907/907.

33 Kozmáné 2004: 51.

34 Lukács é. n.: 18; Matlekovits (szerk.) 1898: 244–245.

35 Magyar Statisztikai Évkönyv 1900: 168.

Az 1882-ben kezdődő filoxérajárvány, majd az 1892-ben megjelenő peronoszpóra pusztításának hatására rendkívül magas lett a bor ára, ezért jelentősen megnőtt a sörfogyasztás, ami szintén az ipari sörgyártásnak kedvezett. Ennek köszönhetően Kőbányán újabb sörgyárak épültek. Az 1893-ban nyílt Polgári Serfőző Rt.-vel immáron négyre emelkedett a nagy fővárosi sörgyárak száma.³⁶ Termelését tekintve a századfordulóra az új gyár az ország harmadik legnagyobb sörgyárává vált, kicsivel megelőzve a Haggemmachert.³⁷

1898-ban jelent meg termékeivel a negyedik kőbányai sörgyár, a Kőbányai Királyi Serfőzde Rt. Nem ez volt a legideálisabb időpont a gyáralapításhoz, az ekkoriban jelentkező recesszió hatására ugyanis a másik négy nagy sörgyár termelése is visszaesett. Ilyen körülmények között pedig az új vállalat sem tudott elég bevételt elérni kiadásai fedezéséhez és hitelei törlesztéséhez, a tulajdonosok ezért 1900-ban a felszámolás mellett döntöttek.³⁸ A Királyi serfőzde gyors kimúlásában valószínűleg az is közrejátszott, hogy kihagyták őket a nagy sörgyárak kartelljéből. A 20. század elején a négy nagy gyár az államtól kérte a söradó pótlékának leszállítását, ami-re válaszul a minisztérium a kartellbe szerveződést javasolta. 1902-ben a Dreher, a Részvényszerfőzde, a Polgári és a Haggemmacher meg is kötötte a kartellszerződést: elosztották egymás között az értékesítési területeket, mennyiségi kontingenst állapítottak meg, szigorították a hitelfelvételt, és megállapodtak a sörárakról.³⁹ A felszámolásra kerülő Királyi serfőzde gyártelepét is a kartellbe tömörült négy nagy sörgyár vásárolta meg. Eszközeit saját vállalkozásaikban helyezték üzembe, a Maglódi út 1–3. alatt pedig megalapították a Kőbányai Malátagyár Rt.-t. Ezt azonban nem ők üzemeltették, hanem bérbe adták a gyárat.⁴⁰

1914-ben nyitotta meg kapuit a Fővárosi Serfőző Rt.⁴¹ Ez volt a hatodik sörgyár Kőbányán (bár a volt Királyi Serfőzde ekkor már jó ideje csak mint malátagyár üzemelt). Ezek, a Dreher kivételével, egymás mellett sorakoztak a Maglódi út mentén, de a Dreher-gyár is látótávolságon belül volt. A terület joggal érdemelte ki a magyar München becenevet.

Ez az idilli állapot azonban nem tartott sokáig. Nem sokkal a Fővárosi megnyitása után kitört az első világháború, ami hatalmas károkat okozott a sörgyártásban is (1. ábra). A Fővárosi alig hogy megkezdte működését, be kellett szolgáltatnia lovait és kocsijait a hadseregnek, az alkalmazottak pedig bevonultak katonának.

36 Pecsók 2022: 259–261. Bár Budafok csak 1950-ben lett Budapest része, az egyszerűség kedvéért a budafoki Haggemmacher gyárat is a nagy fővárosi gyárak közé sorolom.

37 MNL OL Z 1249.f 3. doboz, 47. tétel.

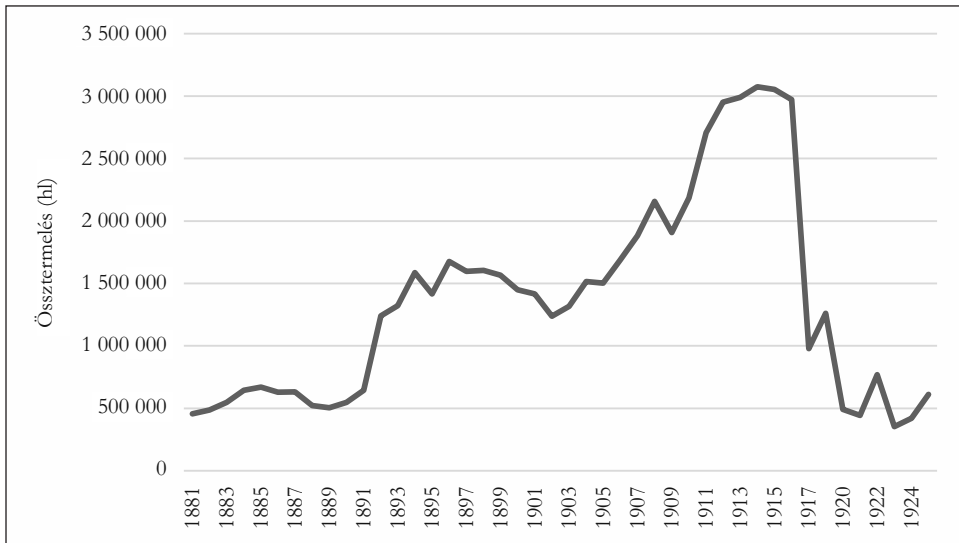
38 Pecsók 2022: 262.

39 Gallatz–Kozma 1997: 415.

40 Kozmáné 2004: 48.

41 BFL VII.2.e. 316/1915 Fővárosi Sörfőző Rt. 77. kisdoboz.

1. ábra. A magyar sörfőzdek össztermelésének felfutása, majd összeomlása 1881–1925 között

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1893–1925 évfolyamai⁴²

Az árpa jelentős részét élelmezési céllal rekvirálták, a vasúti szállítás is korlátozva volt.⁴³ Ugyanilyen károkat szenvedett a többi gyár is. Az alapanyag- és munkaerőhiány miatt a gyártott sör mennyisége évről évre csökkent. Ráadásul a háború után sem javult a helyzet. A magyar sörgyártás ugyan Budapest-központú volt, Trianon után azonban elveszett az ország területének és ezzel a sör felvevőpiacának kétharmada.⁴⁴ A sörgyárak a veszteségeik csökkentésére különböző szükségmegoldásokra kényszerültek. A Maglódi úton, a Polgári Serfőzdevel szemben elhelyezkedő Szent István Tápszerműveket a Polgári tulajdonosi köre hozta létre még 1916-ban, lényegében a sörgyártás bizonyos melléktermékeinek hasznosítása céljából.⁴⁵ A két cég 1922-ben Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek Rt. néven egyesült.⁴⁶ Tulajdonában volt a Soproni és Kőszegi Polgári Serfőzde és Malátagyár, de bor- és ásványvíztermeléssel is foglalkoztak.⁴⁷

42 Az 1919-es adatok nem ismertek.

43 BFL VII.2.e. 316/1915 Fővárosi Sörfőző Rt. 77. kisdoboz.

44 Katona 2015: 145.

45 BFL VII.2.e. 4277/1916 Szent István Tápszerművek Rt.

46 BFL VII.2.e. 3415/1915 Kőbányai Polgári Serfőző Rt. 1642. kisdoboz; BFL VII.2.e. 4277/1916 Szent István Tápszerművek Rt.

47 Török 2013: 401.

A Dreher–Haggenmacher családi kooperáció

Az 1910–1920-as évek fordulóján mindkét családnak súlyos veszteségeket kellett elkönyvelnie. Id. Haggenmacher Henriknek tíz gyermeke született, de közülük csak hatan éltek túl a 90 évesen elhunyt családfőt. A túlélők közül két fiú nem sokkal az apa 1917. június 5-én bekövetkezett halála⁴⁸ után távozott az élők sorából. A malommérnök Géza 1891-ben, mindössze 34 éves korában hunyt el. Még nála is fiatalabb volt Haggenmacher Henrik harmadik lánya, Saxlehner Árpádné Friderika, aki 1898-ban 27 évesen, három gyermek édesanyjaként távozott. Walter már fiatalon elmeagyógyintézetbe került, 1914-ben pedig meghalt Árpád is, így – mivel ifj. Henrik és Oszkár a sörgyárban dolgozott – a malomiparban egyetlen fia maradt, Róbert, aki 1921-ben hunyt el. Ifj. Henrik alig több mint egy hónappal édesapja előtt, 1917. május 3-án⁴⁹ halt meg, WALTERT pedig egy svájci intézetben érte a halál 1923-ban.⁵⁰ Id. Haggenmacher Henrik testvére, Károly 1921-ben megvakult, emiatt öngyilkosságot követett el. Gyermeektelenül halt meg.⁵¹ Vagyonának egy részét a svájci rokonok örökölték, Henrik családjára mindössze a Margit (ma Bem) rakpart 54. szám alatti bérházat hagyta, amit az örökösök 1902 millió koronáért árvereztek el.⁵²

1921. augusztus 7-én éjjel 72 éves korában elhunyt ifj. Dreher Antal is. A magyarországi Dreher-vagyont középső fia, Jenő örökölte.⁵³ A kőbányai sörgyárak át-szervezése az új körülményeknek megfelelően a következő generációra, Dreher Jenőre és az ekkor még csak 23 éves legifj. Haggenmacher Henrikre (1898–1972), valamint nagybátyjára, az id. Henrik hat fia közül a két világháború közötti időszakot egyedül megélő Oszkára hárult.

Dreher Jenő fiatalon Magyarországra került, apja már akkoriban is neki szánta a kőbányai gyárat. Ekkor barátkozott össze a nála mindössze két évvel fiatalabb Haggenmacher Oszkárral. Barátságuk adta magát: a két német anyanyelvű, családjuk révén a magyarországi sörgyártásban vezető szerepet betöltő fiatalember természetesen kereste egymás társaságát. Bár mindkét család házassági kapcsolataiban fontos szerepet játszottak az üzleti érdekek, Dreher Jenő Haggenmacher Lillyvel kötött frigye ennek a barátságnak a folyománya is volt.⁵⁴

A Dreher és a Haggenmacher család között ugyanis már 1884 óta házassági kapcsolat állt fenn. Ebben az évben vette feleségül ifj. Haggenmacher Henrik ifj. Aich Ferencnek, a kőbányai gyár igazgatójának a lányát, Emmát. Majd 1898-ban

48 *Friss Ujság*, 1917. június. 7. 4.

49 BFL XV.20.1. (XXXIII.1.a) A633 tek. VI. kerületi halotti anyakönyvek 1917. január 18. 1043. fsz.

50 Pekár 1994b: 85–86.

51 Pekár 1994a: 40.

52 BFL IV.1411.b. 20282/1931.

53 *Budapesti Hírlap*, 1921. augusztus 9. 5.

54 Pekár 1994c: 17.

ez a kapcsolat még szorosabbá vált, amikor Dreher Jenő összeházasodott a legkisebb Haggenmacher lánnyal, Berta Lujzával, vagy ahogy mindenki nevezte, Lillyvel. Megjegyzendő, hogy id. Haggenmacher Henrik négy lányából három sörgyárhoz ment feleségül. A Dreher–Aich-kapcsolat mellett Mária és Melanie férje egyaránt a német Oettler családból származott. Az ebből a szempontból kakukktojás Friderika pedig Saxlehner Árpád⁵⁵ felesége volt.⁵⁶

A két família között azonban különbségek is megfigyelhetők. Míg a bajor/osztrák/cseh/morva származású Dreher és Aich család tagjai katolikusok voltak, a svájci állampolgárságukat mindvégig megőrző Haggenmacherek reformátusok. A korszak magyarországi nagyvállalkozóival ellentétben, akik itt szereztek vagyont, a Dreherek már mint nagytőkés befektetők érkeztek az országba, és amikor a „Sörkirály”, id. Dreher Antal 1862-ben megvásárolta Perlmutter Jakab kőbányai sörfőzdéjét, id. Haggenmacher Henrik még épp csak a szárnyait bontogatta ma-lombérlőként.⁵⁷

Bár a két család tulajdonképpen már az ifj. Haggenmacher Henrik és Aich Emma házasságával összekapcsolódott egymással, amit csak még szorosabbá tett Dreher Jenő és Haggenmacher Lilly frigye, ekkor még inkább csak baráti-rokoni viszony volt közöttük. A világháború és a trianoni békediktátum következtében megváltozott gazdasági körülmények miatt azonban már pénzügyi értelemben is szoros kapcsolatra kényszerültek. A söripar hanyatlása miatt bekövetkezett válsághelyzetet a nagy gyárak kooperációjával próbálták megoldani. 1923. február 24-én a Dreher és a Haggenmacher család megegyezett a Részvényserfőzde legnagyobb részvényesével, a Magyar Országos Központi Takarékpénztárral (MOKTÁR), hogy egyesítik erejüket. A négy legnagyobb magyar sörgyárból három, a Dreher, a Részvényserfőzde és a Haggenmacher kváziegyesülésével megszületett a Koncentráció.⁵⁸ A részvények elosztásában mindez azonban sokszor csak 1924-ben mutatkozott meg.

A Részvényserfőzde közgyűlési jegyzőkönyveiben nem nagyon volt szokás feltüntetni a részvényeseket, ezért a Koncentráció előtti legutolsó ilyen jellegű információnk 1915-ből származik. A *Magyar Compass* adatai szerint a részvénytársaságnak ekkor 4100 részvénye volt,⁵⁹ az az évi közgyűlésen azonban csak 57 részvényes volt jelen, akik 2152 darab értékpapírt birtokoltak. Ezek közül magasan kiemelkedett a MOKTÁR a maga 680 részvényével (-17%). A maradék papír kistrészvényesek tulajdonában volt, mint például Haggenmacher Károly felesége, Gizella birtokában 4 részvény.⁶⁰ Haggenmacher Károly testvérével együtt a Részvényserfőzde

55 A Hunyadi keserűvizet gyártó Saxlehnerrekhez több ágon, több generáció házasságai révén kapcsolódott a Haggenmacher család.

56 Pekár 1994b: 93–94.

57 Pekár 1994c: 3–4.

58 BFL XIII.28. 4/3 tétel. Jegyzőkönyv a Haggenmacher család tagjainak egy fúzió esetén létrehozandó igazgatóságban betöltendő tagsági helyeiről, 1923.

59 Magyar Compass 1916: 362.

60 BFL VII.2.e. 1978/1915 Első Magyar Részvényserfőzde Rt. 916. doboz.

alapító részvényesei között volt, de körülbelül azzal egy időben, hogy Henrik önálló sörgyárat alapított, ő is kiszállt a vállalatból.⁶¹

1915 után a kibocsájtott részvények száma folyamatosan nőtt. A Koncentráció létrejötte előtt a részvénytársaság elérte a 110 000-et, az alaptőke pedig a 12 milliós koronát. A Dreher és a Haggemacher családok megjelenésével az alaptőke 68 millió koronára, a részvények száma pedig 170 000-re nőtt. 1924-ben a részvények száma megduplázódott, ekkor van újra információ a tulajdonosokról (2. táblázat). A 340 000 részvényből 78 000 volt a MOKTÁR tulajdonában (~23%). A Dreher családé volt 157 487 részvény (~60%), ebből Dreher Antal örökösre jutott 148 607, ezenkívül a két testvérnek, legifj. Dreher Antal Jenőnek és Jenőnek, valamint anyjuknak, Meichl Käthynek és Dreher Jenőné Haggemacher Lillynek is jutott a részvényekből. Jenő és az örökösök között az arányok később évről évre folyamatosan változtak.

A Haggemacher családnak 21 655 darab részvénye volt (~6%), ami tizennyolcfelé oszlott. Ifj. Haggemacher Henrik özvegye, Aich Emma birtokában volt a legtöbb értékpapír, 4593 darab. Gyermekei, Marianne, Emma, legifj. Henrik és felesége, Pekár Marianne, valamint 2 éves lányuk, Marietta révén a néhai ifj. Henrik ágára 8113 részvény (a Haggemacher családra eső részvényhányad kb. 37,5%-a) jutott. Két lánya, Sztehló Aladárné Márta és Frigyesi Józsefné Edit ugyanakkor nem kapott részesedést.⁶²

Oszkár ágán volt a legtöbb részvényes és a legtöbb részvény. Oszkár és felesége, a Saxlehner-leszármazott Boytha Jolán 1500-1500 értékpapírral rendelkezett, nyolc gyermekének pedig 900-900 részvénye volt.⁶³ Így erre az ágra összesen 10 200 részvény jutott (~47%). A néhai Róbert ágán két fia, Sándor és Ottó összesen 3342 részvénnyel rendelkezett (~15,5%).

Az Aich családnak 2284 részvény jutott, viszonylag egyenlően elosztva. Hubertnek és Gizellának 572-572 darab volt a birtokában, Györgynek és Erhardnak kétfelével kevesebb. A többi részvény az igazgatók és a női családtagok férjei között oszlott el.⁶⁴ Mint látható, férjük révén Haggemacher Lilly a Dreher, Aich Emma pedig a Haggemacher család részvényesei közé soroltatott.

De nem csak a Részvényserfőzde tulajdonosi köre változott (3. táblázat). 1923-ban a Haggemacher sörgyár részvényesei között még nem találkozunk a Dreher névvel, Lilly révén sem. A részvények Oszkár, ifj. Henrik és Róbert családja között oszlottak el. Oszkáré volt a legnagyobb egyéni tulajdonrész 2600 részvénnyel (~31,5%), ifj. Henrik ágán a 4333 papír felét, 2167-et az özvegye, Emma

61 BFL VII.2.e. 1978/1915 Első Magyar Részvényserfőzde Rt. 917. doboz.

62 Erre nem lehet magyarázat, hogy Márta és Edit férjhez mentek, hiszen Emma Saxlehner Kálmán feleségként is kapott részvényeket, valamint 1924-ben Marianne is férjhez ment Adler-Rácz Józsefhez.

63 Legifjabb fia, József 1924-ben csak 2 éves volt, neki nem voltak részvényei.

64 BFL VII.2.e. 1978/1915 Első Magyar Részvényserfőzde Rt. 916. doboz.

2. táblázat. A Részvényserfőzde részvényeinek eloszlása a Dreher, az Aich és a Haggenmacher családokban 1924-ben

A Dreher családra eső részvények	Részvény	Az Aich családra eső részvények	Részvény
Dreher-örökösök	148 607	Aich Hubert	572
Dreher Antal Jenő	3 152	Aich Gizella	572
Dreher Jenő	3 152	Aich György	570
Dreher Antalné Meichl Käthy	2 006	Aich Erhard	570
Dreher Jenőné Haggenmacher Lilly	570	Összesen	2 284
Összesen	157 487		

A Haggenmacher családra eső részvények, családi ágak szerint					
ifj. Henrik ága	Részvény	Oszkár ága	Részvény	Róbert ága	Részvény
özv. Haggenmacher Henrikné Aich Emma	4 593	id. Haggenmacher Oszkár	1 500	Haggenmacher Sándor	1 842
Ádler-Rácz József- né Haggenmacher Marianne	1 225	id. Haggenmacher Oszkárné Boytha Jolán	1 500	Haggenmacher Ottó	1 500
legifj. Haggenmacher Henrik	1 200	Haggenmacher József	900	–	–
legifj. Haggen- macher Henrikné Pekár Marianne	750	Haggenmacher Pál	900	–	–
Saxlehner Kálmánné Haggenmacher Emma	192	Haggenmacher Margit (1935-től Graeffl Károlyné)	900	–	–
Haggenmacher Marietta	153	ifj. Haggenmacher Oszkár	900	–	–
–	–	Haggenmacher Tamás	900	–	–
–	–	Haggenmacher Tibor	900	–	–
–	–	Haggenmacher Erzsébet	900	–	–
–	–	Haggenmacher Jenő	900	–	–
Összesen	8 113	Összesen	10 200	Összesen	3 342
A Haggenmacher család összesen					21 655

Forrás: BFL VII.2.e. 1978/1915 Első Magyar Részvényserfőzde Rt. 916. doboz

örökölte. Másik felének egyharmada, 722 legifj. Henriknek, kétharmada négy egyenlő részben nővéreinek jutott. Saxlehner Kálmánné Emma, Sztehló Aladárné Márta, Frigyesi Józsefné Edit és a kiskorú Marianne⁶⁵ egyaránt 361 részvényt birtokolt. Róbert után az özvegyének 666, két fiának, Ottónak és Sándornak 333-333 részvény jutott (~16%).⁶⁶ Az igazgatósági helyekből 3-3 jutott ifj. Henrik és Oszkár

65 Anyakönyvezve Mária Anna. BFL XV.20.1. (XXXIII.1.a) 1380 tek. Budafok születési anyakönyvek, 1903. szeptember 25. 259. fsz.

66 BFL VII.2.e. 1795/1915 Haggenmacher Sörgyár Cg. 1795 (O 1653).

családjának, egy pedig Róbertének. Henrik ágán egy alelnöki posztot az ekkor még kiskorú legifj. Henrik, a másik kettőt sógorai töltötték be.⁶⁷

1924-ben azonban a vállalat 10 000 részvényéből a legnagyobb tulajdonrész már a Dreher Rt.-é volt, 5860-nal, valamint a Részvényserfőzdeé 1544-gyel. A Haggenmacher család tagjai közül pedig csak Oszkárnak, az özvegy ifj. Henrik-nének és fiának, legifj. Henriknek, valamint Róbert két fiának, Ottónak és Sándornak volt 50-50 részvénye.⁶⁸ A martonvásári Dreher-uradalom intézőjét, az 1903-as születésű Haggenmacher Sándort 1922-ben nagykorúsították.⁶⁹ Ifj. Henrik lányainak és Oszkár nyolc gyermekének itt már nem jutott tulajdonrész.⁷⁰

A Haggenmacher családnak viszonylag kevés tulajdonrésze maradt a saját családi cégükben. Az ötször 50 részvényen kívül a Részvényserfőzdeben is mindössze körülbelül 6% tulajdonrészrel rendelkeztek, így annak 1544 részvényén keresztül sem bírtak sok befolyással a Haggenmacher Rt.-re. Ráadásul ott már teljesen mások voltak a részvényarányok családon belül, mint az 1923-as leosztásban. Hiszen ha csak a három törzset nézzük, abban is volt eltérés. Oszkár ágának tulajdonrésze a Koncentráció előtt a Haggenmacher Rt.-ben birtokolt ~31,5%-ról a Részvényserfőzdeben a családra eső részvényarány ~47%-ára nőtt, Henriké ellenben ~52,5%-ról ~37,5%-ra csökkent. Ez magyarázható azzal, hogy immáron Oszkár volt a család legidősebb tagja, így a családfő is. Róbert törzsének tulajdoni hányada nagyjából megegyezett a korábbival. Azonban a három ágon belüli részvényarányokban is rendkívül nagy változások történtek, a családban betöltött szerepekhez képest nem feltétlenül a leglogikusabb eloszlásokban.

De változott a Dreher Rt. részvényaránya is (4. táblázat). 1923-ban a 45 000-ből 25 525 részvénye volt a Dreher-örökösöknek, de a két testvérnek, Antal Jenőnek és Jenőnek önállóan is volt 550-550 értékpapírja. Ez együtt kitette a tulajdonrész 60%-át. A Dreher testvéreknek azonban egyénileg kevesebb jutott, mint legifj. Haggenmacher Henriknek, Ottónak és Sándornak. A Haggenmacher családból másnak nem – még Oszkárnak sem – voltak Dreher-papírjai. 1924-ben a Dreher-örökösök és a testvérek részvény száma nem változott, de 17 630 részvennyel megjelent a tulajdonosok között a Részvényserfőzde. A Dreherék és a Részvényserfőzde tulajdonrésze kitette az összes részvény 98%-át. Ha a család tulajdonában lévő 60%-hoz hozzávesszük, hogy a Részvényserfőzdeben is 60% tulajdonrészrel rendelkeztek, a kettő együtt a Dreher Rt. több mint 80%-os birtoklását jelenti. A Haggenmacher családból ekkor már csak Henriknek volt 100 részvénye, ugyanannyi, mint

67 BFL XIII.28. 5/1 tétel. Ifj. Haggenmacher Henrik végrendelete 1917.

68 BFL VII.2.e. 1795/1915 Haggenmacher Sörgyár Cg. 1795 (O 1653).

69 BFL IV.1411.b. 20282/1931.

70 Ifj. Henrik lányai közül Márta és Edit így teljesen kiszorult a sörgyár és utódvállalatai tulajdonjogából. Ők a malomiparban kaptak részesedést.

3. táblázat. A Haggenmacher Sörgyár részvényeink eloszlása 1923-ban és 1924-ben

1923	Részvény
id. Haggenmacher Oszkár	2600
ifj. Henrik ága	
özv. Haggenmacher Henrikné Aich Emma	2167
legifj. Haggenmacher Henrik	722
Saxlehner Kálmánné Haggenmacher Emma	361
Sztehló Aladárné Haggenmacher Márta	361
Frigyesi Józsefné Haggenmacher Edit	361
Haggenmacher Marianne (1924-től Ádler-Rác Józsefné)	361
Összesen	4333
Róbert ága	
özv. Haggenmacher Róbertné Purczl Anna	666
Haggenmacher Sándor	333
Haggenmacher Ottó	333
Összesen	1332
A Haggenmacher család részvényei összesen 1923-ban	8265

1924	Részvény
Dreher Rt.	5860
Részvényserfőzde	1544
id. Haggenmacher Oszkár	50
özv. Haggenmacher Henrikné Aich Emma	50
legifj. Haggenmacher Henrik	50
Haggenmacher Sándor	50
Haggenmacher Ottó	50
Összesen	7654

Forrás: BFL VII.2.e. 1795/1915 Haggenmacher Sörgyár Cg. 1795 (O 1653)

4. táblázat. A Dreher Rt. részvényei a Dreher, a Haggenmacher és az Aich családban 1923-ban és 1924-ben

1923	Részvény	1924	Részvény
Dreher-örökösök	25 525	Dreher-örökösök	25 525
Dreher Antal Jenő	550	Dreher Antal Jenő	550
Dreher Jenő	550	Dreher Jenő	550
legifj. Haggenmacher Henrik	800	Részvényserfőzde	17 630
Haggenmacher Sándor	600	legifj. Haggenmacher Henrik	100
Haggenmacher Ottó	600	Dreher Antalné Meichl Käthy	100
		Dreher Jenőné Haggenmacher Lilly	100
		Aich Gizella	100
		Aich György	100

Forrás: BFL VII.2.e. 3258/1915 Dreher Antal Serfőzdéi Rt., 188. doboz

Dreher Käthynek, Dreher Jenő feleségének, Lillynek, és a két Aichnak, Györgynek és a kiskorú Gizellának.⁷¹

A megállapodás szerint a Koncentrációban a Haggemacher családot négy igazgatósági hely illette meg. Egy-egy hely jutott néhai ifj. Haggemacher Henrik családi törzsének, Oszkárnak és családi törzsének, valamint a megboldogult Róbert családi törzsének, a negyediket pedig turnus szerint, kihalásos alapon felváltva töltötte be Henrik és Oszkár családi törzse. A turnust Henrik törzse kezdte. Ha új igazgatósági helyek keletkeztek volna, az elsőt arra kellett felhasználni, hogy a turnus megszűnjön. A többit későbbi megállapodás szerint kellett felosztani. A felügyelőbizottsági tagságok közül egy Henrik, egy pedig Oszkár törzsét illette. Ha csak egy ilyen volt, azt is felváltva töltötték be.⁷²

1924-ben a nagy sörgyárak az új felálláshoz igazodva újratárgyalták az 1902-es kartellszerződést. Megállapodtak az előállított sör mennyiségében. Ebből a Koncentrációt illette 66%, a Polgári Sörfőzdét 22,5%, a Fővárosit pedig 11,5%. Az egyezség szerint a sörgyárak nem főzhettek 12 B°-nál⁷³ gyengébb sört. Megegyeztek az árakban is, és hogy melyik gyár melyik üzletkötővel szerződhet.⁷⁴

Kooperáció a sörgyártáson kívül

Az átszervezés nem csak a sörgyárak koncentrációjával járt együtt. A sörgyártás visszaesése után egyéb üzletágakkal bővítették a gyártási palettát. 1923-ban a Dreher Antal Serfőzdéi Rt., a Haggemacher Kőbányai és Budafoki Sörgyárak Rt., az Első Magyar Részvényserfőzde és a Johann Liebieg & Comp. reichenbergi cég Újpesten, Váci út 9. székhellyel megalapította a Liebieg Budapesti Textilművek Rt.-t. Ekkor a Részvényserfőzdenek 35 000, a Dreher és a Haggemacher cégnek 32 000-32 000 részvénye volt, a maradék minimális részvényhányad kisorvényesek, többek között Aich György és Haggemacher Oszkár között oszlott el. A Liebieg tulajdonrésze ellentmondásos, az 1923-as cégbírósi iratok szerint összes részvényüket a Dreherre ruházták át, 1925-ben azonban 44%-os tulajdonrészrel tüntetik fel őket, szemben a Részvényserfőzde 25%-ával, illetve a Dreher és a Haggemacher 12-12%-ával. 1931-ben már ismét nem szerepelnek a tulajdonosok között. Akkor azonban a cég neve már Dreher–Haggemacher Textilművek Rt., telephelyük pedig 1924 óta a volt kőbányai Haggemacher sörgyár területe.⁷⁵ A sörgyár felszere-

71 BFL VII.2.e 3258/1915 Dreher Antal Serfőzdéi Rt. 188. doboz.

72 BFL XIII.28. 4/3 tétel. Jegyzőkönyv a Haggemacher család tagjainak egy fúzió esetén létrehozandó igazgatóságban betöltendő tagsági helyeiről, 1923.

73 A Balling fok a sör extrakttartalmát jelöli: minél magasabb, annál értékesebb a sör.

74 MNL OL Z 1249.e 40. tétel. A Koncentráció megállapodása a Kőbányai Polgári Sörfőző és Szent István Tápszerművek Rt.-vel és a Fővárosi Serfőző Rt.-vel, 1924.

75 BFL VII.2.e. 23360/1924 Dreher–Haggemacher Textilművek Rt.

léseit átszállították a Nagyváradi Sörgyárba. Ugyanis a román sörgyárak erős lobbija, ami elsősorban a Magyarországról érkező importot ellenezte, teljesen ellehetetlenítette az Erdélybe irányuló sörkivitelt. Ezért a Dreher és a Haggemacher Rt. közösen megvásárolta a Nagyváradi Sörgyárat, és felszerelték a kihasználatlan kőbányai gyártósorokkal, ezzel biztosítva a minőségi sörgyártást Erdélyben.⁷⁶ A budafoki Haggemacher-gyárba az Asbestos Vegyi és Technikai Cikkek Gyárát telepítették,⁷⁷ melynek egyik tulajdonosa Haggemacher Oszkár volt, aki a cég igazgatótanácsában is helyet foglalt.⁷⁸

A sörgyártás gyakorlatilag a Részvényserfözde telepére koncentrálódott. A Dreher-gyárban csak malátáztak. A sörrel ellentétben a malátát exportálni is tudták, elsősorban Amerikába, így a háború után rohamosan emelkedett a magyar malátagyártás volumene. Az ország malátaexportja az 1930-as évekre a tízszeresére nőtt a századfordulóhoz képest, miközben a hazai malátatermelésnek mindössze 15%-át használták fel itthon.⁷⁹

A Dreher-telepen működött a Dreher Konyak és Likörgyár, illetve a Dreher–Maul Csokoládégyár is.⁸⁰ A textilgyárral egy időben indult annak újpesti telephelyén a Maul Kakaó és Csokoládégyár Rt. A 25 000 részvényből 24 010 a Dreher Rt. tulajdonában volt, a maradék változó arányban oszlott el a Haggemacher családtagok, Aich György és mások között. 1923 decemberétől a gyárat átköltöztették a Halom utcai Dreher-telepre. Nevük 1926-ban változott Dreher–Maul Kakaó és Csokoládégyár Rt.-re.⁸¹ Itt is megmutatkozott az akkoriban innovációnak számító újrahaznosítás. A szeszgyártás során keletkezett cukrot az édességgyárban dolgozták fel, a megmaradt malátával a gyártelepen létesített tehenészetben az állatokat etették, a belőlük nyert tejet pedig a csokoládégyárban használták fel.⁸²

Természetesen nem feledkezhetünk meg a Haggemacher család malomipari érdekleteiről sem. Az első világháború és következményei ebben az iparágban is hasonló hanyatlást idéztek elő, mint a söriparban. A Monarchia külső vámokkal védett, 51 milliós belső piacának elvesztése rendkívül nehéz helyzetbe hozta a malomokat.⁸³ A fővárosi malmok a kormánnyal megállapodva 1919 decemberében úgynevezett koncentrációs egyezményt kötöttek, aminek következtében a tizen-

76 *Székely Nép*, 1923. május 3. 3.

77 Kulich–Hegedüs–Katona–Maczó–Török 2018: 77.

78 A Vegyi és Technikai Cikkek Gyára Rt.-t 1923. február 26-án alapította 18 részvényes, köztük a Haggemacher sörgyár egyik vezető tiszviselője, Gomperz Miksa. 1923. július 3-án az alaptőkét 60 millió koronáról 75 millióra, a 300 000 darab részvényt pedig 375 000-re emelték. Ekkor jelent meg a részvényesek és az igazgatótanács tagjai között Haggemacher Oszkár 32 142 részvénnyel, amivel Gomperz Miksa és Ervin mellett a gyár legnagyobb részvényese lett. Az Asbestos nevet 1923. novemberben vette fel a cég. BFL VII.2.e. 19532/1923 Vegyi és Technikai Cikkek Gyára Rt.

79 Erdősi 1970: 15.

80 *Az Est*, 1923. március 9. 2.

81 BFL VII.2.e. 23358/1924 Dreher Kőbányai Serfözde és Csokoládégyár Rt.

82 Kulich–Hegedüs–Katona–Maczó–Török 2018: 70.

83 Pogány 2020: 330.

három budapesti malom közül hetet üzemen kívül helyeztek.⁸⁴ Elképzelhető, hogy a söripari koncentráció ötlete is innen való.

Ifj. Haggenmacher Henrik malomipari cége 1922-ban részvénytársasággá alakult, Haggenmacher Múmalom Rt. néven.⁸⁵ A továbbiakban a részvénytársaság üzemeltette a Visegrádi utca 7. szám alatti gőzmalmot. A malomiparban nem volt olyan szoros az együttműködés a két család között, mint a söriparban. Bár az alapító részvényesek között ott találjuk Dreher Jenőt, az ekkor még 26 250 részvényből csak csekély hányad, mindössze 750 darab volt a birtokában. Azonban feleségének, Haggenmacher Lillynek is volt további 3000, így ketten együtt annyi tulajdonrészrel bírtak, mint Haggenmacher Oszkár és nővérei, Oettler Wolframné Melanie és Oettler Árminné Mária, de ők önállóan, nem osztoztak rajta a házastársukkal. 1875-1875 részvénye volt néhai Saxlehner Árpádné Haggenmacher Friderika két gyermekének, Saxlehner Tibornak és Oettler Frigyesné Margitnak. Legifj. Haggenmacher Henriknek és anyjának pedig 750-750 értékpapír volt a birtokában. Henrik nővéreinek, Emmának, Mártának és Editnek 500-500 részvény jutott, de férjeik, Saxlehner Kálmán, Sztehlo Aladár és Frigyesi József 250-250 papírával együtt ők is ugyanannyi tulajdonhányaddal bírtak, mint anyjuk és öccsük (és Dreher Jenő). A legfiatalabb testvérnek, a kiskorú Mariannának ekkor még nem jutott tulajdonrész.

Később a részvények száma és a Haggenmacher családon belüli aránya is változott, de az mindenképpen elmondható, hogy a Dreherek a Haggenmacher-malomban nem rendelkeztek jelentős tulajdonrészrel. Sőt, 1927-től már Dreher Jenő részvényhányada is Lilly neve alatt szerepelt.⁸⁶

Özv. ifj. Haggenmacher Henrikné Marianne gyámjaként 1922-ben azzal az indokkal kérte lánya nagykorúsítását, hogy csonka Magyarországon a sörgyártás pangásnak indult, a család tulajdonát képező házak csekély jövedelmet hoznak, a malom pedig elavult, és nem rendelkezik iparvágánnyal, ezért üzemét beszüntette. Emiatt a kiskorú a jövedelméből nem tud megélni, így iparművészeti üzembe szeretné fektetni a vagyonát, amihez a nagykorúsítás szükséges.⁸⁷ A cégbírósági iratok szerint azonban a Haggenmacher Múmalom Rt. felszámolása csak 1935-ben kezdődött, Marianne pedig még ekkor is a cég egyik legnagyobb részvényese volt.⁸⁸

A sör- és a malomipar erősen visszaesett Trianon után, Budapest idegenforgalma azonban virágzott a két világháború között. A pesti Duna-parton, a mai Budapest Marriott Hotel helyén állt a Hungária Szálló, az Első Magyar Szálloda Rt. tulajdonában. A részvénytársaság 1910-ben Hungária Nagyszálló Rt.-re változtatta

84 Pogány 2020: 339.

85 BFL VII.2.e. 147/1915 Ifj. Haggenmacher Henrik.

86 BFL VII.2.e. 16097/1921 Haggenmacher Múmalom Rt., Cg. 4604.

87 BFL IV.1411.b. 20282/1931.

88 Marianne neve már a nagykorúsítás után megjelenik a részvényesek között. BFL VII.2.e. 16097/1921 Haggenmacher Múmalom Rt.

a nevét, majd 1916-ban megvette a részben a mai InterContinental Budapest helyén álló Dunapalotát, a későbbi Ritz Szállót. Már a névváltoztatás idején a részvényesek között találjuk az Aich családot. A jegyzőkönyvekben felváltva hol Ferenc, hol György szerepel, majd 1914-től Haggemmacher Róbert nevével is találkozhatunk, mindkét esetben egyre növekvő részvényszámmal. De az igazi bevásárlás itt is 1922-ben történt, amikor a 8750 részvényből 5830 (~66%) értékpapírral megjelent a Részvényserfőzde. Ekkor Aich Györgynek 275, ifj. Aich Györgynek 70, Haggemmacher Róbertnek 148, Dreher Lillynek 42 részvénye volt. De a részvényesek között találjuk 126 értékpapírral a Polgári Sörfőzde egyik fő részvényesét, Tószegi Freund Salamont is.⁸⁹

A külföldi tulajdon sorsa

1926-ban kihalt a Dreherek osztrák ága. Ifj. Dreher Antalnak három fia volt, Antal Jenő, Jenő és Tivadar. Utóbbi 1913-ban autószerencsétlenségben elhunyt. Egy csecsemőkorú fiút, Oszkárt hagyta maga után. Így Dreher Antal halálát követően a magyarországi vagyont Jenő, a többit Antal Jenő kezelte. Antal Jenőnek egy fia volt, aki a háborúban elesett, 1925-ben pedig elhunyt Antal Jenő is, így a külföldi Dreher-vagyon a gyermek Oszkára szállt. 1926-ban azonban a 14 éves ifjú is meghalt, így a teljes vagyon kezelésének terhe a Magyarországon élő, itt berendezkedett Jenőre hárult. A michelobi birtokot ugyan a csehszlovák állam kisajátította, de a bécsi Egyesült Sörgyár még a család tulajdonában volt. A helyzetet tovább nehezítette, hogy a schwechati gyár igazgatója, Aich Erhard is elhunyt 1926-ban, és mivel Dreher Jenő több okból kifolyólag sem kívánt a külföldi érdekeltségekkel foglalkozni, bécsi pénzüzeteknek értékesítette a Vereinigte Brauereien AG-t.⁹⁰

1926. október 25-én, 54 éves korában meghalt Aich Erhard testvére is, az évek során enyedi előnévvel gazdagodó Aich György, a kőbányai sörgyár igazgatója, a Magyar Serfőzők Egyesületének elnöke. Ezzel az Aich család néhány évre eltűnt a Dreher–Haggemmacher cégek vezetőségéből. Hubert nevével legközelebb 1933-ban találkozunk a Textilművek felügyelőbizottságában. A sörgyárban 1935-ben jelenik meg újra a neve.⁹¹

89 VII.2.e. 1436/1915 Első Magyar Szálloda Rt.

90 Az örökösödési viszonyokról bővebben beszámoló két újságcikk ellentmondásos információkat tartalmaz. A *Reggeli Hírlap* szerint Tivadar özvegye, vagyis Oszkár anyja és nagykorúságáig a fiú vagyonának kezelője férjhez ment Csehországban. A *Magyarország* szerint viszont Antal Jenőnek volt egy lánya, aki Csehországba házasodott. Mindkét verzió alapján Jenő mellett az ekkor már csehszlovákiai asszony volt a másik örökös, aki azonban szintén nem kívánt – és a korszellemnek, valamint az oktatásának megfelelően nem is tudott volna – a vagyon kezelésével foglalatzkodni. *Reggeli Hírlap*, 1926. március 26. 2; *Magyarország*, 1926. augusztus 4. 4.

91 BFL VII.2.e. 1795/1915 Haggemmacher Sörgyár Cg. 1795 (O 1653); BFL VII.2.e. 3258/1915 Dreher Antal Serfőzdei Rt. 188. doboz; BFL VII.2.e. 23360/1924 Dreher–Haggemmacher Textilművek Rt.; MNL OL Z 1252-2. tétel. Fúziós mérleg 1933.

1930-ban a sörgyárak ismét megújították a kartellszerződést. Ekkor bevették a vidéki leányvállalataikat is az éves kvótába, amiből 62% jutott a Koncentrációnak, beleértve a kanizsai sörgyárat is, 24,75% a Polgárinak és a hozzá tartozó soproni és községi gyáraknak, 13,25% pedig a Fővárosinak, valamint a pécsi és a kaposvári üzemeknek.⁹²

1932-ben a Kereskedelmi Minisztérium bejegyezte a Dreher „maison fondée 1632” védjegyét, ami a schwechati sörfőzde eredeti alapításának időpontjára utalt, pedig az az alapításkor még nem, a bejegyzés időpontjában pedig már nem volt a Dreher család tulajdona.⁹³

Az újabb válság

Trianon után a következő pofont a gazdasági világválság adta a sörgyártás számára (2. ábra). Az alacsony munkabérek és a bor árának csökkenése miatt a fogyasztási szokások az ellenkező irányba változtak, mint a filoxerajárvány idején. Az egy főre eső évi sörfogyasztás az 1928/1929. évi 7 literrel szemben a válság alatt alig érte el az 1,5 litert. Ennek következtében a budapesti sörgyárak termelése az 1929. évihez képest 1933-ban 71,2%-kal csökkent.⁹⁴

Sörgyártás gyakorlatilag már csak a Részvényserfőzdeben zajlott, az újabb válsághelyzet következtében azonban hivatalosan is egyesült a Koncentrációnak alkotó három sörgyár. Bár a Dreher család a többi cégben a Részvényserfőzde kereszttul rendelkezett a legnagyobb részesedéssel, a három nagy sörgyár egyesülése nem ebben a vállalatban, hanem a Dreher Rt. berkein belül valósult meg. 1933. november 30-án a Dreher Antal Serfőzdei Rt. magába olvasztotta az Első Magyar Részvényserfőzde Rt.-t, a Haggemacher Kőbányai és Budafoki Sörgyár Rt.-t és a Dreher–Haggemacher Textilművek Rt.-t. Ezzel megszületett a Dreher–Haggemacher Első Magyar Részvényserfőzde Rt.⁹⁵ A részvénytársaság alaptőkéje az egyesüléssel 6750000 pengőről 16000000 pengőre nőtt. A 45000 részvényből ekkor 44790 a Dreher–Maul Csokoládégyár birtokában volt, aminek 25000 részvényéből 24010-et a Dreher Rt., majd a Dreher–Haggemacher Első Magyar Részvényserfőzde Rt. birtokolt. A csokoládégyár 1931-ben rövid ideig a Dreher Kőbányai Serfőzde és Csokoládégyár Rt. nevet is használta. Az 1936-os cégbírósi iratok és a *Compass*⁹⁶ adatai szerint a sörgyár 400000 részvényéből már csak 4765 volt a csokoládégyár tulajdonában. Dreher Jenőnek ekkor 25000 papírja volt (mindössze 6% körül),

92 MNL OL Z 1247 17. tétel. Szerződés a sörgyárak között a verseny mérséklésére 1930. 11.

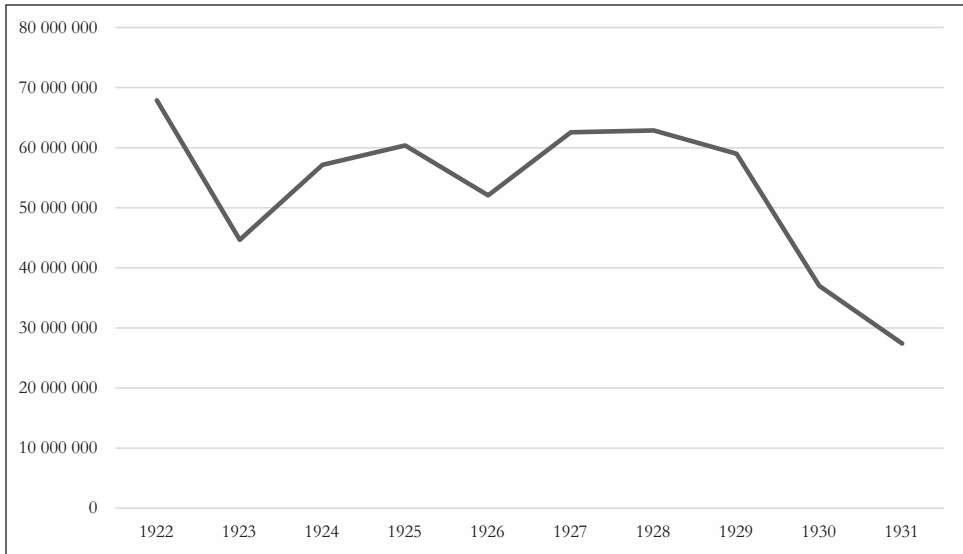
93 Dreher Sörmúzeum Váll/140.

94 Sipos 1959: 538–539.

95 BFL VII.2.e. 3258/1915 Dreher Antal Serfőzdei Rt. 6321. kisdoboz; BFL VII.2.e. 1795/1915 Haggemacher Sörgyár Cg. 1795 (O 1653).

96 Magyar Compass 1936: 74.

2. ábra. A Koncentráció sörtermelése 1922–1931 között (hektoliter)

Forrás: MNL OL Z 1249.e 41. tétel. Összesítő kimutatások a Koncentráció sörreladásairól 1922–1931

ami kevesebb mint a fele a MOKTÁR 56 500 (~14%), és nem sokkal több a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 16 900 részvényből álló (~4%) részesedésének. További kisebb részvényhányadok voltak Dreher Käthy, Dreher Lilly, Hagggenmacher Oszkár és fia, Pál, legifj. Hagggenmacher Henrik és lánya, Marietta, Hagggenmacher Sándor, valamint Aich Hubert tulajdonában.⁹⁷ Ezek azonban még együtt is jelentéktelen hányadot tettek ki, ami arra utal, hogy az egyre kedvezőtlenebb gazdasági környezet és a magas adósságállomány arra kényszerítette a Dreher és a Hagggenmacher családot, hogy a saját tulajdonhányaduk kárára intézményi befektetőket vonjanak be a vállalatba.

1934-ben az egyesült sörgyár a Fővárosi Sörfőzőt is felvásárolta.⁹⁸ 1938-ban az országban már csak 8 sör- és malátagyár működött, de ezek is jórészt a Dreher–Hagggenmacher–Részvényserfőzde és a Polgári érdekkörébe tartoztak. Közülük az egyesült sörbirodalom uralta a hazai sörpiacon 75%-át.⁹⁹

1942 végén a Szent István Tápszerművek mintájára a Richter- és a Drehercsoport létrehozta a Paracelsus Rt.-t a sörélesztők és egyéb sörgyári melléktermékek állati gyógy- és tápszer formájában való feldolgozására.¹⁰⁰

97 BFL VII.2.e. 3258/1915 Dreher Antal Serfőzdéi Rt. 188. kisdoboz.

98 BFL VII.2.e. 316/1915 Fővárosi Sörfőző Rt.

99 Erdősi 1970: 6.

100 BFL VII.2.e. 46310/1943 Paracelsus Rt.

A kooperáció margójára

A Dreher családnak eredendően is nagyobb volt a vagyona, és miután Dreher Jenő lett a család egyetlen örököse, ez még inkább látványossá vált. Különösen úgy, hogy az eleve kisebb Haggenmacher-vagyon több részre oszlott a családfő gyermekei és unokái között. A gyárakat és a szállodalánccokat érdemben a Haggenmacherek igazgatták, ezekben Dreher Jenő csak az elnöki tisztséget töltötte be. Idejét inkább a Martonvásáron és környékén fekvő volt Brunszvik-birtokok vezetésével töltötte.¹⁰¹ Haggenmacher Oszkár, mint beosztott, függő helyzetben érezte magát Dreher Jenővel szemben, így a korábbi barátság idővel korrektt, udvarias érdekközösséggé módosult.¹⁰² Bár a megállapodás szerint a mindenkori Haggenmacher családfőit ugyanazok a természetbeni juttatások illették meg, mint a Dreher család fejét.¹⁰³

A két család közötti különbségek anyagi körülményeiken is érezhetőek voltak. 1935-ben 397 897 pengővel Dreher Jenőnek volt Magyarországon a legnagyobb jövedelme, 8 427 249 pengővel pedig az ötödik legnagyobb vagyona.¹⁰⁴ Ugyanekkor a Haggenmacher családból Oszkárnak 89 073 pengő jövedelme és 2 062 177 pengő vagyona, ifj. Henrik ágán az özvegynek, Aich Emmának 63 091 pengő jövedelme és 832 920 pengő vagyona, Róbert ágán két fia közül Ottónak 76 629 pengő jövedelme és 613 867 pengő vagyona, míg Sándornak 59 243 pengő jövedelme és 676 911 pengő vagyona volt.¹⁰⁵ Négyük összjövedelme (288 036 pengő) és összvagyon (4 185 875 pengő) sem érte el Dreher Jenőét.

Dreher Jenőnek egy fia született, Jenő, aki azonban ikertestvérével, Líviával együtt még születésük napján, 1901. február 10-én meghalt. Erzsébet egy évvel utánuk látta meg a napvilágot, de 1919-ben tébécében ő is elhunyt. Jenő két másik lánya rangban alacsonyabb házasságot kötött: egyikük, Mária az ügyvéd Hardy Béla felesége lett. A két család közötti egyenlőtlenséget jól mutatja, hogy a férj felvette a Dreher nevet, és Hardy-Dreher néven dolgozott a családi vállalatok jogtanácsosaként, ami szakmai rátermettségéről tanúskodik. A másik lány, Anna pedig gróf Szalay-Berzeviczy Lászlóhoz ment hozzá. Mindkét férj a Dreher-vállalatok részvényesévé és igazgatósági tagjává is vált a házassággal.¹⁰⁶

A Haggenmacher család harmadik és negyedik generációjában is leginkább a társadalmi ranglétrán lejjebb található, de elismert, tehetséges személyekkel kötött házasságok váltak jellemzővé. Ilyen volt például a vállalatok vezetőségében is szerepet kapó Sztéhlo Aladár ügyvéd, Frigyesi József egyetemi tanár, Ádler-Rácz József

101 Pekár 1994c: 33.

102 Pekár 1994c: 46.

103 BFL XIII.28. 4/1 tétel. Haggenmacher Oszkár: Halálom utáni miheztartásra vonatkozó tanácsok.

104 Zentay 1936: 104.

105 Zentay 1936: 93.

106 Galambosné Gál Mária, akinek a szülei a martonvásári Dreher-kastélyban dolgoztak, egy interjúban elmondta, hogy Anna a háború alatt megszökött egy lengyel menekült tiszttel, akit a birtokon lovászként alkalmaztak. Dreherék cselédje voltam. *Magyar Krónika*, 2017. október. 114.

mérnök. Róbert két fia és legifj. Henrik pedig Pekár Imre malommérnök Imre nevű ügyvéd fiának a lányait¹⁰⁷ vették feleségül.

A két család a kényszerű kooperációnak és rugalmasságuknak köszönhetően az átszervezésekkel, az új gazdasági ágakba való beruházásokkal átvészelték a veszteségeket, de a második világháború utáni kommunista átrendeződés, az államosítás következtében mindenüket elveszítették. Dreher Jenő az államosítás évében, 1949-ben hunyt el.¹⁰⁸ Mivel külföldi érdekeltségeit már két évtizeddel korábban értékesítette, az örökösöknek semmijük nem maradt. Két lánya és özvegye elhagyták az országot. A Dreher család férfígon kihalt, de a Hardy-Dreher név Belgiumban tovább él. A Haggenmacher-örökösök többsége szintén szétszóródott a világban.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1343.e. Visszaállított Városi Törvényszék iratai. Polgári perek

IV.1411.b. Budapest Székesfőváros Árvaszékének iratai. Általános iratok

VII.2.e. Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai. Cégbírószági iratok

XIII.28. Haggenmacher család iratai

XV.20.1. (XXXIII.1.a) Mikrofilmtár. Állami anyakönyvek mikrofilmjei

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Z 1247 Első Magyar Részvénytársaság Rt.

Z 1249.e Dreher–Haggenmacher Első Magyar Részvénytársaság Rt. és jogelődjei, intézménye, vállalatai. Titkárság. A fúzió előkészítése ügyében keletkezett iratok

Z 1249.f Dreher–Haggenmacher Első Magyar Részvénytársaság Rt. és jogelődjei, intézménye, vállalatai. Titkárság. Kimutatások, névjegyzékek

Z 1252 Dreher–Haggenmacher Első Magyar Részvénytársaság Rt. és jogelődjei, intézménye, vállalatai. Könyvelőség

Sőripari Emléktár Dreher Sörmúzeum (Dreher Sörmúzeum)

Váll/140

Magyar Compass 1916: *Nagy Magyar Compass 1915–1916*. II. Budapest.

Magyar Compass 1936: Dr. Galánthai Nagy Sándor (szerk.): *Nagy Magyar Compass 1936–1937*. II. Budapest.

Magyar Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1893–1925.

Az Est, 1923.

Budapesti Hírlap, 1921.

Fővárosi Lapok, 1871.

Friss Ujság, 1917.

107 Haggenmacher Sándor felesége az a Pekár Zsuzsa, akinek a Haggenmacher család és Dreher Jenő rendkívül részletes családtörténetét köszönhetjük: Pekár 1993; Pekár 1994a; Pekár 1994b; Pekár 1994c.

108 BFL XV.20.1. (XXXIII.1.a) A547 tek. IV. kerületi halotti anyakönyvek 1949. 01.19. 15. fsz.

Katholikus Hetilap, 1873.
Magyar Krónika, 2017.
Magyarország, 1926.
Reggeli Hirlap, 1926.
Sürgöny, 1862.
Székeley Nép, 1923.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dynasty Mautner Markhof: Schwechat Brewery. In: *Mautner Markhof Family Chronicle*. <https://www.dynastiemautnermarkhof.com/en/companies/beereries/schwechat/> – utolsó letöltés: 2023. szeptember 27.
- Erdösi Ferenc 1970: *A magyar söripar földrajzi problémái*. Pécs.
- Fehérvári Zoltán 1999: *Budapest, Nagytétényi út 48–50. Sörház utca 1–3. Az egykori Haggemacher kőbányái és budafoki sörgyár budafoki telepe. Tudományos dokumentáció és védetté nyilvánítási javaslat*. Kézirat, a szerző tulajdonában.
- Gallatz János – Kozma Jánosné 1997: Söripar. In: Síki Jenő – Tóth-Zsiga István (szerk.): *A magyar élelmiszeripar története*. Budapest, 411–439.
- Halmos Károly 2004: Haggemacher Henrik és Károly. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszíniú kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest, 72–83.
- Jackson, Michael 2008: *Sör*. Budapest.
- Joó Ernő 1970: A gazdasági élet fejlődése a felszabadulásig. In: Joó Ernő – Tóth Gábor – Tóth Sándor (szerk.): *Tény-Promontor, Budapest XXII. kerületének története*. Budapest, 59–110.
- Katona Csaba 2015: Töréspont. Az első világháború hatása a magyarországi sörgyártásra, különös tekintettel Budapestre. In: Toma Katalin – Török Péter (szerk.): *Budapesti hétköznapiak, 1914. A Nagy Háború Háterszágának életképei*. Budapest, 141–152.
- Kirsch János – Sebők Tibor 1997: Malomipar. In: Síki Jenő – Tóth-Zsiga István (szerk.): *A magyar élelmiszeripar története*. Budapest, 111–160.
- Klement Judit 2010: *Gőzmalomok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században*. Budapest.
- Klement Judit 2012: *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Budapest.
- Kozmáné Oláh Júlia 2004: *Sörrel híres Kőbánya, 1854–2004. Jubileumi Évkönyv / Kőbánya – famous for its beer, 1854–2004. Jubilee Chronicle*. Budapest.
- Kulich Julianna – Hegedüs Krisztián – Katona Csaba – Maczó Balázs – Török Róbert 2018: *Ez sör! A sernevelőtől a sörgyárig. A magyarországi sörgyártás és fogyasztás története*. Budapest.
- Lukács János é. n.: *A sörgyártás fejlődésének kialakulása*. Kézirat, Dreher Sörmúzeum AD 53.1.2021.
- Matlekovits Sándor (szerk.) 1898: *Ezeréves kiállítás. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. Budapest.
- Pecsók László 2022: Kőbánya – borvidékből a sörgyártás fellegvárára. In: *URBS. Magyar Város-történeti Évkönyv XVI*. Budapest, 252–272.
- Pekár Zsuzsa 1993: A Magyarországra bevándorolt Haggemacher család. *Turul* (66.) 3. 21–25.
- Pekár Zsuzsa 1994a: Haggemacherek Magyarországon. Az első nemzedék (Második közlemény). *Turul* (67.) 1–2. 35–41.

- Pekár Zsuzsa 1994b: Haggenmacherek Magyarországon. II. generáció. *Turul* (67.) 3. 83–94.
- Pekár Zsuzsa 1994c: *A Dreher család szerepe Magyarország és Budapest történetében. Pályázat. Kézirat, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjtemény.*
- Pilsitz Martin 2013: 1815 és 1840 közötti pest-budai belvárosi sörfőzdék: a funkcionális célépíté-
szet kezdetei. *Historia Scientiarum* 11. 28–36.
- Pilsitz Martin 2014: *A Pest-Budán 1845 és 1870 között az Angliából és Németországból érkező techno-
lógiai transzfer eredményeként létesített koraiipari sörfőzdék genotípusa: a Barber–Klusemann
sörfőzde.* https://www.researchgate.net/publication/304451732_TECHNOLOGIAI_TRANSZFER_A_TORTENETI_PESTI_SORFOZDEK_EPITESZETEBEN/link/576fa4db08aeb3a3b7b6ab7/download – utolsó letöltés: 2023. október 16.
- Pogány Ágnes 2020: Kartell vagy fúzió? A budapesti nagymalmok stratégiái a 20. század első
harmadában. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gaz-
daságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat & Hierarchia.* Budapest, 327–360.
- Sándor Vilmos 1959: A budapesti nagymalomipar kialakulása (1839–1880). In: *Tanulmányok
Budapest múltjából XIII.* Budapest, 315–422.
- Sipos Aladár 1959: Budapest gyáripara, 1919–1933. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XII.* Bu-
dapest, 475–553.
- Sziklainé Lengyel Zsófia 2019: *165 év, 165 miniszteri.* Budapest.
- Török Róbert 2013: A Kőbányai Polgári Serfőzde és a Szent István Tápszerművek Rt. In: Kerny
Terézia – Smohay András (szerk.): *István, a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus
Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján.* Székesfehérvár, 400–417.
- Urbanek, Peter 2010: Sedlmayr, Gabriel der Jüngere. In: *Deutsche Biographie.* <https://www.deutsche-biographie.de/sfz64673.html> – utolsó letöltés: 2023. március 9.
- Zentay Dezső 1936: *Beszélő számok. Az utolsó félszázad. Bevallott jövedelmek és vagyonok.* Budapest.

Versengés a kooperációban

Bíró Pál és Hegedüs Lóránt harca
a Gyáriparosok Országos Szövetsége elnökségéért (1926)¹

A vállalati hálózatokról készült elemzéseket gyakran bírálják amiatt, hogy a kapcsolat feltárása önmagában még nem magyarázza meg azt, hogy mi következik a kapcsolat meglétéből.² Az interlockok például növelhetik, de nem szükségszerűen növelik a vállalatok nyereségességét, korlátozásuk viszont nem zárja ki a kartellezés lehetőségét.³ Visszajára fordítva a gondolatmenetet: az egy vagy akár több vállalat vezetésében egymás mellett ülő igazgatók, cégtagok között akár komoly konfliktusok is lehettek, amelyek azonban teljesen rejtve maradhattak a nyilvánosság számára, és a kutató is csak szerencsés forrásadottságok esetén találhatja meg őket.⁴ Ez a helyzet a Bíró Pál⁵ és Hegedüs Lóránt⁶ közötti ellentét történetével is.

A Gyáriparosok Országos Szövetségének, a nagyipar 1902-ben alakult legfőbb érdekképviselői szervezetének nincs elérhető iratanyaga ma, az ügyet sem a GYOSZ lapja, a *Magyar Gyáripar*, sem a Szövetségnek az államosításig tartó történetét bemutató feldolgozás⁷ nem említi. Két levéltári kútfő nyomán vált feltárhatóvá a konfliktus, amelyre a nyilvánosságban mindössze néhány, a kontextus nélkül nehezen érthető újságcikk utal. Ezek közül az egyik a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. levéltári dokumentumai közül, az elnöki tisztséget 1928 és 1942 között betöltő

1 A tanulmány az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport keretében, a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány (PADME) támogatásával készült.

2 Cronin 2011: 43.

3 Vö. az 1914. évi Clayton Act hatásával az Egyesült Államokban: Mizruchi 1996: 273–274.

4 Lásd például a két világháború között a Deutsch Ignác és Fia közkereseti társaság cégtagjai, Hatvany Endre és a valódi vezetést gyakorló, a családba beházasodó Hirsch Albert viszonyáról: Kóvér 2012: 204.

5 Bíró Pál, háromi (1881–1955), politikus, jogász, közgazdász és üzletember. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. vezérigazgatója, a Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöke, hosszú időn át az ózdi terület országgyűlési képviselője az Egységes Párt színeiben. Nevét a korabeli lapok rövid i-vel, Bíró formában is jegyezték. 'Bíró Pál' szócikk. In: Kenyeres (főszerk.) 1994.

6 Hegedüs Loránt, magyarországi (1872–1943), politikus, jogász, közgazdász és író. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatótanácsi tagja, a Gyáriparosok Országos Szövetségének vezérigazgatója, a *Közgazdasági Szemle* szerkesztője, a *Pesti Hírlap* munkatársa, pénzügyminiszter, az MTA és a Kisfaludy Társaság tagja. 'Hegedüs Loránt' szócikk. In: Kenyeres (főszerk.) 1994. Nevét különösen a kortárs újságokban sokféle módon írták: Hegedüs/Hegedüs, illetve Loránt/Lóránt/Loránd/Lóránd. A tanulmányban a Hegedüs Loránt alakot használom Bölöny 1992 nyomán.

7 Szita 1996: 62.

ifj. Chorin Ferenc személyi állagából⁸ előkerült néhány levél, a másik pedig Bíró Pál vezérigazgatói levelezése a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. anyagából.⁹ A következőkben az interlock nem a vizsgálat fő tárgyaként, hanem a lezajlott események magyarázataként fog szolgálni, annak körülírására, hogy a két főszereplő, Bíró és Hegedüs milyen kapcsolati hálóval rendelkezett, különös tekintettel a GYOSZ-on belüli beágyazottságra.

Chorin Ferenc utódlása a sajtóban

Chorin Ferenc, a GYOSZ elnöke 82 éves korában, 1925. január 20-án hunyt el Budapesten. A Kerepesi úti temetőben vettek végső búcsút tőle, a gyászmisét a Szent István-bazilikában celebrálták, az elhunyt társadalmi és politikai jelentőségének, főrendiházi tagságának megfelelő módon.¹⁰ A Szövetség alapító vezetőjeként jelentős befolyással volt kora gazdaságára, amit az is mutatott, hogy a Magyar Munkaadók Központjának igazgatósága úgy döntött, a temetés órájában az ország összes ipari üzeme álljon le.¹¹ Két évvel korábban Chorin Ferenc még a magyar nagyvállalatok közötti együttműködést emelte ki az öt 80. születésnapján köszöntő közgyűlésen: „Végtelenül szerencsésnek érzem magam azért, hogy Magyarország összes termelési tényezőit itt együtt, egyetértésben, teljes szolidaritásban látom. [...] Ennek a tevékenységnek fenntartása és minden viszály és rombolás ellen való megvédése egyik legfontosabb feladatunk.”¹² Az elnöki poszt megszerzése Chorin halálát követően azonban súlyos konfliktusok forrásává vált.

Alig került földre a koporsó, a legjobban értesült sajtótermék, a *8 Órai Ujság* Hegedüs Lóránt alelnököt már lehetséges utódjelöltként említette, akiért „a GyOSz tagjai között mozgalom indult meg”.¹³ Már január 27-én, egy „privát megbeszélés” nyomán találgatás indult, ki fogja betölteni az elnöki állást. A jelöltek között a két volt ügyvezető igazgatót, Hegedüs Lórántot és Gratz Gusztávot (ebben a sorrendben), három igazgatósági tagot, Gschwindt Ernőt, Bíró Pált és báró Wolfner (Wolffner) Tivadart, valamint két, a vezető testületeken kívüli személyt, báró Szterényi József és Heinrich Ferenc volt kereskedelemügyi minisztereket említett a cikk.¹⁴ Hegedüs és Bíró egyben a GYOSZ alelnökei is voltak: előbbi a szövetség hivatalos lapjában, a *Magyar Gyáriparban*, utóbbi a GYOSZ igazgatósági gyász-

8 MNL OL Z 248 Ifj. Chorin Ferenc iratai.

9 MNL OL Z 1325 Bíró Pál iratai.

10 Dr. Chorin Ferenc gyászjelentése, 1925. január 20. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár.

11 A Magyar Munkaadók Központja. *Esti Kurír*, 1925. január 22. 8; Csütörtök délután temetik Chorin Ferencet. *Magyarország*, 1925. január 22. 6; *Nemzeti Ujság*, 1925. január 22. 6; Chorin Ferenc temetése alatt a gyárakban és a bányákban szünetel a munka. *Pesti Napló*, 1925. január 22. 8.

12 A Szövetség jubiláris közgyűlése. *Magyar Gyáripar*, 1922. július 1. 11.

13 Hírek. Hegedüs Lórántot szeretnék megnyerni a GyOSz elnöki állására. *8 Órai Ujság*, 1925. január 24. 6.

14 Egyelőre két jelölt van a GyOSz elnökségére. *8 Órai Ujság*, 1925. január 27. 8.

ülésén¹⁵ parentálta el az elhunytat. Míg Hegedüs 1905 és 1912 között a GYOSZ ügyvezető igazgatója, 1912-től alelnöke volt, Bíró 1912-ben csupán igazgatósági tag lett, alelnökké pedig 1923-ban választották meg.¹⁶ Bíró Pál esetében az újság a gyárosok támogatását emelte ki, legesélyesebbnek pedig Hegedüst és Wolfnert tartotta, akiknél azonban külső kizáró okok merültek föl: előbbinél a pénzügyminiszteri bukása óta labilis idegállapota, utóbbinál a közszereplésre való hajlandóság. A *Pesti Napló* eközben Chorin fia, ifj. Chorin Ferenc elnökségét valószínűsítette, a *Világ* című lapban megjelent interjúban maga Hegedüs egyenesen a GYOSZ elnökéként nevezte meg ifj. Chorint¹⁷ – tévesen, akárcsak a sajtóban később más helyeken is.¹⁸ Tekintettel a sajtóban sokszor ad hoc módon megjelenő titulusokra,¹⁹ a megnevezettek feltehetően ennek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget – helyreigazítás legalábbis nem követte.

1925 folyamán a szervezet napi működését Bíró Pál irányította, aki alelnökként az igazgatósági üléseket és a közgyűléseket is vezette.²⁰ Kifelé, például az állam felé a szervezetet Fenyő Miksa igazgatóval közösen és külön-külön is képviselték.²¹

Hegedüs – hosszú, többéves közéleti hallgatás után – ez év áprilisában tért vissza személyesen a nyilvánosságba, éppen a GYOSZ-ban tartott előadása révén, amelyben a közigazgatási reformot és a forgalmi adó csökkentését sürgette.²² Beszédében utalt arra, hogy többször kísérelt meg öngyilkosságot, méltatta Gratz Gusztáv volt GYOSZ-vezérigazgatót és minisztert, és a napi politikához is hozzászólt, amikor az 1918–1919. évi események résztvevőire vonatkozó 1920. évi amnesztia-rendelet visszavonását követelte.²³ A sajtócikkek alapján nagy hatású előadása,

15 Hegedüs Lóránt: Id. dr. Chorin Ferenc. *Magyar Gyáripar*, 1925. február 1. 1–2; Chorin Ferenc halála. Csütörtökön temetik. *Friss Ujság*, 1925. január 22. 2–3; Csütörtök délután temetik Chorin Ferencet. *Magyarország*, 1925. január 22. 6.

16 A Szövetség közgyűlése. *Magyar Gyáripar*, 1912. május 16. 3, 8; A Szövetség közgyűlése. *Magyar Gyáripar*, 1923. július 1. 8.

17 Chorin Ferenc öröke. *Pesti Napló*, 1925. január 30. 16; Kármán Aladár: Hegedüs Loránt dr. a Gyáriparosok Szövetségének fogja kifejteni álláspontját a szanálással kapcsolatos gazdasági kérdésekről. *Világ*, 1925. március 8. 15.

18 Megmozdult az ország az egyetemekért. *Nemzeti Ujság*, 1925. május 17. 4; Küldöttség a miniszterelnöknél a Közgazdasági Egyetem fenntartása érdekében. *Új Barázda*, 1925. május 17. 2; Mozgalom a Közgazdasági Egyetem fenntartása érdekében. *Köztelek*, 1925. május 24. 619–620. A 8 Órai Ujságban egy alkalommal egyenesen elnök-vezérigazgatóként hivatkoztak ifj. Chorinra: Hegedüs Lóránt emlékbeszéde Chorin Ferencről. A Gyáriparosok Szövetségének gyászünnepélye. 8 Órai Ujság, 1926. január 21. 6. Chorin egy helyen alelnök volt: Izgalmas értekezlet a népjóléti minisztériumban. *Ujság*, 1926. május 11. 6.

19 Fenyő Miksa GYOSZ-igazgató például elnök ezekben a cikkekben: Vass József és a termelő munka harci szövetsége. *Magyarország*, 1926. július 11. 4; A miniszterelnökhelyettes tanácskozásai a beruházásokról a gazdasági érdekeltségekkel. *Pesti Hírlap*, 1926. július 11. 3.

20 Például: Ipari hitel, kereskedelmi szerződések és aranymérleg. *Budapesti Hírlap*, 1925. március 7. 10; Hírek. Chorin Ferenc emlékének szentelte a GyOSZ idei közgyűlését. *Az Est*, 1925. június 16. 11.

21 Például: Tanácskozás volt a pénzügyminisztériumban az ipari hitelkérdés rendezéséről. *Az Ujság*, 1925. május 12. 14.

22 Hegedüs Lóránt a forgalmi adó leszállításáról. *Friss Ujság*, 1925. április 5. 5.

23 Csak akkor kapunk hitelt, ha letartóztatják a szabadonjáró gyilkosokat! Hegedüs Lóránt előadása. *Népszava*, 1925. április 5. 4; „Haladéktalanul állítsák vissza az amnesztia-rendeletet és állítsák az összes gyilkosokat

amelyben újraértelmezte 1920–1921-es, kilenc hónapig tartó pénzügyminiszteri tevékenységét,²⁴ azt sejteti a kutató számára, hogy Hegedüs újra politikai babérok learatására készült, amire azonban nem került sor. A viszonyokat jól jelzi, hogy Bíró fogadta Hegedüst, aki a berlini szanatóriumból – ahová miniszteri lemondását követően került, mert idegei felmondták a szolgálatot – az őt továbbra is ápoló porosz ápolónőjével²⁵ érkezett vissza Budapestre. A beszéd után pedig ugyancsak Bíró fejezte ki köszönetét a GYOSZ nevében. Hegedüs emellett a *Pesti Hírlap* főmunkatársaként²⁶ rendszeresen jegyzett cikkeket is, nem kevés alkalommal saját, a gazdasági életben szerzett érdemeit sorolva.²⁷

A június 7-én tartott rendes évi közgyűlést végül a néhai elnök érdemeinek szentelték, az emlékbeszédet Fenyő Miksa igazgató mondta.²⁸ Az elnöki széklet a néhány héttel később tartandó rendkívüli közgyűlésen kívánták betölteni,²⁹ amit aztán hamar öszre halasztottak,³⁰ az ősz folyamán azonban a sajtóban mindvégig csend övezte az ügyet. December 17-én pedig a *8 Órai Ujság* januárra tette a választást a *Bíró Pál lesz a GyOSZ új elnöke* című cikkében, amely szerint a szövetségben Bíró iránt „osztatlan bizalom és tisztelet nyilvánul meg”.³¹ A hírt más sajtótermékek is átvették.³²

Chorin halálának egyéves évfordulóján azonban még mindig nem volt meg az utód. Hegedüs és Bíró szinte fej-fej mellett haladtak: a rendkívüli igazgatósági ülésen az előbbi mondott beszédet, majd a Kerepesi úti temetőben, a sírnál az utóbbi koszorúzott.³³ Ezt mutatta az is, hogy 1926. februártól már a reaktiválódott Hegedüs vezette az igazgatósági és nagyválasztmányi üléseket.³⁴ Ugyanakkor az állammal és más szervezetekkel szemben egyes alkalmakkor Fenyőn és Knob Sándor szövetségi titkáron kívül ifj. Chorin Ferenc is képviselte a GYOSZ-t, holott ő csupán

a bíróság elé.” Hegedüs Lóránt ma újból a nyilvánosság elé lépett. *Az Ujság*, 1925. április 5. 7–8; Liberalizmus! Hegedüs Lóránt öt év hibáiról s a jövő útjairól. *Pesti Napló*, 1925. április 5. 2; Hegedüs Lóránt előadása Wekerléről, régi pénzügyi terveiről, a jövőről. *Pesti Hírlap*, 1925. április 5. 5; Hegedüs előadása pénzügyi politikájáról. *Világ*, 1925. április 5. 6.

24 Pénzügyminiszteri tevékenységéről, terveiről: Péteri 1985: 121–133; Pogány 1993: 438–443; Pogány 2018: 106–118.

25 Rab 2016: 207–208.

26 ‘Hegedüs Lóránt’ szócikk. In: Kenyeres (főszerk.) 1994.

27 Például: „[...] egész életemet két nagy szakszervezet, a Gyáriparosok Országos Szövetsége és TÉBE, a bankok egyesülete megszervezésében töltöttem el.” Hegedüs Lóránt: Politikai fejlődéstan. *Pesti Hírlap*, 1925. szeptember 3. 3.

28 Megjelent az általa támogatott *Nyugatban*: Fenyő 1925.

29 Hírek. A GyOSZ közgyűlése. *Az Ujság*, 1925. május 14. 11.

30 Hírek. A GyOSZ-ban csak összel töltik be a megüresedett elnöki széklet. *Pesti Napló*, 1925. június 7. 24.

31 Bíró Pál lesz a GyOSZ új elnöke. *8 Órai Ujság*, 1925. december 17. 4.

32 Például: Hírek. A Gyáriparosok Országos Szövetségének új elnöke. *Pécsi Napló*, 1925. december 18. 5. Érdeklenség, hogy a néhai elnököt Chorin helyett Heinrich Ferencnek nevezték a cikkben.

33 Chorin-emlékünnepe. *Budapesti Hírlap*, 1926. január 21. 18; Hegedüs Lóránt emlékbeszéde Chorin Ferencről. A Gyáriparosok Szövetségének gyászünnepélye. *8 Órai Ujság*, 1926. január 21. 6.

34 Igazgatósági ülés. *Magyar Gyáripar*, 1926. március 1. 10.

igazgatósági tagsággal rendelkezett.³⁵ Az ülések vezetésénél feltehetőleg Hegedüs rangidőssége dönthetett, hiszen – ahogyan már szó esett róla – már az első világháború kitörése előtt is alelnök volt, míg Bíróét csupán 1923-ban választották meg.³⁶

1926. júniusban ismét előkerült az utódlás témája a sajtóban, először a *Népszava* hasábjain. A nagyiparosokkal, így az említett szereplőkkel szemben általában elutasító álláspontot képviselő lapban Bíró Pált említették az elnökséggel kapcsolatban, érvként említve, hogy a kereskedelemügyi miniszter, Walko Lajos sógora.³⁷ Július elején a *8 Órai Újság* ismét arról cikkezett: megint elhalasztják az elnökválasztást, mivel nincs megegyezés a két egyformán alkalmas elnökjelölt, Bíró és Hegedüs jelöltségével, esetleg egy harmadik jelölttel kapcsolatban.³⁸ Az írás szerint a „gyáripari vezető körök” előzetesen megállapodtak Bíró elnökké választásában, majd „ugyancsak tekintélyes gyáripari körök” a szövetség vezetésében újra szerepet vállaló Hegedüs jelöltségét kívánták. Kompromisszumos harmadikként Kállay Tibor volt pénzügyminiszter (1921–1924) neve merült fel. A július 4-én tartott szövetségi közgyűlést ismét csak Hegedüs vezette, személyi kérdések azonban nem merültek föl.³⁹ Hegedüs, Fenyő Miksa és Gratz Gusztáv megszólalásainak taglalása mellett a közgyűlésről több bekezdés terjedelemben tudósító tizenkét fővárosi lap közül Bíróét mindössze négy újság említette név szerint, mint akinek Gratz köszönetet mondott a közgyűlésen.⁴⁰

Mindezek után Bíró határozott lépésre szánta el magát: július 4-én Fenyő Miksa GYOSZ-igazgatónak írt levelében váratlanul bejelentette az alelnökségről való lemondását. Írásában tavaszi távollétére, valamint talán a reaktiválódott Hegedüsre is utalt, amikor így fogalmazott: „a legutolsó időben akadályozva lévén megfelelő működés kifejtésében”.⁴¹ A levél tartalma július 16-án a sajtóban is körbejárt: a *Budapesti Hirlapban* megjelent cikk szerint Bíró szándéka az volt, hogy felszaba-

35 Ankét a nyugdíjvalorizáció ügyében. *Esti Kurír*, 1926. február 9. 5; Izgalmas értekezlet a népjóléti minisztériumban. *Újság*, 1926. május 11. 6.

36 A Szövetség közgyűlése. *Magyar Gyáripar*, 1923. július 1. 8.

37 Ki legyen az elnök? *Népszava*, 1926. június 6. 19.

38 A GyOSz július 4-iki közgyűlésén nem töltik be az elnöki állást. *8 Órai Újság*, 1926. június 27. 2.

39 A gyáriparosok a cseh vámkonfliktusról és a magángazdaság talpraállításáról. *8 Órai Újság*, 1926. július 6. 4; Nagymagyarország agrárabb ország volt, mint Csonka-Magyarország. *Az Est*, 1926. július 6. 7; Hegedüs Lóránt: Amíg a miazmák el nem takarodnak a magyar közéletből, bizalmatlan marad a külföldi tőke. A GyOSz közgyűlése. *Magyarország*, 1926. július 6. 14; A GyOSz közgyűlése a francia szerződés módosítását és a magángazdaságok szanálását követelte. *Magyarság*, 1926. július 6. 12; A keleteurópai Locarnot csak a trianoni szerződés revíziója után lehet megvalósítani. A GyOSz közgyűlése. *Nemzeti Újság*, 1926. július 6. 12; Hegedüs Lóránt a gazdasági helyzetről, a magyar-cseh tárgyalásokról és a közép európai Locarno kérdéséről. *Pesti Hirlap*, 1926. július 6. 6; Súlyos vádak a szanálás ellen a GyOSz Közgyűlésén. *Pesti Napló*, 1926. július 6. 20; A francia kereskedelmi szerződés felmondását követelte a GyOSz tegnapi közgyűlése. *Új Nemzedék*, 1926. július 6. 7.

40 A magyar gyáripar problémái. *Budapesti Hirlap*, 1926. július 6. 14; A Gyosz tegnapi közgyűlésén tiltakoztak a közgazdasági bicsérdizmus ellen, amely kiéheztetésre ítéli a magyar ipart. *Esti Kurír*, 1926. július 6. 10; A miazmáknak el kell takarodniuk a gazdasági életből – mondotta Hegedüs Lóránt, a GYOSz közgyűlésén. *Magyar Hirlap*, 1926. július 6. 11; A magyar gyáripar napja. *Újság*, 1926. július 6. 17.

41 Bíró Pál levele Fenyő Miksának, 1926. július 4. MNL OL Z 1325 27. tétel, 891.

dítsa „a Szövetséget az erkölcsi nyomás alól”⁴² az elnökválasztásban – amivel persze lépéskényszerbe hozta a többi érdekeltet. Már másnap a gyáripár vezetőinek küldöttsége kereste föl elhatározásának megmásítására – az exalelnök nem adta be a derekát, de a sajtó szerint a támogatók sem adták fel a kérést, csak elnapolták.⁴³ Néhány nappal később a *Magyarság* megírta, hogy biztosan Bíró lesz az új elnök „egyéni értékei következtében” is; mivel a korábban esélyesként emlegetett Hegedüs Lóránt betegsége miatt nem vállalhatja az állást.⁴⁴ A hírt az *Esti Kurír* is átvette.⁴⁵

Hegedüs gyorsan reagált: előbb a *Pesti Hirlap*ban jelent meg elnökjelöltségét támogató cikk a már ismert „mértékadó tényezők részéről mozgalom indult el” fordulattal,⁴⁶ majd összesen hat lapban jelentetett meg a GYOSZ nevében kommunikét, amelyben Hegedüs érdemein túl az elnökjelöltségre való készsége, valamint az elnökválasztó közgyűlés ószre való kitűzése szerepelt.⁴⁷

A szituáció a sajtó alapján a nyár hátralévő részében nyugvópontra került. Szeptember közepén a *8 Órai Ujság* újra foglalkozott a kérdéssel, az újságíró által fontosnak vélt törésvonalat hozva napvilágra: a banktisztviselőből lett nagyiparos Fellner Henrik és talán Bíró mögött is bankérdekek állnak, ráadásul a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (PMKB) való bekötöttség ellensúlyozására a szövetségen belül a Magyar Általános Hitelbank (MÁH) felé elkötelezettek Kornfeld Zsigmond egykori MÁH-vezérigazgató fiának, Kornfeld Pál bárónak az alelnökjelöltségét kezdték támogatni. Megint mások báró Wolfner Tivadart szerették volna elnöknek, aki független volt a bankoktól abban az értelemben, hogy egyiknek az igazgatótanácsában sem ült.⁴⁸

Szeptember végén már a megegyezésről cikkezett a *Budapesti Hirlap*: a gyáripárosok új elnöke Fellner Henrik, alelnökök Chorin Ferenc és Kornfeld Pál báró lesznek, de – az alapszabály módosításával – alelnök marad Hegedüs Lóránt és talán az elhatározását megmásító Bíró Pál is. Hegedüs (kárpótlásként?) emellett a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének elnöke lesz.⁴⁹ Mindezt később, október 14-én a *Pesti Hirlap* még Bíró említése nélkül, majd a másnapi GYOSZ-igazgató-

42 Bíró Pál lemondott a GyOSZ alelnöki állásáról. *Budapesti Hirlap*, 1926. július 17. 11.

43 Bíró Pált ma délután küldöttség keresi fel, hogy a GYOSZ alelnökségének megtartására kérje. *Esti Kurír*, 1926. július 17. 2; A nagyipár küldöttsége Bíró Pálnál. *Az Ujság*, 1926. július 17. 12.

44 Bíró Pál lesz a GyOSZ elnöke. *Magyarság*, 1926. július 22. 11.

45 A GyOSZ elnöksége. *Esti Kurír*, 1926. július 24. 12.

46 A Gyáripárosok Országos Szövetségének elnöki állása. *Pesti Hirlap*, 1926. július 23. 15.

47 Azonos címmel és tartalommal: A Gyáripárosok Országos Szövetségének elnökválasztása. *Nemzeti Ujság*, 1926. július 28. 12; *Budapesti Hirlap*, 1926. július 28. 11; *Pesti Hirlap*, 1926. július 28. 16; *Magyar Hirlap*, 1926. július 28. 9; *Az Ujság*, 1926. július 28. 12.

48 Wolfner Tivadar bárót szeretnék a GyOSZ elnökének megválasztani. *8 Órai Ujság*, 1926. szeptember 16. 3.

49 A GyOSZ és a TÉBE elnöki állása. *Budapesti Hirlap*, 1926. szeptember 30. 14.

sági ülés már az ő nevével együtt megerősítette.⁵⁰ Fellnert Hector Van den Eynde igazgatósági tag javasolta.⁵¹

Az elnökválasztó közgyűlést november 14-én rendezték meg, ahol a korábbi értesüléseknek megfelelően zajlottak az események. Bíró ugyan ismét lemondott az alelnökségről, ezt azonban a jelenlévők nem vették tudomásul.⁵² Hegedüs beszédében az egyéni érdekek közös érdekek való alávetését dicsérte, de azért – trianoni köntösbe öltöztetve – odaszúrt a „pártütőknek” is.⁵³ A *Budapesti Hirlap* tudósítója érzekelte, hogy kompromisszumról van szó, hiszen Bíró és Hegedüs „félreállásáról” írt.⁵⁴ Bíró egy héten belül, Fellner unszolására ismét elfoglalta alelnöki székét, amit az első, már az új elnök által vezetett igazgatósági ülésen jelentettek be – az újságírói kommentár szerint ez egyben a „teljes harmónia visszaállítását” is jelentette.⁵⁵ Habár a *Budapesti Hirlap* méltatta leghosszabban Bíró érdemeit, röviden a többi lap is megemlékezett róla.⁵⁶

A Hegedüs–Bíró-párharc a magánlevelezésben

Ifj. Chorin Ferenc hagyatékában két levél is fennmaradt, ezek közül az első 1926. július 27-én kelt, Móric aláírással – feltehetően Chorin sógora, a már említett Kornfeld Pál testvére, Kornfeld Móric írta.⁵⁷ A levél szerint miután Bíró Pál bejelentette az alelnökségről való lemondását, a GyOSZ legközelebbi igazgatósági ülésén saját körükből a nevezethez induló küldöttséget választottak, amelyben Hector Van den Eynde, a Vasművek és Gépgyárak Egyesületének elnöke, Szurday Róbert,

50 A GyOSZ új elnöksége. *Pesti Hirlap*, 1926. október 15. 22.

51 Egyhangúlag jelölték a GyOSZ elnökségét. *Magyar Hirlap*, 1926. október 16. 9; A gyáriparosok megegyeztek az elnökválasztásra. *Pesti Napló*, 1926. október 16. 24; A Gyáriparosok Országos Szövetsége. *Ujság*, 1926. október 16. 13. Azonos címmel és tartalommal: A Gyáriparosok Országos Szövetségének elnökválasztása. *Magyarság*, 1926. október 16. 12; *Nemzeti Ujság*, 1926. október 16. 12.

52 A gyáriparosok elnökválasztása. 8 *Órai Ujság*, 1926. november 16. 6; A beruházások költségeit ne új adókból, hanem külföldi kölcsönökkel fedezzék – mondotta Fellner Leó [sic!], a GyOSZ új elnöke. *Magyar Hirlap*, 1926. november 16. 11; Megválasztották a GyOSZ új elnökségét. *Magyarság*, 1926. november 16. 13; Új elnökséget választott a Gyáriparosok Országos Szövetsége. *Nemzeti Ujság*, 1926. november 16. 14; Fellner Henrik lett a GyOSZ új elnöke. *Uj Nemzedék*, 1926. november 16. 3; A GyOSZ új elnöksége. *Ujság*, 1926. november 16. 16.

53 „Bárha a pártszervezők és a pártütők, a pártvacsonázók és a pártéhesek is eljutnának ahhoz a felfogáshoz, hogy egyéni ambíciójukat, személyes hiúságukat – ha a nemzet érdeke úgy kívánja – alá kell rendelni az összesség érdekeinek, hogy Magyarországot újra feltámaszthassuk.” A GyOSZ új tisztikart választott. *Az Est*, 1926. november 16. 6.

54 A GyOSZ közgyűlése. *Budapesti Hirlap*, 1926. november 16. 13.

55 Gyáriparosok tanácskozása. *Budapesti Hirlap*, 1926. november 20. 12.

56 A GyOSZ ülése. *Magyarság*, 1926. november 20. 12; Adókérdések és a biztosítási törvényjavaslat a GyOSZ-ban. *Nemzeti Ujság*, 1926. november 20. 14; Aktuális kérdések a Gyoszbán. *Pesti Hirlap*, 1926. november 20. 16; A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége. *Ujság*, 1926. november 20. 13.

57 MNL OL Z 248 124. tétel, 1149. Kornfeld Móric levele ifj. Chorin Ferencnek, Budapest, 1926. július 27. Mindketten Weiss Manfréd vejei voltak: ifj. Chorin Ferenc Weiss Daisyt, Kornfeld Móric pedig Weiss Marianne-t vette feleségül. Varga 1983: 60.

a Textilgyárosok Egyesületének elnöke, báró Kornfeld Móric (Mór), a Weiss Manfréd Művek vezérigazgatója, Hirsch Albert, a Cukorgyárosok Egyesületének elnöke és Stux Sándor, a Malomegyesület elnöke szerepelt. Küldetésük sikertelen volt – ez eddig megegyezik a hírlapi tudósítással.⁵⁸ A levél azonban folytatódik: kiderült, hogy az igazgatóságban Hegedüst nem akarták elnöknek, de tudták, hogy a közgyűlés megválasztaná, ami viszont az ő elnökségét ellenző igazgatók székét ingatná meg. Áthidaló megoldásként Hegedüs formális elnöksége merült fel, egy ügyvezető alelnökkel, amit viszont a küldöttségi tagok közül egyedül csak Van den Eynde támogatott, „*vasárleszállítás reményében*”.

Kornfeld vállalta a közvetítő szerepét, és elment Hegedüshöz – folytatódik a levél. Kettejük párbeszédéből világosan kirajzolódnak az álláspontok: Kornfeld két dologtól is tartott, ezért szavazott korábban a választás elhalasztására Hegedüs elnöki jelölése helyett. Egyrészt tartott – egyértelmű jelölt hiányában – a potenciális kihívók közötti elmérgesedő konfliktustól, másrészt pedig attól, hogy Hegedüs a GYOSZ-ban betöltött pozícióját politikai visszatéréséhez fogja ugródeszkanak használni. Ha ez egy év alatt nem következik be, akkor egyhangúan mellé fog állni mindenki – írta Kornfeld. A kampány viszont elmérgesedett, így Kornfeld ki is jelentette, hogy nem vesz részt benne. Hegedüs Lóránt ekkorra már olvasta a Bíró Pált támogató cikkeket a *Magyarságban* és az *Esti Kurírban*, amitől elvesztette a fejét, ellenkommunikét fogalmazott – Fenyő igazgató hiába próbálta lebeszélni erről, végül hozzájárult –, szóban az elnökválasztást sürgette, Bíró pedig válogatott kifejezésekkel illette,⁵⁹ feltételezván ráadásul, hogy sajtómegjelenéseit az általa igazgatott Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. fizette.

A folytatást Fenyő Miksa GYOSZ-igazgató július 31-re keltezett leveléből ismerhetjük meg: a „*nagy s kínos tárgyalások*” folyamánaként „*Hirsch Albert, Szurday és Stux megmondották Lorántnak, hogy csak gyáriparos lehet a Szövetség elnöke*”.⁶⁰ Ezután Fellner személyéről tárgyaltak, aki ellen Hegedüs „*mégsem mert olyan nagyon felháborodni, mint Bíró ellen*”. Kárpótlásul Fenyő a TÉBE elnökségét kívánta neki, hogy a népszerűtlen bankokat fedezze írói népszerűségével. A levél alapján felmerült emellett Bíró Pál társelnökké emelése is, erről azonban – érthető okokból – csak Hegedüs távollétében esett szó.

Augusztus 4-én egy másik levél érkezett ifj. Chorin Ferenchez, mégpedig Bíró Páltól.⁶¹ Kettejük szívélyes viszonyát mind salgótarjáni vállalataik szoros üzleti

58 Nagyipari küldöttség Bíró Pálnál. *Ujság*, 1926. július 17. 12.

59 „[...] magából kikelve ordított, hogy ő meg fogja tanítani möresre a Hámorit [Bíró Pált – S. M.], a ki régóta hordja oly magasan az orrát, mert az atyja nadrágyájából mellényt csináltat neki [...]. Közben még néhány drasztikus metodust ígért Bíró Palinak, a kit röviden Böffen Töbiásnak vagy piffencnek nevez.”

60 MNL OL Z 248 125. tétel, 926. Fenyő Miksa levele ifj. Chorin Ferencknek, Budapest, 1926. július 31.

61 MNL OL Z 248 124. tétel, 1150. Bíró Pál levele ifj. Chorin Ferencknek, 1926. augusztus 4. Köszönöm Pogány Ágnes segítéségét a nehezen olvasható kézírás átírásában.

kapcsolata, mind pedig levelezésük hangvétele mutatja.⁶² A levél egy része vállalati folyó ügyekkel és a családdal foglalkozik, egy bekezdés viszont a GYOSZ elnökségéről szól. Míg Kornfeld levelében Bíró Pál sajtóbeli megjelenése kapcsán „*megbocsáthatatlanul izléstelen communiquekről*” olvashatunk, Bíró szerint a lapok csupán „*pár jó szót írtak*” öröla. Fellner jelöltségével mint kompromisszummal meg van elégedve, ha ez a „*zabolátlan és kiszámíthatatlan*” Hegedüstől megmenti a GYOSZ-t, aki most további hírlapi támogatásban bízunk.⁶³

Bíró Pál, Hegedüs Lóránt és a GYOSZ vezetésének hálózatai

A GYOSZ fent ismertetett elnökválasztásának megértéséhez fontos a két elnök-aspiráns, Bíró Pál és Hegedüs Lóránt pályájának és kapcsolatainak feltárása. Mindketten a korszak hazai gazdasági életének „multipozicionális elitjébe” tartoztak (Lengyel György kifejezése),⁶⁴ pályájuk azonban mind a származás, mind pedig a karrierút színterei és az egyes állomások egymásutánisága szempontjából fontos különbségeket hordoz.

Bíró Pál másodgenerációs nagyipari vezető volt, apja, Bíró (Brüll) Ármin 1917-ben bekövetkezett halála után, fiatalon vette át a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. vezérigazgatói posztját. A cseh területen született zsidó fiatalember, Brüll Ármin a Rimamurányvölgyi Vasművelő Egyesület pesti képviselő-vezetőjéből lett a Rima, a Salgótarjáni Vasfinomító Társulattal való 1881. évi fúzióval létrejött új vállalat kereskedelmi igazgatója, később vezérigazgatója.⁶⁵ A társadalmi emelkedés jelzőkövei az 1879. évi házasság Lánczy Annával,⁶⁶ 1898-ban a névnyomtatás,⁶⁷ 1899-ben hámosi előnévvel a nemesi cím elnyerése.⁶⁸ Bankárcsaládba házasodott, hiszen feleségének bátyja, Lánczy Leó a Rima finanszírozásában fokozatosan egyre nagyobb részt vállaló PMKB vezérigazgatója, majd elnöke volt, aki a vállalat igazgatósági tagjaként az irányításban is részt vállalt.⁶⁹ Fia, Bíró Pál követte apja példáját: 1909-ben Weiss Fülöp lányát, Weiss Máriát vette feleségül.⁷⁰ Apósa nem sokkal később a PMKB vezérigazgatója, Lánczy halála után, 1921-ben pedig

62 Leveleik rendszeres elköszönési formulája az „Ölel” kifejezés, valamint többek között a Rima és a Salgó romániai exportját is közösen intézték: MNL OL Z 1325 60. tétel, 265. lfj. Chorin Ferenc levele Bíró Pálnak, 1922. február 4.

63 „*Öccse Sándor végigjárta az összes lapokat és cikkeket ígért Lorandtól, ha pártfogásukba veszik.*”

64 Lengyel György értelmezése szerint a gazdaságban a multipozicionális elitet a három vagy annál több banki, iparvállalati és más gazdasági vezető pozícióval rendelkező 314 személy alkotta. Lengyel 1989: 15–16.

65 Réti 1977: 30, 106; Vass 2003: 139; Nagy 2016: 37.

66 Hymen. *Pesti Napló*, 1879. szeptember 2. 2; *Esküvő. Ellenőr*, 1879. szeptember 2. 2; *Pesti Hírlap*, 1879. szeptember 2. 5; *Esküvők. Fővárosi Lapok*, 1879. szeptember 2. 973.

67 Vass 2003: 139.

68 *Budapesti Közlöny*, 1899. január 22. 1.

69 Vass 2003: 140.

70 Házasság. *Budapesti Hírlap*, 1909. január 8. 12; *Pesti Napló*, 1909. január 8. 9.

az elnöke lett.⁷¹ Weiss másik lánya Walko Lajos későbbi kereskedelemügyi miniszterhez ment hozzá. A PMKB körül formálódó családi összefonódásról a *Népszava* azt írta 1926-ban, hogy Bíró Pálnak „más jogcíme nincs” a GYOSZ elnöki tisztségére.⁷² Az érdekcsoport nemzetgazdasági jelentőségére a kutatásban előbb Markos György „ötven család”-tézisével,⁷³ majd Berend T. Iván és Ránki György hívta fel a figyelmet.⁷⁴ Bírónak azonban – apjához hasonlóan – elsősorban nem banki, hanem ipari érdekeltségei voltak, vezérigazgatóként további igazgatótanácsi posztok megszerzésére törekedett.⁷⁵ A Rima vezetői a gazdasági hatalmat sajátos módon konvertálták politikai pozícióra: az ózdi gyár altisztjei és munkásvezetői számára a vállalatvezetők kijárták a választójogot, és a vezérigazgatók 1910-től gyakorlatilag az államosításokig megválasztatták magukat képviselőnek, köztük 1922 és 1938 között Bíró Pál is.⁷⁶

Hegedüs Lóránt kolozsvári református értelmiségi családból származott: dédapja gazdatiszt, nagyapja ügyvéd volt.⁷⁷ Apja, a magyarországi előnevet használó Sándor viszont egészen a kereskedelemügyi miniszteri székig jutott; jelentős szakírói munkássága mellett számos bank és biztosítótársaság igazgatótanácsi, valamint néhány egyesület vezetőségi tagja volt.⁷⁸ Fia, Lóránt jórészt az ő nyomdokain járt: hazai és külföldi államtudományi tanulmányai után rövid ideig a pénzügyminisztériumban dolgozott, majd amerikai szakmai körutat tett.⁷⁹ 1896 és 1905 között a pápai kerület, 1910 és 1918 között Sepsiszentgyörgy város országgyűlési képviselőjévé választották kormánypárti színekben.⁸⁰ 1905-től a GYOSZ ügyvezető igazgatója lett, ahonnan 1912-ben közvetlenül az alelnöki székbe ült át, miközben a PMKB ügyvezetőjévé nevezték ki.⁸¹ Míg a GYOSZ előtt elsősorban az akadémiai és az egyesületi életben vett részt például a Társadalomtudományi Társaság alelnökéként vagy a Közgazdasági Társaság főtitkáráként,⁸² vállalati kapcsolatai ezután, különösen a PMKB részeseként épültek ki: így például a bank mint részvényes delegálta a Schlick és Nicholson gépgyár vezetésébe.⁸³ Rövid életű, 1920 és 1921 között tartó pénzügyministerségéből idegösszeroppanással távozott; évekig Berlinben, majd otthonában, Budapesten kezelték, miközben legalább két öngyilkos-

71 'Weiss Fülöp' szócikk. In: Kenyeres (főszerk.) 1994.

72 Bíró Pál elnök akar lenni. *Népszava*, 1926. július 24. 10.

73 Markos 1947. A tézis továbbéléséről és a két világháború közötti elit kutatásának problémáiról: Klement 2006.

74 Berend–Ránki 1966: 232.

75 Lengyel 1989: 19.

76 Nagy 2016: 289–290.

77 Kolozsvári 2014: 22.

78 Kárbin 2014: 195–196.

79 Sárközi 1996: 445.

80 Ballabás–Pap–Pál 2020: 390, 439.

81 A Szövetség közgyűlése. *Magyar Gyáripar*, 1912. május 16. 3; Sárközi 1996: 446.

82 Tiszti címtár 1903: 1000; Tiszti címtár 1904: 531.

83 Tomka 1997: 40–41.

sági kísérlete is volt.⁸⁴ Ez idő alatt mindenféle szerepvállalása szünetelt, leépült. Ahogyan láthattuk, 1926-ban tért vissza a közéletbe, de jóval kisebb vállalásokkal: a korábbi szabadelvű politikus előtt a politikai pálya kényszerűen bezárult (Bíró kajánul célzott erre levelében),⁸⁵ így az életét végigkísérő publicisztikák mellett elsősorban az irodalom felé fordult, amelyhez családilag is kötődött. Édesanyja Jókay Jolán, nagybátyja, egyben Hegedüs keresztapja Jókai Mór volt, akinél iskolás korában többször is tartózkodott.⁸⁶

A források alapján két alapvető törésvonal merült föl a GYOSZ vezetésében. Az egyik a gyáriparosok bizalmatlansága a bankárokkal szemben, a másik pedig az egyes pénzügyi érdekkörök ellentéte. Az igazgatótanácsi tagok 1926-ban meglévő pozicionális kapcsolatainak elemzését hálózatkutatási módszerekkel végeztem el. Az 1. táblázat Tomka Béla rendszerezési módszere nyomán⁸⁷ a személyi összefonódásokat mutatja, az 1. ábra pedig a GEPHI program⁸⁸ révén, a Yifan Hu-féle szomszédsági modellszámítással⁸⁹ vizualizálja a vezetőségeken belüli kapcsolatokat. Habár a korszakban több releváns, a hazai vállalkozásokat és szervezeteket listázó kompasz és címtár is megjelent, az 1926. évre érvényes adatokat csupán a *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz* ez évi kötete tartalmazza, amelynek lapzártája 1926. július 15-én volt.⁹⁰ A GYOSZ-vezetés névsorát a vizsgált időponthoz legközelebbi, 1927. március 31-én lezárt adatokkal megjelent *Tiszti címtár* adatai alapján rekonstruáltam. A Központi Statisztikai Hivatal szerkesztői mindazonáltal jelezték, hogy a hiányos adatszolgáltatás miatt a könyvben előfordulhatnak pontatlanságok.⁹¹ Habár a feldolgozott források számos, a korabeli Magyarország gazdasági elitjét érintő rétegzett elemzésre adnak lehetőséget, a következőkben kifejezetten csak a feltett kérdésekre keresek választ.

Az 1. táblázat alapján láthatjuk, hogy a GYOSZ 72 fős igazgatótanácsi és elnökségi tagságának több mint fele, 39 fő vett részt különféle bankok, takarékpénztárak igazgatásában.

Ehhez hozzátehetjük, hogy ennél jóval többen voltak azok, akik egy-egy bank érdekeltségébe tartozó cégeknél voltak vezető pozícióban. Így korántsem egyértelmű, hogy ki eshetett a bankárság gyanúja alá. Az operatív irányítókat nézve jóval rövidebb a lista: Engel Ármin az Anglo–Austrian Bank egyik ügyvezetője, Kornfeld

84 Rab 2016: 208; Rab 2017a: 68–71.

85 „Különben Milotay tegnap a Magyarországon egy vezércikkben nagyon neki megy.” MNL OL Z 248 124. tétel, 1150. Bíró Pál levele ifj. Chorin Ferencnek, 1926. augusztus 4. Az inkriminált, szerző nélküli írásban feltehetően Milotay István felelős szerkesztő rámutat Hegedüs légből kapott ötletei és korábbi miniszteri tevékenysége közötti ellentétre: Legújabb szimfónia. *Magyarország*, 1926. augusztus 3. 1.

86 Rab 2017a: 64–65.

87 Tomka 1997: 39.

88 Használatára lásd Rab 2017b: 502–503.

89 Hu 2005.

90 *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz* 1926: I. Általános tartalomjegyzék (oldalszám nélkül).

91 *Tiszti címtár* 1927: Előszó (oldalszám nélkül).

1. táblázat. A Gyáriparosok Országos Szövetsége igazgatótanácsának tagjai, a más részvénytársaságoknál betöltött igazgatói vagy felügyelőbizottsági pozícióik száma alapján

Név	Bank	Biztosító	Ipar	Közlekedés	Kereskedelem	Egyéb	Összesen
Bíró Pál alelnök	1	–	4	–	–	1	6
Hegedüs Lóránt alelnök	1	–	3	–	–	–	4
Aczél Ede	–	–	4	–	–	1	5
Aich György	–	–	5	–	–	2	7
Aschner Lipót	1	–	7	–	–	–	8
Balázs Béla Hugó	–	–	2	–	–	–	2
Bun József	2	–	3	–	–	–	5
Baumgarten Nándor	1	–	5	–	–	–	6
Besseney Ferenc	1	1	2	1	1	–	6
Burchard-Bélaváry Rezső	–	–	2	1	–	2	5
Chorin Ferenc	1	–	20	–	1	1	23
Dunkel Károly	–	–	2	–	–	–	2
Egger Gyula	1	–	10	1	–	–	12
Ehrlich Emil	1	–	6	–	–	–	7
Engel Ármin	1	–	11	–	3	–	15
Fayer Sándor	–	–	2	–	–	–	2
Fellner Henrik	1	–	10	1	2	1	15
Fellner Pál	–	–	4	–	2	–	6
Freund István	1	–	6	1	–	–	8
Goldberger Leó	1	1	4	–	–	1	7
Gschwindt Ernő	1	–	3	–	1	2	7
Haggenmacher Oszkár	1	–	5	–	–	1	7
Hatvany Endre	1	–	11	–	–	–	12
Hatvany Károly	2	–	9	–	–	1	12
Helvey Tivadar	1	–	1	–	–	3	5
Herczegh József	–	–	2	–	1	2	5
Hirsch Albert	–	–	8	–	–	–	8
Hubert Lipót	–	–	1	–	–	–	1
Kammer Hugó	–	–	4	–	–	–	4
Kandó Kálmán	–	–	5	3	–	1	9
Keleti Kornél	–	–	2	–	–	–	2
Kohn Ignác	1	–	2	–	–	–	3
Kohner Adolf	2	1	19	1	1	1	25
Kornfeld Móric	1	–	7	1	–	2	11
Kornfeld Pál	4	–	20	–	–	3	27
Krausz Simon	3	–	9	–	–	6	18
Kühne Lóránt	–	–	1	–	–	–	1
Láng Gusztáv	–	–	4	–	–	–	4
Lendvai Sándor	–	–	5	–	–	–	5
Lichtig Géza	–	–	3	–	–	–	3
Lingel János	–	–	–	–	–	–	–
Lukács József	1	1	10	–	–	–	12

Név	Bank	Biztosító	Ipar	Közlekedés	Kereskedelem	Egyéb	Összesen
Magyar Pál	1	–	31	–	4	2	38
Meller Ignác	–	–	–	–	–	–	–
Metzler Jenő	4	–	14	–	–	1	19
Moskovits Miklós	–	–	2	–	–	–	2
Orphanides János	–	–	1	–	2	–	3
Pongor Henrik	–	–	1	–	–	–	1
Práger Pál	–	–	3	–	–	–	3
Rényi Oszkár	–	–	3	–	–	–	3
Schrecker Lipót	1	–	1	–	1	–	3
Schwartz Alfréd	2	–	14	–	2	–	18
Schwarz Félix	–	–	5	–	–	4	9
Stromszky Sándor	–	–	2	–	–	–	2
Stux Sándor	–	–	4	–	1	1	6
Surányi Béla	2	–	8	–	–	1	11
Szávoszt Zoltán	–	–	2	–	2	–	4
Szirmai Oszkár	–	–	7	–	–	–	7
Szurday Róbert	1	1	19	–	2	1	24
Tolnay Kornél	–	1	17	3	1	1	23
Tornay Schossberger Rezső	2	–	4	–	–	–	6
Ungár Jenő	–	–	1	–	2	–	3
Van den Eynde Hector	1	–	1	–	–	1	3
Vas Ferenc	–	–	2	1	–	–	3
Vida Jenő	1	–	15	–	1	2	19
Weiss Fülöp	5	–	12	–	–	1	18
Weiss Jenő	–	–	6	–	–	–	6
Willerstorfer József	–	–	4	–	–	–	4
Wimmer Fülöp	–	–	1	–	–	1	2
Wolf Sándor	2	–	1	–	–	–	3
Wolfner György	–	1	1	–	–	1	3
Wolfner Tivadar	–	–	1	–	–	–	1
Átlag	0,750	0,097	5,917	0,194	0,417	0,667	8,042

Forrás: Saját szerkesztés a Tiszti címtár 1927: 349. és a Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1926: I–II. alapján

Pál a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgató-helyettese, az 1926-ban igazgatósági taggá választott⁹² Magyar Pál az Angol–Magyar Bank ügyvezető igazgatója, az egy évvel korábban bekerült⁹³ Metzler Jenő a Magyar Országos Központi Takarékpénztár vezérigazgatója, Schwartz Alfréd pedig a Wiener Bank-Verein magyarországi fióktelepének vezetője volt. Pályája, foglalkozása alapján bankárnak tekinthető például Krausz Simon vagy Hegedüs Lóránt, bankelnöki pozíciója révén Hatvany Endre (Budai Általános Takarékpénztár), Kohner Adolf (Keszthelyi és

92 Szövetségünk közgyűlése. *Magyar Gyáripar*, 1926. július 1. 8.

93 Szövetségünk közgyűlése. *Magyar Gyáripar*, 1925. július 1. 11.

Társai Bank) és Weiss Fülöp (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank). Habár Fellner Henrik komoly múlttal rendelkezett a PMKB-ban, ahol a ranglétrát végigjárva ügyvezető igazgató, igazgatósági tag, végül alelnök lett, a létrejött kompromisszum eredményeként mégis mint nagyiparos lett a GYOSZ elnöke. Igaz, Tomka Béla kutatásai nyomán tudjuk, hogy Fellner már az első világháborút megelőzően is kifejezetten nagyipari pozicionális kapcsolatokkal rendelkezett – ebben csak az őt követő vezérigazgató, Weiss Fülöp későbbi PMKB-elnök múlta felül.⁹⁴

Bíró Pál és Hegedüs Lóránt egyaránt helyet foglaltak bankok igazgatótanácsában – előbbi a Wiener Bank-Verein hazai fióktelepénél, utóbbi a PMKB-nál. Mivel ez utóbbi pénzügyintézetben ifj. Chorin Ferenc is igazgató volt, Bíró pedig bankelnök apósán keresztül kapcsolódott ide, így 1926 végére a megválasztott elnök és a négyből három alelnöke komoly üzleti és személyes kapcsolatban állt egymással. A negyedik alelnök, Kornfeld Pál báró – sógornője Weiss Manfréd egyik lánya, ahogyan ifj. Chorin Ferenc is Weiss lányt vett el⁹⁵ – a konkurens Magyar Általános Hitelbank igazgatótanácsában ült. Pogány Ágnes kimutatta, hogy ez utóbbi testületben neki volt ekkoriban a legtöbb pozicionális kapcsolata.⁹⁶ A négy alelnökből ketten, Hegedüs és Kornfeld alapvetően banki karriert futottak be, míg Bíró Pál és ifj. Chorin Ferenc elsősorban nagyiparosként működött, a banki igazgatótanácsokba pedig jelentős ügyfélként, betétesként kerültek be.

Mind a MÁH, mind a PMKB üzleti stratégiájának része volt az iparfinanszírozás,⁹⁷ amely személyi összefonódásokkal is párosult.⁹⁸ A GYOSZ elnökségi tagjai a világháború után valamilyen módon kötődtek e két nagybankhoz:⁹⁹ az 1922-ben elhunyt Weiss Manfréd alelnök korábban a PMKB igazgatósági tagja volt,¹⁰⁰ akinek a helyére két alelnököt választottak, Bíró Pált, valamint a MÁH ügyvezetőjét, Scitovszky Tibort.¹⁰¹ Scitovszky hamar lemondott, mert külügyminiszter lett,¹⁰² így az idősebb Chorint is számolva 1926-ig egyéves megszakitással a PMKB-hoz (is) kötődő érdekeltek vezették a GYOSZ-t, MÁH-kapcsolódás pedig 1926-ban Kornfeld Pál révén jött létre az elnökségben. A banki és a nagyipari pozíciók összefonódása nem jelentette szükségszerűen azt, hogy a GYOSZ elnökségi tagjai a PMKB

94 Tomka 1997: 39–41.

95 Berend-Ránki 1966: 231–232; Varga 1983: 60.

96 Pogány 1997: 60–61.

97 Pogány 1997: 68; Tomka 1995: 203–205.

98 Pogány 1997: 81; Tomka 1997: 40–41.

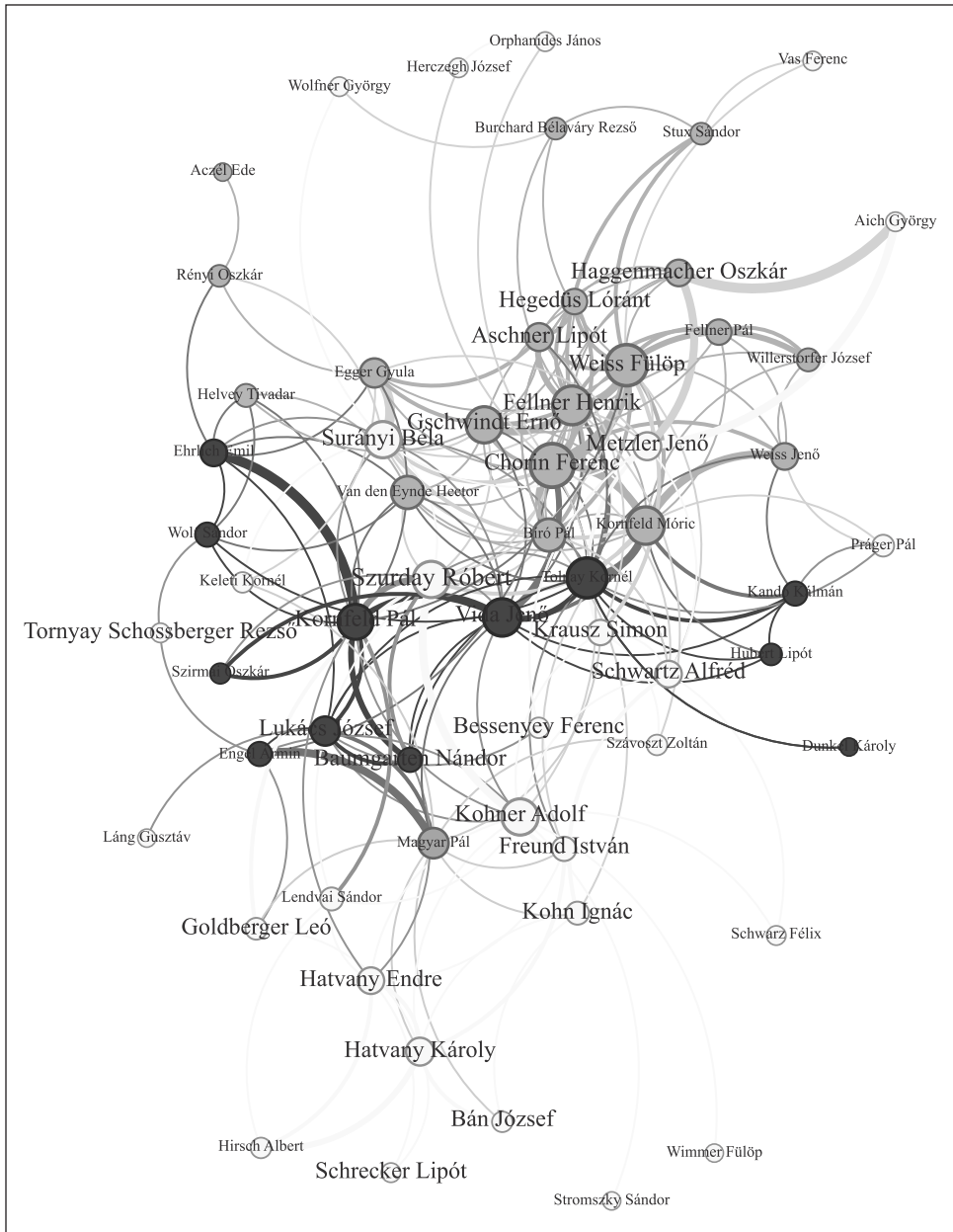
99 E két bank, illetve a hozzájuk kötődő nagyipari vállalatok (MÁH és Magyar Általános Kőszénbánya Rt.; PMKB, Weiss Manfréd Művek, Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.) érdekcsoportjai a két világháború közötti elitet tárgyaló munkákban domináns szerepet töltenek be. Klement 2006: 203.

100 Szövetségünk gyászjelentése. *Magyar Gyáripar*, 1923. január 1. 4; Tomka 1997: 39.

101 A Szövetség közgyűlése. *Magyar Gyáripar*, 1923. július 1. 8; Magyar Compass 1923: 103.

102 'Scitovszky Tibor' szócikk. In: Kenyeres (főszerk.) 1994. Életéről bővebben: Scitovsky 1997.

1. ábra. A Gyáriparosok Országos Szövetsége igazgatótanácsi tagjainak pozicionális kapcsolatai

Forrás: Saját szerkesztés az 1. táblázat forrásai alapján; a módszert lásd a főszövegben

érdekeit képviselték, mivel a bank vezetésébe olyan kiemelt fontosságú, nagy összegű betéttel rendelkező vállalatok vezetőiként is bekerülhettek, amelyek nem függtek a bank hiteleitől.

Az igazgatósági pozíciók száma nem feltétlenül állt arányban a vállalatok méretével és az érdekérvényesítés mértékével: a vizsgált személyek közül hatan is húsznál több cégnél vagy banknál voltak érdekelték, de egyikük sem került be az elnökségbe. Az egyes pozíciók értékét az 1. ábra magyarázza.

Az ábrán az egyes személyeket szimbolizáló körök mérete megegyezik a pozíciók számával, a közösen irányított vállalatok számát az összekötő vonalak vastagsága mutatja. Az egyes bankok érdekkörreit az árnyalatok jelzik: középszürke a PMKB, sötétszürke a MÁH. Az egyéb bankokat – idetartozik például a Magyar–Angol Bank, vagy az első kettőhöz hasonlóan a betétállomány alapján vezető szereppel bíró, az iparba csupán mérsékelten, a saját alapítású Hazai Bank révén befektető Pesti Hazai Első Takarékpénztár¹⁰³ –, valamint a bankhoz közvetlenül nem kötődő érdekeltségekkel rendelkező igazgatótanácsi tagokat világos árnyalattal jelöltem. A nagyobb betűméret az adott banknál vállalt igazgatótanácsi, felügyelőbizottsági vagy ügyvezetői szerepet mutatja. Mivel az ábrázolásban többes jelölésre nem volt lehetőség, ezért néhány esetben – például Bíró Pálnál vagy Kornfeld Móricnál – az egyéni karrierút és családi kapcsolatok figyelembevételével történt a színezés.

Az ábra alapján jól magyarázható Hegedüs Lóránt beágyazottságának hiánya, ipari kapcsolatrendszerének hiányossága, míg Bíró Pál a hálózat központi figurája. A Fellner elnöksége mögötti konszenzust jól jelzi, hogy szinte félúton található kettejük között. A PMKB-vezetés GYOSZ-on belüli jelentőségére a bank igazgatótanácsi tagjainak közelsége magyarázóerővel bír. A Hitelbankhoz tartozó személyek jóval nagyobb távolságra találhatóak egymástól, ami összefügghet azzal is, hogy számos vállalatot más hitelintézetekkel közösen finanszíroztak – a többi bankérdekeltséget jelölő körök mintegy leágazásai a MÁH láncának. A szintén apai örökségként, azaz Kornfeld Zsigmond MÁH-vezérigazgató fiaként pozícióba kerülő Kornfeld Pál¹⁰⁴ ezen a térfélen markáns, központi pozícióban helyezkedik el, ezzel is jelezve 1926. őszi alelnökké választását. Az elnökség PMKB-kötődése ellenére a Bíró és Hegedüst összebékíteni kívánó 1926. júliusi ötfős küldöttség (Hirsch, Kornfeld Móric, Stux, Szurday, Van den Eynde) tagjai viszont meglepően sokféle pozícióból érkeztek; az ábrán mintegy körbefogják az említetteket.

A vezetésen belüli pozicionális kapcsolatok hiányában kimaradt az ábráról 11 igazgatósági tag, általában azért, mert kevesebb vállalatnál töltöttek be vezető szerepet. Hárman közülük nem közgyűlési választással, hanem egy-egy vidéki fiókszervezet képviselőiként kerültek be az igazgatótanácsba. Ketten, Lingel János és Meller Ignác esetében a kompasz egyáltalán nem sorol föl vállalati pozíciót: itt a magyarázat nem az ipari szerepvállalás e formájának hiánya, hanem a részvénytársasági formából való kimaradás lehet. Az elnökaspiránsként emlegetett Wolfner Tivadar annyira független volt nemcsak a bankoktól, hanem mindenki mástól is,

103 Tomka 2000: 83.

104 Berend–Ránki 1966: 230.

hogy az egész GYOSZ-igazgatótanács körében nem volt olyan személy, aki vele közösen irányított volna akár egy vállalatot is. Egy másik, az elnökséggel hírbe hozott szereplő, Gratz Gusztáv benne sem volt az igazgatótanácsban, de számos bank és vállalat vezetésében részt vett, egykori GYOSZ-igazgatóként pedig jól ismerte a viszonyokat. Szintén jó kapcsolatai voltak a PMKB-szálak közepén lévő Gschwindt Ernőnek – kettejük jelöltsége azonban hamar feledésbe merült.

Kimaradt az elemzésből a sajtó: hogyan kapcsolódtak a lapok a GYOSZ elnökjelöltségi párharcához? A *Pesti Hirlap*ról mint Hegedüs Lóránt egyik munkaadójáról és támogatójáról, valamint a vele szemben álló *Magyarságról* már korábban esett szó. A gyáripar ügyeiben legjobban értesült *8 Órai Ujság* kapcsán nem ismerünk közvetlen bekötést, mindössze azt, hogy liberálisnak számított, és „félhivatalos kormánypárti” lapként¹⁰⁵ a szivárogtatásokra nagyon alkalmas volt. A *Budapesti Hirlap* éppen mérsékelt ellenzékeségből tartott a kormánypártiság felé: Rákosi Jenő – Hegedüs ellenfele Ady-ügyben¹⁰⁶ – szép lassan visszavonult a lap szerkesztésétől.¹⁰⁷ *Az Estet* kiadó Athenaeumot¹⁰⁸ Schwarz Félix vezérigazgató és Kühner Adolf igazgatótanácsi tag képviselte a GYOSZ-ban – a lap nem foglalt állást a kérdésben.

A polgári liberális, változatos pártpolitikai pályát befutó országgyűlési képviselő, Rassay Károly 1923-ban indította el az *Esti Kurírt*, majd egészen a lap 1944-ben bekövetkezett betiltásáig szerkesztette.¹⁰⁹ Rassaynak számos politikai elvbarátja volt a banki és kereskedelmi nagytőkések között, így köztük volt a lap szerzőjeként is működő Fenyő Miksa GYOSZ-igazgató (még ha hírlapi értesülés szerint az akkor éppen ellenfélnek számító Vázsonyi-párt felé voltak is kötődései),¹¹⁰ valamint ifj. Chorin Ferenc.¹¹¹

Zárszó

A bankok és az iparvállalatok közötti kapcsolat az 1920-as években érte el tetőpontját a polgári Magyarországon.¹¹² Az összefonódás azonban nem feltétlenül jelentett szoros szövetséget – erre az egyes személyek szintjén láthattunk példát. A bankok hitelállományában az ipari vállalatok számára folyósított hitelek alacsony

105 'Nadányi Emil' szócikk. In: Kenyeres (főszerk.) 1994; Filep 2018: 38.

106 Veres 2012: 114.

107 Kútfalvi 1991: 38.

108 Voit 2000: 134–135.

109 L. Nagy 2006: 37.

110 Ujabb harcok indulnak a Demokratikus Blokk jelölései miatt. *8 Órai Ujság*, 1925. április 23. 2.

111 L. Nagy 2006: 62–63. Fenyő Miksa emellett 1922-ben pártonkívüliként, de Bethlen István miniszterelnök és az ellenzéki Rassay Károly (Független Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt) közös (!) támogatásával kívánt országgyűlési mandátumot szerezni. Fenyő Miksa levele Bíró Pálnak, 1922. július 10. MNL OL Z 1325 27. tétel, 304.

112 Kővér 1997: 23–24.

aránya volt jellemző, mivel kockázatosnak és lassan megtérülőnek tartották ezeket a hiteleket. Éppen ezért a két fővárosi nagybank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Magyar Általános Hitelbank között a verseny terepe a külföldi hitelek közvetítése lett: ennek révén vett föl például nagy összegű kölcsönt 1925-ben a Bíró Pál igazgatása alatt álló Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű.¹¹³

Hegedüs Lóránt és Bíró Pál vetélkedésében a banki kapcsolatok nem játszottak jelentős szerepet: a leendő elnöknek nemcsak iparvállalat tulajdonosának, irányítójának kellett lennie, hanem annak is kellett látszania. A fejlemények közlésére a budapesti újságok önmagukban is nyitottak voltak, de ezen a téren megmutatkozott Hegedüs hatalmas tapasztalata. Figyelemre méltó, ahogyan 1925-ben exkluzív interjúkkal készítette elő visszatérését a *Magyarország* és a *Világ* című lapokban.¹¹⁴ A kommunikék megjelentetésénél, a hírek kiszivárogtatásánál azonban nemcsak a tartalom, a forma és a lap, hanem az időzítés is sokat számított: nem tudunk arról, hogy Hegedüs ingerküszöbét elérte volna a *8 Órai Újság* 1925. decemberi híre Bíró Pál valószínű elnökségéről – talán a forgatókönyv realitása is csak később vált világossá számára.

A strukturális okoknál nagyobb szerepet kapott a személyiség: habár Bíró Pálnak is voltak rossz tulajdonságai,¹¹⁵ Hegedüs megítélésénél neurotikussága hátrányára vált. A kortársak és a kutatók szerint szuggesztív, „kissé excentrikus”, „ideges, fejfájós, a normálnál érzékenyebb és fantáziadúsabb ember volt”, talán bipoláris zavarban szenvedett.¹¹⁶ Ehhez képest kifejezetten jól viselte a kényszerű tévesztést: az 1926. évi elnökválasztás után szokott profizmusával, rendkívüli színpadiassággal, sírással és melegséggel köszöntötte a GYOSZ közgyűlésén az elnökké választott Fellner Henriket.¹¹⁷ Az írás lett a terepe: a visszavonultság után elsőként megjelenő, *Kossuth* című drámáját bevállása szerint saját életéről írta.¹¹⁸ Az egyesületi életben pedig az általa az alapítástól kísért Takarékpénztárak és Bankok Szövetsége jelentette a kárpótlást: Weiss Fülöp elnök 1926 áprilisában lemondott, mivel a tisztviselők tömegeit érintő nyugdíj-valorizációs törvény elfogadása az éves banki mérlegek közzététele utánra csúszott.¹¹⁹ Az elnökséget végül Hegedüs Lóránt nyerte el.¹²⁰ A gyárosok narratívája alapján a TÉBE elnöki széke jobban is illett a „bankárpozícióban” lévő Hegedüshöz. Így az interregnum időszaka a résztvevők számára pozitív kimenettel zárult. A konfliktusokat sikerült a Szövetségen belül tartani,

113 Tomka 2000: 106–107.

114 V. E.: Hegedüs Lóránt: »Elmondom, hogy pénzügyi tervem miért tört össze«. *Magyarország*, 1925. április 5. 4; Kármán Aladár: Hegedüs Loránt dr. a Gyáriparosok Szövetségében fogja kifejteni álláspontját a szanálással kapcsolatos gazdasági kérdésekről. *Világ*, 1925. március 8. 15.

115 „[...] egy dzsentríbe oltott zsidó, monoklivál és kellemetlen leereszkedéssel.” Radnótiné Gyarmati 2014: I. 253.

116 Rab 2017b: 507; Kosáry 1993: 224; Rab 2017a: 65, 68. 24. jegyzet.

117 Szövetségünk új elnöksége. *Magyar Gyáripar*, 1926. december 1. 3.

118 Hegedüs Lóránt darabot ír Kossuthról. *Újság*, 1926. október 14. 11.

119 Elnökválság a TÉBE-ben a nyugdíjvalorizáció miatt. *Nemzeti Újság*, 1926. április 17. 12.

120 Müller–Kovács–Kovács 2014: 21.

a személyes sérelmek ugyanis – tudomásom szerint – nem kerültek be a sajtó nyilvánosságába.

Nem esett szó a tanulmányban a vám- és iparpolitika 1926-ban aktuális kérdéseiről, bár ezek alkották a GYOSZ tevékenységének legfontosabb területeit. Ezek a problémák a gyárosok mindennapi életét igen, az elnökválasztást viszont érdemben nem befolyásolták. A kutatás tanulsága, hogy a sajtóban megjelent cikkek és a címtárakon alapuló hálózatelemzés, ha nem is teljes mértékben, de bizonyos mértékig pótolni képes a hiányzó levéltári iratokat.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Z 248 Ifj. Chorin Ferenc iratai (1926)

Z 1326 Bíró Pál iratai (1922–1926)

Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1926: Kallós János (szerk.) 1926: *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1926–1927. évre*. Budapest.

Magyar Compass 1923: *Nagy Magyar Compass 1922–1924*. I. Budapest.

Radnótiné Gyarmati Fanni 2014: *Napló, 1935–1946*. I–II. Budapest.

Tiszti címtár 1903: *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 22. Budapest.

Tiszti címtár 1904: *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 23. Budapest.

Tiszti címtár 1927: *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 38. Budapest.

Az Est, 1925–1926.

Az Ujság, (1925. július 12-től) *Ujság*, 1925–1926.

Budapesti Hírlap, 1925–1926.

Esti Kurír, 1925–1926.

Friss Ujság, 1925–1926.

Magyar Gyáripar, 1923–1926.

Magyarország, 1925.

Magyarság, 1926.

Nemzeti Ujság, 1925–1926.

Népszava, 1926.

8 Órai Ujság, 1925–1926.

Pesti Hírlap, 1925–1926.

Pesti Napló, 1925–1926.

Világ, 1925–1926.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit 2020: *Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon. 2. Az országgyűlés tagjainak archontológiája.* (Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai.) Eger.
- Berend T. Iván – Ránki György 1966: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929.* (Gazdaságtörténeti értekezések 4.) Budapest.
- Bölny József 1992: *Magyarország kormányai 1848–1992.* Budapest.
- Cronin, Bruce 2011: Networks of corporate power revisited. *Procedia. Social and Behavioral Sciences* (10.) 43–51. doi: 10.1016/j.sbspro.2011.01.007.
- Fenyő Miksa 1925: Emlékbeszéd Chorin Ferencről. *Nyugat* (18.) 12–13. 6–14.
- Filep Tamás Gusztáv 2018: *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika.* Budapest.
- Hu, Yifan 2005: Efficient and high quality force-directed graph drawing. *The Mathematica Journal* (10.) 37–71.
- Kárbin Ákos 2014: Hegedüs Sándor, a Széll-kormány kereskedelemügyi minisztere. In: Katona Tamás – Szász Zoltán – Hegedüs Sándor (szerk.): *Hegedüs Sándor, a százkezü politikus. Tanulmányok, dokumentumok.* Budapest, 173–237.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1994: *Magyar Életrajzi Lexikon.* Budapest. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/index.html> – utolsó letöltés: 2023. június 9.
- Klement Judit 2006: Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Budapest, 195–232.
- Kolozsvári József 2014: Hegedüs Sándor ifjúkora és hosszú kötődése alma materéhez, a kolozsvári református kollégiumhoz. In: Katona Tamás – Szász Zoltán – Hegedüs Sándor (szerk.): *Hegedüs Sándor, a százkezü politikus. Tanulmányok, dokumentumok.* Budapest, 21–54.
- Kosáry Domokos 1993: A Görgey-kérdés a két háború között. *Történelmi Szemle* (35.) 3–4. 205–241.
- Kövér György 1997: Bankuralom? *Replika* (8.) 25. 23–24.
- Kövér György 2012: Deutsch Ig. és fia. In: Kövér György: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok.* (Várostörténeti tanulmányok 12.) Budapest, 194–205.
- Kútfalvi Oszkár 1991: *Újságaloták.* (Irodalomtörténeti füzetek 22.) Budapest.
- L. Nagy Zsuzsa 2006: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly (1886–1958).* Budapest.
- Lengyel György 1989: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében.* Budapest.
- Markos György 1947: *50 család és cselédei.* Budapest.
- Mizruchi, Mark S. 1996: What Do Interlocks Do? An Analysis, Critique, and Assessment of Research on Interlocking Directorates. *Annual Review of Sociology* (22.) 1. 271–298. doi: 10.1146/annurev.soc.22.1.271.
- Müller János – Kovács Tamás – Kovács Levente 2014: *A Magyar Bankszövetség története.* Budapest.
- Nagy Péter 2016: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig.* Budapest.
- Péteri György 1985: Montagu Norman és a magyar „szanalási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. *Századok* (119.) 1. 121–151.
- Pogány Ágnes 1993: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása, a Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története. I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924.* Budapest, 413–501.

- Pogány Ágnes 1997: Bankárok és üzletfelek. A Magyar Általános Hitelbank és vállalati ügyfelei a két világháború között. *Replika* (8.) 25. 55–66.
- Pogány Ágnes 2018: Az állami pénzpoltika Magyarországon, 1918–1924. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, 81–127.
- Rab Virág 2016: A családi kapcsolatok reprezentációja Hegedüs Mária Verba volant, scripta manent című visszaemlékezésében. In: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József (szerk.): *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Pécs, 201–214.
- Rab Virág 2017a: A családi kapcsolatok reprezentációja Zsindely Sándor: Hegedüs Loránt élete és munkássága című tanulmányában. In: Madarász Aladár – Hild Márta (szerk.): *Az „ezüst pillanatok” nyomában. Tanulmányok Bekker Zsuzsa emlékére*. Pécs, 57–79.
- Rab Virág 2017b: A szociális hálózatba ágyazott életrajz Hegedüs Lóránt példáján. In: Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései*. Pécs–Budapest, 492–510.
- Réti R. László 1977: *A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története 1881–1919*. Budapest.
- Sárközi Zoltán 1996: Hegedüs Lóránt (1872–1943). *Századok* (130.) 2. 445–449.
- Scitovsky Tibor 1997: *Egy „büszke magyar” emlékiratai*. Budapest.
- Szita Szabolcs 1996: *A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége. A GYOSZ kiépítése és tevékenysége 1902-től 1948-ig*. (MGYOSZ-könyvek 1.) Budapest.
- Tomka Béla 1995: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzügyintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913. *Történelmi Szemle* (37.) 2. 171–207.
- Tomka Béla 1997: Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika* (8.) 25. 37–46.
- Tomka Béla 2000: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története (1836–1947)*. Budapest.
- Varga László 1983: Egy fináncnökés karrier. A Weiss család és Weiss Manfréd. *Történelmi Szemle* (26.) 1. 36–66.
- Vass Gergely 2003: Bankárok és menedzserek. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914). *Korall* (3.) 14. 135–158.
- Veres András 2012: *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*. Budapest.
- Voit Krisztina 2000: *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Budapest.

Szövetkezetek a nagy gazdasági válság idején

A budapesti székhelyű szövetkezetek sorsa 1929–1933 között¹

Háttér

A szövetkezetek olyan kooperatív szervezetek, amelyek elsődleges célja segítségnyújtás biztosítása volt a tagok számára. Eredetileg vallásos intézmények kötelékében jöttek létre, a 18–19. századtól viszont az egyháztól függetlenül, kifejezetten önszervező céllal is létesültek. Fontos vonásuk, hogy kollektív üzleti modellnek tekinthetők, amelynek alapja a kölcsönösség, és akár befektetői irányultsággal is rendelkezhetnek. Klasszikus vállalkozásként való értelmezésük vitatott, de – mint a következőkben látni fogjuk – működésük célja pénzeszközök teremtése, és emellett társadalmi hasznosságra is töreksenek. Mindez indokoltta teheti, jegyzi meg Anthony Webster, hogy szociális vállalkozásként, a modern üzleti környezet alapvető elemeként, a kreatív vagyontermelés egyik formájaként tekintünk rájuk.²

A szövetkezetek ilyen általános megközelítése számos, országonként, makrorégióként jelentkező eltérést takar. Az Egyesült Államokban a szociális vállalkozások sokkal inkább a bevételstervezésre összpontosítanak, miközben filantróp tevékenységet is folytatnak. Janelle A. Kerlin szerint ezek a szociális vállalkozások „a kettős célú, a profitcélokat a társadalmi célokkal közvetítő vállalkozásokon át a küldetés-támogató kereskedelmi tevékenységet folytató nonprofit szervezetekig terjedő kontinuumon helyezkednek el”.³ Ezzel szemben Nyugat-Európában, hangsúlyozza Kerlin, sokkal nagyobb a társadalmi szükség kielégítésére való törekvés, vagyis magasabb a „vállalati társadalmi felelősségvállalás” szintje, amelyen belül a szövetkezet a szociális vállalkozás ideáltípusának tekinthető.⁴ Jelentőségüket a közgazdasági szakirodalom korábban is felfedezte, a fogyasztási szövetkezetek kapcsán Werner Sombart például már a két világháború között hangsúlyozta, hogy „mindaz, amit tervszerű vagy közérdekű közzgazdaságnak nevezünk, a szükséglet, illetőleg a fogyasztás egyöntetűvé és állandóvá tételétől mint előfeltételtől függ. A fogyaszt-

1 A tanulmány az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport keretében, a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány (PADME) támogatásával készült.

2 Webster 2017: 123–126.

3 Kerlin 2006: 248.

4 Kerlin 2006: 249.

tási szövetkezetek legnagyobb történeti hivatása és teljesítménye az, hogy az utóbbi tekintetében a magukét elvégezzék.”⁵

A szövetkezetek, de átfogóbban a társadalmi vállalkozások mozgalmi is az 1980-as évektől kaptak nagyobb figyelmet mind az Egyesült Államokban, mind Európában.⁶ A folyamat, amelyet Webster a neoliberais közgazdaságtani elvekre adott ellenreakcióként értékel, a társadalmi szolidaritásra építve a növekvő vagyoni egyenlőtlenségek és a társadalmak atomizálódása ellen irányult.⁷ Az érdeklődés a szövetkezetek vállalkozásként való értelmezésére is hatott, aminek következtében „harmadik szektorként” kezdték el definiálni őket. Ennek az a célja, hogy „megkülönböztessék ezeket a szervezeteket az államtól és a gazdaság magánszektortól, amely elsősorban a nyereséges üzleti tevékenységen keresztül történő személyes vagy vállalati meggazdagodással foglalkozik”.⁸ A terminológia megosztotta a tudományos közvéleményt, Lester M. Salamon és S. Wojciech Sokolowski szerint a „harmadik szektor” gondolata „valószínűleg az egyik legzavaróbb fogalom a modern politikai és társadalmi diskurzusból, mivel olyan intézmények és magatartásformák óriási sokféleségét foglalja magában, amelyeket csak viszonylag nemrégiben fogadtak el a nyilvános vagy tudományos diskurzusból önálló ágazatként, és akkor is csak komoly fenntartásokkal”.⁹ Előrebocsátom, hogy hipotézisem szerint a vizsgálatom tárgyát képező, két világháború közötti magyarországi szövetkezetek működési körülményei is megkérdőjelezik a meghatározás érvényességét. Ezzel az alábbiakban bővebben is foglalkozom.

Azzal, hogy a szövetkezetekre nagyobb figyelem fordult, megnőtt a *történeti fejlődésüket feltáró kutatások* száma is. A modern szövetkezetek fejlődésében Nagy-Britannia különösen fontos helyet foglal el. A tagjaikat segítő első társaságok az ipari forradalom idején alakultak meg, és a brit iparosodás miatti társadalmi bizonytalanság hatására jöttek létre.¹⁰ A bekerítések (*enclosure*) következtében a mezőgazdasági munkaerő jelentős része az iparba áramlott. Az ipari munkásság létszámának gyors növekedése hatására és kiszolgáltatott helyzetük javítására a korai baráti társaságok olyan juttatások biztosítását tűzték ki céljukul, mint például az orvosi ellátáshoz vagy a betegszabadsághoz szükséges anyagi fedezet.¹¹ Alapvető eleme volt ennek a korai szövetkezeti formának a közösségi szolidaritás vállalása, ami fokozottan érvényesült az olyan iparágakban, mint a bányászat vagy a vasút.¹² Az újabb kutatások sorában különösen figyelemreméltó Michael J. Roy és munkatársai vizsgálata. Ők a szövetkezetek fejlődése kapcsán Nagy-Britannián belül Skócia

5 Sombartot közvetetten idézi Ihrig 1929: 6.

6 Kerlin 2006: 247; Webster 2017.

7 Webster 2017: 123–124.

8 Webster 2017: 124.

9 Salamon–Sokolowski 2016: 1515.

10 Webster 2017: 128–129.

11 Webster 2017: 128.

12 Purvis 1990; Walton 1996.

szerepét hangsúlyozzák, különösen David Hume filozófiai munkásságának szerepét. Hume eszméiben ugyanis az embertársaink iránt érzett rokonszenv, a helyzetükbe való beleélés képessége lényegi szerepet kapott, hiszen – érvelése szerint – ezáltal tudhatja meg a lelkiismeretes egyén, hogy cselekedete hasznos-e a társadalom számára. Roy és munkatársai ennek kontextusában tárgyalják a skót társadalmi mozgalmak virágzását.

A szövetkezetek fejlődésében a keresztényszocialista eszmék terjedése is szerepet kapott. Talán ennek köszönhetően Európa más tájain, így főleg Olaszországban, Spanyolországban és Franciaországban sokkal nagyobb számban jelentek meg és bontakoztak ki a különböző munkásszövetkezetek. Az újabb kutatások megállapítása szerint ezek nemcsak mennyiségileg voltak számottevőbbek, de hatékonyságuk és termelékenységük szempontjából is jóval közelebb álltak a magánszektorhoz.¹³ A két világháború közötti időszakban Ihrig Károly¹⁴ hozzávetőlegesen 200 ezerre tette a világban működő különféle fogyasztási szövetkezetek számát, „és legalább ötvenmillió fogyasztási és kereseti gazdaságot egyesítenek a gazdálkodásnak szövetkezeti alapon való tervszerűsítése érdekében”.¹⁵ Ihrig megjegyzéséből viszont már kicsendül kora egyékszövetkezeteinek központi szerepe.¹⁶

A magyarországi szövetkezetek kialakulása összefüggött Buda és Pest a 19. század eleje óta növekvő gazdasági szerepével. A kontinentális zárlattal fokozódó szárazföldi kereskedelem, majd a gőzhajózás és végül a vasút fejlődése mind jelentős hatással voltak a két város nagyiparának kibontakozására. Ihrig ekkorra, az 1830-as évekre datálja a gazdasági cél érdekében történő szövetkezeti összefogás megjelenését, amelyet az 1836-ban létrejövő Pesti Első Betegségélyező és Temetkezési Egylet, valamint az 1837-ben alakult Kézműves Polgárok és a Nyomdai Munkások Betegségélyező és Temetkezési Egylete is példáz. Üzletrészeket jegyző, valószínű szövetkezeti formának viszont azt az 1843-ban létrejött társaságot tartotta, amely célul tűzte ki, hogy „egyfelől a vevőközönséget ízléses és tartós készítésű asztalosmunkákkal lássa el, másfelől kisebb asztalosmestereknek mód nyújtassék készítményeik eladására”.¹⁷ Az első próbálkozásokat követően a század második felétől, különösen a dualizmus időszakában jöttek létre nagyobb számban hitelszövetkezetek, majd alakultak fogyasztási egyletek, ipartársulatok, lakás- és építészszövetkezetek. A szövetkezeti élet ugyanakkor nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is fejlődésnek indult, különösen a falusi hitelszövetkezetek révén. Utóbbi fellendülésében jelentős szerepe volt gróf Károlyi Sándornak, akinek tevékenysége és emlé-

13 Webster 2017: 133.

14 Ihrig Károly (Szemlak, 1892 – Budapest, 1970) jogász, agrárközgazdász. A hazai modern mezőgazdasági statisztikai vizsgálatok egyik első, kiemelkedő alakja. Kutatásának középpontjában a szövetkezetek működése, az abba való állami beavatkozás hatása és az egyes tagok mezőgazdasági tevékenységének szabályozása állt.

15 Ihrig 1929: 9.

16 Egykéz: egyedárusítási joggal rendelkező, valamely terméket kizárólagosan forgalmazó személy, csoport, (állami) intézmény, egyedárusító. 'Egykéz' szócikk. In: Ittész et al. (szerk.) 2016; Ihrig 1937; Szabó 2002: 247.

17 Idézi Ihrig 1929: 22.

kezete évtizedekig kihatott a szövetkezeti életre.¹⁸ A fejlődést tükrözi, hogy az 1875. évi kereskedelmi törvény (XXXVII. tvc.) 223. §-a már törvényi szinten szabályozta a szövetkezetek mibenlétét: *„Szövetkezetnek ezen törvény értelmében meg nem határozott számú tagokból álló azon társaság tekintetik, mely tagjai hitelének, keresetének vagy gazdálkodásának közös üzletkezelés mellett illetőleg a kölcsönösség alapján előmozdítására alakul. Ide tartoznak nevezetesen: az előlegezési és hitelegyletek; a nyersanyag közös beszerzésére, közös raktár tartására, vagy közös termelésre alakult egyletek; a fogyasztási egyletek; a laképitő társaságok; a kölcsönös biztosító társaságok.”*

A törvény meghatározza azt is, hogy a szövetkezetek akár korlátlan, akár korlátolt felelősség mellett is megalakulhatnak, alaptőkéjük pedig kizárólag üzleti betétekből (részjegyekből vagy törzsbetétekből) képződik.¹⁹ 1894 és 1942 között három szakasza különíthető el a szövetkezetek fejlődésének. Az első világháborúig egy erőteljes felívelést láthatunk a mezőgazdasági, ipari és lakásszövetkezetek számában. A magukról adatot küldő és nem küldő szervezetek országos száma 1894-ben mindössze 149 volt, 1904-ben viszont már 780, 1914-ben pedig 1379. Ezek a számok ráadásul nem tartalmazzák a Hangya tagszervezeteinek gyarapodását (egyetlen szövetkezetnek tekintve azt). A területi elcsatolások számbeli visszaesséssel jártak, így 1924-ben 924 szövetkezet jelenik meg a *Compassok*ban. A válság előtti lassú csökkenés a válság hatására felgyorsult: míg 1929-ben 838, 1934-ben mindössze 487 szövetkezet működött. A korszak második felében viszont új lendületet kapott a szövetkezeti mozgalom, így 1941-re közel megduplázódott (951) a számuk.²⁰

A magyarországi szövetkezetek komoly szerepet játszottak az első világháború idején, amikor az élelmiszer-forgalmazásért feleltek, konkrétan a budapesti agglomeráció munkásainak élelmezését biztosították a szakszervezetek tömegbázisán.²¹ Ezek működési mechanizmusa, vagyis a kereskedői érdekek háttérbe szorítása a hatósági felvásárlás által a szövetkezetek fejlődésébe való beavatkozást jelentett. A Tanácsköztársaság idején aránytalanul felduzzasztották a munkásszövetkezetek számát, amikor azokat kizárólagos ellátó szervvé alakították. A Trianont követő területi elcsatolásokkal pedig nemcsak a vidéki szervezetek jelentős része, de a budapesti központú szövetkezetek határon túlra került tagsága is elveszett.²² A két világháború közötti Magyarország gazdaságpolitikájában a szövetkezetek egy része egyre nagyobb, a behozatalban és a kivitelben megmutatkozó szerepet kapott, amiben arányaiban a leginkább meghatározó szervezet a „Hangya” Országos Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet volt.

18 Fehér 2019.

19 1875:XXXV. tvc. 223–230., 247–250. §§.

20 Koloh 2023.

21 Bódy 2005: 1457–1475; Bódy 2007: 261–266; Bódy 2018: 157.

22 Ihrig 1929: 44.

Kérdés

A fentiek alapján azt a kérdést fogalmazhatjuk meg, hogy a nemzetközi irodalomban egyre inkább elterjedő „harmadik szektor” fogalmával szemben milyen formációnak tekinthetjük a két világháború közötti Magyarország szövetkezeteit? Típusok és életképesség szempontjából milyen kategóriák különíthetők el, és milyen szinteken jelenik meg az állami beavatkozás?

A vizsgálat időkeretétül a nagy gazdasági válság éveit választottam, mert úgy vélem, hogy nagyobb krízisek idején jobban felszínre bukkannak a szövetkezetek sajátosságai. A világválság a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok árának zuhanásával járt, ami tovább rontotta a mezőgazdasági termelők helyzetét, akiket az 1920-as évek második felétől a növekvő kínálatból származó alacsony árszint már korábban is sújtott. Magyarország minden igyekezete ellenére a két világháború között is agrárország maradt, ezért ezek a változások roppant kedvezőtlenül érintették. A pénzügyi válság 1931-ben érte el az országot, amikor a bécsi Creditanstalt összeomlásának híre a pesti tőzsdén is jelentős áresést hozott.²³ A kedvezőtlen folyamatokra a magyar kormány kényszerintézkedésekkel válaszolt, míg hosszabb távon – egyebek mellett – a kivitel és a behozatal monopolizálására került sor, javarészt a szövetkezetek felhasználásával.²⁴ Mindezekből adódnak a további kérdések: hogyan változott a válság éve alatt a szövetkezetek helyzete Magyarországon? Milyen típusú szövetkezetek szűntek meg, és ezek átlagosan mennyi ideig működtek? Kirajzolódott-e ezekben a változásokban az állam közbeavatkozása, és ha igen, miként?

Forrás, adat, módszer

Vizsgálatom alapjául a *Nagy Magyar Compass* 1929 és 1933 közötti köteteiben szereplő szövetkezetek adatai szolgálnak.²⁵ A *Magyar Compass* sorozat 1873-tól megjelenő pénzügyi és kereskedelmi évkönyv volt, amely általában a vállalatok legalapvetőbb adatait tartalmazta. Ezek tájékoztató jellegűknél fogva jelen áttekintés szempontjából kiválóan hasznosíthatók, de az egyes szervezetek belső életéről nem informálják a kutatót. A *Magyar Compass* a vizsgált időszakban a hitelszövetkezetektől elkülönítve kezelte a mezőgazdasági, ipari, fogyasztási és egyéb szövetkezeteket, a feldolgozás során így a hitelszövetkezeteket nem elemzem. A közzétett adatok közül a szövetkezet neve, alapításának éve, címe, az igazgatóságot alkotó személyek neve és az üzletrészek nagysága fordult elő rendszeresen. Megadhatták a kapcsolattartás egyéb adatait (telefonszám, távirati cím, postafiók száma), eseten-

23 Kaposi 2007: 295–300; Pogány 2022: 189–192.

24 Pogány 2022: 192; Gunst 1970: 375.

25 A forrás a magyar gazdaságtörténet-írásban kitüntetett jelentőséggel rendelkezik. Sokoldalú felhasználására lásd az utóbbi évekből például Kövér 2005; Klement 2005; Halmos 2008; Bagdi 2018; Papp 2020.

ként meghatározták a profiljukat is. A felügyelő- és végrehajtó bizottságok tagjainak nevét szintén közzétehették, akárcsak a tagszámot, a részjegyzőkét, az osztalék nagyságát, időnként pedig közölték a vagyoni mérleget és az alakuló vagy az utolsó közgyűlés dátumát. Vizsgálatom alapját 253 szövetkezet képezi, amelyek esetén elsősorban az alapítás évére és a szövetkezetet alkotó személyek foglalkozási csoportjára koncentráltam. Azért döntöttem a fogyasztási, ipari, valamint lakás- és építőszövetkezetek felosztás helyett a foglalkozás szerinti csoportosítás mellett, mert ezzel pontosabb képet kapunk az állam által támogatott szervezetek személyi köréről, ugyanakkor a klasszikus kategóriákra vonatkozóan is vonhatunk le következtetéseket. Megtartottam viszont a lakás- és építőszövetkezetek kategóriát mint külön egységet, mert – ahogy azt a szakirodalom is alátámasztja – ezeket több esetben olyanok alkották (például magánzók), akik nem tartoztak a fenti klasszikus foglalkozási kategóriák közé). A feldolgozás alapjául a fővárosi címmel rendelkező szövetkezetek szolgálnak, tekintve, hogy a regionális eltéréseket nem kívánom jelen keretek között vizsgálni, így a megállapítások is elsősorban Budapestre vonatkoznak.

A következőkben tehát első lépésben a jelzett években megjelenő szövetkezetekről a *Compass*okból leszűrhető következtetéseket fogalmazom meg, elsősorban azok működési idejére és típusára fókuszálva. A leíró statisztikai részt követően pedig részletesen is elemezni fogom a fogyasztási, ipari, valamint a lakás- és építőszövetkezeteket, különös tekintettel a válságos évekre, tágabban pedig a két világháború közötti időszakra vonatkozóan.²⁶

Eredmények

Az 1. táblázat a vizsgált szövetkezetek számát mutatja aszerint, hogy az adott évben hány éve működtek. A számítás elvégzéséhez a megalakulás évét vettem alapul. A táblázat megmutatja, hogy a szövetkezetek zöme mindössze néhány éve (0–4 év) működött. 1929-ben 41,72%-uk tartozott ebbe a csoportba, és az idő haladtával az arányuk nem elhanyagolható mértékben növekedett: 1932-re, amikor a válság már Magyarországon is erőteljesen éreztette a hatását, a szövetkezeteknek már több mint a fele, 51,64%-a tartozott ide. Ezekről számszerűleg messze elmaradva, de hasonló tendenciát mutatnak az 5–14 éve létrejött szövetkezetek is, minthogy az éves ingadozások ellenére 1933-ban magasabb az arányuk, mint 1929-ben. A 15 évnél

26 A fővárosi szövetkezeti statisztika Ihrig megjegyzése szerint 1919 után szórványosan gyűjtött csak adatokat, így „az azok felvételére vonatkozó munkálatokat a legelejen kellett kezdeni. [...] Jelen felvételnél is a kiindulási pont a cégjegyzék volt. Teljesen alkalmas e célra az utóbbi azért nem volt, mert tudvalevőleg amennyire lényeges és sürgős szokott lenni a kereskedelmi társaságoknak az, hogy a cégbejegyzés megtörténjék, annyira szükségtelennek tartják, hogy a cég megszűnését bejelentse.” Ihrig 1929: 16. Ihrig megállapítását megerősíti: Török 1932: 3. Ez és az ehhez kapcsolódó forráskritikai észrevételek is rámutatnak, hogy nagyszámú adat összetett elemzéséhez a *Compass* az egyik legalkalmasabb forrás.

I. táblázat. A budapesti székhelyű szövetkezetek megoszlása fennállásuk időtartama szerint, 1929–1933

Év	1929	1930	1931	1932	1933
0–4	63	75	64	63	64
5–9	23	21	25	21	30
10–14	9	15	9	14	14
15–19	17	12	5	2	1
20–24	16	22	21	2	4
25–29	3	4	6	5	3
30–34	2	2	2	3	2
35–39	3	3	2	1	1
40–44	0	0	1	2	3
45–49	1	1	1	1	0
50–54	0	0	0	0	1
Nincs adat	14	9	7	8	8
Összesen	151	164	143	122	131

Forrás: Magyar Compass 1929: 642–657; Magyar Compass 1930: 626–642; Magyar Compass 1931: 577–591; Magyar Compass 1932: 518–530; Magyar Compass 1933: 499–511.

régebbi alapítású szövetkezetek eleve nem voltak nagy számban jelen, de míg 1929–1931-ben a negyedét adták az összesnek (közben, igaz, 27,81%-ról csökkenve 26,57%-ra), 1932–1933-ra durván a nyolcadára esett vissza a jelenléti arányuk (1932-ben 13,11%, 1933-ban 11,45%). Eközben csökkent azok száma is, amelyeknek nem ismert az alapítási évük, ami szintén az újabb alapításúak növekvő arányát jelzi. Feltételezhető tehát, hogy a két világháború között születő, az időszak gazdasági és politikai viszonyaihoz vélhetőleg jobban igazodó szövetkezetek állták ki legnagyobb arányban az idő és különösen a válság próbáját.²⁷ Ettől függetlenül, ahogy azt a fenti táblázat is mutatja, léteztek olyan, a dualizmus idején létrejött szervezetek, amelyek nagyságukban, szerveztségükben, országos kiterjedtségükben fontos szereplői voltak a korszaknak. Ilyen volt az 1929-ben 46 éve működő Magyar Királyi Államvasutak Alkalmazottai Fogyasztási és Takarékszövetkezete, az 1891-ben alapított Magyar Mezőgazdák Szövetkezete és az annál csak egy évvel fiatalabb Magyar Köztisztviselők Fogyasztási, Termelő és Értékesítő Szövetkezete. Ebből pedig már körvonalazható, hogy mely csoportok tartoztak a korszak kitüntetett szereplői közé.

A 2. táblázat a szövetkezeteket alkotó foglalkozási csoportok szerinti megoszlást mutatja, a fentiekben jelzett okokból külön kategorizálva a lakás- és építőszövetkezeteket. Az egyéb kategóriába azok a szervezetek kerültek, amelyek nem sorolhatók be (egyértelműen) a meglévők közé. Az előbbiekhöz hasonlóan eljárva, látható, hogy a legmarkánsabb kategóriákat a mezőgazdasági és kisipari szövetkezetek jelentik. Az értelmiségi és főleg a hivatalnoki, köztisztviselői szervezetek szá-

27 Ezt példázza a pécsi Hangya esete: „A pécsi Hangya szövetkezet is jól tartotta magát: például 1932-ben és 1933-ban is az előző évek eredményei után 5% osztalékot fizettek az üzletrész-tulajdonosoknak, s ez azért is jelentős, mert a válság alatt a Hangya országos rendszerében mintegy 200 szövetkezet megszűnt.” Kaposi 2023.

2. táblázat. A budapesti székhelyű szövetkezetek megoszlása foglalkozási kategóriák szerint, 1929–1933

Kategória	1929	1930	1931	1932	1933
Értelmiségi, hivatalnoki	12	11	10	10	11
Mezőgazdasági	37	44	39	41	43
Kisipari	37	42	34	37	38
Kereskedelmi	11	12	10	11	11
Lakás- és építőszövetkezet	33	32	34	4	5
Egyéb	21	23	16	18	20
Összesen	151	164	143	121	128

Forrás: Magyar Compass 1929: 642–657; Magyar Compass 1930: 626–642; Magyar Compass 1931: 577–591; Magyar Compass 1932: 518–530; Magyar Compass 1933: 499–511.

mában stagnálás figyelhető meg. A mezőgazdasági és kisipari szövetkezetek aránya viszont negyedéről harmadára emelkedett. A válság hatása ezeknél is megmutatkozott az évek során, de a megszűnt szövetkezeteket hamar újak pótolták. A táblázat értékei alapján a válságos éveket leginkább a lakás- és építőszövetkezetek szenvedték meg. Érdeemes azonban még egy vizsgálatot elvégeznünk, hogy ennél árnyaltabb képet kaphassunk a szövetkezetek működéséről.

Ha megvizsgáljuk, hogy 1933-ban, a válság utolsó évében a működő szövetkezetek típusok szerinti átlagos életkora hogyan alakult, akkor világosan kirajzolódik, hogy a 2. táblázat stagnálónak tűnő számértéke mögött igazából egy erős, az 1. táblázatnál látható fluktuáció érvényesül, és ez elsősorban, itt is kitűnik, a lakás- és építőszövetkezeteknél mutatkozik meg, de feltűnő az iparosszövetkezetek alacsony értéke is. A 3. táblázat értékei alapján tehát egyértelmű, hogy a válságot leginkább az értelmiségi és hivatalnoki szövetkezetek vészték át, miközben jelentős veszteségeket könyvelhettek el a kisiparos-, valamint a lakás- és építőszövetkezetek. A mezőgazdasági szövetkezetek az átlag körüli évvértékükkel azért mutatnak negatív képet, mert jelentős állami gazdaságpolitikai szerepkörrel rendelkeztek, így feltételezhető, hogy enélkül itt is komoly visszaesést látnánk. A kereskedelmi szövetkezetek közül a 40 éve működő Kőbányai Sertéskereskedők Zsiradék- és Szappangyár-Szövetkezet és a 31 éves Sertésközvágóhídi Mellékterményeket Értékesítő Szövetkezet mellett a budapesti szénkereskedők szövetkezetei húzzák fel az átlagot, de a többi jórészt szintén meglehetősen friss alapítású szervezetnek számított.

A *tisztviselők* alkotta szervezetek közül kiemelkedett a vasúti alkalmazottak fent említett szövetkezete, amelyről Ihrig fontosnak tartotta megjegyezni, hogy „ugyan már 1883 óta működött, mégpedig szép eredménnyel, úgyhogy az első tíz év alatt 682 727 forintra tudta emelni forgalmát. Azonban egy zárt karnak szervezete lévén propagatív hatása egyelőre nem mutatkozott.”²⁸ Ugyancsak tisztviselők hozták létre az ország második fogyasztási szövetkezetét, az 1892-től működő Magyar Köztisztviselők Fogyasztási, Termelő és Értékesítő Szövetkezetét. Ezek

28 Ihrig 1929: 43.

3. táblázat. A budapesti székhelyű szövetkezetek megoszlása kategóriák és működési idő szerint, 1929–1933

Kategória	Működési idő (év)		
	Átlag	Medián	Módusz
Értelmiségi, hivatalnoki	15,73	10,0	11
Mezőgazdasági	7,78	4,5	2
Iparosok	5,31	3,5	2
Kereskedelmi	12,00	4,0	14
Lakás- és építőszövetkezet	3,25	2,5	–
Egyéb	5,95	5,5	3

Forrás: Magyar Compass 1929: 642–657; Magyar Compass 1930: 626–642; Magyar Compass 1931: 577–591; Magyar Compass 1932: 518–530; Magyar Compass 1933: 499–511.

mellé nőtt fel az 1914-ben alapított Általános Fogyasztási Szövetkezet. Túlélési képességükről árulkodik, hogy bár megsínylették a háborút követő hatalmi átrendeződés éveit, mégis megmaradtak. Ebben jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a főváros „a fogyasztó elemeknek nagy tömegeit összpontosítja”.²⁹ Ugyancsak nem elhanyagolható azonban az sem, hogy az állam is a segítségére sietett, ha kölcsönt igényelt.³⁰

A *mezőgazdasági* szövetkezetek közül nem a legrégebbi, de a leginkább kiterjedt, országos hálózattal az 1898-ban alakult, fővárosi központú „Hangya” Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség szövetkezeti központja rendelkezett. A Hangya Károlyi Sándor kezdeményezésére jött létre, és a két világháború közötti időszakban jelentősen megerősítette tőkét az állami üzletreszjegyzés. 1931-ben a részjegyek mintegy 70%-a állami kézben volt.³¹ Az állam akarata a Hangya működésében több ponton is jól megragadható, így például abban, hogy az igazgatósági tagság elvállalását a kormányzat engedélyéhez kötötték.³² Az Olaszország felé irányuló búzakivitelben a Futura kapott kulcsfontosságú szerepet. A Futurát a Hangya és az Országos Központi Hitelszövetkezet alapította 1919-ben, és – a Haditermény Rt. hadigazdasági központ helyébe lépve – teljes egészében állami kézben volt.³³ Ezekből látható, hogy az állam a mezőgazdasági jellegű szövetkezetek útján biztosította az export számottevő részét, mintegy 80–85%-át.³⁴

29 Ihrig 1929: 58–59.

30 MNL OL K 27 1929. augusztus 23-i ülés, 2. napirendi pont: A Falusi Kislakásépítő Szövetkezet részére kölcsön engedélyezése; MNL OL K 27 1929. december 20-i ülés, 26. napirendi pont: Az Iparosok Országos Szövetkezete pénzügyeinek rendezése; MNL OL K 27 1933. augusztus 17-i ülés, 55. napirendi pont: Kölcsön engedélyezése a Magyar Köztisztviselők Fogyasztási, Termelő és Értékesítő Szövetkezete részére.

31 Ihrig 1929: 63; Szuhay 1962: 25; Berend 1982: 268.

32 MNL OL K 27 1929. május 17-i ülés, 12. napirendi pont: Engedély dr. Borossay Imre postafőtiszt részére, hogy a Hangya Szövetkezet igazgatósági tagságát elvállalhassa; MNL OL K 27 1929. június 15-i ülés, 16. napirendi pont: A földmunkás vállalkozó szövetkezetek részére kamatmentes kölcsön engedélyezése.

33 Bódy 2018: 180–181.

34 Berend 1982: 268.

A kormányzat egykézpolitikája ellenérzéseket váltott ki, amit tetéztek a Vitézek Mezőgazdasági Szövetkezete körüli ellentmondások. Az 1923-ban megalakult szervezet elsődleges célja az volt, hogy áruhitelt biztosítson a telkes vitézek számára.³⁵ A szervezet azonban, amelynek elnöke a kormányzó bátyja, Horthy István volt, ennél szélesebb feladatkört kapott, aminek problematikuságát a svájci marhaimport körüli visszasságok is aláhúzták. A frissen alakult szövetkezet célja az alapszabálya szerint a vitézek gazdasági érvényesülésének elősegítése, a vitézi birtokok felszerelésének és általában véve a vitézek mindennemű gazdasági érdekeinek a támogatása volt. 1925-ben hosszas huzavona után megkapta a svájci állatbehozatal lebonyolításának a jogát. Az agrárkörök a döntést erősen kifogásolták. A fajvédők lapja, a *Szózat* viszont, melynek Bajcsy-Zsilinszky Endre volt ekkor a főszerkesztője, igyekezett a kérdést a Magyar Általános Hitelbank képviselte idegen (értsd zsidó) érdekekkel szembeni magyar érdekvédelemnek beállítani. A Vitézek Mezőgazdasági Szövetkezete végül mégis visszalépett a koncessziótól, és a földművelésügyi minisztérium állattenyésztési főosztálya bonyolította le az importot. A következő évben a szervezet már nem vett részt a pályázaton, de ebben az előző évi tapasztalatok mellett valószínűleg az is közrejátszott, hogy ekkor már 194 millió pengős veszteséggel dolgozott.³⁶

A mezőgazdasági szövetkezetek azonban, ha az Országos Központi Hitelszövetkezethez csatlakoztak, némi biztonságot élveztek, amit az 1923:XI. törvénycikk (A földmunkások vállalkozó szövetkezeteinek állami támogatásáról) szabályozott.³⁷

A szövetkezetek életében az állami akarat megvalósítása a későbbiekben erőteljesebbé vált.³⁸ A válság éveiben a Vitézek Mezőgazdasági Szövetkezetében találkozzunk először Wünsch Frigyes nevével, akit Simon István keresztény-nemzeti „csúcsmenedzsernek” nevezett.³⁹ Az egykori médiaipari vállalkozó a válságot követően hamar a Hangya alelnöki székében találta magát, majd a korszak végére már a legfontosabb szövetkezetekben bírt pozícióval, és a felsőház tagjaként, a Magyarok

35 Tátrai 1997: 68; Gunst 1998: 182.

36 A Vitézi szék kapta meg a svájci állatbehozatal jogát. *Szózat*, 1925. június 14. 21; Országbérlek. *Szózat*, 1925. július 1. 1–2; A földművelésügyi minisztérium bonyolítja le a svájci tenyészarvasmarha-importot. *Nemzeti Ujság*, 1925. szeptember 5. 14; A magyar tenyészállatimport. *Budapest Hírlap*, 1925. szeptember 5. 11; Ki kapja meg az idén a svájci állatbehozatalt? *Az Est*, 1926. május 23. 2; Mezőgazdák Állatértékesítőjét bízza meg a kormány a svájci állatbehozattal. *Pesti Napló*, 1926. június 13. 20.

37 A törvény alapjául az 1898:XXIII. törvény (A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről) és az ezt módosító és kiegészítő 1920:XXX. törvény (A gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló 1898. évi XXIII. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről) szolgált. A törvény első paragrafusa leszögezi, hogy az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tartozó szövetkezetek állami támogatásban részesülhetnek. Ennek mibenlétét a következő paragrafus részletezi (ilyen volt például a szövetkezetek alapításával és megszerzésével járó költségek fedezése, kamatmentes üzleti forgótőke kölcsön nyújtása és a munkaeszközök beszerzését elősegítő hozzájárulás).

38 Simon 2006: 47.

39 Simon 2006.

Világszövetsége elnökeként és az Actio Catholica alelnökeként a politikai érdekérvényesítést segítette elő.⁴⁰

Az *iparosok* beszerző és értékesítő szövetkezeteinek a 2. táblázatban megjelenő markáns jelenlétét a vizsgálat fővárosra való szűkítése magyarázza. Az Iparosok Országos Központi Szövetkezete (IOSZK), akárcsak a hitelszövetkezetek számára az Országos Központi Hitelszövetkezet, szintén ernyőszervezet volt, és arra volt hivatva, hogy támogatást és biztonságot nyújtson a tagszövetkezetek számára. Ezt a feladatkörét az 1924:XVIII. törvénycikk (Az Iparosok Országos Központi Szövetkezetéről és az ipari anyagbeszerző, termelő és értékesítő szövetkezetekről) szabályozta.⁴¹ A háború után az infláció felemésztette azt az anyagi támogatást, amelyet az IOSZK a rossz állapotú eszközállománnyal, nyersanyag- és tőkehiánnyal küzdő kisiparosok számára nyújtott, így nem meglepő, hogy 1926-ra vonatkozóan Ihrig Károly az iparösszvetkezetek beszerzési és értékesítési tevékenységét leginkább stagnálásként jellemezte.⁴² A válság még meg sem mutatta Magyarországon az igazi hatását, amikor már szükségessé vált az IOSZK pénzügyeinek rendezése. Az eladósodás mögött – a szövetkezet pénzügyi nehézségeit tárgyaló minisztertanács jegyzőkönyve szerint – egyrészt a törvény által ráruházott feladatkörök túlzott mértéke állt, másrészt a bajok forrása „*az altruizmus túlzott érvényesítésében és bizonyos rendszertelenségben és a tagszövetkezeteknél jelentkező nem elég körültekintő vezetésben*” rejtett.⁴³ A válságot leginkább az asztalosok, szabók és sütőmunkások kisipari szövetkezetei vészeltek át, míg a válságban megszűntek között megtaláljuk a 27 éven át működő Budapesti Vas- és Fémipari Termelőszövetkezetet, a Magyar Mészárosok Társasága mint Szövetkezetet és a Fővárosi Női Szabómesterek Áru- és Raktár-szövetkezetét.

A fenti táblázatok alapján a nagy gazdasági világválság a *lakás- és építőszövetkezetek* körében okozta a legnagyobb károkat. Sorra szűntek meg olyan szervezetek, amelyek még a dualizmus idején létesültek, és máig megtekinthető épületeket emeltek. Ihrig jellemzése szerint a fővárosi lakás- és építőszövetkezet „közös bérházban nyújt lakást tagjainak. De e csoporton belül is külön típust alkotnak az úgynevezett társas szövetkezetek. A ház a szövetkezet tulajdona; de az egyes lakrészek felett a tag szabadon rendelkezik, tehát azt akár üzletrészeinek átruházásával, mint azokkal járó jogosítványt, akár pedig egyszerű bérbeadással másnak is átten-

40 Simon 2006; Szuhay 1962: 195–196.

41 Az 1. § értelmében „*Felhatalmaztatik a pénzügyminiszter, hogy az ipari anyagbeszerző, termelő és értékesítő szövetkezetek (szakipari szövetkezetek) alakítására, irányítására, ügyeik előmozdítására, ellenőrzésére és felügyeletére, továbbá általában a kézmű-, kis- és középipar gazdasági érdekeinek felkarolására és az iparfejlesztésben való közreműködésre létesített »Iparosok Országos Központi Szövetkezete« alaptökéjéhez 22 milliárd korona névértékű alapítványi üzletrész átvételével hozzájáruljon.*” Laky 1929: 154.

42 Ihrig 1929: 59.

43 MNL OL K 27 1929. december 20-i ülés, 26. napirendi pont: Az Iparosok Országos Szövetkezete pénzügyeinek rendezése. 60.

gedheti.”⁴⁴ Anyagilag kiszolgáltató helyzetük abból eredeztethető, hogy a lakás- és építőszövetkezet „a kölcsönből és a karbantartásból eredő költségek összegét osztja fel járulékképpen a tagok közt, tartalékolásra nemigen van lehetőség”.⁴⁵ Így nem meglepő módon általában veszteséggel zárták az évet. Természetesen az adatok esetenként formai átalakulást is jelölhetnek. Így például a Szent Gellért Ház-építő-Szövetkezet esetében, amelynek Medgyaszay István által tervezett háza az I. (ma XI.) kerület Orlay utca 2/b. szám alatt található. A szövetkezet célja volt, hogy tagjai részére „nyugodt, csendes lakást biztosítson”.⁴⁶ A szervezet vesztesége az 1930. évi *Compass*-ban közölt adatok szerint 312 pengő, az 1931. évi szerint 163 pengő volt. 1934-ben bejegyezték a cég megszűnését, 1935-től viszont már társasházként működött. Ennél triviálisabb okra vezethető vissza a Villányi út 4. számú társasház-szövetkezet eltűnése a nyilvántartásból. A Villányi út helyett 1935-től Szent Imre herceg útja 4. számú társasház-szövetkezetként találhatunk rá. Bethlen István kormánya ugyanakkor 1930-ban a házépítések előmozdítása érdekében is tett lépéseket. Az 1930:XLI. törvénycikk (Az építkezések előmozdítását célzó egyes intézkedésekről és az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezetről) 2. § (1) bekezdése értelmében „A Szövetkezet közszolgálati alkalmazottak (nyugdíjasok, özvegyek), valamint bármely foglalkozású más építetők részére családiházak vagy az 1924:XII. tc. alapján létesült társasházak építésének céljaira, továbbá az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezetnek az 1927:XIX. törvénycikkben meghatározott hitelek nyújtására kölcsönöket folyósít és az ebből eredő követelése alapján sorsolás alá eső kötvényeket bocsát ki”. Mindez azonban ekkor még nem vezetett el olyan nagyszabású lakásépítési programhoz, mint amilyen az Országos Népi- és Családvédelmi Alap lakásépítési projektje lett 1940 és 1944 között. Ferkai András a társasház-építő mozgalom kudarcát a következő okokra vezette vissza: „A biztatóan induló szövetkezeti társasház-építő mozgalom a háború előtt mégsem tudott széles körűvé válni. Ennek egyik oka az volt, hogy a gombamód szaporodó érdekeltségek között akadtak olyanok is (pl. a Tusculanum vagy a Tűzhely), amelyek szakszerűtlen vezetés vagy rossz kalkuláció miatt csődbe kerültek, és a tagok pénzüket, lakásukat elveszítették. Más szövetkezetek kifejezetten nyereszkesedésre irányuló vállalkozást folytattak. A sajtó által kitergetett és elítélt esetek magát a társasház-eszmét is diszkreditálták. A fontosabb ok azonban a közhatalmi támogatás és felügyelet [...] hiánya volt. Ugyancsak sokakat elriasztott az effajta építkezéstől a jogi gyakorlat, mely szerint a társasház tulajdonosa a létrehozó szövetkezet vagy részvénytársaság, és az egyes lakrészek csak az igazgatóság engedélyével és meghatározott díj ellenében ruházhatók át másra.”⁴⁷

44 Ihrig 1929: 179.

45 Ihrig 1929: 185.

46 *Központi Értesítő*, 1934. május 31. (22. sz.) 321.

47 Ferkai 1992: 65.

Összegzés

A két világháború közötti Magyarországon a hosszú távon fennmaradó szövetkezetek jelentős hányada állami támogatást kapott, egy részükben pedig jelentős arányú állami tulajdon volt, így vitatható, hogy a „harmadik szektorba” tartoztak-e. Az életképes szövetkezetek állami egykéz alá vonása bírálatot váltott ki a kortársak körében, és a 20. század második felének hazai gazdaságtörténészei is elítélően nyilatkoztak róla. A kritika egyik további kutatásra érdemes eleme szerint az állam ezzel a megoldással a nagybirtokosok áruforgalmát segítette elő, és kevés lehetőséget nyújtott a kisbirtokosok kibontakozására.⁴⁸

A válságos éveket az értelmiségiek és a hivatalnokok szövetkezetei vészelték át a legjobb körülmények között, és az állami egykéz segíthette elő, hogy a gazdák szervezetei ne sérüljenek túlzottan ebben az időszakban. Budapesten az iparosok nagyobb száma miatt evidens az iparosszövetkezetek magas aránya, de az amúgy is pénzügyi nehézségekkel küzdő IOKSZ nem tudott kellő védelmet nyújtani számukra, így jelentős mértékű volt a cserélődésük. 1933 után az állam megerősítette a szociális vállalkozásokba való investálását, amit a Futura felfuttatása, majd a népesedéspolitikai célokat is szolgáló ONCSA-telepek létrehozása is példáz.

Az állam jelenléte számos szövetkezetnek komoly biztonsági hálót jelentett, ugyanakkor gyakran a vezetők személyi összetételének szintjéig hatolóan meghatározta azok működését. A válság az ilyen védelmi háttérrel nélkülöző szövetkezeteket jórészt elsöpörte.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944)

1875:XXXVII. törvénycikk kereskedelmi törvény. <https://net.jogtar.hu/> – utolsó letöltés: 2023. július 11.

1898:XXIII. törvénycikk a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről. <https://net.jogtar.hu/> – utolsó letöltés: 2023. július 11.

1920:XXX. törvénycikk a gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről szóló 1898. évi XXIII. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről. <https://net.jogtar.hu/> – utolsó letöltés: 2023. július 11.

48 Gunst 1970: 343; Berend 1982: 268. Ezzel kapcsolatban érdemes utalni Erdei Ferenc tanulmányára, amelyben a makói hagymakertészek szövetkezeti kísérleteit mutatja be. A kudarc okai között meghatározó, hogy a „tőkéjük minden esetben fogyatékos, a kereskedői vezetés pedig vagy avatatlan, vagy gondatlan volt, szükségyszerűen következett be minden esetben a bukás. A hagymaüzletek akkor is veszélyesek és kockázatosak, ha tőkeerős és saját számlára dolgozó kereskedők folytatják, szinte az lett volna a csodálatos, ha a kis tőkéjű és lazább vezetésű szövetkezetek mint kereskedelmi vállalatok boldogultak volna.” Erdei 1979: 9. Ugyanakkor az állam egykézpolitikáját veszi védelmébe Hegedüs 1938: 145–146.

- 1923:XI. törvénycikk a földmunkások vállalkozó szövetkezeteinek állami támogatásáról. <https://net.jogtar.hu/> – utolsó letöltés: 2023. július 11.
- 1924:XII. törvénycikk a társasház-tulajdonról. <https://net.jogtar.hu/> – utolsó letöltés: 2023. július 11.
- 1924:XVIII. törvénycikk az Iparosok Országos Központi Szövetkezetéről és az ipari anyagbeszerző, termelő és értékesítő szövetkezetekről. <https://net.jogtar.hu/> – utolsó letöltés: 2023. július 11.
- 1927:XIX. törvénycikk a falusi kislakásépítést elősegítő építési hitelekből származó követelések biztosításáról és behajtásáról. <https://net.jogtar.hu/> – utolsó letöltés: 2023. július 11.
- 1930:XLI. törvénycikk az építkezések előmozdítását célzó egyes intézkedésekről és az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezetéről. <https://net.jogtar.hu/> – utolsó letöltés: 2023. július 11.

- Magyar Compass 1929: Della Vedella Mihály (szerk.): *Nagy Magyar Compass 1929–1930*. II. Budapest.
- Magyar Compass 1930: Della Vedella Mihály (szerk.): *Nagy Magyar Compass 1930–1931*. II. Budapest.
- Magyar Compass 1931: Della Vedella Mihály (szerk.): *Nagy Magyar Compass 1931–1932*. II. Budapest.
- Magyar Compass 1932: Della Vedella Mihály (szerk.): *Nagy Magyar Compass 1932–1933*. II. Budapest.
- Magyar Compass 1933: Della Vedella Mihály (szerk.): *Nagy Magyar Compass 1933–1934*. II. Budapest.

- Az Est*, 1926.
Budapesti Hírlap, 1925.
Központi Értesítő, 1934.
Nemzeti Ujság, 1925.
Pesti Napló, 1926.
Szózat, 1925.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bagdi Róbert 2018: Kecskeméti bankok és takarékpénztárak zárszámadásai a dualizmus korában. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018. Hitel – Bank – Piac*. Budapest, 239–266.
- Berend T. Iván 1982: *Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között*. Budapest.
- Bódy Zsombor 2005: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején. *Századok* (139.) 6. 1457–1475.
- Bódy Zsombor 2007: Szervezett fogyasztás. Fogyasztási szövetkezetek Budapesten a 20. század első évtizedeiben. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.) Budapest–Pápa, 261–266.
- Bódy Zsombor 2018: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békebe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, 151–194.

- Erdei Ferenc 1979: *Szövetkezeti trások*. 1. (Erdi Ferenc összegyűjtött művei.) Budapest.
- Fehér György 2019: *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906*. Budapest.
- Ferkai András 1992: A társasház, mint a budapesti lakóházépítés megújításának egyik módja. *Ars Hungarica* (20.) 2. 61–76.
- Gunst Péter 1970: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon, 1920–1938*. Budapest.
- Gunst Péter 1998: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, 165–207.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus*. Budapest.
- Hegedüs István 1938: *Az egykéz*. Budapest.
- Ihrig Károly 1929: *Budapest szövetkezetei 1926-ban*. (Budapesti Statisztikai Közlemények 57/4.) Budapest.
- Ihrig Károly 1937: *A szövetkezetek a közgazdaságban*. Budapest.
- Ittés Nóra et al. (szerk.) 2016: *A magyar nyelv nagyszótára*. VI. Budapest. <https://nagyszotar.nytud.hu> – utolsó letöltés: 2023. július 11.
- Kaposi Zoltán 2007: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Budapest.
- Kaposi Zoltán 2023: Válságból válságba. A pécsi kereskedelem változásai 1921–1930. *Közép-Európai Közlemények* (16.) 1. 9–26.
- Kerlin, Janelle A. 2006: Social Enterprise in the United States and Europe: Understanding and Learning from the Differences. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* (17.) 3. 247–263.
- Klement Judit 2005: Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században. *Aetas* (20.) 1–2. 69–92.
- Koloh Gábor 2023: *A magyarországi szövetkezetek számának alakulása 1894 és 1942 között*. Kézirat.
- Kövér György 2005: Osztrák credit – magyar hitel. Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900). *Századok* (139.) 5. 1261–1283.
- Laky Dezső 1929: *Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. (Budapesti Statisztikai Közlemények 60/3.) Budapest.
- Papp Viktor 2020: Gyenge kötésekkel a gazdaságban. A budapesti ügyvédek részvénytársasági pozícióinak hálózatelemzése (1890–1910). In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020. Hálózat & Hierarchia*. Budapest, 291–326.
- Pogány Ágnes 2022: A nagy gazdasági világválság. A magyar gazdaság globális beágyazódottságának ára. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Budapest, 189–192.
- Purvis, Martin 1990: The Development of Co-Operative Retailing in England and Wales, 1851–1901: A Geographical Study. *Journal of Historical Geography* (16.) 3. 314–331.
- Salamon, Lester M. – Sokolowski, S. Wojciech 2016: Beyond Nonprofits: Re-conceptualizing the Third Sector. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* (27.) 4. 1515–1545.
- Simon István 2006: Egy keresztény-nemzeti „csúcsmenedzser”, Wünsch Frigyes. *Múltunk* (51.) 2. 31–53.
- Szabó G. Gábor 2002: A szövetkezeti vertikális integráció fejlődése az élelmiszer-gazdaságban. *Közgazdasági Szemle* (48.) 3. 235–250.
- Szuhay Miklós 1962: *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*. (Gazdaságtörténeti értekezések 3.) Budapest.

- Tátrai Szilárd 1997: A Vitézi Rend első évtizedének története. *Hadtörténeti Közlemények* (110.) 1. 49–83.
- Török István 1932: *A budapesti szövetkezetek 1931-ben.* (Budapesti Statisztikai Közlemények 63/3.) Budapest.
- Walton, John K. 1996: The Making of a Mass Movement: The Growth of Co-operative Membership in Lancashire 1870–1914. In: Lancaster, Bill – Maguire, Paddy (eds.): *Towards the Co-operative Commonwealth: Essays in the History of Co-operation.* Manchester, 17–28.
- Webster, Anthony 2017: The 'Third Sector': Co-Operatives, Mutual, Charities and Social Enterprises. In: Wilson, John F. – Toms, Steven – de Jong, Abe – Buchnea, Emily (eds.): *The Routledge Companion to Business History.* London – New York, 123–138.

Szerzők

Bagdi Róbert, PhD, főiskolai docens, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Vidékfejlesztés, Regionális Gazdaságtan és Turizmusmenedzsment Intézet

Bodovics Éva, PhD, történész, levéltáros, MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegei Levéltára

Derzsi Júlia, PhD, Societatea Academică Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu (Román Akadémia, Nagyszebeni Humán- és Társadalomkutató Intézet)

Eszik Veronika, PhD, tudományos munkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Halmos Károly, dr. habil, ny. egy. doc., ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport

Koloh Gábor, PhD, gazdaság- és társadalomtörténész, tudományos munkatárs, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Kovács Kristóf Lajos, tudományos segédmunkatárs, ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport; doktorandusz, ELTE BTK TDI Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program

Pecsók László, levéltáros, Budapest Főváros Levéltára

Simonkay Márton, tudományos segédmunkatárs, ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport és MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport

Tamás Gábor, PhD, gazdaságtörténész; vezető tanácsadó, IFUA Horváth & Partners Kft.

Tamás Máté, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Tarnai Eszter, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Modernkori Magyarország Doktori Program

Tinku-Szathmáry Balázs, főmuzeológus, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum; doktorandusz, ELTE BTK TDI Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program

Tózsza-Rigó Attila, PhD habil., Debreceni Egyetem, Történettudományi Intézet

Contents

URBAN ECONOMY

TÓZSA-RIGÓ ATTILA

The budget of the town Bratislava (Pozsony) in the 16th and early 17th centuries (1526–1610) 9

DERZSI JÚLIA

Carriage services in Sibiu in pre-modern times 39

BODOVICS ÉVA

From failure to glory. Management of the town of Miskolc between 1871 and 1909 55

TARNAI ESZTER

Changes in the food provisioning apparatus of the capital (1941–1945) 81

BAGDI RÓBERT

The budget of the city of Szolnok during the third and fourth Five-Year Plans in the spirit of jubilee and modernisation (1966–1975) 105

BUSINESS COOPERATION

HALMOS KÁROLY – TAMÁS MÁTÉ

Collaboration, rule, power. Cooperation as a moral problem (Army provisioning in the Memoires of Ignác Vörös de Farád) 133

KOVÁCS KRISTÓF LAJOS

Loans from next door. A comparison of the business networks of two 19th century female entrepreneurs from Pest 163

TINKU-SZATHMÁRY BALÁZS

From fusion to “fusion”. The history of the United Hungarian Steamship Company in the context of interest groups, markets and government policy 183

ESZIK VERONIKA “All interested state factors wanted to avoid that competitive battle”: Austro–Hungarian national and business cooperation in maritime trade (1867–1914)	221
TAMÁS GÁBOR Asymmetric cooperation from micro-perspective. The acquisition of the Hungarian–French Insurance Company	239
PECSŐK LÁSZLÓ Marriage relations between the two largest beer brewer families in Hungary, the Dreheres and the Haggenmachers	255
SIMONKAY MÁRTON Competition in cooperation. The contest between Pál Bíró and Lóránt Hegedüs for the presidency of the Federation of Hungarian Industrialists (1926)	279
KOLOH GÁBOR Social enterprises in the years of the Great Depression. The History of Budapest-based co-operatives between 1929 and 1933	301
List of authors	317
Call for papers – Hungarian Economic History Yearbook of 2024	321

MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV 2024

Felhívás

A Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv (MGtÉ) tematikus kötetei a bevett korszakhatárokon átívelő témákat ölelnek fel.¹ A következő, 2024-ben megjelenő nyolcadik évkönyv kulcsfogalmai: *Kamat / uzsora – Családi gazdálkodás / háztartásgazdaság.*

Kamat és/vagy uzsora

Eugen von Böhm-Bawerk, az osztrák iskola közgazdásza, a *Kapital und Kapitalzins* című munka szerzőjének megállapítása szerint minél intelligensebb, erkölcsileg minél szilárdabb egy nemzet, annál kisebbek lesznek a kölcsönök után számolt kamatrátái. Legalábbis Joseph Schumpeter így összegezte Böhm-Bawerk vonatkozó munkásságát,² és ha a megállapítás ok-okozati kapcsolódásai árnyalhatók is, az kétségtelen, hogy a kamatlábak értékének kérdése mindig nagy jelentőséggel bír. Nem is feltétlenül a közgazdasági, hanem jóval inkább a morális vetülete: míg az előbbi szerint a piaci szereplők közti interakciók alakítják a kamatokat, éppúgy, mint az árakat, az utóbbi szemlélet hosszú évezredekken keresztül nem annyira az üzleti, mint inkább az erkölcsi szempontokat helyezte előtérbe.

Az adósság után járó kamatról, illetve a kamatmaximum szabályozásáról a Kr. e. 3. évezredbeli Mezopotámiából származó törvények az első ismert források. Szó szerint dioritba vésték a 20%-os és 33⅓%-os értékeket, amelyeknél magasabb kamatot elkérni tilos volt és büntetendő. Ám nem mindenütt és mindenkor gondolkodtak hasonlóan: Szolón Athénjában a kamatmaximumot nem határozták meg, míg Rómában időről időre változott a legmagasabb érték már a köztársaság korában is, illetve voltak olyan gazdasági ágazatok, ahol nem is tudni korlátozásról. A középkori Anglia eltörölte a kamatmaximumokat, míg évszázadokkal utána az

1 MGtÉ 2016: *Válság – Kereskedelem*; MGtÉ 2017–2018: *Hitel – Bank – Piac*; MGtÉ 2019: *Uradalom – Vállalat*; MGtÉ 2020: *Hálózat & Hierarchia*; MGtÉ 2021: *Környezettörténet – Historiográfia*; MGtÉ 2022: *Területi egyenlőtlenség – Intézményi változás*; MGtÉ 2023: *Városi gazdálkodás – Üzleti kooperáció.*

2 Schumpeter 2003: 182. A megállapítást már Schumpeter is finomította, mások szerint az a szabad piacon érvényes rátákról szól, vagyis ha beavatkozásokkal is számolni kell, akkor már nem feltétlenül helytálló. Homer–Sylla 2005: 2.

Egyesült Államok bevezette őket.³ A példák nemcsak arra utalnak, hogy a kölcsönökért cserébe ellenszolgáltatást kérni egyidős lehet a hitelezéssel, azaz jóval megelőzhette a pénzhasználat elterjedését, de arra is, hogy a kamatok szabályozásának vagy nem szabályozásának kérdése már az ókorban sem volt egyszerűen megválaszolható, és később sem bizonyult könnyebb diónak.

A kamatok eredetére vonatkozó klasszikus magyarázatok erre az aspektusra valamivel kevesebb figyelmet fordítottak: Michael Hudson elképzelése szerint a megszerveződő állami bürokrácia és a távolsági kereskedők közti munkakapcsolat áráként alakulhatott ki, feltehetően a kereskedelmi haszonból való részesedésért cserébe,⁴ míg Marc Van De Mieroop azt feltételezte, hogy inkább a bérleti díjak kialakulása körül kell keresni az eredetét.⁵ A szabályozás és vele a moralitás kérdésének megértésében inkább segíthet Marcel Mauss megfigyelése, amely annak idején megmutatta, hogy nemcsak a mai értelemben vett adósság, hanem az ajándékozás is hasonló következményeket és (le)kötelezettségeket rótt a megajándékozottra,⁶ amiért cserébe bizonyos esetekben akár kamatosan is elvárhatták a viszonzást.⁷ Többek között erre a megfigyelésre építette fel a közgazdász David Graeber azt a teóriáját, amely a pénzpiacok (és velük együtt a kapitalizmus) kritikája alapján egy olyan társadalomképet fogalmazott meg, amelyben nem az egyén és a társadalom, hanem az érték és az adósság ellentéte a mozgatórugó. Egyének közti kötelezettségek alkotják a társadalom szövetét, de egy ponton az állam épp az ilyen kötelezettségek értékének meghatározására hozta létre a pénzt, kifejezetten a morális elszámolások számszerűsítése és összemérhetősége céljából. A pénz tehát csak másodsorban tekinthető fizetőeszköznek – ezzel a szerző ellentmond a témában megfogalmazott klasszikus közgazdaságtani elképzeléseknek. A korábbi, reciprocitásra épülő rendszerek valamifajta igazságosságérzetre, a közösség igazságának eszméjére alapozódtak, és ez az eszme, szembefordulva a jóval elvontabb és ezért személytelenebb pénzzel, illetve az arra épülő piaccal, élhet tovább a kamatokkal kapcsolatos szabályozási készletekben is.⁸

Arisztotelész és később Aquinói Tamás a *nummus nummum non parit* (a pénz nem szül pénzt) elv alapján azért érvelhetett a kamat teljes tilalma mellett, mert a kölcsönző kockázatát elenyészőnek látta az adós helyzetével és kötelezettségével összevetve, míg a pénzt sterilnek, nem termelőnek; azaz egy egészen más kontex-

3 Homer–Sylla 2005: 4.

4 Hudson 2002; Hudson 2004. Idézi Graeber 2012: 27. 8. jegyzet.

5 Van De Mieroop 2002. Idézi Graeber 2012: 27. 8. jegyzet.

6 Mauss 2002.

7 Mauss 30%-os, sőt 100%-os kamatokról is írt, de ezt többen cáfolták, pl. Graeber 2001: 209–210. Mauss az indiánok közti eladósodások kapcsán írt adósrabszolgaságról is, de ez szintén tévedésnek bizonyult. Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy maga az aktus és hatása, a megajándékozottnak az ajándékozási gesztuson keresztül az ajándékoztól függő viszonyba kerülése mennyire általános jelenségnek bizonyult.

8 A piacot ezért igyekeznek a közgazdászok egy olyan totalitásnak bemutatni, ahol minden adósság kiegyenlítődik, és ezzel a kapitalizmus igazságosságát kívánják igazolni. Graeber 2012: 42.

tust építettek fel az adósság köré, mint az üzleti világ. A középkorban a katolikus egyház karolta fel az adósok védelmét, és számos zsinaton (Elvira, Arles, Karthágó, Nicea) több szabályozás született azzal a céllal, hogy megtiltsák vagy kordában tartásák az egyházi, később a világi hitelezők kamatrátáit.⁹ A teljes tiltás a mindennapokban azonban nem vált általánossá és életképessé, a gyakorlat többnyire felülírta a sarkos és kizárólagos elképzeléseket. A középkori Magyarországon, mint Lederer Emma példái mutatják, az egyház rendre úgy üzletelt, hogy azon – bár ki nem mondva és másfajta költségnek beállítva – kamatot húzott.¹⁰ Ezen segített az uzSORA részbeni ártértelemezése, kaput nyitva a kamatszedésnek a *lucrum cessans* (a haszon eltűnése) elfogadásával, amely alapján a kölcsönadott tőke ideiglenes „elvesztése” miatt a hitelező kárpótlást kérhetett.¹¹ A morális szempont, a lelkiismereti kérdés a reformáció során Luther Márton számára is alapvető maradt, bár a skolasztikus érvelést inkább a biblikussal helyettesítette, és ugyan a teljes kamattilalom mellett állt (az uzSORÁT pedig egyenesen lopásnak és rablásnak minősítette), kivételes esetekben, például ha a kamat révén az elesetteket lehet megsegíteni, megengedőbbnek bizonyult. Az egyre jelentősebb hitelezés, az azzal együtt járó kisebb-nagyobb kamatok és a mindig jelen lévő morális szempontok összegabalyodásából kialakuló gordiuszi csomót a *contractum trinius*¹² jogászai érvelés pallosával igyekeztek átvágni, Luther idején épp Johannes Eck, aki a Fuggerek megbízásából próbálta igazolni az egyházi elképzelésekkel szemben a kamatokra igencsak számító megbízói érdekeket.¹³ A fő kérdés ezek után tehát megint inkább az lett, hogy vajon megszabható-e valamiféle „helyes” kamat, és ha igen, hol lehet meghúzni az elfogadható ár és az uzSORÁNAK nevezett, nem jogosnak, nem tisztességesnek tartott haszon közti határvonalat.

Próbálkoztak ezzel a magyar törvényhozásban is, többször napirendre tűzve a kamatok kérdését, igyekezve megszabni az igazságosnak és elfogadhatónak tekintett maximum értékét. Az 1647-es, 6%-os kamatot megengedő törvény a realitásokhoz idomuló alkalmazkodást tükrözte,¹⁴ hiszen a teljes tilalom korábban sem valósult meg: Batthyány Ferenc, Esterházy Miklós ugyanúgy fizetett kamatot a 17. század elején is kölcsönei után,¹⁵ mint ahogy korábban és később is együtt járt a kamat a kölcsönökkel. 1715-ben már kimondva is az uzSORÁRA hivatkozva lépett

9 Maloney 1972.

10 Lederer 1932.

11 Spufford 2007: 43–47.

12 A „hármass szerződés” a kölcsönzésből származó kamattjövdelem igazolására született, a római jogi és a kánonjogi jogszabályok értelmezésének célirányos kombinálásával: a hitelszerződés eleve egy társulási megállapodás a hitelfelvevő és a hitelező között (1.), ezt követi egy adásvétel, amely során a hitelező eladja a társulásbeli kockázatos nyereségét az adósnak (2.), ezért cserébe pedig biztosítási díjat számol fel (3.). Pl. Csepregi 2014: 60.

13 Csepregi 2014.

14 1647:CXLIV. tc.

15 Bakács 1965: 4.

életbe az újabb, 6% feletti kamatok tiltó törvény,¹⁶ és 1723-ban ezt egészítette ki egy új, kifejezetten az uszorát büntető törvény.¹⁷ A próbálkozásokról kitérve, hogy a jogalkotás nem tudta megoldani a problémát az újabb és újabb kísérletekkel sem.¹⁸ A felvilágosodás tette lehetővé, hogy máshonnan közelítsenek a kérdéshez, és II. József talán a korábbi tapasztalatok kudarcából is okulva 1787-ben a birodalomban eltörölte az uszoraért járó halálbüntetést,¹⁹ ahogyan a kamatmaximumot is, bár a törvény azért arra figyelmet fordított, hogy a bíróság előtt csak a 4–6%-os kamatok lehessenek a nem fizető adósokon behajtani. A közvélemény azonban a morális ökonómia elleni támadást látott a jogszabályban, és az elégedetlenségek miatt 1802-ben visszatértek a régi kaptafához; az újabb uszoraellenes törvény a mindennapi tapasztalatra hivatkozott, és az uszoráskodás egyre nagyobb elhárítódásával indokolta meg az ismét bevezetett szigorítást, nem feledve megemlíteni a korábban félretolt 1715-ös és 1723-as szabályozásokat.²⁰ Néhány évtizeddel később, az 1839/1840-es országgyűlésen a kérdés már az egyháziak számára sem az volt, vajon lehet-e kamatot kérni, vagy sem, és ha igen, mekkorát, hanem hogy van-e létjogosultsága egy olyan hitelezési gyakorlatnak, amely során a meg nem fizetett kamatok után is kamatot szednek (amit a katolikus egyház a 9. századtól kezdve elítélt). Egy olyan világban, ahol az elhúzódó perek mindennaposak voltak, a kamatos kamat kérdése kardinális jelentőséget nyert, és a vitában a magyar főpapok nem tudtak egységes álláspontra helyezkedni.²¹

A neoabszolutizmus idején 5%-ra csökkentették a törvényes kamatot, de a dualizmus alatt, a nekilóduló kapitalizmusban sem sikerült konszenzust kialakítani. 1868-ban eltörölték a kamatlábakra vonatkozó korlátozásokat és velük együtt az uszoratorvényeket,²² 1877-ben viszont újra szigorítottak, 8%-ban határozva meg a törvény előtt is megálló kamatok.²³ Nem kellett hozzá sok idő, és 1883-ban kodifikálták az új uszoratorvényt is: „A ki másnak szorultságát, könnyelműségét vagy tapasztalatlanságát felhasználva, olyan kikötések mellett hitelez vagy ad fizetési halasztást, melyek a neki vagy egy harmadiknak engedett tulságos mérvű vagyoni előnyök által az adósnak, vagy a kezesnek anyagi romlását előidézní vagy fokozni alkalmasok; vagy oly mérvűek, hogy az eset körülményeihez képest, a szol-

16 „Mint hogy igen sokan, az üdvösségről s emberszeretetről megfeledkezve, uszorás gonoszságnak s fősvénységnek hódolva, kölcsönadott pénzeikért, kamat vagy elmaradt haszon neve alatt, avagy ajándék czimén, ily kölcsön adott tőkék után, a megengedett hat százalékos kamattal meg nem elégszenek, hanem magoknak kamat vagy más bármiféle ajándék czimén nyolcz, tíz s még több száztól is köteleztetnek s fizettetnek.” 1715:LI. tc.

17 1723:CXX. tc.

18 Bakács 1965: 4.

19 Chlumská 2021: 29.

20 1802:XXI. tc.

21 *Fő-Rendí Napló*, 1840. Pozsony, 313–314.

22 1868:XXXI. tc.

23 1877:VIII. tc.

gáltatás és az ellenszolgáltatás közt szembeötlő aránytalanság mutatkozik: az uzsora vétségét követi el [...]”.²⁴

A törvényhozás megújuló kísérletei áttételesen az uzsora visszaszorításának sikertelenségéről árulkodnak. Ennél is nehezebb érdemlegeset mondani az uzsora kiterjedtségéről és hatásáról. Ungár László a 19. század kapcsán írt akár 50%-os kamatterhekről is, a nemesség eladósodottságának felmérésekor mégis csak a törvényes 6%-os kamattal számolhatott, mert a források nagyon ritkán árulkodnak megragadhatóan az uzsoráról.²⁵ Glósz József is arra jutott, hogy a 6%-os törvényes kamat „irreálisan alacsony” a korszakban általános kamatokhoz képest,²⁶ és ehhez hasonló megállapítást tett Szabad Györgyre hivatkozva Kaposi Zoltán is, „a 6%-os kamat rendkívül olcsó pénz volt”, ebből következően arra, hogy a legtöbb esetben minden bizonnyal magasabb volt a kölcsönök ára.²⁷ Csakhogy a szerződésekben szereplő számok nem jelentenek segítséget az uzsorát „üldöző” történészek. Ami érthető is: ha a törvényes kamat 6%-ban van megszabva, és az afölötti érték nemcsak megvetendő, de büntetendő is, akkor melyik korabeli hitelező lenne olyan eszement, hogy a szerződésbe feketén-fehéren beleírja a magas uzsorakamatot? Már a kortársak is tudták, mennyire nehéz fába vágja a fejszétjét mindenki, aki az uzsora felderítésével próbálkozik. Fényes Elek szerint „nagyon együgyű uzsorás az, kit az uzsoratörvények utolérhetnek”, illetve „némelyek másfél vagy kétannyi summát iratnak a kötelezvénybe, mennyit valósággal adtak”,²⁸ míg két évtizeddel később Horánszky Nándor feltehetően jókora túlzással arról érkezett, hogy hiába folyt hatszáz per egy közismert uzsorás ellen, másfél tucat ügyvéd sem talált bizonyítékot ellene.²⁹

A Kaposi Zoltán által is idézett Szabad György volt az, aki megkísérelt más utakon az uzsora nyomába eredni. Olyan proxy források mentén, mint például a szerződésekben kikötött bánatpénz vagy a földhasználati díjak a telekkönyvekben, amelyek kiugró értékei árulkodhatnak a törvényes határok átlépéséről, de az uzsoráskodás közé sorolta az elővásárlást, sőt az ínséges időkben megemelkedett gabonárakat is.³⁰ Tóth Tibor Somogy megyei vizsgálata során a kölcsönök 61%-ánál 6%-os kamatot, a maradék 39%-nál 5%-ot talált, utóbbiak folyósítói leginkább egyházi hitelezők és alapítványok voltak.³¹ Az uzsora lehetséges nyomára a kontraktusok során a „kamatok járulékos elemekkel” való megnövelésében próbált rálelni, ami éppen az olcsóbb hiteleknél fordult elő gyakrabban: zálogba adás során több esetben a lekötött birtok értéke és a kölcsön összege nem álltak arányban

24 1883:XXV. tc.

25 Ungár 1935.

26 Glósz 1992.

27 Kaposi 1992.

28 Nemzetgazdászati levelek IV. *Pesti Napló*, 1856. február 23. 1.

29 *Képviselőházi Napló*. IX. kötet. 1877. január 22. 324.

30 Szabad 1972.

31 Tóth 1979.

egymással, esetleg egyéb szolgáltatás is járult a kamatteherhez, például erdőhasználat, és így összességében a papíron olcsóbb hitelek valójában nagyobb terhet róhattak az adósra.

Arról, hogy a kamatváltozások milyen eredménnyel jártak a gazdasági életre, még kevesebb támponttal bírunk: banki mérlegek és statisztikai felmérések hiányában csak korlátozottan tárható fel, hogy az agrárgazdaságokban olyannyira jelentős szezonális ingadozások miként hatottak a kamatokra, vagy hogy bár a pénzszűke rendszerint a kamat drágulásához vezet, ez milyen mértékben hatott a hazai kamatszintekre, illetve a kamatszint hogyan hatott a gazdaság körforgására. Egyáltalán, a kapitalizmus előtti időszakban milyen összgazdasági jelentősége lehetett a kamatlábaknak. Még az ennél kevésbé komplex kérdések is nehezen megválaszolhatók, mint például hogy vajon emberbaráti okok, dogmatikus megfontolások vagy hosszabb távú megtérülési célok, az olcsóbb pénz játszottak-e szerepet abban, hogy az egyházi intézmények sok esetben 1–2%-kal alacsonyabb kamatra is kölcsönöztek.³² A központi bankok létrejötte után a kamatokat az ércfedezettől függően a hivatalos jegybanki kamatláb, a bankráta is szabályozni próbálta.³³

A kamatlábak regionális szóródása egyben jelzi a pénzpiac integrációját is. A tőke természetesen a magasabb kamatlábat mutató tájegységek felé áramlik, ami egyben a kamatlábak kiegyenlítődése irányában hat. A kamatlábat azonban nemcsak a fejlettség/fejletlenség befolyásolja, hanem a kockázat mértéke és a tranzakciós költségeknek, mindenekelőtt az információszerzés költségeinek a nagysága. Az Osztrák–Magyar Monarchia pénzpiaci integrációjára vonatkozóan (leginkább ciszlajtániai adatok tükrében) David Good végzett úttörő (és vitatott) vizsgálatokat.³⁴

Nem lehet megfélemlkezni arról sem, hogy mindig is akadtak, akik épp az uzoratorvények ellenében írták meg munkáikat. Adam Smith tisztában volt a hitelező kockázatának jelentőségével, az uzora melegágyának tartva a teljes kamattilalmat, Jeremy Bentham 1787-es művére pedig sokan és sokszor hivatkoztak.³⁵ Napjainkban Yaron Brook, a szélsőségesen libertariánus Ayn Rand Institute kutatója az egyik legvehemensebb védelmezője a kamatszabadságnak: a piac elfogulatlan és abszolút hatalmára hivatkozva mindenféle gátemelési kísérletet ellenez ugyanannak a – szerinte – korrigáló és működő piacnak a korlátozására.³⁶ Brook szerint az uzoratorvények csak megnehezítették (és megnehezítik ma is) a hitelhez jutást.

Ritka, de szerencsére akad azért olyan jól dokumentált eset, mint amire Erika Vause talált rá, és ami alapján lehet érdemlegeset mondani az uzoráról: egy Gatelet nevű kertész ellen az 1800-as évek elején lefolyt per vizsgálata során feltárta a franciaországi Franche-Comtéban álló falu, Versoul kamatok körül forgó, minden bi-

32 Grünwald 1927: 150.

33 Jirkovsky 1940.

34 Good 1984: 117–121.

35 Bentham 1816.

36 Brook 2007.

zonnyal nem egyedi történetét. Gatelet húsz év alatt a hússzorosára növelte a vagyont azzal, hogy az akkoriban 5%-ban meghatározott legális kamatnál minden kölcsönadott összegért jóval többet kért. Egészen addig, amíg feljelentést nem tettek ellene. A per során ötven tanút vonultattak fel, és az ítéletben a magas pénzbüntetésen túl két év börtönt is kiróttak Gatelet-re. Az amerikai történész nő korabeli francia közigazgatási források segítségével megállapította, hogy a hasonló eljárások egyáltalán nem voltak mindennaposak, de nem is voltak fehér holló ritkaságúak: 1825-ben országosan 500 uzoraperre került sor, míg ugyanekkor például tolvajlás miatt 10 000 esetben ült össze a törvényszék. A kevés valóban érdemi és eredményes vizsgálat ellenére a korszakban élénk társadalmi vitát folytattak az uzoráról, annak szerepéről az „érdekek és szenvedélyek” (ahogyan Albert Hirschman munkája utal a kapitalizmushoz kapcsolt tulajdonságokra³⁷) világában, de a legfontosabb kérdés talán mégiscsak az, miként volt lehetséges, hogy az adósok húsz éven keresztül elfogadták és megfizették a törvényben megállapított számoknál magasabb kamatokat a kölcsöneik után. Magyarázat már akkor is született: a vidéki Franciaországban még ebben az időben is alig-alig akadt elérhető hitel, a meglévő hálózatokat egy-egy pénzügyi pánik vagy recesszió rögtön megbénította vagy szétszakította. Vause végkövetkeztetése az, hogy az uzoráról szóló vita és az ellene vívott küzdelem a kapitalizmus előretörésétől való félelem egyik megnyilvánulásként is értelmezhető. Sokkal inkább a morális keretek megsértéséről esett szó ugyanis a vádakban, semmint a magas kamatok vagy azok túl általánossá válása elleni tiltakozásról.³⁸ Mindez visszautal a legkorábbi morális szempontok fontosságára és tovább élésére. Kiegészítve ezt a piaci elemzéssel olyan általános kép rajzolódik ki a francia példa alapján, ami a magyar viszonyokra is adaptálható. Ha működött is a törvényeket és kamatmaximumokat betartó hitelpiac, egyáltalán nem biztos, hogy onnan mindenki pénzhez juthatott, akinek szüksége volt rá, például mert túl kockázatosnak ítélték a hitelezők a visszafizetés esélyét. A leendő adósok kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a legális hitelezők vagy épp a bankok számára ők nem minősültek számításba vehető ügyfélnek, a pénzhez jutás egyedüli útja tehát az uzorához vezetett. Aki viszont épp azt a kockázatot építette be a magasabb kamatok képében a kontraktusba, amely miatt az adósok nem juthattak olcsóbb kölcsönhöz. Nem meglepő, hogy az ilyen *circulus vitiosus* szituációkra a kamatszabályozás formájában adott válasz nem tudott eredményes lenni.

A kamatokat értékelték vallási és filozófiai szempontok alapján,³⁹ megbélyegezték a modern antiszemitizmus megalapozójaként,⁴⁰ máskor a morális ökonómia színeiben a magántulajdon káros következményének tartották őket.⁴¹

37 Hirschman 1998.

38 Vause 2017.

39 Nelson 1969; Geisst 2013.

40 Smith 1999.

41 Engels 1957: 509.

A kamat és uzsora témájára adott variációk sokszínűek és számosak, a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2024-es kötete ezeknek a megközelítéseknek a folytatására kíván lehetőséget nyújtani, mint például:

- Kamat- és uzsoraértelmezések különböző időszakokban;
- a kamatok korlátozásának gyakorlata, korabeli vélemények, hatások;
- pénzkölcsönző „idegenek”;
- az uzsoratörvények hatása, pró és kontra;
- uzsoraleplező technikák a szerződésekben az ókortól napjainkig;
- a kamat különbsége és hasonlósága a kapitalizmus előtt és a kapitalizmusban;
- kamatok a nemzetközi pénzpiacokon;
- az uzsorának minősülő kamatok gyakorlata, megragadhatósága, jelentősége;
- a kamatok területi szóródása és a pénzpiaci integráció;
- a kereskedelmi bankok hitelezése a kamatok tükrében;
- a jegybankok kamatpolitikája.

IRODALOM

- Bakács István 1965: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században.* (Történeti statisztikai kötetek.) Budapest.
- Bentham, Jeremy 1816 [1787]: *Defence of Usury.* London.
- Brook, Yaron 2007: *The Morality of Moneylending: A Short History.* <https://ari.aynrand.org/issues/government-and-business/capitalism/the-morality-of-moneylending-a-short-history/> – utolsó letöltés: 2023. november 12.
- Chlumská, Zuzana 2021: Historical Definition and Theoretical Background of Usury Loan Provisions. *Financial Internet Quarterly* (17.) 1. 28–40. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.econstor.eu/bitstream/10419/266863/1/1222.pdf> – utolsó letöltés: 2023. november 23.
- Csepregi Zoltán 2014: Tulajdon, kamatszedés és uzsora Johannes Eck (1515), Luther Márton (1524) és Melius Juhász Péter (1562) műveiben. *Obeliscus* (1.) 1. 57–64.
- Engels, Friedrich 1957: A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlatja. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei.* 1. Budapest, 497–522.
- Geisst, Charles R. 2013: *Beggar Thy Neighbor: A History of Usury and Debt.* Philadelphia.
- Glósz József 1992: A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség. *Aetas* (7.) 4. 44–47.
- Good, David F. 1984: *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914.* Berkeley – Los Angeles – London.
- Graeber, David 2001: *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of Our Own Dreams.* New York.
- Graeber, David 2012: Adósság, erőszak és személytelen piacok. Polányista meditációk. *Fordulat* (20.) 4. 11–47.
- Grünwald Béla 1927: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848.* Pécs.

- Hirschman, Albert O. 1998: *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt.* Budapest.
- Homer, Sidney – Sylla, Richard 2005 [1963]: *A History of Interest Rates.* Hoboken, NJ.
- Hudson, Michael 2002: Reconstructing the Origins of Interest-Bearing Debt and the Logic of Clean Slates. In: Hudson, Michael – Van De Mieroop, Marc (eds.): *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East.* Potomac, MD, 7–58.
- Hudson, Michael 2004: The Archeology of Money: Debts vs. Barter Theories of Money. In: Wray, L. Randall (ed.): *Credit and State Theories of Money.* Cheltenham – Northampton, MA, 99–127.
- Jirkovsky Sándor 1940: A bankráta. *Közgazdasági Szemle* (64.) 10–11. 747–752.
- Kaposi Zoltán 1992: A falusi hitelélet néhány sajátossága. *Aetas* (7.) 4. 34–43.
- Lederer Emma 1932: *A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458).* Budapest.
- Maloney, Robert P. 1972: Early Conciliar Legislation on Usury: A Contribution to the Study of Christian Moral Thinking. *Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale* (39.) 145–157.
- Mauss, Marcel 2002 [1925]: *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies.* London.
- Nelson, Benjamin 1969: *The Idea of Usury: From Tribal Brotherhood to Universal Otherhood.* Chicago.
- Schumpeter, Joseph Alois 2003 [1952]: *Ten Great Economists: From Marx to Keynes.* London.
- Smith, Helmut Walser 1999: The Discourse of Usury: Relations between Christians and Jews in the German Countryside, 1880–1914. *Central European History* (32.) 3. 255–276.
- Spufford, Peter 2007: *Hatalom és haszon. A kereskedők a középkori Európában.* Budapest.
- Szabad György 1972: A hitelviszonyok. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914.* II. Budapest, 184–245.
- Tóth Tibor 1979: *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812.* (Történeti Statisztikai füzetek 2.) Budapest.
- Ungár László 1935: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. *Századok* (69.) 1–3. 39–60.
- Van De Mieroop, Marc 2002: A History of Near Eastern Debt? In: Hudson, Michael – Van De Mieroop, Marc (eds.): *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East.* Potomac, MD, 59–94.
- Vause, Erika 2017: A Subject of Interest: Usurers on Trial in Early Nineteenth-century France. *Financial History Review* (24.) 1. 103–119.

Somorjai Szabolcs

Családi gazdálkodás / háztartásgazdaság

A 19. század óta sokszor temették már a kisüzemet, a családi gazdaságot, a családi vállalkozást, ám a jövődőlés valahogy sohasem vált valóra.⁴² Sőt, időről időre egyenesen a kisgazdaságok feltámadásáról, újjászületéséről hallunk, ahogy egy ma már klasszikusnak számító mű címe sugallja az emberléptékű gazdaságról: *Small is Beautiful*.⁴³ Bár sokan gondolták már, hogy a családi vállalkozás idejétmúlt, rugalmatlan, nem tud a modern gazdaság követelményeihez alkalmazkodni, a történeti kutatások ennek éppen az ellenkezőjét igazolták: a családi vállalkozások a világ minden gazdaságában alapvető szerepet játszottak és játszanak ma is a foglalkoztatásban, a jövedelemtermelésben és a vagyonfelhalmozásban egyaránt, generációkon keresztül tudták átörökíteni a tudást és a kapcsolati hálózatokat, ami elengedhetetlen volt az üzleti sikerhez.⁴⁴ A legmélyebb alapokról van szó: mint ahogy a sejtek, a szervezet legbelső működési egységét alkotják.

A család, a háztartás ott van minden gazdasági szervezetben, a középkori uradalmak, a Grundherrschaft háttérében éppúgy, mint a kelet-európai Gutswirtschaftban, ott található a gildéket alkotó kereskedőházaknál vagy a céhrendszer mestereinél, kimutatható a protoindustrializáció korszakában.⁴⁵ Ugyanakkor a családi cégeknek is megvan természetesen a maguk életciklusa, elég csak a sokat vitatott Buddenbrook-effektusra gondolni.⁴⁶

A téma vizsgálata során fontos lehet a folyamatok dinamikus értelmezése, elemzése: hogyan válhat egy családi, belső munkamegosztásra épülő gazdaság egy-két generáció alatt olyan árutermelő gazdasággá, vállalkozássá, mint amilyenek a tőlünk nyugatra lévő országokban a 20. században egyre nagyobb számban megfigyelhetők. Az árutermelő családi gazdaságnak sok formája van, a mezőgazdaságban a tanyás gazdaságtól a bajor/holland/dán kisüzemekig széles a skála.

Olyan nagy hatású teóriák is napvilágot láttak, amelyek a családi gazdaságot általános gazdasági rendszerként próbálták leírni, amelyre nem érvényesek a piacgazdaság fogalmai, amelyben a családtagok saját munkaerejének felhasználása nem számszerűsíthető érték kategóriákban. Mint ahogy azt a sztálini önkény áldozataként elpusztult orosz agrárközgazda, A. V. Csajanov elmélete is megfogalmazta a 20. század első évtizedeinek orosz viszonyait elemezve.⁴⁷ Említhetjük azokat a gazdaságtörténeti munkákat is, amelyek a családi kapitalizmus modelljét választották az újkori európai fejlődés vezérfonalául.⁴⁸ Újabban olyan elemzésekkel is találkoz-

42 Berghoff 2006.

43 Schumacher 1973.

44 Kocka 1981; Colli–Rose 2008; James 2006; Kövér 2002; Klement 2005.

45 Kula 1985; Crossick–Haupt (eds.) 1984; Bácskai 1989.

46 Halmos 2008: 29–44.

47 Chayanov 1966.

48 Colli 2003; Harlaftis–Theotokas 2004; Halmos 2008.

hattunk, amelyek egyenesen a nagyvállalatok, a *big business* világában tárták fel a családi gazdálkodás rejtett működését.⁴⁹

De akkor miért született olyan kevés történeti vizsgálat a gazdálkodásnak épp erről az elemi szintjéről? Nyilvánvalóan azért, mert a forrásokban leginkább a fölöttek terpeszkedő, rájuk telepedő intézmények bukkannak elő, miközben egyetlen család sem volt érdekelt abban, hogy belső ügyeit kiteregesse. Hosszú ideig a családi gazdálkodás pusztán a szokásszerűségen alapult, így nem szorult arra, hogy eljusson az írásbeliségig. Még a 20. században is komoly erőfeszítéseket kellett tenni, hogy a gazdálkodás alanyai – külső ösztönzésre – feljegyezzék termésüket és fogyasztásukat, bevételeiket és kiadásait, hiteleiket és törlesztéseiket.⁵⁰ S amikor a háztartást a piachoz fűző viszonyok mégis szemünk elé kerülnek, egy háztartási napló vagy egy rendszeres gazdasági felmérés jóvoltából, továbbra sem válik láthatóvá az, amit a családtagok munkában teljesítenek, ahogy önmagukat kizsákmányolják. Persze a személyes források (levelezés) ilyenkor is sok mindentről tanúskodhatnak. A felsőbb intézményi szintről alátekintve így is sok mindent rekonstruálni lehet, gondoljunk csak a tizedjegyzékek alapján folytatott, az *Annales* mintáját követő, Makkai László által irányított úttörő magyar vizsgálatokra.⁵¹

A háztartások tanulmányozásának természetesen erős történeti demográfiai vonatkozása is van, fontosak a családnagyságnak, az örökösödési rendszereknek a gazdasági összefüggései. Különös figyelmet érdemel ebben a tekintetben a protoindusztriális család gyerekszámának, munkaerő-gazdálkodásának nyomon kísérése.⁵²

Ahogy változott a nők szerepe a háztartásban, majd a gazdaság egészében,⁵³ ahogy terjedt az alfabetizáció, úgy kerülhettek a figyelem előterébe a kezdetben csak leginkább recepteket, megfigyeléseket, tanácsokat, szabályokat rögzítő, majd mindinkább tágabb látószöveget átölelő háztartáskönyvek, bevételi és kiadási naplók.⁵⁴ De az árvaszéki iratok, végrendeletek és hagyatéki leltárak is számos lehetőséget kínáltak egy-egy család gazdasági terének, kapcsolatrendszerének feltérképezéséhez.⁵⁵

A *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2024-es kötetében a következő, a családi gazdálkodással kapcsolatos témákban várunk 1–1,5 íves tanulmányokat:

- A háztartás mint a családi gazdálkodás alapegysége naplók, visszaemlékezések, levelezések, számadáskönyvek, néprajzi leírások tükrében;
- a családi gazdaságtól az árutermelő kis- vagy középüzemig;

49 Sjögren 2006.

50 Juhos 1935; Sarkadi Kesztyús 1935; Tóth Tibor 1983.

51 Makkai (szerk.) 1966; Zimányi – Makkai – Kirilly – N. Kiss 1968.

52 Medick 1976; Sabeau 1990.

53 Goldin 2006.

54 Molnár 1967; Székelyné Kőrösi 1986; Bánkiné Molnár 1996; Erdész (szerk.) 2011.

55 Benda 1984; Tóth Zoltán 1977; Tamás 2021.

- a piacok és a paraszti árutermelés történeti mintái (vásári jegyzékek, listák, névsorok stb.);
- a paraszti kisüzem jövedelmezősége a számtartási vizsgálatok alapján;
- a családi gazdaságok alkalmazkodóképessége válságos körülmények között (csőd- és felszámolási iratok);
- a női gazdasági szerepvállalás hosszú távú átalakulása;
- generációváltások, a családi gazdaság átörökítése;
- a család mint gazdálkodási egység a végrendeletek, hagyatéki leltárak, periratok tanúsága szerint;
- a protoindusztriális család munkaerő-gazdálkodásának demográfiai összefüggései;
- családi kapitalizmus a nagyvállalatok szerkezeti hálójában;
- az uradalmi és a paraszti családi kisüzemek kapcsolata: egymásrautaltság vagy egyoldalúság? (gazdatiszti levelek, beszámolók, úriszéki anyagok).

IRODALOM

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest.
- Bánkiné Molnár Erzsébet 1996: *Polgárok Kiskunfélegyházán 1890–1913*. (Studia folkloristica et ethnographica 38.) Debrecen.
- Benda Gyula 1984: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). *Agrártörténeti Szemle* (26) 1–2. 1–84.
- Berghoff, Hartmut 2006: The End of Family Business? The Mittelstand and German Capitalism in Transition, 1949–2000. *Business History Review* (80.) 2. 263–295.
- Chayanov, A. V. 1966: *The Theory of Peasant Economy*. Ed. by Thorner, Daniel – Kerbalay, Basil – Smith, R. E. F. Homewood, Illinois.
- Colli, Andrea 2003: *The History of Family Business 1850–2000*. Cambridge.
- Colli, Andrea – Rose, Mary 2008: Family Business. In: Jones, Geoffrey – Zeitlin, Jonathan (eds.): *The Oxford Handbook of Business History*. Oxford, 194–218.
- Crossick, Geoffrey – Haupt, Heinz-Gerhard (eds.) 1984: *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe*. London – New York.
- Csíki Tamás 2018: *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben*. Budapest.
- Erdész Ádám (szerk.) 2011: *Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics familia történetéből*. (Gyulai füzetek 18.) Gyula.
- Fél Edit – Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest.
- Goldin, Claudia 2006: The Quiet Revolution That Transformed Women's Employment, Education, and Family. *American Economic Review* (96.) 2. 1–21.
- Gyáni Gábor 1983: Szatócok. Kisvállalkozók a múlt század végén. *Valóság* (26.) 3. 89–97.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus*. (Habsburg Történeti Monográfiák 4.) Budapest.
- Harlaftis, Gelina – Theotokas, John 2004: European Family Firms in International Business: British and Greek Tramp-Shipping Firms. *Business History* (46.) 2. 219–255.
- James, Harold 2006: *Family Capitalism: Wendels, Haniels, Falcks, and the Continental European Model*. Cambridge, Massachusetts – London, England.

- Juhos Lajos 1935: Dunántúli kisgazdaságok jövedelmi helyzete. *Pannónia* (1.) 7–8. 285–295.
- Klement Judit 2005: Apák és fiúk gazdasági stratégiái, egy magyar család a 19. és 20. században. *Aetas* (20.) 1–2. 69–92.
- Kocka, Jürgen 1981: The Entrepreneur, the Family and Capitalism. Some Examples from the early Phase of Industrialisation in Germany. In: *German Yearbook on Business History 1981*. Berlin – Heidelberg – New York, 53–82.
- Kövér György 2002: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. In: Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 62–73.
- Kula, Witold 1985: *A feudális rendszer gazdasági elmélete*. (Társadalomtudományi Könyvtár.) Budapest.
- Makkai László (szerk.) 1966: *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyág kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből*. Budapest.
- Medick, Hans 1976: The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism. *Social History* (1.) 3. 291–315.
- Molnár Ambrus 1967: Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon (1890–1896). *Agrártörténeti Szemle* (9.) 1–2. 117–172.
- Sabeau, David Warren 1990: *Property, Production and Family in Neckarhausen 1700–1870*. (Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology 73.) Cambridge.
- Sarkadi Kesztyűs Lajos 1935: 67 alföldi és északi dombosvidéki kisgazdaság jövedelmezőségi eredménye az 1934. évben. I–II. *Köztelek* (45.) 63–64. 644–645; 65–66. 662–664.
- Schumacher, E. F. 1973: *Small is Beautiful. Economics as if People Mattered*. London.
- Sjögren, Hans 2006: Family Capitalism within Big Business. *Scandinavian Economic History Review* (54.) 2. 161–186.
- Székelyné Körösi Ilona 1986: Egy kecskeméti háziasszony számadáskönyve 1826–27-ből. *Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve. Cumania* 9. Kecskemét, 145–168.
- Tamás Máté 2021: Családi vállalkozás és vallásváltás: multiregionális rokon kapcsolatok a 19. század eleji Habsburg Monarchiában. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Anyák és apák. Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban (1500–1918)*. (Magyar Családtörténeti Tanulmányok 7.) Budapest, 133–148.
- Tóth Tibor 1980: *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. (Gyorsuló idő.) Budapest.
- Tóth Tibor 1983: *A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években (Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 102.) Budapest.
- Tóth Zoltán 1977: Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón. *Agrártörténeti Szemle* (19.) 1–2. 199–218.
- Zimányi Vera – Makkai László – Kirilly Zsigmondné – N. Kiss István 1968: Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában (1550–1850). *Agrártörténeti Szemle* (10.) 1–2. 1–93.

A dolgozat fél- vagy egyoldalas szinopszist 2024. március 20-ig, a 40 000–60 000 leütés hosszúságú kész tanulmányt pedig 2024. április 15-ig kérjük eljuttatni valamelyik szerkesztő e-mail-címére:

Demeter Gábor: demetergg@gmail.com; Draskóczy István: dra_istvan@yahoo.de; Gaucsík István: gaucsikistvan@gmail.com; Kaposi Zoltán: zkaposiz@gmail.com; Kövér György: kover.gyorgy@btk.elte.hu; Pogány Ágnes: pogany.agnes@btk.elte.hu; Simon Zsolt: simonzsolti@yahoo.com; Somorjai Szabolcs: szsomorjai@gmail.com; Szántay Antal: antal.szantay@uni-corvinus.hu; Tózsá-Rigó Attila: tozsa.rigo@gmail.com; Weisz Boglárka: weisz.boglarka@abtk.hu

Köszönet a felhasznált illusztrációkért

Első borító:

Erdélyi Mór: A váci gőzmalom, akvarell

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár Képzőművészeti Gyűjtemény

II. Ulászló Szent Lászlót ábrázoló aranyguldinere, 1506

(fotó: Gedai Csaba)

Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár

Hátsó borító:

Buda. Hartmann Schedel: *Liber chronicarum* [Schedel Világkrónika]

Illusztrálta:

Michael Wolgemut / Wilhelm Pleydenwuff

Nürnberg, Anton Koberger, 1493, 138–139.